

ISSN 2224-5294

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ

Х А Б А Р Л А Р Ы

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ҚОҒАМДЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ
ҒЫЛЫМДАР СЕРИЯСЫ

СЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ
И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

4 (302)

ШІЛДЕ – ТАМЫЗ 2015 ж.

ИЮЛЬ – АВГУСТ 2015 г.

JULY – AUGUST 2015

1962 ЖЫЛДЫҢ ҚАҢТАР АЙЫНАН ШЫҒА БАСТАҒАН

ИЗДАЕТСЯ С ЯНВАРЯ 1962 ГОДА

PUBLISHED SINCE JANUARY 1962

ЖЫЛЫНА 6 РЕТ ШЫҒАДЫ

ВЫХОДИТ 6 РАЗ В ГОД

PUBLISHED 6 TIMES A YEAR

АЛМАТЫ, ҚР ҰҒА

АЛМАТЫ, НАН РК

ALMATY, NAS RK

Б а с р е д а к т о р

ҚР ҰҒА академигі

Пралиев С. Ж.

Р е д а к ц и я а л қ а с ы:

эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Баймұратов У.Б.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Байпақов К.М.**; филос. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Есім Г.Е.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Қирабаев С.С.**; эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Қошанов А.К.**; эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Нәрибаев К.Н.** (бас редактордың орынбасары); филос. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Нысанбаев А.Н.**; заң ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сабикенов С.Н.**; заң ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сулейменов М.К.**; эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сатубалдин С.С.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Әбжанов Х.М.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Әбусейтова М.Х.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Байтанаев Б.А.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Жақып Б.А.**; фил. ғ. докторы, проф., чл.-корр. НАН РК **Қалижанов У.К.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Қамзабекұлы Д.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Қожамжарова Д.П.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Қойгелдиев М.К.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Құрманбайұлы Ш.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Таймағанбетов Ж.К.**; социол. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Шәукенова З.К.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА құрметті мүшесі **Дербісәлі А.**

Р е д а к ц и я к ең е с і:

Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Белостечник Г.** (Молдова); Әзірбайжан ҰҒА академигі **Велиханлы Н.** (Азербайджан); Тәжікстан ҰҒА академигі **Назаров Т.Н.** (Тәжікстан); Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Рошка А.** (Молдова); Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Руснак Г.** (Молдова); Әзірбайжан ҰҒА корр. мүшесі **Мұрадов Ш.** (Әзірбайжан); Әзірбайжан ҰҒА корр. мүшесі **Сафарова З.** (Әзірбайжан); э. ғ. д., проф. **Василенко В.Н.** (Украина); заң ғ. докт., проф. **Устищенко В.А.** (Украина)

Главный редактор

академик НАН РК

С. Ж. Пралиев

Редакционная коллегия:

докт. экон. н., проф., академик НАН РК **У.Б. Баймуратов**; докт. ист. н., проф., академик НАН РК **К.М. Байпаков**; докт. филос. н., проф., академик НАН РК **Г.Е. Есим**; докт. фил. н., проф., академик НАН РК **С.С. Кирабаев**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **А.К. Кошанов**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **К.Н. Нармбаев** (заместитель главного редактора); докт. филос. н., проф., академик НАН РК **А.Н. Нысанбаев**; докт. юр. н., проф., академик НАН РК **С.Н. Сабикенов**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **С.С. Сатубалдин**; докт. юр. н., проф., академик НАН РК **М.К. Сулейменов**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Х.М. Абжанов**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **М.Х. Абусейтова**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Б.А. Байтанаев**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Б.А. Жакып**; докт. фиол. н., проф., чл.-корр. НАН РК **У.К. Калижанов**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Д. Камзабекулы**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Д.П. Кожамжарова**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **М.К. Койгельдиев**; докт. фил. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Ш. Курманбайулы**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Ж.К. Таймаганбетов**; докт. социол. н., проф., чл.-корр. НАН РК **З.К. Шаукенова**; д. фил. н., проф., Почетный член НАН РК **А. Дербисали**

Редакционный совет

академик НАН Республики Молдова **Г. Белостечник** (Молдова); академик НАН Азербайджанской Республики **Н. Велиханлы** (Азербайджан); академик НАН Республики Таджикистан **Т.Н. Назаров** (Таджикистан); академик НАН Республики Молдова **А. Рошка** (Молдова); академик НАН Республики Молдова **Г. Руснак** (Молдова); чл.-корр. НАН Азербайджанской Республики **Ш. Мурадов** (Азербайджан), член-корр. НАН Азербайджанской Республики **З.Сафарова** (Азербайджан); д. э. н., проф. **В.Н. Василенко** (Украина); д.ю.н., проф. **В.А. Устименко** (Украина)

Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук. ISSN 2224-5294

Собственник: РОО «Национальная академия наук Республики Казахстан» (г. Алматы)

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания в Комитете информации и архивов Министерства культуры и информации Республики Казахстан № 10894-Ж, выданное 30.04.2010 г.

Периодичность 6 раз в год

Тираж: 3000 экземпляров

Адрес редакции: 050010, г. Алматы, ул. Шевченко, 28, ком. 219, 220, тел. 272-13-19, 272-13-18,

www.nauka-nanrk.kz / social-human.kz

© Национальная академия наук Республики Казахстан, 2015 г.

Адрес типографии: ИП «Аруна», г. Алматы, ул. Муратбаева, 75

Editor in chief

S.Zh. Praliyev,
academician of NAS RK

Editorial board:

U.B. Baymuratov, dr. econ. sc, prof., academician of NAS RK; **K.M. Baipakov**, dr. hist. sc., prof., academician of NAS RK; **G.Ye. Esim**, dr. philos. sc., prof., academician of NAS RK; **S.S. Kirabayev**, dr. phil. sc., prof., academician of NAS RK; **A.K. Koshanov**, dr. econ. sc, prof., academician of NAS RK; **K.N. Naribayev**, dr. econ. sc., prof., academician of NAS RK (deputy editor-in-chief); **A.N. Nysanbayev**, dr. philos. sc., prof., academician of NAS RK; **S.N. Sabikenov**, dr. jur. sc., prof., academician of NAS RK; **M.K. Suleimenov**, dr. jur. sc., prof., academician of NAS RK; **S.S. Satubaldin**, dr. econ. sc., prof., academician of NAS RK; **Kh.M. Abzhanov**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **M.Kh. Abusseitov**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **B.A. Baitanayev**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **B.A. Zhakyp**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **U.K. Kalizhanov**, dr. phil. sc., prof., corr. member of NAS RK; **D. Kamzabekuly**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **D.P. Kozhamzharova**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **M.K. Koigeldiev**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **Sh. Kurmanbaiuly**, dr. phil. sc., prof., corr. member of NAS RK; **Zh.K. Taymaganbetov**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **Z.K. Shaukenova**, dr. soc. sc., prof., corr. member of NAS RK; **A. Derbisali**, dr. phil. sc., prof., honorary member of NAS RK

Editorial staff:

G. Belostechnik, NAS Moldova academician (Moldova); **N. Velichanly**, NAS Azerbaijan academician (Azerbaijan); **T.N. Nazarov**, NAS Tajikistan academician (Tajikistan); **A. Roshka**, NAS Moldova academician (Moldova); **G. Rusnak**, NAS Moldova academician (Moldova); **Sh. Muradov**, NAS Azerbaijan corr.member (Azerbaijan); **Z. Safarova**, NAS Azerbaijan corr.member (Azerbaijan); **V.N. Vasilenko**, dr. econ. sc., prof. (Ukraine); **V.A. Ustimenko**, dr. jurid. sc., prof. (Ukraine)

News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of Social and Humanities.
ISSN 2224-5294

Owner: RPA "National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan" (Almaty)

The certificate of registration of a periodic printed publication in the Committee of information and archives of the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan N **10894-Ж**, issued 30.04.2010

Periodicity: 6 times a year

Circulation: 3000 copies

Editorial address: 28, Shevchenko str., of. 219, 220, Almaty, 050010, tel. 272-13-19, 272-13-18,

www:nauka-nanrk.kz / social-human.kz

© National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, 2015

Address of printing house: ST "Aruna", 75, Muratbayev str, Almaty

ИССЛЕДОВАНИЯ

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 5 – 13

SOME OF THE ORGANIZATIONAL AND LEGAL ASPECTS OF THE NATIONAL PREVENTIVE MECHANISM IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Zh. Imaliyev, M. Kurmangali,

Kazakh-British Technical University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: jans2009@mail.ru

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: medeu.kurmangali@gmail.com

Key words: prisoners; torture; cruel, inhuman or degrading treatment or punishment; The Committee against Torture; national preventive mechanism.

Abstract. The purpose of work is to research organizational and legal aspects of the national preventive mechanism in the Republic of Kazakhstan. The article used the methods of logic, formally legal and comparative legal method. The results are composed in establishing the fact that the legislative, regulations and practical levels really creates the conditions for the proper functioning of the national preventive mechanism. Formal legal analysis of the organizational measures of the national preventive mechanism shows at first glance, to ensure comprehensive implementation of the state of legal obligations to the international community in field of torture prevention. The results can be used in scientific research in the educational process, in the analysis of law enforcement practice in this area. The conclusion is that the future effectiveness of the national preventive mechanism will need to be assessed in terms of whether it solves the specific problems which were identified in the observations of the Committee against Torture in 2014.

УДК [343.412](#)

НЕКОТОРЫЕ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ПРЕВЕНТИВНОГО МЕХАНИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Ильмалиев Ж.Б.,

Казахстанско-Британский технический университет

Курмангали М.Ш.,

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Ключевые слова: заключенные; пытки; жестокое, бесчеловечное или унижающее достоинство обращение или наказание; Комитет против пыток; национальный превентивный механизм.

Аннотация. Цель работы состоит в исследовании некоторых организационно-правовых аспектов проблем функционирования национального превентивного механизма в Республике Казахстан. В статье использованы методы логики, формально-юридический и сравнительно-правовой метод. Результаты работы состоят в выявлении фактов, что на законодательном, подзаконном и исполнительском уровне действительно создаются условия для должного функционирования национального превентивного механизма. Формально-юридический анализ организационно-правовых мер, составляющих, по сути, сам национальный превентивный механизм, показывает, на первый взгляд, о всестороннем законодательном и подзаконном обеспечении государством исполнения принятых на себя в области предупреждения пыток перед международным сообществом юридических обязательств. Результаты работы могут быть применены в

научных исследованиях, в учебном процессе и в анализе правоприменительной практики в рассматриваемой области. Выводы заключаются в том, что будущую эффективность национального превентивного механизма необходимо будет оценивать с точки зрения того, решает ли он те конкретные проблемы, которые были указаны в замечании Комитета против пыток в 2014 году.

Исследование основных международно-правовых документов ООН в области защиты прав и свобод человека, показывает, что все они, наряду с общими нормами, содержат специальные нормы. Такие нормы предусматривают защиту прав осужденных, ограниченных в обладании полной правосубъектностью вследствие совершения преступления. Среди юридически и политически значимых документов следует отметить общеизвестные универсальные документы: Всеобщая декларация прав человека 1948 г., Международные пакты о правах человека 1966 г., Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания 1984 г. и другие.

В целях развития нормативного содержания отдельных, но в то же время безусловно значимых, норм Международных пактов о правах человека, запрещающим негуманное обращение со всеми индивидами, 9 декабря 1975 г. резолюцией ГА ООН 3452 /XXX/ была принята Декларация о защите всех лиц от пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания. Декларация в конечном итоге привела к принятию другого, но уже юридически обязательного для государств международного договора. Так, спустя два года ГА ООН просила Комиссию по правам человека разработать проект Конвенции в свете принципов, изложенных в вышеупомянутой декларации. Комиссии потребовалось семь лет для составления текста, и в марте 1984 г. проект Конвенции был представлен ГА для принятия [1]. Согласно Резолюции 39/46 от 10 декабря 1984 г., ГА ООН приняла Конвенцию против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания. Она вступила в силу 26 июня 1987 г., став тем самым документом, содержащим важные международно-правовые обязательства для государств- участников Конвенции.

Конвенция предусматривает, что государства-участники должны рассматривать пытки в соответствующем национальном законодательстве как преступления. Она недвусмысленно запрещает любые ссылки в оправдание пыток на «приказ вышестоящего начальника или государственной власти» или «исключительные обстоятельства, какими бы они ни были, включая состояние войны или угрозу войны, внутренняя политическая нестабильность или любое другое чрезвычайное положение» (п. п. 2, 3 ст. 2) [2]. Определение пытки закреплено в ст. 1 Конвенции. Конвенция предусматривает также возможность проведения международного расследования, когда имеются достаточные основания полагать, что на территории какого-либо государства-участника систематически к осужденным применяются пытки. Такое расследование может включать посещение территории государства с его согласия членами Комитета против пыток, созданного в соответствии с Конвенцией. В соответствии с Конвенцией контроль за тем, чтобы ни в одном государстве не применялись пытки, осуществляет специально созданный орган – Комитет против пыток. Целью Конвенции является ограждение человека от бесчеловечного и жестокого обращения или обеспечение защиты от пыток как международно-наказуемого преступления. Важно в то же время заметить, что она идет значительно дальше некоторых вышеотмеченных международных документов – Международного пакта о гражданских и политических правах и одноименной Декларации. Согласно Конвенции, государства-участники обязаны:

- принимать активные законодательные, административные, судебные и другие меры для предотвращения пыток (ст. 1);
- придерживаться принципа невыдачи, если есть основания подозревать, что выданное лицо будет подвергнуто пыткам (ст. 3);
- гарантировать жертвам пыток право на обращение с жалобой и ее незамедлительное и беспристрастное рассмотрение компетентными органами, обеспечивать защиту истцов и свидетелей (ст. 13);
- исключать из рассмотрения показания или заявления, полученные под пыткой (ст. 15);
- выплачивать компенсацию жертвам и их иждивенцам (ст. 14) [2].

Цель Факультативного протокола к Конвенции против пыток от 18 декабря 2002 года заключается в создании системы регулярных посещений, осуществляемых независимыми международными и национальными органами экспертов, мест лишения свободы, с целью предупреждения пыток и других форм жестокого обращения с осужденными (ст. 1). Ассоциация по предупреждению пыток, являющаяся международной неправительственной организацией, которой принадлежит центральная роль в реализации данного Протокола, считает, что этот новаторский двусторонний подход, предусматривающий учреждение нового органа – Подкомитета при Комитете против пыток – и налагающий на государства-участников обязательство иметь соответствующие превентивные механизмы на национальном уровне, и предлагает новое средство для предотвращения пыток.

Все государства-участники Конвенции договариваются о том, что Комитет имеет право периодически посещать места заключения, в том числе тюрьмы, с целью выявления и предотвращения нарушений в этой области. Рекомендации, включаемые Комитетом в свои конфиденциальные доклады (ст. 11 Конвенции устанавливает закрытый характер деятельности Комитета), призваны улучшать условия заключения с тем, чтобы устранить всякую возможность пыток, бесчеловечного или унижающего достоинство обращения или наказания. В то же время Конвенция устанавливает (п. 1 ст. 17), что она не может оправдывать ограничения защиты, гарантированной другими международными документами или внутренним законом. Это означает, что «фактически Конвенция является лишь одной из ряда мер, направленных на предупреждение пыток и усиление защиты, предоставляемой лицам, лишенным свободы».

29 июня 1998 года наше государство присоединилось к Конвенции против пыток и других жестоких, бесчеловечных и унижающих достоинство видов обращения и наказания [3]. Затем 25 сентября 2007 года Казахстан присоединился к Факультативному Протоколу к данной Конвенции от 18 декабря 2002 года. 22 октября 2007 года Казахстан ратифицировал его [4]. Закон Республики Казахстан регулирующий вопросы создания национального превентивного механизма (далее - НПМ) внес поправки в восемь законодательных актов. В частности в: Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан; Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан; Закон Республики Казахстан от 30 марта 1999 года «О порядке и условиях содержания лиц в специальных учреждениях, обеспечивающих временную изоляцию от общества»; Закон Республики Казахстан от 7 апреля 1995 года «О принудительном лечении больных алкоголизмом, наркоманией и токсикоманией»; Закон Республики Казахстан от 8 августа 2002 года «О правах ребенка в Республике Казахстан»; Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 30 января 2001 года; Кодекс Республики Казахстан от 18 сентября 2009 года «О здоровье народа и системе здравоохранения»; Закон Республики Казахстан от 9 июля 2004 года «О профилактике правонарушений среди несовершеннолетних и предупреждении детской безнадзорности и беспризорности».

Нормы Закона Республики Казахстан регулирующий вопросы создания НПМ, направленного на предупреждение пыток [5] получили дальнейшую конкретизацию в Распоряжении Премьер-министра Республики Казахстан О мерах по реализации Закона Республики Казахстан от 2 июля 2013 года "О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам создания НПМ, направленного на предупреждение пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания" [6], а также в 2-х Постановлениях Правительства. В первом - Об утверждении Правил превентивных посещений группами, формируемыми из участников НПМ [7]. Данный документ устанавливает порядок превентивных посещений группами. Так, превентивные посещения проводятся группами, формируемыми Координационным советом при Уполномоченном по правам человека из участников НПМ. Координационный совет утверждает планы превентивных посещений группами, которыми определяются: виды превентивных посещений (периодические, промежуточные, специальные); сроки превентивных посещений; перечень учреждений и организаций, подлежащих превентивным посещениям.

Периодические и промежуточные превентивные посещения проводятся группами согласно утвержденному плану. Специальные превентивные посещения группами проводятся без предупреждения на основании поступивших сообщений о применении пыток и других жестоких,

бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания. Решение о направлении группы для проведения специального превентивного посещения учреждений и организаций, подлежащих превентивному посещению, принимается Уполномоченным по правам человека. Документом, подтверждающим полномочия участника НППМ на превентивное посещение, является удостоверение участника НППМ, выданное Уполномоченным по правам человека. При проведении превентивных посещений группами участник НППМ вправе:

- беспрепятственно выбирать и посещать учреждения и организации, подлежащие превентивному посещению;
- проводить беседы с лицами, содержащимися в учреждениях и организациях, подлежащих превентивным посещениям, и (или) их законными представителями без свидетелей;
- принимать сообщения и жалобы о применении пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания;
- иметь иные права, предусмотренные законами Республики Казахстан.

Участник НППМ является независимым при осуществлении законной деятельности. При наличии обстоятельств, вызывающих сомнение в беспристрастности участника НППМ, входящего в группу по превентивному посещению, он должен отказаться от участия в превентивном посещении. Участники НППМ должны проявлять уважительное отношение к лицам, находящимся в учреждениях и организациях, а также к персоналу указанных учреждений и организаций. Участники НППМ не вправе разглашать сведения о частной жизни лиц, ставшие известными им в ходе превентивных посещений, без согласия данных лиц. Участниками НППМ не допускается вмешательство в деятельность учреждений и организаций, подлежащих превентивному посещению. В случае неправомерных действий участников НППМ, руководитель администрации учреждений и организаций, подлежащих превентивному посещению, письменно информирует Уполномоченного по правам человека

Обеспечение безопасности участников НППМ, в том числе сопровождения по территории возлагается на администрацию учреждений и организаций, подлежащих превентивному посещению. О реальной угрозе безопасности и необходимости ограничения конфиденциальности беседы участник НППМ уведомляется администрацией учреждения и организации. Отказ участником НППМ от ограничений конфиденциальной беседы с лицами, содержащимися в учреждениях и организациях, подлежащих превентивным посещениям, оформляется письменно. Срок превентивного посещения группами учреждений и организаций, подлежащих превентивным посещениям не должен превышать двух рабочих дней, не считая времени нахождения в пути. Продление срока превентивного посещения допускается в исключительных случаях, на срок не более пяти рабочих дней с согласия Уполномоченного по правам человека. Возмещение расходов участников НППМ по превентивным посещениям осуществляется в пределах выделенных бюджетных средств.

По результатам каждого превентивного посещения от имени группы составляется и представляется в Координационный совет письменный отчет о посещении по форме, утвержденной Координационным советом, который подписывается всеми членами группы, осуществившими превентивное посещение. Член группы, имеющий особое мнение, оформляет его письменно и прилагает к отчету. Отчеты о превентивных посещениях группой, формируемой из участников НППМ учреждений и организаций, подлежащих превентивному посещению, представляются в Координационный совет:

- 1) в двухнедельный срок для периодических превентивных посещений;
- 2) в пятидневный срок для промежуточных превентивных посещений;
- 3) в двухдневный срок для специальных превентивных посещений.

Отчеты групп о превентивном посещении учреждений и организаций, подлежащих превентивному посещению, являются конфиденциальными.

Нормы Закона получили дальнейшую конкретизацию и условия для исполнения также во втором Постановлении Правительства - Об утверждении перечня электронных средств слежения, используемых службой пробации уголовно-исполнительной системы и сотрудниками полиции органов внутренних дел Республики Казахстан, и внесении изменений в постановления Правительства Республики Казахстан от 26 марта 2014 года № 266 "Об утверждении Правил превентивных посещений группами, формируемыми из участников национального превентивного

механизма" и от 2 апреля 2014 года № 301 "Об утверждении Правил возмещения расходов участников НПМ по превентивным посещениям" [8].

Согласно вышеупомянутому Распоряжению Премьер-министра Республики Казахстан О мерах по реализации Закона Республики Казахстан от 2 июля 2013 года "О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам создания национального превентивного механизма, направленного на предупреждение пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания процедурные аспекты функционирования такого механизма осуществляются Омбудсменом. Ниже приводятся распоряжения Уполномоченного по правам человека (Омбудсмента): Об утверждении Положения о Координационном совете при Уполномоченном по правам человека [9]; Об утверждении Правил отбора участников национального превентивного механизма [10]; Об утверждении Правил формирования групп из участников национального превентивного механизма для превентивных посещений [11].

Рассмотрим вкратце Правила формирования групп из участников НПМ для превентивных посещений. Правила определяют порядок формирования групп из участников НПМ для превентивных посещений. Формирование групп из участников НПМ для превентивных посещений осуществляется на заседании Координационного совета путем открытого голосования и согласовывается с Уполномоченным по правам человека. Решения Координационного совета по формированию групп НПМ оформляется протоколом в произвольной форме, и утверждаются Уполномоченным по правам человека. Формирование групп НПМ осуществляется на текущий, предстоящий календарный год с учетом специфики учреждений и организаций, подлежащих превентивному посещению, для каждой области, города республиканского значения и столицы отдельно с указанием персональных данных руководителей и членов групп НПМ.

Распоряжение Уполномоченного по правам человека от 26 сентября 2013 года были утверждены Правила подготовки ежегодного консолидированного доклада по итогам превентивных посещений [12]. Правила подготовки ежегодного консолидированного доклада по итогам превентивных посещений определяют порядок подготовки ежегодного консолидированного доклада. Доклад готовится Координационным советом при Уполномоченном по правам человека на основе отчетов участников НПМ, представленных ему по результатам проведенных превентивных посещений, а также иных мероприятий, проведенных в рамках НПМ. В Доклад включаются рекомендации уполномоченным государственным органам по улучшению условий обращения с лицами, содержащимися в учреждениях, подлежащих превентивному посещению, и предупреждению пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания, предложения по совершенствованию законодательства Республики Казахстан.

Таковы формальные аспекты функционирования НПМ в Республике Казахстан. Относительно его практического функционирования отдельными специалистами в сфере прав человека высказывались негативные отзывы. Так, к примеру, по мнению И. Савченко, НПМ «сохраняет достаточно сильную государственную централизацию и пока что не является институционально полноценным, так как был учрежден не отдельным законом, а путем внесения изменений в некоторые нормативные акты. НПМ не охватывает все места заключения, в том числе спецучреждения Комитета национальной безопасности. Поскольку руководящий орган НПМ не имеет полномочий определять объем государственного финансирования, материальное обеспечение работы НПМ и сроки визитов в места заключения зависят от выделенных правительством средств. Состав участников НПМ согласовывает омбудсмен» [13].

Другая точка зрения на проблемы функционирования НПМ была представлена в докладе заместителя Генерального прокурора РК Ж. Асанова на совещании по вопросам взаимодействия государственных органов с участниками НПМ против пыток в Казахстане. По его словам, на местах утверждены и реализуются планы мероприятий по реализации закона об НПМ на 2013-2015 годы. Генеральный Прокурор РК в 2010 г. Утвердил специальную Инструкцию, которая детально раскрывает порядок организации проверок по фактам пыток на всех стадиях уголовного процесса и отбывания наказания. Каждый материал доследственной проверки и каждое уголовное дело берется прокурорами на особый контроль, а предварительное следствие по ним поручается специальному прокурору. НПМ в отличие от наблюдательных комиссий имеет более широкий мандат полномочий.

Если общественные наблюдательные комиссии вправе посещать только исправительные учреждения и следственные изоляторы (СИЗО), то участники НПМ могут посещать практически все закрытые учреждения. И не только органов внутренних дел, но и учреждений, которые находятся в ведении министерств здравоохранения, обороны, образования. Таких учреждений в стране около шестисот. Это исправительные учреждения, СИЗО, гауптвахты; спецучреждения и помещения временной изоляции; специализированные противотуберкулезные, наркологические организации и психиатрические стационары для принудительных мер медицинского характера; центры адаптации несовершеннолетних, спецорганизации образования и спецшколы. Ж. Асанов отметил, что в рамках подготовки к совещанию Генеральная прокуратура совместно с офисом Омбудсмана подготовили ряд информационных материалов для госструктур и участников НПМ. В частности, разработали справочник, где указаны служебные адреса, телефоны, E-mail ответственных сотрудников учреждений превентивных посещений по всей республике, контакты Уполномоченного по правам человека, участников НПМ, правоохранительных и государственных органов. Во-вторых, было разработано руководство для НПМ. Туда вошла вся нормативная правовая база: конвенции, законы, постановления Правительства, приказы уполномоченных госорганов. Был подготовлен проект совместного приказа с Агентством финансовой полиции, КНБ, министерствами обороны, здравоохранения, внутренних дел, образования и науки. Этот акт подробно регламентирует порядок взаимодействия правоохранительных и госорганов по обеспечению деятельности участников НПМ и направлен на оказание им содействия. Принятие этого приказа, как он полагает, существенно повлияет на текущую ситуацию [14].

Проанализировав проведенную государственными органами работу, следует признать тот факт, что на подзаконном и исполнительском уровне действительно создаются условия для должного функционирования НПМ. Однако, вместе с тем, мы не можем забывать о замечаниях сделанных Комитетом против пыток в конце 2014 года в этой области. Комитет против пыток рассмотрел третий периодический доклад Казахстана (CAT/C/KAZ/3) на своих 1270-м и 1273-м заседаниях 17 и 18 ноября 2014 года (CAT/C/SR.1270 и CAT/C/SR.1273). Также доклад был рассмотрен на 1286-м и 1287-м заседаниях (CAT/C/SR.1286 и CAT/C/SR.1287), состоявшихся 27 ноября 2014 года. По их итогам принял определенные заключительные замечания [15].

Так, Комитет по-прежнему выражает обеспокоенность по поводу сообщений о том, что на практике эти законы и стратегии не выполняются надлежащим образом. Комитет особо обеспокоен постоянным и сообщениями о применении сотрудниками правоохранительных органов пыток и жестокого обращения. В частности, угроз сексуального насилия и изнасилования в изоляторах временного содержания и следственных изоляторах, находящихся под юрисдикцией Министерства внутренних дел и Комитета национальной безопасности, с целью получения "добровольных признаний" или сведений для их использования в качестве доказательств в ходе судопроизводства по уголовным делам (статья 2) [16].

Нашей стране рекомендовано принять эффективные меры для полноценного соблюдения на практике своего законодательства. В частности, для реализации своей заявленной политики полной нетерпимости к пыткам и жестокому, бесчеловечному или унижающему достоинство обращению или наказанию путем публичного и недвусмысленного осуждения пыток во всех их формах. Делать это требуется с основным упором на сотрудников полиции и с ясным предупреждением, что любое лицо, совершающее такие деяния, иным образом содействующее применению пыток или жестокого обращения или принимающее участие в этих актах, будет привлечено к ответственности за них в соответствии с законом и понесет наказание, соразмерное тяжести совершенного преступления. Также следует внесение поправок в Уголовно-процессуальный кодекс, предусматривающих ведение обязательной видеозаписи допросов и оснащение всех мест лишения свободы устройствами для видео- и аудиозаписи; проведения эффективных уголовных расследований в связи со всеми утверждениями о пытках и предоставления надлежащих ресурсов следователям для выполнения ими своих служебных обязанностей [16].

Комитет также выразил обеспокоенность по поводу сообщений о том, что предварительное расследование в связи с большинством утверждений о пытках и жестоким обращении по-прежнему проводится в том отделе, в котором работают обвиняемые в пытках лица. Кроме того, Комитет обеспокоен тем, что сообщения о применении пыток и жестокого обращения, получаемые от лишенных свободы лиц членами государственных комитетов по мониторингу, НПМ направляются не независимому следственному органу, а обратно органам власти, отвечающим за места лишения свободы. Это создает

угрозу принятия репрессивных мер в отношении лиц, сообщающих о пытках. Комитет также обеспокоен данными, полученными из официальных источников и свидетельствующими о том, что судебные разбирательства были проведены лишь в отношении 2% жалоб на пытки, полученных государством (статьи 12 и 13)[16]. В этой связи нам рекомендованы следующие меры.

1) Создать эффективный, обладающий необходимыми ресурсами, независимый и подотчетный орган, способный проводить своевременные, беспристрастные, тщательные и эффективные расследования. Такой орган должен проводить в том числе предварительные расследования, в связи со всеми утверждениями о пытках и жестоком обращении, обеспечив, чтобы такие расследования никогда не проводились сотрудниками, работающими в том же ведомстве, что и обвиняемые лица.

2) Обеспечить, чтобы такой независимый орган также был уполномочен получать жалобы на пытки и жестокое обращение со стороны сотрудников правоохранительных органов, в том числе жалобы на сексуальное насилие, и принимать по ним меры. Обеспечить, чтобы лишенные свободы лица могли передавать конфиденциальные жалобы такому органу, и обеспечить, чтобы этот орган мог эффективно защищать подающих жалобы лиц от репрессивных мер.

3) Сообщить Комитету информацию о количестве жалоб на пытки, поданных лишенными свободы лицами; количестве проведенных расследований в связи с утверждениями о пытках и жестоком обращении с указанием органа, проводившего такие расследования. Сообщить информацию о числе лиц, в отношении которых было проведено судебное разбирательство, с указанием предъявленных им обвинений; а также о мерах наказания, назначенных виновным.

Комитет против пыток отметил, что пытки запрещены в соответствии со в соответствии со статьей 145 УК РК. При этом он выразил обеспокоенность по поводу того, что сотрудники правоохранительных органов, обвиненные в совершении деяний, представляющих собой пытки, часто преследуются в судебном порядке по статьям 361 и 362 УК РК за "злоупотребление должностными полномочиями" и "превышение власти или должностных полномочий", а также за нарушение статьи 107 УК РК. Указанные статьи предусматривают наказание в виде лишения свободы до пяти лет. Кроме того, Комитет обеспокоен тем, что лишь небольшое число лиц были признаны виновными в применении пыток. Комитет также обеспокоен сообщениями о случаях, когда лица, признанные виновными в применении пыток в соответствии с УК РК, тем не менее подвергались крайне мягкому наказанию, такому как условное наказание и условно-досрочное освобождение (статьи 2 и 4). На основе этого, Казахстану следует обеспечить, чтобы все лица, обвиненные в совершении деяний, представляющих собой пытки по смыслу Конвенции, преследовались в судебном порядке за совершение преступления в виде пыток в соответствии со статьей 145 УК РК, а не за менее серьезные правонарушения. При этом, следует обеспечить, чтобы признанным виновными лицам назначались надлежащие меры наказания, соизмеримые с тяжестью такого преступления, как пытки, в соответствии с пунктом 2 статьи 4 Конвенции.

Таким образом, формально-юридический анализ организационно-правовых мер, составляющих, по сути, сам национальный превентивный механизм, показывает, на первый взгляд, о всестороннем законодательном и подзаконном обеспечении государством исполнения принятых на себя в области предупреждения пыток перед международным сообществом юридических обязательств. Однако, по нашему мнению, его будущую эффективность необходимо будет оценивать с точки зрения того, решает ли он те конкретные проблемы, которые были указаны в замечании Комитета против пыток в 2014 году.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Объявить вне закона многовековое зло: Пытки. - Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1990. - 20 с. / Материалы сайта: <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1306876>

[2] Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания / Принята резолюцией 39/46 Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1984 года / Материалы сайта ООН / http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/torture.shtml

[3] О присоединении Республики Казахстан к Конвенции против пыток и других жестоких, бесчеловечных и унижающих достоинство видов обращения и наказания / Закон Республики Казахстан от 29 июня 1998 года N 247 / Әділет - Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан / http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z980000247_

[4] О ратификации Факультативного протокола к Конвенции против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания / Закон Республики Казахстан от 26 июня 2008 года N 48-IV / Әділет - Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан / http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000048_

[5] Закон Республики Казахстан от 2 июля 2013 года № 111-V О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам создания национального превентивного механизма, направленного на предупреждение пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания // Әділет - Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан / <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1300000111>

[6] О мерах по реализации Закона Республики Казахстан от 2 июля 2013 года "О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам создания национального превентивного механизма, направленного на предупреждение пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания" / Распоряжение Премьер-министра Республики Казахстан от 15 августа 2013 года № 139-р // Әділет - Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан / <http://adilet.zan.kz/rus/docs/R1300000139#z3>

[7] Об утверждении Правил превентивных посещений группами, формируемыми из участников национального превентивного механизма / Постановление Правительства Республики Казахстан от 26 марта 2014 года № 266 // Әділет - Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан / <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1400000266#z0>

[8] Об утверждении перечня электронных средств слежения, используемых службой пробации уголовно-исполнительной системы и сотрудниками полиции органов внутренних дел Республики Казахстан, и внесении изменений в постановления Правительства Республики Казахстан от 26 марта 2014 года № 266 "Об утверждении Правил превентивных посещений группами, формируемыми из участников национального превентивного механизма" и от 2 апреля 2014 года № 301 "Об утверждении Правил возмещения расходов участников национального превентивного механизма по превентивным посещениям" / Постановление Правительства Республики Казахстан от 7 ноября 2014 года № 1180 // Әділет - Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан / <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P14000001180>

[9] Об утверждении Положения о Координационном совете при Уполномоченном по правам человека / Распоряжение Уполномоченного по правам человека от 26 сентября 2013 года № 18 // Әділет - Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан / <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V13000008891>

[10] Об утверждении Правил отбора участников национального превентивного механизма / Распоряжение Уполномоченного по правам человека от 26 сентября 2013 года № 20 // Әділет - Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан / <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V13000008892>

[11] Об утверждении Правил формирования групп из участников национального превентивного механизма для превентивных посещений / Распоряжение Уполномоченного по правам человека от 26 сентября 2013 года № 21 // Әділет - Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан / <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V13000008893>

[12] Об утверждении Правил подготовки ежегодного консолидированного доклада по итогам превентивных посещений / Распоряжение Уполномоченного по правам человека от 26 сентября 2013 года № 22 // Әділет - Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан / <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V13000008894>

[13] Савченко И. Пытки в Казахстане - краткий обзор ситуации с пытками в Казахстане в 2013 и 2014 гг. / Материалы сайта: http://www.bureau.kz/monitoring/mejdunarodnye_otchetny/article_7859

[14] Выступление заместителя Генерального Прокурора Ж. Асанова на совещании по вопросам взаимодействия государственных органов с участниками национального превентивного механизма против пыток (НПМ) в Казахстане (16.05.2014г.) / Материалы сайта Генеральной прокуратуры РК / <http://prokuror.gov.kz/rus/novosti/press-releasy/vystuplenie-zamestitelya-generalnogo-prokurora-zhakup-a-sanova-na-soveshchani>

[15] Третий периодический доклад Казахстана в Комитет против пыток / Материалы сайта ООН / http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/TreatyBodyExternal/Countries.aspx?CountryCode=KAZ&Lang=RU

[16] Заключительные замечания по третьему периодическому докладу Казахстана / Материалы сайта ООН: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G14/241/62/PDF/G1424162.pdf?OpenElement>

REFERENCES

[1] Outlaw age-old evil: Torture. - New York: United Nations, 1990. - 20 s. / Materials of the site: <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1306876> (in Russ.).

[2] Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment / adopted by resolution 39/46 of the General Assembly on December 10, 1984 / Materials of the site of the United Nations / http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/torture.shtml (in Russ.).

[3] On the accession of the Republic of Kazakhstan to the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment / Law of the Republic of Kazakhstan from June 29, 1998 N 247 / Adilet - Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan </ http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z980000247_ (in Russ.).

[4] On ratification of the Optional Protocol to the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment / Law of the Republic of Kazakhstan from June 26, 2008 N 48-IV / Adilet - Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan </ http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000048_ (in Russ.).

[5] Law of the Republic of Kazakhstan from July 2, 2013 № 111-V On amendments and additions to some legislative acts of Kazakhstan on the establishment of a national preventive mechanism aimed at preventing torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment // Adilet - Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan </ <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1300000111>> (in Russ.).

[6] On measures to implement the Law of the Republic of Kazakhstan dated July 2, 2013 "On amendments and additions to some legislative acts of Kazakhstan on the establishment of a national preventive mechanism aimed at preventing torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment" / Order Prime Minister of the Republic of Kazakhstan dated August 15, 2013 № 139-p // Adilet - Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan </ <http://adilet.zan.kz/rus/docs/R1300000139#z3>> (in Russ.).

[7] On approval of rules of preventive visits to groups formed by members of the National Preventive Mechanism / Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 26, 2014 № 266 // Adilet - information-legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan </ <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1400000266#z0>> (in Russ.).

[8] On approving the list of electronic surveillance used by the probation service of the correctional system and police internal affairs bodies of the Republic of Kazakhstan, and amending the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 26, 2014 № 266 "On approval of rules of preventive visits in groups formed of members of national Preventive Mechanism "and on April 2, 2014 № 301" On Approval of Rules of reimbursement of participants of the national preventive mechanism of preventive visits" / Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated November 7, 2014 № 1180 // Adilet - information-legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan </ <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1400001180>> (in Russ.).

[9] On approval of the Coordination Council under the Commissioner for Human Rights / Order of the Commissioner for Human Rights on September 26, 2013 number 18 // Adilet - Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan </ <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1300008891>> (in Russ.).

[10] On approval of rules for selection of participants of the national preventive mechanism / Disposal Commissioner for Human Rights on September 26, 2013 number 20 // Adilet - Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan </ <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1300008892>> (in Russ.).

[11] On approval of the Regulations for the formation of groups of participants of a national preventive mechanism for preventive visits / Order of the Commissioner for Human Rights on September 26, 2013 number 21 // Adilet - Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan </ <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1300008893>> (in Russ.).

[12] On approval of the Rules of preparation of the annual consolidated report on the results of preventive visits / Order of the Commissioner for Human Rights on September 26, 2013 number 22 // Adilet - Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan </ <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1300008894>> (in Russ.).

[13] Savchenko I. Torture in Kazakhstan - a brief overview of the situation of torture in Kazakhstan in 2013 and 2014. / Materials of the Site: http://www.bureau.kz/monitoring/mejdunarodnye_otchet/article_7859 (in Russ.).

[14] Statement by the Deputy General Prosecutor J. Asanov at a meeting on cooperation between state bodies and participants of the National Preventive Mechanism against Torture (NPM) in Kazakhstan (16.05.2014g.) / Materials site of the General Prosecutor's Office of the RK. <http://prokuror.gov.kz/rus/novosti/press-releasy/vystuplenie-zamestitelya-generalnogo-prokurora-zhakipa-asanova-na-soveshchanii> (in Russ.).

[15] The third periodic report of Kazakhstan to the Committee against Torture / Materials UN website </ http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/TreatyBodyExternal/Countries.aspx?CountryCode=KAZ&Lang=RU> (in Russ.).

[16] Concluding observations on the third periodic report of Kazakhstan / Materials of the site of the United Nations: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G14/241/62/PDF/G1424162.pdf?OpenElement> (in Russ.).

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АЗАПТАУДЫҢ АЛДЫН АЛУДЫҢ ҰЛТТЫҚ МЕХАНИЗМІ ҚЫЗМЕТ АТҚАРУЫНЫҢ КЕЙБІР ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚЫРЛАРЫ

¹ Ильмалиев Ж.Б., ² Құрманғали М.Ш.

jans2009@mail.ru

¹ Қазақстан-Британдық техникалық университеті

² әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Түйін сөздер: қамауға алынғандар; азаптау; қатыгез, адамгершіліксіз немесе адамның ар намысын қорлайтын әрекеттер және жазалау; азаптауға қарсы Комитет; азаптаудың алдын алудың ұлттық механизмі.

Аннотация. Жұмыстың мақсаты Қазақстан Республикасында азаптаудың алдын алудың ұлттық механизмі қызмет атқаруының кейбір ұйымдастырушылық-құқықтық қырларын зерттеу. Мақалада логика, формальды-құқықтық және салыстырмалы құқықтық әдістер қолданған. Жұмыс нәтижелері заңшығарушылық, заңға сәйкес қабылданған актілерде және орындаушылық деңгейде азаптаудың алдын алудың ұлттық механизмі тиісті қызмет атқаруына жағдай жасалып жатқаны туралы деректерді анықтаудан тұрады. Азаптаудың алдын алудың ұлттық механизмін құрайтын ұйымдастырушылық-құқықтық шараларды формальды-құқықтық талдау, алғаш қарағанда, халықаралық қауымдастықтың алдында алған құқықтық міндеттемелерін орындауды мемлекетіміз жан-жақты қамтамасыз еткен сияқты. Жұмыстың нәтижелері осы саладағы ғылыми зерттеулерде, оқу үрдісінде және құқық қолдану тәжірибесінде қолданылуы мүмкін. Зерттеу нәтижелері азаптаудың алдын алудың ұлттық механизмінің тиімділігін Қазақстанға айтылған азаптауға қарсы Комитетінің ескертулеріндегі нақты мәселелерді шешуге байланысты бағалауға болады деген тұжырымдама көрініс табады.

Поступила 15.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 14 – 18

УДК 340.141 (470.68)

«BEZHITSKY ADATS» AS A MONUMENT RIGHTS OF DAGESTAN

Ismailov M.A., Useinova K.R.

Dagestan state university
al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan

Key words: legal culture, law, customary law, Bezhta, monuments, Kapucha.

Abstract. This article provides a detailed description of one of the most interesting monuments of customary law – "Bezhitsky adats". In addition an excursion to the history of Kapuchin society was conducted. On example of the articles the development of customary law of peoples of Dagestan was traced. "Bezhitsky adats" in the interpretation of F.I. Leontovich have ancient and centuries-old history, along with other monuments and require in-depth study.

БЕЖИТСКИЕ АДАТЫ КАК ПАМЯТНИКИ ПРАВА ДАГЕСТАНА

Исмаилов М.А., Усеинова К.Р.

Дагестанский государственный университет,
КазНУ им. аль-Фараби

Ключевые слова: нормативно-правовая культура, право, обычное право, Бежта, памятники права, капуча.

Аннотация. В статье дана развернутая характеристика одному из интересных памятников обычного права – «Бежитские адаты». Кроме того сделан экскурс в историю становления капучинского общества. На примере статей свода прослежены особенности развития обычного права народов Дагестана. «Бежитские адаты» в интерпретации Ф.И.Леонтовича имеют древнюю и многовековую историю наряду с другими памятниками права и требуют углубленного исследования.

Как известно практически любая государственно-правовая система имеет свои памятники, выработанные на основе нормативно-правовой культуры в данном случае народов Дагестана. Как правило, адат создается на определенной территории жизненного пространства как в феодальном владении так в сельском обществе Дагестана как санкционированная правовая норма, сложившаяся вследствие его фактического применения в течение длительного времени и характеризующая юридический быт этноса. Ярким свидетельством этому служат памятники обычного права народов Дагестана.

Памятники права народов Дагестана начали публиковать, начиная со второй половины XIX века. Изучение адатов является необходимой предпосылкой для успешного исследования права народов Дагестана. Однако приходится признать, что сегодня историки права нередко сталкиваются с нехваткой критических, комментированных изданий таких источников, многие из которых до сих пор не введены в оборот, в том числе и многие важные источники по истории государства и права Дагестана. В данной статье речь идет о памятнике права народов (капучинцев) Дагестана- «Бежитских адатах».

В исторической и в этнографической науке бежитинцы известны под термином капучинцы. Поэтому мы будем пользоваться термином «капуча», который чаще всего встречается в литературе грузинского происхождения, откуда он был заимствован отечественными

исследователями. По сведениям средневековых письменных источников этноним «капуча» встречается задолго до их исламизации, в арабской географии «Мальтабрун» - «Дагестан или Лажжистан делится на 8 земель: Авар, Дидо, Кафучи (Капуча и Анцух), Андфис (Анди), Гумух и другие. [2, С. 188.]

Существует другая версия происхождения этнонима «капуча», в переводе с турецкого «капуча» означает меч. Действительно, в прошлом бежтинцы были известными мастерами по изготовлению мечей и других металлических изделий, что свидетельствуют находки Бежтинского могильника.

При изучении истории Дагестана XVII–XIX вв. наибольший интерес исследователей вызывала социально-экономическая сторона. Правовое же развитие изучено заметно слабее. В 1877-1879 гг. М.М. Ковалевский побывал в Бежта и описал адаты, которые в данное время находятся в его архиве, откуда были извлечены и опубликованы А.С. Омаровым. [7, С. 23.]

Что касается «Бежитских адатов» и того как они попали в научную библиотеку Одесского (Новороссийского) университета, то они попали в числе других сводов адатов к статс-секретарю И.Бентковскому отсюда Ф.И.Леонтовичу. Бентковский прибыл на Кавказ, сосланный после умирения польского восстания 30-х годов, затем продолжал службу в Кавказском линейном войске и в чине сотника вышел в отставку в 1857 году. Таким образом, военная служба И. Бентковского продолжалась более 25 лет. Оставив ее, он полностью посвятил себя историческому краеведению. Некоторые материалы доступные ему он передал А.Леонтовичу, который и опубликовал их.

Ф.И. Леонтович известный специалист того времени в области обычного права отмечает: «Из древнейших сборников дагестанских адатов нам известны в настоящее время четыре памятника:

1. *Сборник адатов аварского народа, составленный в XI в. (хиджры. – М.Р.) Омар-ханом (Умма-ханом) Аварским;*

2. *Сборник адатов Кайтаха XII в. Он составлен местным уцмием Рустам-ханом;*

3. *Сборник Кайтагских адатов, XVI в. Он составлен Кайтагским уцмием Ахметом, сыном уцмий Гасан – Али;*

4. *Бежитские адаты.*

Далее он пишет: «Есть основание думать, что собственно «перевод» адатов Бежитского округа составлен в новое время (чуть ли не в 60-х годах), в виде извлечения из нескольких древних арабских сборников, бывших исстари в употреблении в отдельных «наибствах» округа и сведенных в нашем «перевод» в один общий сборник» . [7, С. 23.]

Тут надо уточнить то что «Бежитские адаты» извлечены из архива М.М. Ковалевского и опубликованы А.С. Омаровым. «Перевод с арабского существующих в Бежитском округе адатов», – это сборник адатов Бежитского округа, а «Бежитские адаты» описаны были М.М. Ковалевским, который сделал многое для изучения обычного права народов Дагестана и в целом Кавказа.

Как известно каждый джамаат имел собственный кодекс где сведение статей не было механическим, нашли отражение нормы, одинаковые для всех сёл по уголовным, имущественным и нравственным преступлениям, а также те, которые выражали интересы союза, т.е. не могли быть содержанием кодекса отдельного джамаата [1, С. ^{С.165}].

Нормативно-правовая культура капучинцев отвечала уровню их социально-экономического устройства и отражает основные принципы зарождающегося социального неравенства, и «многие черты социально-экономического строя и гражданско-правового быта народов Дагестана» [6, С. ²].

Запрет и ограничение общинника в праве свободно распоряжаться принадлежащей ему землей, естественно, тормозило развитие института частной собственности. В то же время оно свидетельствует о том, что хотя общинник ведет парцеллярное хозяйство как собственник земли, но он все же и его земля находятся под контролем общины. «Хотя шариат и позволяет продажу недвижимого имущества посторонним, – говорится в адатах капучинцев, – но по адату, которого придерживаются Капучи, продажа недвижимого имущества постороннему возможна только в том случае, если родственник по отцу не воспользуется правом предпочтительной покупки» [7, С. ⁷]. Естественно, шариат для Капуча - явление позднее, примерно рубеж XVII - XVIII вв.

Видимо, институт предпочтительной покупки, выкупа в более ранний период был более развитым. Кроме того, после сбора урожая опять-таки земля общинника переходила в пользование общины. Без разрешения общины общинник не имел права пользоваться общинными угодьями.

Ограничение прав общинников даже в использовании главного средства производства – земли со всеми относящимися к ней естественными факторами и процессами, природой данными, ставило общинника в жесткие условия и зависимое положение. Общинник не мог свободно распоряжаться своим недвижимым имуществом. Согласно адатам он был поставлен в такие условия, что не мог чувствовать себя полноправным хозяином своей земли. Каждый отдельный человек являлся собственником или владельцем только в качестве звена этого коллектива, в качестве его члена. Распоряжаясь земельными угодьями, лесом и пр. община делала невозможным жизнь своего члена за пределами общины. Это было во многих адатах и согласно адатам Гумбетовского, Технуцальского общества общинник не имел права без разрешения на то джамаата даже сорвать кисть винограда из собственного сада. Такое деяние наказывалось штрафом в пользу общества в размере 1 быка [7,С. 23]. . В данном случае мы наблюдаем, что общинник – как личность противостоит общине в целом. Хотя здесь нет ярко выраженной эксплуатации общинниками друг друга, но община в совокупности как коллектив (государство) выступает в отношении отдельной личности как эксплуататор и насильник.

Многие работы - как-то строительство дорог, ирригационных систем, мостов, мельниц, были принудительными. За отказ от общественных работ общинника наказывали штрафом. Правда, размеры композиции были различными. Да и хозяйственные работы перегон, уборка урожая, строительство дома ставили в зависимости общинника от общины, принуждал их объединяться в различные общности и, прежде всего, в сельские общины.

Община обеспечивала также защиту от внешнего врага. Первоначально как добровольное территориальное объединение в форме сельской общины, в последующем она становится субъектом насилия и ограничения прав личности. Оберегая имущество и жизнь общинника, община выработала правовые нормы, направленные против самого общинника. «Кто начнет косить раньше общества деревни, – сказано в адатах дидойского общества, - с того взыскивается одна мера какого-нибудь хлеба в пользу деревни» [7,С. 58]. «Строгая ответственность за действия, признанные вредными для всего общества, многочисленность различных запретов и предписаний, нарушение которых называлось взыскиванием штрафов, – пишет А.С. Омаров, – и как крайние меры, изгнание из общества раскрывают степень зависимости личности от сельской общины» [6,С. 29].

С другой стороны, принятие ислама привело к дальнейшему ограничению деятельности общинника, появились новые обязанности, исполнение которых были обязательны для всех членов общества достигших 14 летнего возраста. В связи с этим в адатах появились статьи нового порядка, направленные на сохранение и исполнение религиозных обрядов.

В адатах имеются статьи, которые направлены против личности в защиту религиозных обрядов. Для примера приведем некоторые из них; «Кто нарочно пропустит молитву, с того взыскивается 5 овец, если постящийся перестанет поститься, то с него взыскиваются одна овца в пользу деревни. Кто из постящихся надумает после соединиться с женщиной, тот должен накормить 60 человек нищих. Кто украдет чего-нибудь из мечети, с того взыскивается 6 руб. серебром» [7,С. 2]. Приведенные нормы обычного права капучинцев свидетельствуют о том, что принятие ислама привело к дальнейшему сужению прав общинника, появлению новых запретов.

Население вольного общества могло искать справедливость у хана. В Бежитских адатах записано «До времени Шамиля обращались в трудных делах к Аварским и казикумухским ханам, которые и умиротворяли (т.е., например, к Сурхай-хану и Умма-хану аварским, Аглар-хану Кизикумухскому, а также елисейскому Даниэлю Султану)» [7,С. 74]. В адатах много моментов схожих со сводами многих адатов к примеру обряд примирения Описание этого обряда мы находим, в «Бежитских адатах»: «Когда дело об убийстве кончается платежом и примирением, убийца... одевался в белый саван с веревкой на шее, позади его вели быка. В этом виде он является к родственникам убитого, которые ждут его в определенном месте, сопровождают его родственники. Подходя к старшему родственнику убитого, убийца говорит ему: «Я перед вами, сделайте, что хотите». Родственники убитого могут убить его, но обыкновено прощают. И в том, и в другом случае следует прекращение мести, бычка режут и начинается угощение» [7,С. 76].

«Бежитские адаты» в их совокупности и разнообразии позволяют составить представление о довольно богатом и разнохарактерном опыте влияния ислама, в том числе, опыте, учитывавшем

сложившиеся в среде дагестанцев нормативно-ценностные и поведенческие стереотипы, взгляды, отношения и практиковавшиеся здесь способы и формы разрешения конфликтов и споров.

Безусловно под влиянием российской государственности также адаты видоизменились что можно проследить уже на «Адатах Бежтинского округа» Для установления достоверности и углубленного изучения сведений, представленных в сборниках адатов, необходимо в качестве контрольных данных использовать труды М.М.Ковалевского. Нет сомнения в том, что они составлены «выборочным» путем, и большое число действовавших в то время адатно-правовых норм не нашло в них отражения.

Между тем нормы обычного права могут быть правильно оценены и объективно использованы в научных исследованиях лишь исходя из основополагающего положения о том, что правовые отношения, как и формы государства, коренятся в жизненной материальной реальности.

Теперь несколько слов о другом сборнике адатов (Перевод с арабского о существующих в Бежидском округе адатов), собранных кавказской администрацией, которые были составлены с целью практического использования их в окружных судах и в областном «народном суде». Этим, пожалуй, объясняется и то, что они содержат в основном нормы уголовного, семейного и наследственного права.

Присоединение Дагестана к России и кодификация правовых норм помогли этому процессу, хотя и придали ему своеобразные черты. Практически стали возможны два способа вмешательства русской администрации в нормативно-регулятивную сферу жизни народов Дагестана. Первый, как бы, косвенный, когда администрация рассматривала конкретный частный случай (конфликтную ситуацию и способы ее разрешения, практиковавшиеся населением). Администрация давала санкцию на "традиционный" способ решения спора (или хотя бы мирилась с произошедшим инцидентом), Тем самым она не только создавала прецедент для будущего повторения аналогичных решений, но и повод обращаться к ней уже в качестве третейского судьи, если какая-то сторона оказывалась неудовлетворенной, и апеллировать к более раннему опыту.

Второй – прямое вмешательство в существовавшие обычно-правовые порядки, изменение принятого до тех пор обычая, если он не устраивал власти, вплоть до изъятия полномочий на решение отдельных спорных вопросов и конфликтов у местных общин, действовавших на основе обычая, и наделения соответствующими прерогативами русских администраторов на местах.

Следовательно, было осуществлено ограничение кровной мести и частично обеспечены гарантии личной безопасности кровника, его семьи и родственников. Военно-народная администрация постепенно изъела дела о кровомщении из ведения сельских судов.

Под воздействием российского законодательства существенные прогрессивные сдвиги происходили и в системе доказательств. Не допускалось установление ответственности соучастника по присяге семи человек, избираемых избобличенным вором. Ослабление значения присяги и соприсяги, не признаваемых русской администрацией бесспорными доказательствами, а также обычаев, устанавливающих ложность оговоров и обвинений, заметно проявились в местной судебной практике.

Происходившие изменения в социально-экономической и политической жизни вызывали необходимость реорганизации существовавшей в крае правовой системы. Вследствие судебно-административных реформ, проведенных российскими властями в 60-х годах XIX в., действие адатов было несколько скорректировано. Горцы были включены в общероссийское правовое пространство. Сохраняя обычное право в качестве одного из источников действующего права, царское правительство рассчитывало постепенно его видоизменить и приспособить для нужд своего колониального управления.

Допуская применение норм адата, царские власти предоставили кавказской администрации все полномочия по ограничению и изменению обычно-правовых норм в соответствии с интересами колониальной политики [9,С.176, 198.]. Новые для Дагестана правовые нормы вводились через указы. Толкованием российских законов применительно к Кавказу, решением юридических коллизий занимался наместник Кавказа по праву, предоставленному ему царем. Царские власти считали, что путем постепенного внесения в нормы адата принципов русского права они сумеют создать благоприятные условия для введения в крае общероссийского законодательства.

Придавая правовым нормам более определенное и конкретное значение, администрация, с одной стороны, смягчала суровость и несообразность отдельных правил адата, а с другой – устраняла противоречия и возможность их различного толкования.

В 1862 г. администрация официально отменила действие норм адата, основанных на принципе полной самостоятельности семьи в решении участи одного из своих членов, совершившего преступление внутри семьи. Теперь члены семьи находились в меньшей степени зависимости от патриархальной власти главы семьи, так как органы власти стремились к расширению их юридической правоспособности.

Таким образом, политические процессы оказали трансформирующее влияние, в том числе на адаты бежтинцев при утверждении и ислама и системы военно-народного управления во второй половине XIX века.

В наши дни адаты бежтинцев, в том числе и других народов Дагестана, сыграли бы, существенное значение в процессе регулирования межнациональных и межконфессиональных отношений, в установлении стабильной обстановки, в определении правил поведения, укреплении порядка, дисциплины и ответственности членов джамаата и развитии духовно-нравственной атмосферы в дагестанском обществе.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Агларов М. А. Сельская община в Нагорном Дагестане в XVII-начале XIX вв. М., 1988.
- [2] Тарки Дербент-Нами. Под редакцией Алибекова- Аварского. - Тифлис. 1898 г.
- [3] Ковалевский М.М. Закон и обычай на Кавказе. Т. 2. - М., 1890.
- [4] Леонтович Ф.И. Адаты Кавказских горцев. Одесса, 1882.
- [5] Мисроков З.Х. Адат и шариат в российской правовой системе: Исторические судьбы юридического плюрализма на Северном Кавказе. - М., 2002
- [6] Омаров А.С. Горский адат Дагестана как исторический источник. РФ. ДНЦ РАН. Ф10п.1. Ед. хр. 2944. С. 2.
- [7] Омаров А.С. Из истории права народов Дагестана Махачкала., 1968
- [8] Исмаилов М.А. Адаты Бежтинского округа. Махачкала ИПЦ ДГУ 2004
- [9] Омаров А.С. Изменения в праве и суде после присоединения Дагестана к России // Ученые записки ИИЯЛ ДФ АН СССР. Общественные науки. Махачкала, 1970. Т. 20. С.176, 198.

REFERENCES

- [1] Aglarov M.A. Rural communities in Nagorno Dagestan in the XVII - early XIX centuries. M., 1988. (in Russ.).
- [2] Tarqui Derbent-Nami. Ed. Alibekov- Avarsky. - Tiflis. 1898. (in Russ.).
- [3] Kovalevsky M.M. Law and custom in the Caucasus. V. 2. - M., 1890. (in Russ.).
- [4] Leontovich F.I. Adats of Caucasian highlanders. Odessa, 1882. (in Russ.).
- [5] Misrokov Z.H. Adat and Shari'a legal system in Russia: Historical destiny of legal pluralism in the North Caucasus. - M., 2002. (in Russ.).
- [6] Omarov A.S. Gorsky adat of Dagestan as a historical source. RF. DNC RAS. F10p.1. Ed. hr. 2944. p. 2. (in Russ.).
- [7] Omarov A.S. From the history of the right of peoples of Dagestan, Makhachkala, 1968. (in Russ.).
- [8] Ismailov M.A. Adats of Bezhta District. Makhachkala IPC DGU 2004. (in Russ.).
- [9] Omarov A.S. Changes in the law and the court, following the accession of Dagestan in Russia // Scientific notes ИИЯЛ DF AN SSSR. Social sciences. Makhachkala, 1970. V. 20. p.176, 198. (in Russ.).

БЕЖИТ АДАТЫ ДАҒЫСТАННЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЕСКЕРТКІШІ РЕТІНДЕ

Исмаилов М.А.

Әдет-ғұрып құқық зертханасының басшысы, профессор, з.ғ.д.

Усеинова К.Р.

заң ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің заң факультеті, мемлекет жәе құқық теориясы мен тарихы, конституциялық және әкімшілік құқығы кафедрасының доценті м.а.

Аннотация. Мақалада әдет-ғұрып құқығының ең қызықты ескерткіштердің бірі «Бежит адаты» егжей-тегжейлі сипаттама берілген. Сондай-ақ, капучин қоғамының қалыптасу тарихына әкрис жасалынған. Мақалалар жинағының негізінде Дағыстан халқының әдет-ғұрып құқығының даму ерекшеліктері зерделенген. Ф.И.Леонтовичтің түсіндіру бойынша «Бежит адаты» ежелгі және ұзақ тарихы бар, басқа да құқық ескерткіштерімен бірге және терең зерттеуді талап етеді.

Түйінді сөздер: нормативтік-құқықтық мәдениет, құқық, әдет-ғұрып құқығы, Бежит, құқық ескерткіштері, капуча.

ИСМАИЛОВ М.А. Руководитель лаборатории обычного права, доктор юридических наук, профессор Дагестанского государственного университета

УСЕИНОВА К.Р. и.о. доцента кафедры теории и истории государства и права, конституционного и административного права КазНУ им. аль-Фараби, к.ю.н.

Поступила 06.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 19 – 23

LEGAL EDUCATION**Karataeva A.M.**

Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan

Key words: legal education, legal culture, legal civilization, legal education, the state, the public authority, the activities of the State.

Abstract. The paper considers the substantive part of the legal education. Also in the paper the relation to the legal culture and legal education is comprehensively researched. The paper also focuses on the formation and development of such phenomena as culture and civilization. The main conclusions and points of the author may be used in the formation and development of legal culture, to increase the legal awareness and legal education of Kazakh society.

ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕ**Каратаева А.М.**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Тірек сөздер: құқықтық тәрбие, құқықтық мәдениет, құқықтық өркениет, құқықтық тәрбие, мемлекет, мемлекеттік орган, мемлекеттің қызметі

Аннотация. Жұмыста құқықтық тәрбиенің мазмұндық тұстары ашылып, қарастырылады. Сонымен қатар, құқықтық мәдениеттің және құқықтық тәрбиенің арақатынастары және ерекшеліктері талданып, жан жақты зерттелінеді.

Сондай ақ мақаланың авторы мәдениет пен өркениеттің қалыптасуы мен дамуына аса назар бөледі. Автордың қол жеткізген нәтижелері мен қорытындыларын қазақстандық құқықтық мәдениеттің қалыптасуы мен дамуына, қоғамның құқықтық санасын арттыруға, қоғамның құқықтық тәрбиесін көтермелеуге ісінде қолдануға болады.

Қоғам өміріндегі мемлекеттің функционалды рөлінің өзгеруі және оны адамның жалпы құндылықтарымен сәйкестендіру қоғамдағы құқықтың рөліне жаңаша қарауға мүмкіндік береді.

Құқықтық ғылымның ең маңызды мақсаттарының бірі – құқықтық тәрбиелеудің жалпы мемлекеттік тұжырымдамасын жасау – құқық қорғау органдарына қылмыстылықты қысқарту, соның ішінде жастар арасында, сонымен қатар, әлеуметтік бақылауда және құқық бұзушылықты алдын алуда жан-жақты көмек көрсету бағдарламасын жүзеге асыру. Құқық теориясында ең қиын және көпқырлы мәселелердің білі болып – құқықтық тәрбиелеу табылады. Кеңестік мемлекет кезінде халықтың құқықтық тәрбиелеуіне үлкен назар аударылды. Кеңес кезінде құқықтық тәрбиелеудің мына нысандары: құқықтық оқу, құқықтық насихат жүргізу, құқықтық білім беру, құқықтық тәжірибеде қоғам мүшелерінің қатысуы және т.б. дамыды және жетілдірілді. Кәсіби білімнің жетіспеушілігі (педагогикалық және заңи) құқықтық тәрбиелеудің тұжырымдамасын дамытуды баяулататын ең маңызды факторлардың бірі. Жетілдірілген, енгізілген және әрекет етуші әдістердің болмауы құқықтық тәрбиелеудің бүкіл жүйесіне кері әсер тигізеді, соның ішінде құқықтық тәрбиелеу қызметін жүзеге асыратын органдардың, мекемелердің және әлеуметтік құзыретке ие мемлекеттік тұлғалардың қызметіне, сонымен қатар, арнайы құқықтық құралдар мен әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы жүзеге асырылатын құқықтық тәрбиелеу қызметіне.

Қазіргі таңдағы құқықтық тәрбиелеудің теориясы бұрынғы зерттеулерге қарағанда қалыптасты және күрделеніліп, екі мағынада қарастырылады: кең және тар.

Кең мағынада құқықтық тәрбиелеуді қоғам мүшелерінің құқықтық мәдениеті мен құқықтық санасының қалыптасуының, оның ішінде әлеуметтік-экономикалық өмірдің әсер етуі, идеологиялық қызмет, адамгершілік атмосферасы, заңнама жүйесі және т.б. жалпы процессі ретінде қарастырады.

Тар мағынада құқықтық тәрбиелеу қоғамдық қызметтің бір түрі ретінде қарастырылады. Бұл қызмет құқықтық мәдениетке және азаматтарды тәрбиелеуге бағытталған мемлекеттік органдардың және қоғамдық ұйымдардың біріккен және ұйымдастырылған жұмысымен сипатталады.

Құқықтық тәрбиелеудің мәні болып орнатылған үміттер мен мақсаттардың қоғам үміттері мен мақсаттарына сай болуы табылады. Ол үшін тұлғаның қажеттіліктері қоғамның қажеттіліктері мен құндылықтарына қайшы келмеуі қажет.

Құқықтық тәрбиеге *құқықтық ағарту* кіреді, ол тұлғаның құқыққа қарсы, криминалды мінез-құлқын алдын алуға мүмкіндігі бар өте маңызды фактор болып табылады. Тәжірибе мен зерттеулер құқықтық салдарды алдын ала болжаудың өзі тыю шарасы екендігін көрсетеді. Дегенмен, өкінішке орай, адамға осы алдын ала болжай алу қасиеті жетіспейді. Мұның өзі құқықтық білімнің жоқ екендігін көрсетеді, себебі болжай алу құқықтық білімге сүйенеді.

Құқық және тәрбие келесідей біріктіріледі: құқықтық тәрбиелеу, бір жағынан, құқықтық мәдениеттің нормалары мен үлгілерін, ал екінші жағынан – тәрбиеленушіге өзі үміт күткен билік етуші субъектінің мінез-құлық нұсқасын ұсыну.

Құқықтық тәрбие бірнеше міндеттерге ие. Оларға мыналар кіреді: 1) қоғам мүшелеріне нормативтік ақпаратты жеткізу; 2) құқықпен реттелетін қоғамдық қатынастарда тұлғаны әлеуметтендірумен қамтамасыз ету; 3) қоғам мүшелерінің әлеуметтік-құқықтық белсенділігін дамыту [1, с. 158].

Қазіргі таңда бірінші міндет дамып, жан-жақты жүзеге асырылып жатыр. Қызығушылық танытқан тұлғаларға министрліктер мен ведомстволардың нормативтік құқықтық актілерінде көрініс тапқан құқықтық ақпарат ұсынылады. Бірақ жергілікті басқару органдарынан құқықтық ақпарат дұрыс таратылмайды. Сол себепті ғылыми әдебиеттерде және БАҚ-дағы жергілікті билік және басқару органдарының нормативтік құқықтық актілерінің жинақатрының мерзімді басылымын шығару жөніндегі ұсыныстары әбден негізделген. Құқықтық тәрбиелеудің екінші міндет тұлғаның құқықтық әлеуметтендірілуі болып табылады. Әлеуметтендіру – адамның қоғамдық қатынастарды қабылдау процессі, әлеуметтік нормаларды түсіну және әлеуметтік тәжірибені өз құндылықтарына, түсініктеріне сәйкес қабылдау. Құқыққа деген құрмет балалық шақтан тәрбиеленеді.

Құқықтық тәрбиелеудің үшінші міндет азаматтардың әлеуметтік-құқықтық белсенділіктің дамуы жатады. Бұл саналы түрде құқықтар мен міндеттердің құқықтық тәртіпке сәйкес жүзеге асырылуын білдіреді. Құқықтық насихаттаудың мақсаты – тұлғада енжар заңи мінез-құлықты қалыптастыру емес, өз құқықтары мен бостандықтарын белсенді түрде жүзеге асыруға шақыру болып табылады.

Құқықтық тәртіп тәжірибесінің анализі азаматтардың өз құқықтарын білетіндігін, бірақ көп жағдайларда оларды қалай және қандай органдар арқылы жүзеге асыралатынын, кіммен қорғалатындығы жөнінде білмейтіндігін көрсетеді. Біздің қоғамымыздың мүшелері өз құқықтарын қорғаудың тәсілдері мен құралдары туралы білмейді, білгеннің өзінде белгілі бір себептерге байланысты өз қызығушылықтарын қорғауда ешқандай белсенділік танытпайды.

Құқықтық тәрбиелеуде құқық бұзушылықтарды алдын алу шаралары ерекше орын алады. Осыған байланысты құқықтық сананы, құқықтық мәдениетті қалыптастыруда, заңға және құқық бұзушылықты алдын алу шараларына құрметпен қарауда бұқаралық ақпарат құралдары ерекше рөлі бар.

Бұқаралық ақпарат құралдары құқықтық сананың, құқықтық мәдениеттің, құқықтық тәрбиелеудің деңгейіне, қоғамдағы құқықтық тәртіптің жағдайына, құқықтық нигилизмге қарсы тұруға және заңға құрмет қалыптастыруда үлкен әсерін тигізеді.

Көптеген азаматтар көмек үшін құқық қорғау органдарына бармайды, себебі олар бұл қызметтің нәтижелігіне күмәнданады, ұзаққа созылатын қылмыстық процеске қатысқысы келмейді

және кейін пайда бола алатын жағымсыз салдардан қауіптенеді. Әсіресе, материалдық және моральдық зиянды өтеу жөнінде, қылмыс құрбандарын қорғау және оларға медико-психологиялық көмек көрсету жөнінде заңдардың қабылданбауы жағдайында, өкінішке орай, осылай ойлау әбден орынды.

Құқықтық насихаттаудың рөлін анықтау, криминалды идеологияға қарсы тұру, қоғам мен құқық қорғау органдары арасындағы қарым-қатынас, республикада мемлекет демократизацияланғанда және өзінің экономикалық жүйесін ауыстырғанда қылмыстылық саны өспейтін модельді жүзеге асыру тәжірибелік маңызға ие.

Құқықтық мәдениетті қалыптастырудың маңызды құралдарының бірі болып бұрынғы кеңес одағы мемлекеттерінде реформа кезінде кеңінен қолданылған халыққа құқықтық жалпы білім беру табылады. Құқықтық жалпы білім беру бағдарламасы құқықтық мемлекет құруға бағытталған. Заңи білім беру мемлекеттік бағдарлама ретінде Ресейде, Өзбекстанда, Қырғыстанда өткізіледі [2, 56 б.]. Қазақстан Республикасында құқықтық жалпы білім беру қаулысында «құқықтық жалпы білім беру – бұл құқықтық насихаттау және азаматтарды құқықтық тәрбиелеудің жүйесі... Құқықтық жалпы білім беру мақсаты – азаматтардың құқықтық мәдениетін арттыру және заңды сыйлау рухын қалыптастыру. Құқықтық жалпыға білім берудің негізгі қағидаларына: кешенділік; жүйелілік; құқықтық білім алуға қызығушылық және оны жүзеге асыру үшін мемлекеттік қамтамасыз ету; даралық жатады.

Сонымен қатар, құқықтық жалпы білім беруді ұйымдастырудың нысаны мен тәртібі анық регламенттелді. Бұл жағдай Қазақстан Республикасында құқықтық жалпы білім беруді өткізуге жеткілікті құқықтық базаның қалыптасуы туралы айтады.

Аталған мақсаттардың және құқықтық жалпы білім беруді ұйымдастыратын органдардың қаншалықты нәтижелі жұмыс істеп жатқандығын қарастырып көрейік. Біздің ойымызша, құқықтық жалпы білім берудің басты мақсаты – құқықтық білімнің жалпылама (массовая) насихатталуы және жалпылама халықтық құқықтық тәрбиелеу шараларын жүргізу.

Қазіргі таңда құқықтық жалпы білім беру идеясы түсіндіру шаралары, дәріс оқу, кездесулерді ұйымдастыру арқылы жүзеге асырылады. Алайда, әрқашан ұсынылушылардың құқықтық мәдениет деңгейінің өсуін, мысалы, әділет органдарында өткізілген дәрістер мөлшері жөніндегі есептілік санын; білім беру жүйесінде дайындалған заң кадрлары туралы, түрлі бағыттағы оқу орындарында құқықтық оқуға бөлінген сағаттар торын; құқықтық тақырыпта басып шығарылған кітапшалар санын анықтау мүмкін бола бермейді.

Бұдан кейін халықтың құқықтық мәдениетінің шынайы көтерілуі байқалмайды, себебі, қылмыстылық, соның ішінде, кәметке толмағандар қылмыстылығының деңгейі жоғарылауда, әлеуметтік зерттеулер заңға құрметсіздік пен басқа да жағымсыз құбылыстардың өскенін көрсетіп отыр.

Құқықтық тәрбиелеу жүйесінде заңи білім беру ерекше орын алады. Заңи білім беру жүйесі табиғи құқықтар мен бостандықтарды қамтамасыз ету жағдайында демократия, адам құқықтарын дамытудың шынайы тірегі бола алады. Иоганн Вольфганг Гетенің өткір сөзі бойынша: «Барлық заңды оқуға бел буғандардың оларды бұзуға уақыты қалмайды».

Әлемдік білім беру тәжірибесінде соңғы онжылдықтарда екі қарама-қарсы, дегенмен өзара тығыз байланысты үрдіс байқалады. Бір жағынан, халықтардың тіршілік әрекетінде білім берудің рөлі артып келеді, ал екінші жағынан - белгілі бір дәрежеде қаржылық қамтамасыз етудің жетіспеушілігі салдарынан білім беру мен оның құрылымдарының дағдарысы байқалады.

Дамыған елдерде жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) бес-алты пайыздан кем емес бөлігі білім беру саласына бағытталады.

Бүгінгі күні заңи білім берудің сапалық жағы мәселесі ерекше өзекті болып отыр. Академик С.З.Зиманов пікірінше, «республикадағы заңи білім беру жағдайы артта қалды, стихиялы және бейберекет ұйымдастырылған. Тәртіп орнату мүмкін болмай келеді. Шешуші әрі ақылға қонымды шаралар қажет. Жоғары білім беру, соның ішінде заңи білім беру сұрақтары эмоциямен, жабық әрі субъективті шешілуде. Жаңа идеялар, жаңа оқулықтар мен білім беру стандарттары қажет» [3, с. 82] Қазақстандағы жоғары заңи білім беру сапасының құлдырауының себептері жөніндегі сұрақ, бір қарағандағыдан анағұрлым терең және байыпты. Себебі, сөз жоғары білікті заңгер мамандар

дайындаудағы жекелеген бөлектік немесе қателіктер емес, елдегі заңи білім беру жүйесінің терең дағдарысы туралы болып отыр.

Келесідей жағымсыз факторларды атап көрсетейік.

Біріншіден, жоғары білікті оқытушы кадрлар жетіспеушілігі мен жоғары оқу орындарындағы заңи білім беру деңгейінің күрт түсіп кетуі. Төмен жалақы, бағалардың өсуі, девальвация және өзге де әлеуметтік қолайсыздықтар заң жоғары оқу орындарының профессорлары мен оқытушыларын өмір сүрудің қосымша көздерін іздеп, екі-үш не одан да көп жерлерде жұмыс істеуге мәжбүрледі.

Екіншіден, көптеген заң жоғары оқу орындарының қаржылық және өзге де себептерге байланысты сапа жағымен қатар, шартты негіздегі қабылдау мен студенттердің барынша көп санының жеделдетілген бітіруін қамтитын сандық жағына бағытталуы.

Үшіншіден, заң жоғары оқу орындарының оқу жоспарлары мен бағдарламаларында қоғам мен мемлекеттің ұзақ мерзімді мүдделеріне сай келетін тиісті динамизмнің жоқ болуы.

Төртіншіден, заң мамандығын кәсіби және моральды төмендетудің көрінетін белгілерінің көптеп көрініс табуы, оның беделінің түсуі, бұл дегеніміз халықтың кең топтары арасында жоғары заң білімінің де беделі түсуі. Бүгінде қоғамдық санада заңи білім алып, құқықшығармашылық, құқыққолданушылық немесе кез келген басқа заң қызметінің түрімен айналысу үшін көп күш салу қажет емес деген пікір қалыптасқан.

Бесіншіден, ұлттық құқықтық жүйеге негізделген заңи бағыттың барлық пәндері бойынша оқу әдебиетінің жоқтығы және қазақстандық нарықты ресейлік, көбіне, төменгі сапалы оқу әдебиеттерінің толтыруы [1, 158 б.].

Бұл кешенді сипаттағы мәселелер кешенді жолмен, нақты айтқанда жағдайға сай заңнамалық және әрекет етуші заңнама аясында әкімшілік-қаржылық, қадағалаушылық және басқа да шаралар қабылдау жолымен шешілуі қажет. Берілген мәселені шешуде өз құзыреті шегінде сәйкес мемлекеттік органдармен қатар қоғамдық құрылымдар - мемлекеттік емес оқу орындары Ассоциациясы, Қазақстан судьялар Одағы, заңгерлер Одағы және т.б. толығымен тартылуы тиіс.

Заң жоғары оқу орындарында оқудың деңгейін көтеруде жоғары оқу орнын бітірушілер деңгейі туралы олардың «өнімін» «тұтынушылардың» - құқық қорғау органдары мен басқа да мемлекеттік органдар, коммерциялық, банктік және өзге де құрылымдардың пікірін анықтау айтарлықтай маңызды болып табылады. Елдің заң жоғары оқу орындарын жіктеу мен бағалаудың жалғыз өлшемі сапалық өлшем болуы тиіс: жоғары оқу орнының жоғары сыныпты заңгер-мамандарды дайындау қабілеті. Қазақстанның заңи білім беру жүйесі өзіндік ұлттық мазмұнға ие болуы, тамыры тарих түбіне кететін қоғамның рухани-адамгершілік құндылықтары жүйесіне, халықтың мәдени дәстүрлеріне негізделуі тиіс. Заңи білім беру мақсаты негізінде келесідей көрсеткіштер жатқан, заманауи мемлекеттік және халықаралық стандарттарға сай, экономика, бизнес пен құқық саласындағы бәсекеге қабілетті мамандар дайындау болуы қажет:

- жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде болашақ заңгер тұлғасына әлеуметтік-адамгершілік талаптар мен этикалық нормаларды анықтау;
- болашақ заңгерде патриотизм мен интернационализм сезімін тәрбиелеу;
- құқықтық дамудың әлемдік тәжірибесін меңгеруге негізделген кәсіби дүниетаным қалыптастыру;
- «Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы» ҚР Заңының талаптарына сәйкес мемлекеттік тілді білу;
- заманауи ақпараттық және инновациялық технологияларды меңгеру.

Жоғары заң білімі құқықтық мәдениетті көтерудің тиімді факторы болу үшін елдегі жоғары заң білімін берудің барлық жүйесін батыл өзгерту, республиканың заңи білім беру мемлекеттік стандартын жалпы қабылданған әлемдік стандарттарға сәйкестендіру қажет.

ТМД елдерінің білім беру жүйесінде әлеуметтік-гуманитарлық пәндерді оқытуға көп мән беріледі. Бірақ сонымен қатар барлық дерлік оқу орындарында білім берудің кеңестік жүйесінен мұраға қалған, студенттерген көлемді, былайынша айтқанда «энциклопедиялық» білім беруге бағытталған, ескірген әдістеме қолданылады.

Айтарлығы, әдетте, оқыту болашақ маман өз кәсіби қызметінде кездесетін әлеуметтік, психологиялық шынайылықтардан қол үзген түрде жүргізіледі. Жалпы білім беруші әлеуметтік-

гуманитарлық пәндерді оқып-үйрену АҚШ, Англия, ГФР сияқты дамыған мемлекеттердегідей студент таңдаған мамандыққа тікелей тәуелді болуы тиіс.

Құқықтық мемлекеттегі студенттің құқықтық мәдениеті құқықтық жағдайларды өз бетінше шеше алуымен ерекшеленуі тиіс. Осыған байланысты жоғары заң білімін беру жүйесі оқытудың, мәні-адам еркіндігін жалпы әлеуметте және әсіресе, оқытушы, зерттеуші, студент еркіндігі деңгейін, педагогикалық және оқыту процесінің рұқсат етілетін шығармашылық көлемінде, шындықты өз бетінше іздеу құқығында және өзіндік пікір қалыптастыру, сондай-ақ, тіпті, қателесу құқығында дамыту болып табылатын *дамұшы* әдісіне негізделуі қажет [1, 159 б.].

Құқықтық мемлекет идеясын насихаттауды өз құрдастары арасында құқықты жақсы білетін жастар, яғни заңгер-студенттер және жас мамандар бұл міндеттемені жүктеуі қажет.

Құқықтық жалпы білім беруді біздің мемлекетімізге енгізу құқықтық тәрбиелеу жекеленген субъектілердің автономдық сферадағы ұйымдасқан қызметі еместігін, және жоғары мектептің бағдарламасын өзгертуді талап ететінін көрсетеді. Көрсетілген анализ жоғары кәсіби заңгер-мамандарды даярлауға бағытталған келесідей ұсыныстарды енгізуге мүмкіндік береді:

- 1) Заңи оқу орындарында мерзімді категорияларды БАҚ-да басылған берілгендерді мемлекеттік реестрге енгізу үшін жүргізу;
- 2) Оқу бағдарламаларының мазмұнына, жаңа оқулықтар мен оқу құралдарды шығаруға, оқытушыларды қайта даярлауда және оқу ісін компьютерлендіруге ерекше көңіл бөлінуі қажет;
- 3) Оқу ісінде ең басты бағыт ретінде «заң клиникасы» атты тәжірибелік бағытты ұсыну, құқық пәндерін бір жүйеде оқу, студенттерде *дамыған құқықтық мәдениетті* қалыптастыру;
- 4) Жоғары оқу орындарында өткізілетін мемлекеттік аттестацияның және аккредитацияның ең объективті критерийін – жаңа ашылған оқу орындарында, сонымен қатар бұрыннан жұмыс істеп жатқан жоғары оқу орындарында *студенттер білімін бағалау*. Осындай бағалаудың төменгі көрсеткіштері жоғары оқу орнын жабуға және зардап шеккендердің зардабын, соның ішінде моральдік залалын өтеуге негіз болады. Бұл бағалауды жоғары оқу орнының бірінші жұмыс жылынан бастап жүргізуге болады.

Құқықты үнемі насихаттау қажет. Ақысыз студенттік заң клиникаларын, консультацияларын ашудың өзі құқықтық білім берудің барлық мәселелерін, әрине, шеше алмайды.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Ибраева А.С. Правовая культура: вопросы теории и практики. – Алматы, 2006. – 235 с.
- [2] Ибраева А.С., Каратаева А.М., Сартаев С.А., Есетова С.К., Турсынкулова Д.А. Құқықтық мәдениет. – Алматы, 2013. – 123 б.
- [3] Зиманов С.З. Законотворческий процесс в Республике Казахстан: состояние и проблемы / Материалы международной научно-практической конференции. – Алматы, 2003 – С. 81-88.

REFERENCES

- [1] Ibraeva A.S. Pravovaja kul'tura: voprosy teorii i praktiki. – Almaty, 2006. – 235 s.
- [2] Ibraeva A.S., Karataeva A.M., Sartayev S.A., Esetova S.K., Tursynkulova D.A. Құқықтық мәдениет. – Almaty, 2013. – 123 b.
- [3] Zimanov S.Z. Zakonotvorcheskij process v Respublike Kazahstan: sostojanie i problemy / Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii. - Almaty, 2003 - S. 81-88.

ПРАВОВОЕ ВОСПИТАНИЕ

Каратаева А.М.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: правовое воспитание, правовая культура, правовая цивилизация, правовое воспитание, государство, государственный орган, деятельность государства

Резюме. В работе рассматриваются содержательные стороны правового воспитания. Также в работе всесторонне исследуются соотношение и особенности правовой культуры и правового воспитания.

В работе также особое внимание уделяется на формирование и развитие таких феноменов как культура и цивилизация. Основные выводы и положения автора могут быть использованы в формировании и развитии правовой культуры, в повышении правосознания и правового воспитания казахстанского общества.

Каратаева А.М.

кандидат юридических наук, доцент кафедры теории и истории государства и права, конституционного и административного права юридического факультета КазНУ имени аль-Фараби

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 24 – 27

PROPERTY DISPUTES IN THE KAZAKH CUSTOMARY LAW AND THEIR SOLUTIONS

Mynbatyrova N.K.

Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan

Key words: kazakh traditional society, land and water disputes, the agreement, decision, clan, tribe, people's unity, territorial integrity

Abstract. The article devoted to the court decisions of Kazakh biy, which made in the consideration of property disputes. This article analyzes the characteristics of solutions of property disputes, the legal nature of the covenants and oratorical utterances of Kazakh biy. In the article the problem of the legal nature of the property relations of the Kazakhs is illuminated in close connection with its moral and ethical bases.

УДК : 340.141(574)

**КАЗАҚ ӘДЕТ-ҒҰРЫП ҚҰҚЫҒЫ БОЙЫНША
МҮЛІКТІК ДАУЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ**

Н.Қ. Мыңбатырова

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қ., Қазақстан

Түйін сөздер: дәстүрлі қазақ қоғамы, мал-мүлік дауы, билер соты, бітім, шешім, ру, тайпа, ел бірлігі, аумақтық тұтастық

Аннотация. Жұмыстың мақсаты – дәстүрлі қазақ қоғамында билер сотының мал-мүлік дауын шешу бағытында ұстанған қағидаларының, қолданған нормаларының ерекшеліктерін зерделеу болып табылады. Кейбір билік шешімдер негізінде қазақ билерінің мал-мүлік даулары саласындағы бітімгерлік шеберлігіне талдау жасау көзделеді. Жұмыстың методологиялық негізін жалпы танымдық принциптер мен арнайы ғылыми әдістердің іштей бірлігі мен байланысы құрады. Жұмысты орындауда жүйелік, тарихилық, салыстырмалы сараптау әдістері қолданылды. Мал-мүлікке таластан туған қазақ рулары мен тайпалары арасындағы дауларды шешу барысында қазақ билері ең басты бағдар есебінде елдің бірлігі мен тыныштығын сақтау, ынтымағын бұзбау, сызат түскен ағайын жарастығы болса оны қалпына келтіру қағидаларын ұстанды. Осы бағыт-бағдар, қағида-құндылықтардың талаптары аумағында сот шешімдерін қабылдау үшін судья-билер бар қажыр-қайратын, ақыл-білімін, шешендігі мен шеберлігін пайдаланды. Автордың қол жеткізген нәтижелерін құқықтық саладағы реформаларды жүргізу барысында халықтың дәстүрлі құқықтанымын ескеру бағытында пайдалануға болады. Заң факультетінде мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, құқықтық және саяси ілімдер тарихы пәндерін оқыту процесінде қолдануға болады.

Көшпелі қазақ қоғамында кең тараған даулардың бірі – мал-мүлік дауы еді. Бағзы заманнан бері мал шаруашылығымен айналысқан халық арасында мал үшін талас-тартыстың молынан орын алуы таңқаларлық жәй болмаса керек. «Мал ашуы – жан ашуы» деп есептейтін қазақ төрт түлік үшін туындаған ерегіс өзара келісім арқылы бітпей жатса, ондай таластарын би алдына дейін барып шешуден еш тайынбайтын.

Қазақ қоғамында мүлік үшін талас та негізінен мал шаруашылығында пайдаланатын немесе мал шаруашылығымен байланысты мүлікке таластан туып жататын. Айталық, малдың терісі үшін, немесе ер-тоқым, қамшы, киіз-алаша, киіз үй жабдықтары сияқты мүлік түрлері үшін дау-дамай аз

болмайтын. Мүлік дауының екінші бір түрі – керуен талаудан бастау алатын даулар еді. Мұндай даулар, әсіресе жаугершілік замандарда өршіп кететін.

Қазақ халқының тарихында ерекше орын алатын ұлы билеріміз де өз заманындағы ірілі-ұсақты мал-мүлік, керуен дауларының куәгері ғана емес, ең беделді әрі белді бітімгерлері бола білді. Бұл дауларды шешу барысында қара қылды қақ жарған қазақ билері ақтық пен әділдік қағидаларын жоғары ұстаумен қатар, мал-мүлік иесінің талабы үдесінен шығуға тырысты. Нақақтан біреудің мал-мүлкін ұрлаған немесе иеленген жандардың айыбын беттеріне басып, оларды ел алдында әшкерелеп отырды.

Қазақ хандығы тұсындағы мал-мүлік дауларына бірнеше ерекшеліктер тән еді. Бұл ерекшеліктердің негізінде осы кезеңде көрші елдермен болған әскери қақтығыстар жатты. Әсіресе, қазақ-жоңғар арасындағы соғыс қимылдары мал-мүлік дауларын шамадан тыс ушықтырып екі ел арасындағы мұндай талас-тартыстарды шешу бейбіт соттық жолдан гөрі, көбіне әскери сипат алып кетіп отырды. Бұл дәуірдегі мал-мүлік дауларының тағы бір ерекшелігі – олардың «керуен дауы» нысанын иемденіп, осы формада жиі кездесуі еді. Ал, мұндай дауларды шешу оңайға түспейтін. Біріншіден, керуенді талан-таражға түсіргендерді табу және ұстау қиын болса, екіншіден, қолды болған мал-мүлікті қайтару да дауды шешуші билердің беделі мен күшінің жеткілікті дәрежеде болуын талап ететін. Сондықтан мұндай дауларға елге кеңінен танымал, атакты әрі шешімін іске асыруға әлі келетін халық күшіне сүйенген айбарлы билер шақырылатын. Бұл уақыттағы мал-мүлік дауларының тағы бір ерекшелігі олар кейбір жағдайларда әдейі ұрлықтан пайда бола бермейтін. Жаугершілік заманның сипатына сай бұл дау-дамайлар жаудан қайтып алған мал-мүлікті бөлу нәтижесінде, немесе, адасып кеткен төрт түлікті біреудің тауып алуы, екіншісінің танып қалуы сияқты оқиғалар негізінде туындап жататын. Әділ билеріміз өз заманындағы белгілі де белгісіз, үлкенді де кішілі мал-мүлік дауларының әділ бітімгері болудан жалыққан емес еді.

Бізге дейін ауызша және жазбаша деректерге бойынша, ұлы билеріміздің барлығы дерлік мал-мүлік дауларына жастайынан араласа бастаған. Сондықтан да болар оларо мұндай дауларды шешу барысында ертеден қалыптасқан қағидалар мен жол-жораларды кеңінен қолданып, көптеп пайдаланады. Сондай қағиданың бірі «Тапқан қуанады, таныған алады» деп аталатын және оның мәні – мал-мүлікті тауып алған адам тапқанын өз меншігі қылып ала алмайды. Ол сол мал-мүліктің иесінен сүйінші алуы мүмкін, ал егер иесі дер кезінде табылмай, бірақ кейін, уақыт өте өз мал-мүлкін танып жатса, және олардың шын мәнінде өзінікі екендігін дәлелдей алса, онда оның мал-мүлкі өзіне қайтарылады. Мысалы, Төле би шешкен осындай даулардың бірі «бота дауы» деп аталады. Бұл дауды Төле бала кезінде шешкен. Әңгіме желісі бойынша бота жоғалтқан кісі бес жылдан кейін, бір керуен басының түйелерінің арасынан бір түйені танып, осы менің бота кезінде жоғалтқан малым деп даулайды. Төле дауды шешу үшін бұрынғы бота (қазіргі түйенің) енесін әкеліндер деп бұйырады. Дауласушы екі жақ ботаның анасы мынау деп екеуі бір-бірден екі мая-аруананы алып келеді. Төле жоғалған түйеге қыл бұрау салып бұрайды. Бұрау жанына батқан түйе бозданғанда «жоғалттым» деген кісінің маясы көзінен жасы парлап, бұйдасын жұлқа тартып, атанның үстіне түседі, иіскелеп, қасына шөгеді. Ал керуен басының маясы алдындағы шөбін жеп тұра береді. Сонда Төле би: «Ботасын жоғалтқан кісі дүниені еңбекпен тауып еді. Мұның беті жарық болып тұр. Ал түйекеш-саудагер еңбексіз тауып, жұртты алдап, тегін тауып еді. Енді мұның беті шарық болып тұр... Сүйегіне танба басылды. Беті күйіп шарық болғаны да жетеді. Бұдан артық жаза жоқ. Бар жөнел!» - депті. [1, 225б.]

Әрине, бұл әңгіме аңыз сияқты болып көрінгенімен, оның негізінде ұлы бидің байқампаздығын, төрт түлік малдың сыр құпиясын жақсы біліп, жете меңгергендігін паш ету жатыр. Сонымен бірге Төленің жастайынан-ақ шындыққа көз жеткізу үшін небір тосын іс-қимылдарға барып, өз шешімінің халық алдында қалтқысыз болуына ұмтылғандығын көреміз. Ол еңбекпен тапқан мал-мүліктің иесін әркез қолдап, ұры-қарының өтірігін ел алдында әшкерелеп отырған.

«Тапқан қуанады, таныған алады» формуласына Төле Әлібекұлы өз өмірінде талай сүйенгені байқалады. Айталық, Төле шешті деп ел аузында сақталған әңгіме-деректің тағы да бірінде мынадай оқиға баяндалады. Жоңғарлармен ақтық айқасқа түскен қырық жігіт ауылға жеңіспен оралады. Екі-үш жыл жау қолында болған төрт түлік малды шұрқыратып айдап келеді. «Жаудан қайтқан мал олжа» – деп халық малды бөлісіп алады. Ауылдың жалбыр шапанды, көн етікті,

жалғыз есекті кедейі көп малдың ішінен өз түйесін тани кетеді. Бірақ түйені иемденген кісі оны кедейге бере қоймайды. Кедей Төле биге келіп түйесінің белгілерін айтады. Оған байлардың жүгін артып, Самарқандқа екі-үш барып қайтқанын да тілге тиек етеді. «Әр сапарымда есекке мініп жетелеп жүрген түйем еді» – деп те қалады. Би түйені иемденіп жүрген адамға «жетектеп кел»-дейді. Ол түйені тайраңдатып қуып келеді. «Неге жетектеп келмедің?» - деп сұрақ қойылған кезде түйенің жетекке ермейтінін айтады. Осы уәжден кейін би кедейге: «Түйені сен жетегіңе алып көрші,» - дейді. Кедей есегіне мініп, түйе бұйдасын қолына алады. Сөйтіп ол жалғыз аяқ жолға түсісімен атан түйе артынан бүлкілдеп ере жөнеледі.

«Түйе осы жігіттікі.» - дейді Төле би қалың жұртқа қарап. [1, 323 б.]

Бұл әңгімеден, ең алдымен, жаугершілік заманның жойқын да қатыгез сарыны сезіледі. Жоңғарлармен болған соғыс жылдарында халықтың мал-мүлкі талай рет талан-таражға түскені белгілі. Сондай-ақ өз кезегінде қазақтар да жоңғар ауылдарын шауып олжаға кенелген.

Екіншіден, осындай аласапыран заманның өзінде халық өзінің жол-жорасын ұмытпаған. Сондай құқықтық қағиданың бірі «Тапқан қуанады, таныған алады» болса, бұл қағида қазақ билерінің тарапынан бұлжытпай әрі шеберлікпен орындалушы еді. Үшіншіден, билер үшін дау шешудегі басты мақсат – әділдікті орнату екендігі осы мысалдан анық-айқын көрінеді.

Төленің «Тапқан қуанады, таныған алады» қағидасына сүйеніп шешкен дауларының қатарына қаракесек Қойкелді байдың өз атын даулап биге келіп, ол дауды Төле бидің Қойкелдінің пайдасына шешкен дауы. Ел аузындағы әңгімеге сәйкес «Қаракесек Қойкелді байға он жеті мың қой бітіпті. Сол Қойкелді бай қойының түсін білмейді, сүйегінен таниды екен», Қойкелді бір үлкен аста бәйгені жеңіп алған Азына байдың бесті құласын «менің атым» деп даулайды. Дау ұзаққа созылып, ақыры олар Төлеге келеді. Төле Қойкелдіге бір көген қозыны көрсетеді де, осы қозылардың даладағы отар қойдан еселерін тауып келуді бұйырады. Қойкелді бір қосақ қойды ұстап алып келіп қозыларға қосқанда барлық қозылардың еселері дұрыс табылған болып шығады. Сонда Төле Азына байға: «Мына Қойкелді менің қойшым емес, көрмеген қозының енесін әкеліп табыстырды. Сен, бай, шыныңды айт, құла аттың яки құла биенің қандайлық күдігі бар.» - дейді. «Менде күдік жоқ десе де болады. Нұра өзенінің Қойкелдімен екеуміз екі жағындамыз. Менің кенжелеу құла қулығым бір күні құлындап, құлыны жоқ болып келді. Келесі күні далада жас құла құлын жылқымда еріп жүр. Құла биенің құлыны деп салып едік алмады, жатырқап қалған ғой деп ақыры теліп еміздік. Міне, осыдан басқа күдігім жоқ.» - деп Азына сөзін бітіреді.

Сонда Төле би Азынаға айтады: «Қойкелдінің екі дәлелі болды. Бірі, Шортанбайда қонақ болып отырып, жамбастың сүйегін танып, Шортанбайды мойындатты. Екінші, мына бір көрмеген қозының енесін даладан әкеліп тапсырды. Осы дәлелмен сіздің «биені теліп еміздік» деген сөзіңізге қарағанда, ат Қойкелдінікі» - деп билік айтады. Осы билікке екі бай риза болып қайтыпты. [2, 157 б.]

Бұл дау – «Тапқан қуанады, таныған алады» қағидасының классикалық түрде қолданылған үлгісі. Себебі, Азына бай ұры емес, ол Қойкелдінің құлынын қателесіп өзінікі деп сіңіреді. Ал Қойкелді өз құлынын айнытпай тауып, оның өзінікі екендігін бұлжытпай дәлелдейді. Төле би Қойкелдіге өз малының шын мәнінде өзінікі екендігін көпшілік алдында дәлелдеудің жолын көрсетіп, сол арқылы көне қағиданың әділдікке қызмет істеуіне жағдай жасайды. Төленің ұлы би есебіндегі еңбегі де осында еді. Жоғарыда келтірілген Төленің биліктері оның осы көне де болса дана қағиданың шебер де тапқыр, білгір де бірегей орындаушысы әрі қолданушысы екендігін көрсетеді.

Мал-мүлік дауына байланысты Төле бидің әдет құқығына енгізген жаңалығының бірі – оның осы салада қолданылатын жазаларды өз заманына сай қайта қарап, бір жүйеге келтіруге әрекеттенген іс-шаралары.

Мал-мүлік ұрлаған адамға әдетте билер соты мынадай жазалар жүйесін қолданған. Біріншіден, ұрыдан ұрланған мал-мүлікті өндіріп алып, оның ұрлығын ел алдында әшкерелеп, бетіне басқан, сөккен. Мұны ұрының «беті шарық» жазасы деп атауға болады. Бұл жаза әдетте, «Тапқан қуанады, таныған алады» процедурасын қолданған кезде, тауып алған адам тапқанын жасырып, мал-мүлікті иесіне қайтарғысы келмей «мал-мүлік менікі» деп сіңіргісі келгенде қолданылады. Екіншіден, ұрланған мал-мүлікті иесіне қайтарып, ұрының «енді ұрламаймын» деген ел алдында уәдесін алып, оны еңбек етуге мәжбүрлеу. Ұры ел алдында енді адал еңбек жасаймын деп уәде берген.

Үшіншіден, мал-мүлікті қайтарып, оның үстіне ұрыға айып төлету. Яғни бұл кезеңде билер соты дәстүрлі «айып» институтын одан әрі тереңдете, байыта түскен. Сөйтіп өз дәуіріне сай оның қолданылу өрісін кеңейтіп әрі жаңартқандығы белгілі [3, 16 б.]. Мысалы, Төле би «қанжыға бау ұрлаған ат-шапан айып төлеуі керек» - деп шешеді. Бұл шешімін «Қанжыға тон сақтайды, тон жан сақтайды» – деп мәнерлейді. Ал, шідер ұрлаған үш бесті ат төлеуі тиіс деп шешеді. Бұл шешімі ел аузында «Шідер - қос, арқан – дос, тұсау – бос» деген накыл сөзбен белгілі. Кейін Төле бұл шешімін қайта қарап, тіптен, тұсау ұрлағанның өзіне жазаны күшейтеді, енді ұры тұсау ұрлағаны үшін ат бастатқан тоғыз айып төлеуі керек еді. Бұл шешімін ол «тұсау ат сақтайды, ат ер сақтайды, ер ел сақтайды» деп өрнектейді. Әрине, жазаны бұлай қатаңдату жаугершілік заман талабынан туғаны түсінікті болса керек.

Қорыта келе айтарымыз, Қазақ хандығы тұсында билер мал-мүлік дауын шешу барысында бұрыннан келе жатқан дәстүрлі қағида-нормаларды қолданып қана қоймай, оларды уақыт ағымы, заман талабына сай өңдеп, жаңартып та пайдаланып отырды. Сонымен бірге жаугершілік уақыттың ерекшелігін ескеріп мал-мүлік ұрлығына қарсы жазаларды күшейтті. Әділ билер бұл дауларды шешу барысында да әділеттілік пен ақтықты қорғай отырып, осы мақсатқа жету барысында істің ақ-қарасын ашу үшін сот процесі үстінде небір тосын эксперименттерге соттық тергеудің жаңа түрлерін қолдануға барып отырды.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Қазақтың ата заңдары: құжаттар, деректер және зерттеулер. 10 томдық / Бағдарлама жетекшісі: С.З.Зиманов. 1-том. –Алматы: Жеті жарғы, 2004. -632 б.
- [2] Өзбекұлы С. Көшпелі қазақ өркениетіндегі құқық. Право кочевой цивилизации казахов. Монография. –Алматы: «Мектеп», 2002. -224 б.
- [3] Айтқұлова Н.Л. Институт «Айып» в обычном праве казахов. Автореферат на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Алматы, 2002. -26 с.

REFERENCES

- [1] Kazakh laws: documents, data and research. 10-volume / Program Manager: Zimanov. 1. Almaty: Seven statute, 2004. - 632 p. (in Kaz.).
- [2] Ozbekuli S. Nomadic civilization of Kazakh law. Right of nomadic civilization of Kazakhs. Monograph. Almaty: "School", 2002. -224 p. (in Kaz.).
- [3] Aytkulova N.L. Institute "Ayyp" in customary law of the Kazakhs. Abstract for the degree of candidate of legal sciences. Almaty, 2002. -26 p. (in Kaz.).

Имущественные споры по казахскому обычному праву и пути их решения

Мынбатырова Н.К.

Ключевые слова: традиционное общество казахов, имущественные споры, соглашение, решение, род, племя, единство народа, территориальная целостность

Резюме. Статья посвящена исследованию судебных решений казахских биев, вынесенных при рассмотрении имущественных споров. Анализируются особенности решения имущественных споров, правовая сущность заветов и ораторских изречений казахских биев. В статье проблема о юридической природе имущественных отношений у казахов освещается в неразрывной связи с ее нравственно-этическими основаниями.

e-mail – nurlaiym@mail.ru

Сведения об авторах:

Мынбатырова Н.К. - кандидат юридических наук, доцент кафедры теории и истории государства и права, конституционного и административного права КазНУ им. аль-Фараби
адрес место работы – г. Алматы, пр. аль-Фараби 71, Телефон: 3 773333, вн.12-55, 12-56
e-mail – nurlaiym@mail.ru

Поступила 15.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 28 – 32

**INSTITUTES OF THE FAMILY AND MARRIAGE RIGHT
IN THE TRADITIONAL RIGHT OF KAZAKHS AND THE MUSLIM RIGHT:
COMPARATIVE AND LEGAL ANALYSIS**

Toktybaev A.A., Useinova K.R.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Key words: marriage right, Muslim right, monogamy, polygamy, levirate.

Abstract. The system of public administration was founded on a common law (adat). Along with an adat norms of the Muslim right worked. Norms of a common law were codified and added at the end of the XVII century at the khan Tauk in the form of the uniform arch under the name "Zhety-Zhargy" (Seven establishment). This code of laws contains norms of administrative, criminal, civil law, the provision on taxes, religious views etc. In these difficult conditions the family and marriage relations in the Kazakh khanate of 15-17 centuries developed.

УДК 340.141(574)

**ИНСТИТУТЫ СЕМЕЙНО-БРАЧНОГО ПРАВА В ТРАДИЦИОННОМ ПРАВЕ
КАЗАХОВ И МУСУЛЬМАНСКОМ ПРАВЕ: СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ**

Токтыбаев А.А., Усеинова К.Р.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: брачное право, мусульманское право, моногамия, многоженство, аменгерство

Аннотация. Система государственного управления была основана на обычном праве (адат). Наряду с адатом действовали нормы мусульманского права. Нормы обычного права были кодифицированы и дополнены в конце XVII в. при хане Тауке в виде единого свода под названием «Жеты-Жаргы» (Семь установлений). Этот свод законов содержит нормы административного, уголовного, гражданского права, положение о налогах, религиозных воззрениях и т. д. В этих сложных условиях развивались семейно-брачные отношения в казахском ханстве 15-17 веков.

Источниками семейно-брачного права казахов в традиционном обществе являлись адат и шариат. Необходимо отметить, что из всех сфер традиционного права казахов наибольшему влиянию со стороны шариата подверглось семейно-брачное право.

Анализ мусульманского права, позволяет выделить три фактора на которых зиждется все мусульманское семейное право:

- тесное взаимодействие с религиозными и нравственными нормами;
- поддержка семьи;
- дифференцированный подход к понятию равенства мужчины и женщины.

Исследователь Магомедов И.А. называет эти факторы основными принципами и особенностями мусульманского семейного права [1, с.258].

Так, тесное взаимодействие с религиозными и нравственными нормами прослеживается в том, что существует слаженный механизм регулирования семейных отношений, состоящий из трех элементов:

- идеологический элемент, позволяющий сформировать мировоззренческие устои и жизненные принципы последователя ислама;
- религиозные предписания, устанавливающие определенный уклад жизни мусульманина;
- правовые нормы.

В данной статье мы рассмотрим лишь отдельные институты семейно-брачного права с точки зрения традиционного права казахов и шариата, а именно: правовое положение женщины в традиционном обществе, порядок заключения и расторжения брака.

Если говорить о правовом положении женщины-казашки в традиционном обществе, то оно характеризуется тем, что до выхода замуж она рассматривалась как собственность отца, а после замужества – как собственность мужа и отчасти свекрови, которая по отношению к невестке получает лишь право увещевания.

По казахскому обычному праву женщина не имела право самостоятельно заключать имущественные сделки. Её имущественные права были крайне ограничены. Однако, на практике женщина-казашка находилась в более выгодном положении, чем женщины других народов тюркского происхождения, исповедывающих ислам. Это выражалось в том, что, во-первых, казашки никогда не закрывали своего лица, то есть не носили паранджу и имели право открыто находиться в мужском обществе; во-вторых, без предоставления некоторой свободы и самостоятельности женщине, не мог бы просуществовать ни один казахский аул. Поэтому в экономическом отношении положение казахской женщины было достаточно прочным. Но этого было недостаточно для того, чтобы и в социальном отношении она заняла соответствующее ей положение.

Если же говорить о мусульманском праве, то в шариате заложено понятие "равного достоинства и различных прав и обязанностей". Это означает, что "мужчина и женщина признаются исламом равными в своем достоинстве перед Богом, признаются полноценными, взаимодополняющими личностями" [1, с.258]. Вместе с тем, в силу того, что они различаются по биологическим и психологическим параметрам, различаются так же их права и обязанности. Так, во-первых, одним из наиболее суровых и консервативных проявлений применения ислама в части правового положения женщины было женское затворничество (хиджаб). Оно широко применялось в городах, крупных населенных пунктах, особенно в семьях зажиточных. Выражался хиджаб в наличии женской половины в доме, специально отделенных мест в юрте, в ограничительных условиях нахождения женщины в обществе мужчин, например, в замене женщины мальчиками при угощении гостей в домашнем быту; во-вторых, согласно мусульманскому праву, у супругов существуют различные уравновешивающие друг друга обязательства. К примеру, если муж должен материально обеспечивать жену и детей, то женщина должна ухаживать за мужем, детьми и домом.

Брак по казахскому обычному праву представлял соглашение между родителями жениха и невесты и имел кроме своего основного назначения – союза мужчины и женщины, самостоятельное социально-хозяйственное значение.

Согласно исламу, брак объявляется божественным установлением; пророк обещает помощь Господа тем, кто прилагает усилия по его созданию, объявляет наличие праведной жены одним из признаков счастья на этом свете, а так же лучшим даром, который может получить мусульманин после обретения богобоязненности.

В традиционном казахском обществе и мусульманском праве существовал ряд условий вступления в брак. К ним относились:

1 Достижение брачующимися определённого возраста. В отличие от мусульманского права, где возраст вступления в брак определяется для девушки – 9 лет, а юноши – 12-13 лет; в казахском обычном праве брачный возраст для девушки не определяется, а вопрос о возрасте гражданского и брачного совершеннолетия остаётся спорным. Так, С.Я. Фукс считает, что брачный возраст для юноши – 15 лет [2], по мнению же С. Узбекулы – 13 лет [3].

2 Соблюдение принципа родовой экзогамии. Обычное право казахов запрещало вступать в брак с близкими по крови родственниками по восходящей и нисходящей прямой линии до седьмого колена. Данное требование связано с проблемой нравственного порядка и заботой о здоровом, полноценном потомстве. Что же касается традиционного мусульманского права, то оно не запрещает заключать браки между двоюродными братьями и сестрами.

Необходимо отметить, что нарушение принципа экзогамии очень сильно порицалось в казахском обществе. За эти нарушения следовало суровое наказание, вплоть до изгнания из общины. Но в связи с ослаблением традиционных правовых обычаев наказания были менее жестокими. Для нашего общества запрет на брак по седьмое колено остается священным. В современном казахском обществе все члены семьи должны хорошо знать свою родословную до седьмого колена. Несоблюдение традиций и незнание своей родословной порицается обществом, про таких говорят: не знающий своих семь поколений - невежда, а знающий будет заботиться не только о своей родословной, но и о судьбе семи стран.

3. Уплата калыма – выкупа за невесту. Размер калыма зависел от состоятельности и зажиточности родителей жениха. За богатую, красивую невесту платили калым, равный 47 головам скота, который распался на 7 частей. Первая часть называлась «басы жаксы» и доходила до 9 голов скота. Последняя часть называлась «аягы жаксы» и равнялась верблюду, лошади и корове.

В мусульманском праве так же существует выкуп за невесту, который носит название махр.

Необходимо отметить, что еще совсем недавно калым и махр считались разными этапами развития социальных отношений. Эту точку зрения последовательно отстаивал советский этнограф Н. А. Кисляков[4]. По его мнению, калым представляет собой покупку невесты и соответствует эпохе разложения первобытно-общинного строя, а именно стадии господства патриархальной (большой) семьи. Махр представляет собой обеспечение (гарантии) жениха невесте в случае его смерти или развода не по ее вине и относится к эпохе классовых и частнособственнических отношений, а именно к стадии господства моногамной (малой) семьи. Махр стадияльно приходит на смену калыму и является формой его вырождения.

Не соглашаясь с данной точкой зрения, отдельные авторы отмечают, что данное мнение имеет слабые стороны. Основным возражением против понимания калыма как покупки невесты, по их мнению, является тот факт, что у народов Средней Азии размеры калыма, т. е. всех подарков, которые сторона жениха передает стороне невесты, соответствуют размерам приданого, с которым невеста приходит в дом жениха. Как писали еще в конце XIX века супруги В. Наливкин и М. Наливкина, «получив калын, родители невесты обязуются соразмерно количеству последнего снабдить дочь при отправке ее к мужу»[5 с.202].

Не соглашаясь с первым мнением, мы отчасти не можем согласиться и со второй точкой зрения, поскольку нормами обычного права казахов институт приданого(жасау) подробно не регламентировался. Это означает, что отец в обязательном порядке должен был дать за дочерью только саукеле (головной убор невесты) и кибитку с личными вещами, независимо от размеров калыма. Поэтому говорить о том, что размеры приданого должны были соответствовать размерам калыма бессмысленно. Другое дело, что на практике зачастую отец старался соответствовать своим будущим родственникам. Практически об этом же говорит и Н.А. Кисляков: «...Нам представляется неправильным утверждение, что калым есть лишь компенсация приданого, его эквивалент, что в калыме и приданом мы имеем дело с двумя сторонами одного и того же явления. На самом же деле как калым, так и приданое представляют собой особые, самостоятельные институты, по-видимому, и возникшие на разных стадиях общественного развития, причем институт калыма возник раньше, институт приданого позже... И ничего нет удивительного в том, что на определенной какой-то стадии калым и приданое уравниваются»[6, с.151]. В подтверждение своих слов Н. А. Кисляков ссылался на факты вроде бы бесспорного существования калыма в форме платы за невесту у кочевых и полукочевых народов Средней Азии (куда входят казахи, киргизы, каракалпаки, туркмены), а также у горных таджиков. Любопытно, что при этом он сам приводил немало свидетельств, ставящих под сомнение бесспорность этих фактов[6, с.150,152,153]. Так, говоря о калыме у горных таджиков Дарваза, он мимоходом отмечает: «Калым иногда постепенно возвращается в дом новобрачных, т. к. его владелец, если любит дочь и зятя, тратится на подарки им, на внуков и т. п.»[6, с.152]. Или, например, у казахов: «О приданом... предъявлять претензии отцу не полагается. Правда, если разница между калымом и приданым окажется крайне велика, тогда зять рассказывает всем про такой дурной поступок тестя, стыдит, а подчас жалуется и старшинам — биям, а они заставляют тестя прибавить немного»[4, с.71].

Противоположную позицию отстаивает этнограф Ф. Д. Люшкевич: «Следует, по возможности, разграничить стадияльно обусловленные явления и сформировавшийся в этой конкретной

культуре этнопсихологический фонд»[7]. Исследовательница рассматривает калым как элемент «дарообмена» или «обмена долговыми обязательствами». Свадьба, как и любой другой вид пиршества в Средней Азии и Казахстане — это сложный социально-ритуальный процесс, который длится иногда несколько месяцев. Обязательной частью этого процесса является обмен сторон подарками и угощением. При этом, как справедливо пишет Ф. Д. Люшкевич о свадебных затратах, «характер расходов брачующихся сторон может быть учтен только в совокупности предсвадебных, свадебных и послесвадебных расходов и учета всех участников торжества»[8, с.65]. Это касается и всех остальных ритуалов[9, с.101, 106].

Юридические основы брака в адатном и шариатном праве близки, но не тождественны. Жена в «классической» исламской семье не входит в род мужа и теоретически обладает полной родовой автономией. Обратную ситуацию можно наблюдать в правовой системе кочевников — правами на женщину и ее приданое обладает не только муж, но и весь его род.

В отличие от адата в шариате существуют нормы, регулирующие взаимоотношения мужа и жены. В частности, к таковым относятся нормы, регулирующие благое отношение к женщине, послушание и верность мужу.

Дополнительным стимулирующим фактором для создания брака и семьи является существующий в мусульманском праве запрет на внебрачные половые отношения [1, с.261].

Как особую норму «Жеты-Жаргы» ввёл институт многожёнства. И если по шариату количество жён ограничивалось четырьмя, то по казахскому обычному праву количество жён не ограничивалось. Оно зависело от состоятельности, социального происхождения человека и т.д.

Основанием для многожёнства по обычному праву казахов являлось: отсутствие детей вообще или детей мужского пола.

Шариат разрешает многоженство, но так же устанавливает определенные требования, соблюдать которые возьмется только человек, действительно нуждающийся в полигамном браке и отличающийся имущественной состоятельностью. Предоставляя право на многоженство Коран устанавливает жесткое требование - справедливость ко всем женам. В частности это правило звучит следующим образом: "...Женитесь на тех, кто приятны Вам, женщинах - и двух, и трех, и четырех. А если боитесь, что не будете справедливы - то на одной..." [10].

Нормы шариата предусматривали четыре вида развода: хуль, фасх, лиан и талак. Наиболее распространенным у казахов, как и у многих других мусульманских народов, считался талак.

Казахским обычным правом допускалось расторжение брака. Развод по одностороннему желанию мужа назывался «талак». Если муж разводился вследствие неверности жены или её непочтительности, то в этом случае муж отправлял жену к её родителям «снабдив лошадью и частью приданного». Если муж решил развестись с женой без её вины, то должен был отпустить её вместе с детьми и приданным.

Развод по инициативе жены допускался в двух исключительных случаях:

- 1) при явной неспособности мужа осуществлять свои супружеские обязанности;
- 2) при систематических побоях и истязаниях со стороны мужа. В этом случае жена должна была трижды обратиться в суд аксакалов.

На наш взгляд, наличие в обычном праве казахов такого института как "талак" свидетельствует об определенном влиянии шариата на традиции и обычаи казахов, хотя, справедливости ради, уместно было бы отметить, что "из всего дозволенного самый противный для Аллаха поступок - это развод" [11, с. 175].

Ислам разрешает развод, поскольку должна существовать правовая гарантия возможности расторгнуть неудавшийся союз. Одновременно ислам прилагает все усилия религиозного воздействия для того, чтобы удержать людей от этого шага. В соответствии с исламом к разводу должны прибегать те супруги, для которых это единственный выход. В связи с этим существует значительное количество текстов, препятствующих разводу. Сюда в первую очередь можно отнести аяты Корана и хадисы, оказывающие влияние в этом вопросе на мужчин и женщин. Воздействие на мужчин состоит в предписании удерживать жен даже если они им не по душе: "Благопристойно с ними обходитесь. И если они Вам не по душе, возможно, эта неприязнь как раз есть то, во что Аллах вложил (для Вас) большое благо" [12]. Если же говорить о воздействии на

жен, то в одном из хадисов сказано: "Какая бы женщина ни потребовала от своего мужа развод без серьезных на то оснований, для нее станет запретным благоухание Рая" [13, с. 118].

Таким образом, со всей очевидностью можем сказать, что из всех сфер жизни казахов наибольшее влияние норм шариата испытало на себе семейно-брачное право казахов.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Магомедов И.А. Особенности мусульманского семейного права // Вестник ОГУ - №3 - 2005. - С. 258 - 262
- [2] Фукс С.Л. Обычное право казахов в XVIII- первой половине XIX века. - Алма-Ата, 1981. - 224 с.
- [3] Узбекулы С. Хан Тауке и правовой памятник «Жеты-Жаргы». - Алматы, 1998. – 88 с.
- [4] Кисляков Н. А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. - Л., 1969
- [5] Наливкин В., Наливкина М. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. - Казань, 1886.
- [6] Кисляков Н. А. Семья и брак у таджиков (по материалам конца XIX — начала XX века). - М. - Л., 1959
- [7] Люшкевич Ф. Д. О значении термина «калым» у народов Средней Азии // Краткое содержание докладов среднеазиатско-кавказских чтений: Вопросы этносоциальной и культурной истории Средней Азии и Кавказа. - Л., 1983.
- [8] Люшкевич Ф. Д. Традиции межсемейных связей узбекско-таджикского населения Средней Азии (к проблеме бытования «калыма» и других патриархальных обычаев) // Советская этнография. - №4 - 1989.
- [9] Абашин С. Н. Вопреки «здравому смыслу»? (К вопросу о «рациональности/ иррациональности» ритуальных расходов в Средней Азии) // Вестник Евразии. - №1 - 2 - 1999 - С. 101 - 109.
- [10] Коран: сура 4, аят 3
- [11] Сайид Муджтаба Рукни Мусави Лари Западная цивилизация глазами мусульманина - Баку, 1994
- [12] Коран: сура 4, аят 19
- [13] Юсуф аль Кардави Современные фатвы - Бейрут, 2000 - Т.1

REFERENCES

- [1] 1 Magomedov I.A. Features of the Muslim family law // Herald OSU - №3 - 2005. - p. 258 – 262. (in Russ.).
- [2] 2 Fuks S.L. The customary law of the Kazakhs in XVIII- the first half of the XIX centuries. - Alma-Ata, 1981. - 224 p. (in Russ.).
- [3] 3 Uzbekuly S. Khan Tauke and legal monument "Jeti-Zhargy". - Almaty, 1998. – 88 p. (in Russ.).
- [4] 4 Kisljakov N.A. Essays on the history of marriage and family of the peoples of Central Asia and Kazakhstan. - L., 1969. (in Russ.).
- [5] 5 Nalivkin V., Nalivkina M. Essay on welfare, women settled native population of Fergana. - Kazan', 1886. (in Russ.).
- [6] 6 Kisljakov N. A. Family and marriage Tajiks (based on the late XIX - early XX centuries). - M. - L., 1959. (in Russ.).
- [7] 7 Lyushkevich F.D. The significance of the term "bride price" of the peoples of Central Asia // Summary reports of the Central Asian-Caucasian readings: Questions ethno and cultural history of Central Asia and the Caucasus. - L., 1983. (in Russ.).
- [8] 8 Lyushkevich F.D. The traditions of inter-family relations of the Uzbek-Tajik population of Central Asia (to the problem of existence of "bride price" and other patriarchal customs) // Soviet Ethnography. - №4 - 1989. (in Russ.).
- [9] 9 Abashin S. N. Contrary to the "common sense"? (On the question of "rationality / irrationality" ritual costs in Central Asia) // Bulletin of Eurasia. - №1 - 2 - 1999 - p. 101-109. (in Russ.).
- [10] 10 Koran: sura 4, ayat 3
- [11] 11 Sajid Mudzhtaba Rukni Musavi Lari. Western civilization through the eyes of a Muslim - Baku, 1994
- [12] 12 Koran: sura 4, ayat 19
- [13] 13 Jusuf al' Kardavi. Modern fatwas - Bejrut, 2000 - V.1

Поступила 15.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 33 – 37

A STUDY OF THE LEGAL NATURE OF LAWS ZHETY ZHARGY**Tursynkulova D.A.**

Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kzakhstan

Key words: customs, legal custom, legal civilization, crime, punishment, marriage, family, law, legacy, sources of law.

Abstract. The paper considers and explores content «Zhety Zhargy». Also in the paper legal nature «Zhety Zhargy» is comprehensively researched, there is a study of the general characteristics and peculiarities of the laws of the legal customs. The paper also focuses on the study of the basic institutions of the Kazakh customary law. Basic findings and position of the author may be used in the development of the legal heritage of the Kazakh people, in raising legal awareness and legal education of the Kazakhstan society.

«ЖЕТІ ЖАРҒЫ» - ҚАЗАҚ ӘДЕТ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ҚАЙНАР КӨЗІ**Турсынкулова Д.А.**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Тірек сөздер: әдет-ғұрып, құқықтық әдет-ғұрып, құқықтық өркениет, қылмыс, жаза, неке, отбасы, құқық, заң, құқықтың қайнар көзі

Аннотация. Жұмыста қазақ әдет құқығының негізгі бастауы болған Жеті Жарғының мазмұны ашылып, қарастырылады. Сонымен қатар, Жеті Жарғының құқықтық табиғаты ашылады, дала заңдарының жалпы сипаттамасы және ерекшеліктері талданып, жан жақты зерттелінеді.

Сондай ақ мақаланың авторы қазақ әдет құқығының негізгі институттарын талдауға аса назар бөледі. Автордың қол жеткізген нәтижелері мен қорытындыларын қазақ халқының құқықтық мұраларды жаңғырту ісінде, қоғамның құқықтық санасын арттыруға, қоғамның құқықтық тәрбиесін көтермелеуге ісінде қолдануға болады.

Көшпелі қоғамның құқықтық негіздері ежелгі дәуірдің өзінде қалыптаса бастаған болатын. Құқықтық негіздердің бастауларын сонау ежелгі ғұн, үйсін дәуірлерінен іздеу қажет. Қазақ қоғамындағы құқықтық жүйенің басты институттарының негіздері де сол заманның бастау алады. Бұл ағайынгершілік институына да қатысты болып табылады. Әдетте, құқықтың қалыптасуының үш жолы бар.

1) нормативтік актілер; 2) үлгілер (прецедент); 3) құқықтық әдеттер. Кезінде қазақ мемлекеттілігінің құқығы осы үш жолмен қалыптасқан. Оған дәлел “Қасым ханның қасқа жолы” (XV ғ.), “Есім ханның ескі жолы” (XVI ғ.), Тәуке ханның “Жеті жарғысы” (XVIII ғ.), Сонымен қатар, қазақ қоғамында билердің үлгі шешімдері де қазақтың ұлттық құқықтық әдеттерін дамытқан. Қиыннан қиыстырып тапқан билердің шешімдері ұқсас істерді қарағанда күші бар құқықтық норма ретінде пайдаланылған. XIX ғасырда билер съезінде қабылданған ережелерде құқықтық нормалар жазылып, нормативті актілер ретінде пайдаланылған. Солармен қатар, қазақ қоғамында ежелден қалыптасқан құқықтық әдеттер де қоғамдық қатынастардың реттеушісі болып отырған [1, 47 б.].

Жеті Жарғының қалыптасуы Тәуке хан тұсында жүзеге асқан болатын. Тәуке хан заңдарының кейбір үзінділері Спаский, Левшин, Гавердовский және Шангиндер т.б. арқылы жеткен болатын.

Сонымен қатар, Қазанғап Байболұлының жинақтарының ішінде де, одан хабар беретін сипаттама кездеседі. Оны мына өлең өрімдерінен көруге болады.

Жер дауы баяндайын - біріншісі,
Ру, қоныспенен меншікті ісі.
Иеленген жеріне жанжал болса,
Біреуге басымдық қып озбыр кісі,
Үй іші мен баланы тәрбиелеу-
Болған жосын заңының екіншісі.
Ұрлық, қарлық, барымта – үшінші заң,
Баян етер бәрін де білген кісі.
Төртінші боп саналған мынау заңы,
Бір халық пен басқа ру болса дауы.
Ұлтын жаудан қорғамақ – бесінші бұл,
Алтыншы, жетінші - құн дауы, жесір дауы [2, 207 б.].

Ғылыми және ғылыми-көпшілік әдебиетте “Жеті жарғы” атауына қатысты әр түрлі пікірлер бар, бірақ олар ғылыми қауым тарапынан толық қолдау таба қоймаған, бір-біріне кереғар келіп жататын жорамалдауларға негізделген. Бұл төңіректе әлі де даулы мәселелер көп болғандықтан біз осы атауға қатысты жасалған этимологиялық талдаулар мен түсініктердің негізгі бөлігіне ғана тоқталып кетеміз.

Жарғы сөзінің мағынасы әлі де ғылымда таласты. Бұл сөздің мағынасы мынандай, төмендегі бағыттағы түсініктерді береді:

1. “Жарғы” қазақ арасында кең тараған, ғасырлар елегінен өткен “Жол”, (“Жаза”, “Жарғы”, “Қасым ханның қасқа жолы”, “Есім ханның ескі жолы”) негізін қуаттайды және жетекшілікке алады.

2. “Жарғы” арғы түбін Алаштан алатын қазақ елінің, бірлігін, туыстығын сақтап қалуды көздейді. Қандай да болмасын билік, бітім сөз қазақтың арасын ашпай “жарасуға”, “қарындасқа” бастауы тиіс.

3. “Жарғы” ел басшылығына ұсынылатын хан, ұлыс сұлтаны, билердің жеке бастарының қасиеттері жоғары болуын талап етеді. Қазақ ішінде таза мұрагерлік, таза сайланбалы тәртіп жоқ.

4. “Жарғы” қазақ арасындағы билік, бітім сөзінің халықтың қатысуымен, жария етілуін талап етеді. Бидің айтқан шешімін кейінге қалдырмай, бірден іске асыруы тиіс.

5. “Жарғы” бойынша екі жақ алдына келіп бірдей жүгінгеннен кейін айтылған бітім сөзі заң болып табылады. Би (кеңес, жүгініс) шешімін орындамаған адам ел ортасынан аласталады, не барымтаға түседі.

6. “Жарғы” қазақ арасындағы қылмысқа қатысты шешімдердің алдымен “қанға қан”, “көзге көз” ережесімен шешілуін талап етеді. Кешірім болған уақытта ғана “құн” мен “айыпты” қолданады.

7. “Жарғы” қазақ атанған елдің азаматтары, қару-жарағы мен жорық аты, сайлы болса, дәрежесі тең екенін және қарым-қатынас тек туыстық жолмен реттелетінін жариялайды.

8. “Жарғы” қазақ ішінде неке ме отбасы құндылықтарын мүлтіксіз сақтауды талап етеді. Зорлық, ойнас, біреудің некелі әйелін алып қашу т.б. қылмыстарға өлім жазасын лайықты деп санайды.

9. “Жарғы” меншікке, әркімнің еңбекпен тапқан мал-мүлкіне қарсы жасалған қылмыстың қай түрі болсын-ұрлық, тонаушылық, өте қатал жазалануын талап етеді.

10. “Жарғы” діннен безген, құдайға тіл тигізген адамдарды, өзге де дінге кірушіні қатын-баласынан, мал-мүлкінен айыруды, өлім жазасын беруді қуаттайды. Өзіне-өзі қол көтерген адамның жаназасын шығармауды, ру қорымынан бөлек жерлеуді талап еткен [3, 65-66.].

Атақты ғалым Ә.Х. Марғұлан “Қасым ханның қасқа жолын” былайша сипаттайды: “Қасым ханның қасқа жолының” негізі Орта ғасырларда Қыпшақ, Шағатай ұлыстары қолданған “Ярғу” заңынан алынған, қазақша “жарғы” – хақиқат деген ұғымды білдіреді. Түпкі мәні жарудан, нәрсенің салмағын бір жағына аудармай, дәл, әділ айырудан шыққан. Дауды әділ, тура шешкен билерді халық бұқарасы ардақтап “Қара қылды қақ жарған” деп мадақтаған. Өзінің мазмұны бойынша бұл заңның түбегейлі идеясы ежелгі әскері-демократия арнасына барып тіреледі. XV

ғасырдың сонында, XVI ғасырдың басында Бұхардың ишан-қазылары кесіп жүріп қазақ өлкесінде діни үгіт таратып, “ежелгі Жарғы заңын қалдырыңдар, ол көкке табынатын дінсіздіктің ісі, оның орнына шарифат қағидасына ауысыңдар, ант бергенде “көк соқсын” деп айтпаңдар, құран соқсын деп, құранды бастарыңа көтеріңдер” деп үгіттейді. Бірақ, халық бұқарасы оған селсоқ қарап, көп заман шарифат қағидасына ойыса қоймайды. Уақыттың көбін мал бағумен өткізген халық бұқарасына шарифаттың қағидалары өте қиын болып көрінген.

Бұл тарихи оқиғаларды жақсы білген Қасым хан, саяси жағдайының шиеленіскен кезінде, халық бұқарасының, билер тобының көптен бергі ойына қарсы тұрмай, қайта олармен бірігіп, шарифатты бүтіндей қалдырып, халықтың тілегіне жақын әрі ерте заманнан оларға түсінікті ежелгі “Жарғы” заңын жаңадан күшейтеді. Халықтың қалың бұқарасы Қасымның шарифатты алмай, ежелден қалыптасқан билер заңы – “Жарғыны” жаңадан көтергенін қатты ұнатып, оны “Қасым ханның қасқа жолы” деп атап кетті, [4, 542 б.] – дейді.

Әрине “Жарғы” деп Ә.Х. Марғұлан айтқан ұстанымға қосылу қиын. Бұл пікір С.З. Зиманов пен Н. Өсерұлы “Жарғы” сөзіне кезінде мерзімді баспасөзде жарияланған мақаласында айтылған болатын [5, 32 б.]. Жеті жарғыға шариат заңдарының әсері тимеді деген пікір зерттеліп қазір бағасын алған. Ол пікірге сәйкес шариаттың қазақ әдет құқығына әсері болған, бірақ та ежелгі әдет-ғұрып жобалары өте басым болғандығы шындық. Одан кейінгі реформатор Есім ханның шығыс және солтүстік-шығыс шептерінде ойрат феодалдары агрессиясына қарсы тойтарыс беру үшін көбіне жорықтарда жүргендігі белгілі [6, С. 103-113]. Есім ханның заңында Қасым ханның жолдарына көп өзгерістер ене қоймады. Бұл екі заңда Жеті жарғының негізгі бастаулары болып табылады.

Жеті жарғының бізге жеткен бірнеше нұсқалары бар. Ол туралы жоғарыда айттық. Оның ішінде А.И. Левшиннің нұсқасы толықтау болып көрінеді. Ол өзінің еңбегінде мынандай Жеті жарғының талаптарын көрсеткен:

Қазақтар аңсап еске алатын алтын ғасыр Тәуке хан билік құрған заман болатын. Оның орны ерекше болғандығы сонша, оны қазақ тарихында Солондар мен Ликургтердің қатарына қоюға болады. Ол ұзақ уақыт бойы тынышсыз өмір кешкен рулар мен тайпаларға нақты құрылым мен тәртіп енгізіп қана қойған жоқ, сонымен бірге көптеген заңдарды да өмірге әкелді. Ұлы және Орта жүз қазақтары олардың қолданылып жүрген заңдарының Тәуке ханнан да көне екендігін айтады. Қырғыз-қайсақ заңдарын кім бірінші шығарған деген мәселеге тоқталмастан, осы заңның ережелеріне қысқаша тоқталып өтейік.

- Мұнда бірінші орын кек алу заңына берілген: қанға-қан, жанға-жан қағидасы қолданылған.

- Ұрлық, тонау, зорлау, көзге шөп салу үшін өлім жазасы кесілген.

- Кісі өлтірген қылмыскерді өлтірілген адамның туыстары өлтіруге құқылы болды; қолын, аяғын, құлағын, т.б. дене бөліктерін кескен адамға дәл осындай жаза қолданылсын. Бірақ жаза бидің үкімімен немесе талапкердің келісімімен жеңілдетілуі мүмкін, бұл жағдайда кез-келген қылмыскер құн төлеп құтыла алады. Қылмыскер өлтірілген ер адам үшін 1000 қой, әйел адам үшін 500 қой құн төлеп, өз өмірін сақтап қала алған. Біреудің дене мүшелеріне зақым келтірген немесе кесіп тастаған адам оған теңестірілген көлемде малмен құн төлейді. Бас сауса – 100 қой, шынашақ – 20 қой т.б.

- Кімде-кім сұлтанды немесе қожаны өлтірсе, өлтірілген адамның туыстарына жеті адамның құнындай құн төлейді. Сұлтанды немесе қожаны сөзбен жәбірлеген адам 9 мал айып төлейді, ал егер ұрып-соқса 27 мал айып төлейтін;

- Егер әйелі күйеуін өлтірсе өлім жазасына кесіледі және ешқандай құн төлеу арқылы құтыла алмайды. Бір ғана жәйт егер күйеуінің туыстары кешірім жасаса ғана өлім жазасынан құтылуы мүмкін. Бірақ күйеуін жүкті әйел өлтірсе оған жаза қолданылмайды, халық алдында ол жек көрінішті жағдайда болады;

- Егер күйеуі әйелін өлтірсе, ол өлім жазасынан құн төлеп құтылады;

- Ата-анасы өз балаларын өлтірсе, ешқандай жазаға тартылмайды. Бірақ некесіз әйел туған нәрестесін ұялғаннан өлтірсе, өлім жазасына кесіледі;

- Өзін-өзі өлтіргендер бөлек жерленеді;

- Егер әйелді атты адам қағып кетіп, зақым келтірсе және нәтижесінде ол өлі бала туса, кінәлі адам келесідей тәртіп бойынша құн төлейтін; егер іштегі бала 5 айға дейінгі болса, әрбір айына бір жылқыдан; 5 айдан 9 айға дейінгі бала болса, әрбір айына түйеден төлейтін.

- Зорлау кісі өлтірумен тең болған, сондықтан ол үшін өлім жазасы қолданылған немесе күйеуіне әйелі үшін құн төлейтін, қыз үшін туыстарына құн төлейтін; бірақ егер зорлықшы өзі зорлаған қызға үйленсе және қалыңмал төлесе-өлім жазасынан да, құн төлеуден де босатылған;

- Күйеуі егер әйелін өзінің көзіне шөп салып жатқан жерінен түссе, әйелін өлтіріп тастауға құқылы. Басқа жағдайлардың барлығында күйеуі билер сотынан егер олардың қылмысы дәлелденсе сенімсіз әйелін және оның азғырушысын өлім жазасына кесуді сұрап жүгіне алады; егер 4 адал адам олардың кінәсіздігіне ант берсе, сот оларға ешқандай жаза қолданбайды.

- Біреудің әйелін оның келісімінсіз алып кеткен адам өлім жазасына кесіледі немесе құн төлейді. Ал егер біреумен қашып кетуге әйелдің келісімі болса, алып қашушы ол әйелдің күйеуіне қалыңмал төлеп және қалыңсыз бір қыз беріп жазадан құтылған;

- Әйелді ренжіткен адам кешірім сұрауы тиіс, ал егер кешірім сұраудан бас тартса, құн төлейді.;

- Туыстар бір-біріне үйленсе, оларға өлім жазасы қолданылады, бірақ өлім жазасы туыстардың шешімі бойынша басқа жазалармен ауыстырылуы мүмкін.

- Діни қылмыс жасағандардың қылмысын жеті адам куәландырса, таспен атып өлтірген.

- Кімде – кім христиан дінін қабылдаса, туыстары бүкіл мүлкінен айырады;

- Құлдың қожайыны оның өмір мен өліміне шексіз билік етеді. Құлдың қожайынына берген арызы ешқайда қабылданбайды.

- Егер ұл әкесіне немесе шешесіне қарсы ренжітіндей сөздер айтса немесе сабаса, оны қара сиырға теріс қаратып отырғызып, мойнына қара бағу тағып, жетектеп бүкіл ауылды аралатып, қамшымен сабайтын; егер қыз ата-анасына тіл тигізсе немесе қол тигізсе, оның қол-аяғын байлап, жазалау үшін анасының билігіне берілетін;

- Ұрлық жасаған адам ұрланған малды (мүлікті) үш тоғыз (27) есе көлемде қайтаратын, бұл жаза айбана деп аталатын. Егер мал ұрласа, түйе ұрлығы үшін онымен қоса бір құл, жылқы ұрласа, онымен қоса бір түйе, қой ұрласа, онымен қоса бір жылқы қайтаратын. Жүз түйе 300 жылқыға, 1000 қойға тең болған.

- Кімде-кім бір уақытта кісі өлтірсе, ұрлық жасаса, екі қылмыс үшін жауапты.

- Әйелі және балалары күйеуінің немесе әкесінің қылмысын біле тұра жасырса, жазаға тартылмайды. Яғни, отағасына, жаса үлкенге қарсы шықпайды.

- Өлтірілген аңшы бүркіт пен тазы үшін иесі құл немесе құн сұрауы мүмкін;

- Егер балалары жоқ, жеке өмір сүретін ұл қайтыс болса, оның шаруашылығы өз әкесіне көшетін. Жасы толмаған балалар жақын туыстарының қамқорлығына берілетін. Ал еге жақын туыстар болмаса, бөтен сенімді адамдарға беріледі.

- Діни өсиеттер туыстардың және молданың қатысуымен жасалады.

- Бөтен біреудің қолындағы жылқылар, сиырлар, қойлар төлімен қайтарылады. Оның құрамына барымталанған мал кірмейді.

- Дау-дамайларды қарастырып, қылмыскерлерге үкім шығару құқығын хан, талапкер мен жауапкер ауылының ақсақалдары, ру басылары иеленеді және дауласушы тараптар таңдап алған аралық билерді шақырып қарастырады.

- Егер жауапкердің билерге қатысты күдігі болса, ол бұл жөнінде дереу атып, күмәнді жоюға құқылы;

- Егер жауапкер сотқа келмесе немесе бекітілген айыпты төлей алмаса, жауапкердің ауылы немесе туыстары төлейді. Бұл жағдайда жауапкердің тағдыры оның өзінің туыстарының немесе ауылының қолына көшеді;

- Қылмысты дәлелдеу үшін 2-ден кем емес, ал кейде 3-тен кем емес куәлардың дәлелдеуі қажет. Егер куәлар болмаса, акт беру қолданылады. Бірақ антты талапкердің де, жауапкердің де өздері бере алмайды. Егер ешбір жан айыпталушы үшін ант бермесе, ол кінәлі болып саналатын. Ант беруші ретінде әйелдер, құлдар, балалар жіберілмейтін.

- Билер мен аралық делдалдар даулы істі шешкені үшін бүкіл талаптың 10 бөлігін алуға құқылы болған.

Егер айыпталушы сот үкімін орындамаса немесе ауыл басқарушысы істі тергеуден қасақана жалтарып жүрсе және сонысымен қылмыскерге жақтасып жүрсе, талапкер өз ауылының ақсақалдарының рұқсатымен барымта жасау құқығына ие болады. Яғни талапкер өз туыстарымен немесе жақын

көршілерімен жауапкердің ауылына барып, жасырын түрде оның малын адап әкете алған. Бірақ ауылына қайтысымен бұл жөнінде ауыл ақсақалына хабар беруі тиіс. Ауыл ақсақалы айдалып әкелінген малдың көлемі қойылған талаптың көлеміне сәйкес келе ме, жоқ па осыны тексереді.

Жоғарыда келтірілген заңдарға қоса Тәуке хан заңдарында келесідей ережелердің де болғаны мәлім:

- Жыл сайын күзде хан, барлық сұлтандар, ақсақалдар және рубасылар бір жерге жиналып мемлекеттік істер жөнінде кеңеседі; бұл жиналысқа келген әрбір қазақ қару-жарағын асынып келуі тиіс. Ал егер қарусыз келсе ол дауыс беру құқығынан айырылатын және жасы кішілер оған орын бермейтін; кез-келген қару ұстай алатын адам (сұлтандардан басқа) ханға және басқарушыларға жыл сайын өзінің бүкіл мүлкінің 20-бөлігін салық ретінде төлейді; әрбір рудың, тайпаның және отбасының тамғасы болуы тиіс. Бұл тамғалар шатасып кетпес үшін бүкіл мүлікке және малға басылуы тиіс [7, 482-485 бб.].

Қазақ әдет құқығы жүйесінде «Жеті Жарғы» заңы Дала Конституциясының міндетін атқарды. Жеті Жарғы заңында тек қана әдет құқығының нормалары топтастырылып қана қойған жоқ, сонымен қатар шариат нормалары да енгізілді. Жеті Жарғы заңының ең негізгі заң болғандығын, оның халық санасында осы күнге дейін бұзылмай, тасталып келуімен түсіндіреміз. Жеті Жарғы заңы қазақ құқығының басқа бастауларына қағидалық негіз болып табылды.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Сапарғалиев Ғ., Ибраева А. Мемлекет және құқық теориясы (оқу құралы). – Алматы: Жеті арғы, 1997. – 96 б.
- [2] Байболұлы Қ. Төле би. - Алматы: НБ. – Пресс, 1991. - 192 б.
- [3] Артықбаев Ж.О. Жеті Жарғы - мемлекет және құқық ескерткіші (зерттелуі, деректер, тарихы, мәтіні) Оқу құралы. – Алматы: Заң әдебиеті, 2003. – 150 б.
- [4] Қазақ совет энциклопедиясы. – Алматы, 1972. - Т. 6. - 542-бет.
- [5] Зиманов С.З. и Усеров Н. Несколько слов о Жеты-Жаргы // Изв. АН Каз.ССР. - 1975. - №4. (серия общественная).
- [6] Материалы по истории русско-монгольских отношений (1607-1636 гг.). Сборник документов. М., 1959. - С. 103-113.
- [7] Қазақтың ата заңдары: Құжаттар, деректер және зерттеулер. 10 томдық, 2 басылым. - Алматы: Жеті Жарғы, 2005. – 1 Т. - 616 б.

REFERENCES

- [1] Sapargaliyev G., Ibrayeva A. Theory of State and Law (manual). Almaty: Zheti argy, 1997. 96 p. (in Kaz.).
- [2] Baiboluly. Tole bi. Almaty: NB. - Press, 1991. - 192 p. (in Kaz.).
- [3] Artykbayev Zh.O. Zheti zhargy - the monument to the Constitution and the law of the state (research, data, history, text) manual. Almaty: Legal literature, 2003. - 150 p. (in Kaz.).
- [4] Kazakh Soviet encyclopedia. - Almaty, 1972. - V. 6. - 542 p. (in Kaz.).
- [5] Zimanov S.Z., Userov N. Few words about the Zheti-Zhargy // News of Academy of Sciences of the Kazakh SSR. - 1975. - №4. (a series of social). (in Russ.).
- [6] Materials on the history of Russian-Mongolian relations (1607-1636). Collection of documents. M., 1959. - p. 103-113. (in Russ.).
- [7] Kazakh laws: Documents, data and research. 10 volumes, 2 edition. Almaty: Zheti zhargy, 2005. - V.1. - 616 p. (in Kaz.).

Исследование правовой природы законов Жеті Жарғы

Турсынқұлова Д.А.

кандидат юридических наук, доцент кафедры теории и истории государства и права, конституционного и административного права юридического факультета КазНУ имени аль-Фараби

Резюме. В работе рассматривается и исследуется содержание Жеті Жарғы. Также в работе всесторонне исследуются правовая природа Жеті Жарғы, исследуется общая характеристика и особенности степных законов.

В работе также особое внимание уделяется на изучение основных институтов казахского обычного права. Основные выводы и положения автора могут быть использованы в развитии правового наследия казахского народа, в повышении правосознания и правового воспитания казахстанского общества.

Ключевые слова: обычай, правовой обычай, правовая цивилизация, преступление, наказание, брак, семья, право, закон, источники права

Поступила 15.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 38 – 63

**THE IDEA OF CONSTITUTIONAL STATE IN THE WORKS
OF A.N. BUKEYKHANOV AND MODERNITY**

Useinova G.R.

Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan

Key words: Kazakh people, rights and freedoms personal, political legal ideas, Alash-Orda, Constitution.

Abstract. In this article the content of state and legal ideas of thinkers of Russia and Kazakhstan of the second half of XIX - the first half of the XX century is opened, and also their influence on formation of state and legal outlook of A.N. Bukeykhanov is defined. A.N. Bukeykhanov's role in formation and development of ideas of democracy and parliamentarism in Kazakhstan in the first half of the XX century is defined. The main objective of political and legal activity of A.N. Bukeykhanov consisted in realization of his idea about need of creation of a state and legal form, the corresponding essence of the Kazakh people, to its historical traditions and the considering prospect of development of the national and state autonomy. One of the central places in ideological heritage of the thinker is occupied by a problem of the rights and personal freedoms.

**ИДЕЯ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА В ТРУДАХ
А.Н. БУКЕЙХАНОВА И СОВРЕМЕННОСТЬ**

Усеинова Г.Р.

КазНУ имени аль-Фараби, юридический факультет,
г. Алматы, Республика Казахстан

Ключевые слова: народ, права и свободы личности, политико-правовые идеи, Алаш-Орда, Конституция РК.

Аннотация. В данной статье раскрыто содержание государственно-правовых идей мыслителей России и Казахстана второй половины XIX - первой половины XX века, а также определено их влияние на формирование государственно-правового мировоззрения А.Н. Букейханова. Определена роль А.Н. Букейханова в становлении и развитии идей демократии и парламентаризма в Казахстане в первой половине XX века. Основная цель политико-правовой деятельности А.Н. Букейханова заключалась в реализации его идеи о необходимости создания государственно-правовой формы, соответствующей сущности казахского народа, его историческим традициям и учитывающей перспективы развития национально-государственной автономии. Одно из центральных мест в идейном наследии мыслителя занимает проблема прав и свобод личности.

Лидер партии “Алаш”, первый руководитель правительства “Алаш-Орды”- Алихан Нурмухамедович Букейханов относится к светлой плеяде казахской интеллигенции, которой довелось жить и творить в нелегкое время, характеризующееся динамичностью, наличием исторических катаклизмов и потрясений. Государственно-правовые взгляды А.Н. Букейханова формировались в сложной исторической обстановке. К началу XX века казахский народ получил в наследие не только кочевой образ жизни, но и сплошную неграмотность, малочисленный рабочий класс, произвол царских чиновников и т.д.

В плеяде общественно-политических деятелей своего времени А.Н. Букейханов выделялся оригинальностью мыслей и независимостью суждений.

Современные юридическая и политическая науки и практика постоянно сталкиваются с проблемами, подобными которым решались А.Н. Букейхановым, его соратниками и последователями, единомышленниками и близкими по духу деятелями в начале XX века. Это

такие важнейшие вопросы государства и права, как адаптация принципа разделения властей и создание системы обособленных органов законодательной, исполнительной и судебной власти, формирование и развитие идей демократии и парламентаризма, Государственного совета и организация его деятельности, обеспечение законности в деятельности всех ветвей государственной власти, эффективное взаимодействие центрального и регионального управления, повышение уровня правового сознания общества.

Современная теоретическая разработка проблем правового государства невозможна без учета анализа истории учений о правовой государственности, поскольку накоплен богатейший арсенал идей и концепций, в которых нашли отражение как сильные так и слабые стороны данной теории.

А.Н. Букейханов был сторонником идеи правового государства. Несмотря на то, что он открыто не говорит об этом, к такому выводу нас подвигло следующее.

Во-первых, А.Н. Букейханов хорошо был знаком с идеей правового государства, поскольку не вызывает сомнений тот факт, что ему были известны труды западных мыслителей, в том числе и И. Канта.

Во-вторых, как известно идеи правового государства в XIX веке широко обсуждались в российских кругах среди российских правоведов и философов. Так С.А. Муромцев, М.М. Ковалевский, Б.Н. Чичерин, Новгородцев, Б.А. Кистяковский и другие либеральные русские юристы выступали за реформистский путь преобразования России в парламентарное, конституционно-правовое государство. В этой связи нет сомнений относительно того, что данные теории были знакомы и А.Н. Букейханову.

В-третьих, значительное внимание в своих трудах А.Н. Букейханов уделял идеям разделения властей, верховенства закона, защиты прав и свобод человека, являвшимся основными принципами правового государства.

В-четвертых, анализируя колониальную политику царизма, А.Н. Букейханов неоднократно подвергал критике несправедливый характер законодательных актов, принимаемых царским правительством.

Опыт политико-правовой мысли свидетельствует о том, что правовое государство – как специальная конструкция (модель) правовой организации публично-политической (государственной) власти и особая форма правовых взаимосвязей между индивидами, обществом и государством – означает официальное признание, закрепление и соблюдение как минимум следующих трех положений:

1 прирожденных и неотчуждаемых (естественных) прав и свобод человека (помимо соответствующих прав и свобод гражданина);

2 верховенства правового закона;

3 правовой организации самой системы государственной власти на основе принципа разделения властей на законодательную, исполнительную и судебную [1, с. 308]

Все эти три компонента так или иначе находят свое выражение в трудах А.Н. Букейханова, что в конечном итоге свидетельствует об его приверженности идеям правового государства.

Значительное влияние на весь процесс формирования и развития представлений о правовом государстве, на наш взгляд, оказали идеи о правах и свободах человека. В этом плане вклад А.Н. Букейханова в идею о правовом государстве неоспорим, поскольку защите прав и свобод человека он посвятил не только свои научные труды, но и свою общественно-политическую деятельность.

Приверженность А.Н. Букейханова идеям персонифицизма в области защиты прав и свобод человека можно объяснить тем, что, во-первых, он прекрасно понимал тот факт, что к началу XX века родоплеменные связи внутри казахского общества существенно ослабли, был значительно подорван принцип «коллективизма». Этому способствовали, прежде всего, реформы, проведенные царским правительством в XIX веке, направленные на ликвидацию традиционных институтов казахского общества. Во-вторых, А.Н. Букейханов получил европейское образование.

На современном этапе развития государства неоспоримыми являются вопросы прав и свобод человека.

В процессе разработки Конституции независимого суверенного Казахстана за основу были взяты политико-правовые принципы, идеи, составившие систему ценностей современного конституционного законодательства. Основной стала идея, согласно которой высшей ценностью в

Республике Казахстан признается человек, его жизнь, права и свободы. Именно данная идея «красной нитью» проходит через всё творчество А.Н.Букейханова.

Идея о приоритетности прав и свобод человека впервые была провозглашена в Конституции Республики Казахстан 1993 года, а затем так же получила своё закрепление в Конституции РК 1995 года.

В Конституции РК нашел отражение и принцип господства права и верховенства закона. А.Н. Букейханов придавал огромное значение данному принципу.

Данный принцип является одним из основополагающих в современном казахстанском обществе. Как правило, он реализуется в процессуальных гарантиях прав и свобод человека. С.К. Амандыкова, Ж.С. Толкеев отмечают по этому поводу следующее: « В соответствии с Конституцией Республики Казахстан никто не может быть лишен жизни, свободы или собственности без определённой правовой процедуры... концепция надлежащей правовой процедуры представляет собой один из важнейших доктринальных элементов современного конституционализма. Законность должна быть обязательным условием процессуальной деятельности государственных органов, должностных лиц, на которых возлагается принятие мер правового принуждения граждан» [2, с. 61]

Под принципом верховенства закона понимается так же система конституционных принципов судопроизводства, которые ограждают человека от произвола и гарантируют его права»

В статье 14 Конституции РК нашел отражение принцип равенства всех перед законом и судом. Это означает, что никто не может быть подвергнут дискриминации по мотивам происхождения, социального и имущественного положения, в зависимости от пола, расы, вероисповедания, убеждений и т.д.

Идеи А.Н. Букейханова о парламентской республике находят отклик в настоящее время в трудах казахстанских правоведов. Так, Б. А. Майлыбаев отмечает, что с точки зрения демократической перспективы развития наиболее оптимальна парламентарная форма правления. В качестве доказательства преимуществ данной формы он приводит следующее: у государств с парламентарной моделью ниже уровень инфляции, сбалансированный бюджет, выше политическая стабильность и т.д. [3, с. 485]

В современной теории государства и права существуют различные определения парламентаризма. Так, Сартаев С.С. и Ибраева А.С. определяют парламентаризм «как систему организации и функционирования верховной государственной власти, характеризующуюся разделением законодательных, исполнительных и судебных функций при особом статусе парламента» [4, с. 10]

Парламентаризм – это такая политическая система, при которой ведущая роль в системе государственных органов принадлежит парламенту. В своём развитии парламентаризм прошел ряд этапов. Если обратиться к истории, то можно сказать, что в условиях традиционного казахского общества существовала уникальная система управления. Со времен образования первых казахских ханств в обществе существовала традиция обсуждать наиболее важные государственные и правовые вопросы на курултае. Данный период в историко-правовой науке признано называть периодом «степной демократии». Следующий этап связан с именами деятелей казахского народа начала XX века, принимавших активное участие в работе Государственных дум Российской империи. Одним из таких деятелей был А.Н. Букейханов.

Значение Парламента в современном обществе огромно. Он является выразителем интересов различных политических сил, ареной поиска компромиссов.

Подводя итог сказанному, необходимо отметить, что многие принципиальные идеи, концепции, носившие прогрессивный, демократичный характер были взяты на вооружение и реализованы в процессе государственно-правового строительства нашей суверенной республики.

Анализ государственно-правового мировоззрения А.Н. Букейханова позволяет нам прийти к выводу о том, что мыслитель был приверженцем идей естественного права и теории правового государства. На это указывают, прежде всего его взгляды на сущность и содержание государства, его взгляды на право, судебную власть, а так же его идеи по поводу развития демократии и парламентаризма.

Государственно-правовая концепция А.Н. Букейханова явилась значительным вкладом в казахскую историко-правовую мысль и ученый по праву занимает видное место в истории правовой и политической мысли.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Нерсесянц В.С. Философия права: Учебник для вузов. – М., 1997. – 652 с.
- [2] Амандыков С.К., Толкеев Ж.С. Теоретико-правовые проблемы защиты прав человека и внедрение международных стандартов в конституционное законодательство Казахстана – Международные стандарты в области прав человека и проблемы развития национального законодательства: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 10-летию государственной независимости Республики Казахстан. – Ч. 1. – Алматы, 2001. – С.60-68
- [3] Майлыбаев Б.Т. Становление и эволюция института Президентства: проблемы, тенденции, перспективы (опыт политико-правового исследования) Алматы, 2001. – 298 с.
- [4] Сартаев С.С., Ибраева А.С. Развитие парламентаризма в Казахстане: история, теория и практика // Парламентаризм в Казахстане: история, современность, перспективы развития: Материалы международной научно-теоретической конференции– Алматы, 2007. – 360 с.

REFERENCES

- [1] Nersesyants V.S. Legal philosophy: The textbook for higher education institutions. – M, 1997. – 652 pages. (in Russ.).
- [2] Amandykov S.K., Tolkeev Zh.S. Theoretically legal protection problems of human rights and introduction of the international standards in the constitutional legislation of Kazakhstan – the International standards in the field of human rights and a problem of development of the national legislation: Materials of the international scientific and practical conference devoted to the 10 anniversary of the state independence of the Republic of Kazakhstan. – P.1. – Almaty, 2001. - Page 60-68. (in Russ.).
- [3] Maylybayev B. T. Formation and evolution of institute of Presidency: problems, tendencies, prospects (experience of political and legal research) of Almaty, 2001. – 298 pages. (in Russ.).
- [4] Sartayev S.S., Ibrayeva A.S. Development of parliamentarism in Kazakhstan: history, the theory and practice//Parliamentarism in Kazakhstan: history, present, development prospects: Materials of the international scientific-theoretical conference – Almaty, 2007. – 360 pages. (in Russ.).

УСЕИНОВА Г.Р.

заң ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық және әкімшілік құқығы кафедрасының меңгерушісі

USEINOVA G.R.

the department chair of the theory and history of state and law, the constitutional and administrative law law faculty of Al-Farabi Kazakh National University, a Doctor of juridical science, professor

Поступила 15.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 42 – 45

IDZHTIKHAD'S PLACE IN SYSTEM OF SOURCES OF THE MUSLIM RIGHT

Useinova G.R., Turgumbayev M. E.

al-Farabi Kazakh national university, law department,
Almaty, Republic of Kazakhstan

Key words: Muslim right, idzhm, Koran, Sunnah.

Abstract. The Muslim right concerns to one of the main legal systems of the present, along with Anglo-Saxon and Romano-German. Many researchers note that the Muslim right "as a peculiar legal phenomenon" has frankly religious contents. It arose in unity with Sharia representing the most important component of Islamic religion. It can be considered a separate component of religion of Islam.

МЕСТО ИДЖТИХАДА В СИСТЕМЕ ИСТОЧНИКОВ МУСУЛЬМАНСКОГО ПРАВА

Усеинова Г.Р., Тургумбаев М.Е.

КазНУ имени аль-Фараби, юридический факультет,
г. Алматы, Республика Казахстан

Ключевые слова: мусульманское право, иджма, Коран, Сунна.

Аннотация. Мусульманское право относится к одной из основных правовых систем современности, наряду с англосаксонской и романо-германской. Многие исследователи отмечают, что мусульманское право "как своеобразный юридический феномен имеет откровенно религиозное содержание. Оно возникло в единстве с шариатом, представляющим собой важнейший компонент исламской религии. Его можно считать отдельной составной частью религии ислама.

Связь мусульманского права с религией ислама неоднозначна. С одной стороны, имеются правовые и религиозные нормы, совпадающие по своему содержанию и реализующиеся как религиозными учреждениями, так и государственными органами. С другой - государство, как своим авторитетом, так и принудительной силой, поддерживает не все религиозные нормы. Оно формирует большинство норм мусульманского права без непосредственной связи с религиозными учениями, способствует применению юридических норм не только мусульманскими судами, но и светскими судебными (светские суды) и правоохранительными (полиция) органами" [1, с.635]. Позволим себе не согласиться с данным мнением. На наш взгляд, несмотря на то, что мусульманское право находится в тесной взаимосвязи с исламской религией и основано на ней, оно не сливается с ней. Термином, обозначающим мусульманское право, является, на наш взгляд, "фикх". Хотя большинство авторов считает, что мусульманское право тождественно понятию "шариат".

Система мусульманского права отличается от других правовых систем мира как источниками (формами) права, юридической терминологией и конструкциями, окрашенными в религиозные тона, так и структурой, которую составляют оформившиеся в разные времена специфические отрасли, институты и нормы права. Доктринальная разработка мусульманского права затрудняла его систематизацию, хотя и придавала гибкость и возможность развития. С позиций ислама право не должно быть отображением действительности. Оно — «светило», которое ведёт верующих к религиозному идеалу. В нем мало обобщений и определений.

Наиболее разработанной в мусульманском праве, конечно же, является теория источников права. Она отличается определенным своеобразием.

Мусульманские юристы выделяют две взаимосвязанные группы источников шариата. К первой относятся *Коран* (священная книга, содержащая высказывания пророка Мухаммеда) и *сунна* (предания пророка), а ко второй – нормы, сформулированные мусульманско-правовой доктриной на основании *иджмы* (единогласное мнение наиболее авторитетных знатоков ислама) и *кияса* (суждения по аналогии). Источники первой группы называют первоисточниками, они представляют собой идейно-теоретическую базу мусульманского права, а источники второй группы – рациональными, которые содержат значительное большинство разработанных норм права.

Коран – «священная основа» мусульманского вероучения. Профессор Е.А. Беляев писал, что «единственным первоисточником мусульманского права, в том числе уголовного права, является Коран» [2, с.180]. Основные коранические темы — предостережения нерадивым, увещевания и предписания верным [3, с.96].

Коран – бесспорно, источник мусульманского права, но содержащиеся в нем положения юридического характера явно недостаточны для того, чтобы регламентировать все отношения, возникающие между мусульманами.

Многоплановость содержания и незначительный объем правовых положений обусловили тот факт, что Коран не стал для мусульманского права системным юридическим документом подобно конституции или кодексу. Однако он был и остается для мусульманских юристов самым авторитетным источником исламского права. Вот, что пишет по этому поводу русский исследователь мусульманского права XIX века Н. Торнау: "Коран, как всякая книга, служащая основанием новому законодательству и заключающая в себе основные правила и законы, без указания способов применения и исполнения в действительном быту, должен был подвергнуться разным истолкованиям и объяснениям. Таким образом, в первых столетиях мусульманской эры составились следующие три дополнения к Корану: I Сунна; II Иджма; III Кияс" [4, с. 18].

Наиболее близок к Корану и тесно связан с ним второй источник мусульманского права – сунна.

Сунна – это собрание хадисов, т.е. преданий о жизни Мухаммеда, его поведении, поступках, образе мыслей и действий. Сунна состоит из описаний поступков Мухаммеда (фил), высказываний Мухаммеда (каул) и его невысказанных одобрений (такарир).

Данный источник складывался на протяжении нескольких веков. Причем достоверный характер некоторых хадисов не вызывает сомнений, хотя есть и предания скорее гипотетического плана. Как и Коран, сунна содержит мало норм собственно юридических, в ней доминируют нравственно-религиозные положения. Среди юридических предписаний нет широких принципов-обобщений, в силу самой природы сунны в ней представлены прежде всего конкретные казусы, случаи из жизни Мухаммеда.

Преобладающая часть нормативных предписаний Сунны имеет казуальное происхождение. По сравнению с Кораном Сунна содержит значительно большее количество конкретных, в том числе уголовно-правовых норм, что объясняется самим назначением Сунны.

Иджма – это третий источник мусульманского права, составленный по единодушному соглашению докторов ислама, единодушное мнение авторитетных лиц по обсуждаемому вопросу. Мухаммед считал, что мусульманская община не может обижаться. Это утверждение легло в основу признания правомерности данного источника. Фактически от имени общины выступают наиболее сведущие юристы, теологи, которые и выносят единогласное решение.

По способу, как иджма должна выражаться и доводиться до общего сведения, были определены три ее категории:

1 иджма – высказанное вслух согласие, т.е. общее решение, принятое при единогласном обсуждении;

2 иджма – практическое согласие, т.е. решение не обсуждавшееся, но вытекающее из одинаковых решений и действий при одинаковых обстоятельствах;

3 иджма – невысказанное, "молчаливое" согласие, т.е. решение кого-то одного, известное в принципе всем, против которого не было сделано каких-либо возражений.

Практическое значение иджмы велико. Коран, сунна и иджма – три источника права, но это источники различного плана.

Всеобщим согласием был признан законный характер суждения по аналогии (кияс). Представляя собой простую форму умозаключения, оно было возведено мусульманским обществом в ранг четвертого источника права. Суждение по аналогии можно рассматривать лишь как способ толкования и применения права. При помощи суждения по аналогии можно, исходя из норм права, найти решение, которое должно было быть принято в данном частном случае [5, с. 53].

Указанные источники являются основными для мусульманского уголовного права. Появление иджмы и кияса обусловлено двумя основными причинами. Во-первых, Коран не был полным сводом юридических норм, а Сунна, наоборот, представляла собой множество казуистических положений, которые зачастую противоречили друг другу и в которых простые мусульмане и судьи практически не могли самостоятельно разобраться. Во-вторых, в Коране и Сунне не нашли отражения новые отношения, в закреплении которых были заинтересованы господствующие слои общества [6, с.312].

К числу вторичных источников права, возникших в более поздний период развития исламских государств, можно отнести закон, который сегодня в большинстве мусульманских стран играет весьма важную роль в социальном регулировании. В связи с этим, на наш взгляд, необходимо отметить, что с одной стороны, идея закона не согласуется с исламом, так как единственным творцом права может быть только Аллах, а светский законодатель не вправе создавать обязывающие правовые нормы, с другой стороны, законодательство на настоящий момент служит средством осовременивания права. Но здесь необходимо иметь в виду, что в законодательстве могут содержаться нормы, не только дополняющие, конкретизирующие положения первичных религиозно-правовых документов, но и идущие вразрез с Кораном, сунной, иджмой (например, об ограничении брачного возраста совершеннолетием, о допущении спекуляции, ссудно-кредитных операций). В этом случае закон вряд ли может считаться формой мусульманского права.

Глубинным источником исламской правовой системы является религиозно-правовая доктрина. Именно она обусловила особую логику развития мусульманского права, своеобразие его формальных источников, их тесную взаимосвязь. В отдельные периоды истории, например в VIII - X вв., она получила официальное признание, легализацию и выступала в качестве формы права, в другое время, как и сегодня, она уходила на второй план и оформлялась через иджму, кияс, закон. Но в любом случае эта доктрина была и остается основным питательным источником мусульманского права, его корневой системой.

К производным источникам относится так же и иджтихад, представляющий собой "способность делать выводы в вопросах права в случаях, когда нет определенного или явного текста или правила, которые определены иджмой (консенсусом)" [7, с.103]. Отдельные авторы определяют его как "достижение критической степени утверждения, поиска принципов юриспруденции" [8]. В исламской терминологии иджтихад означает усердие в формулировании мысли или в вынесении правового заключения по любому вопросу, относительно которого нет четкого указания в Коране и Сунне [9].

Таким образом можно сказать, что иджтихад - это своего рода инструмент, метод, данный мусульманам вместе с Кораном и Сунной, при помощи которого можно найти ответ на любой вопрос в любой исторический период. Необходимо отметить, что лицо, обладающее правом на иджтихад, должно отвечать определенным требованиям:

1 Богобоязненность и благочестие. Поскольку данная процедура является очень ответственной, то выполнять ее должен человек правдивый, честный, трепетно относящийся к своему делу.

2 Знать суть и цели шариата, поскольку это важное условие в процессе поиска правильного ответа или решения.

3 Знать Коран и Сунну. Без знания этих документов совершать иджтихад невозможно.

4 Знать отмененные нормы (насих и мансух). Только знание данных норм позволяет принимать правильные решения при возникновении противоречий.

5 Проницательный ум и интуиция. Данными качествами обладают не все люди, а только избранные.

6 Обязательно нужно знать арабский язык, так как оригиналы источников шариата написаны на арабском языке. Человек, не знающий арабский язык, не получит поддержки среди мусульманских ученых.

Суть иджтихада состоит в том, что он представляет собой метод изложения либо толкования каких-либо вопросов шариата в соответствии с Кораном и сунной.

Мавел Е.О. по этому поводу указывает, что "заниматься иджтихадом могли только личности, которые досконально владели арабским языком, на память знали Коран и Сунну, владели богобоязненностью и благочестием..., владели проникающим умом и интуицией. Интерпретация использования иджтихада, исламских принципов в XXI столетии приводит к уменьшению преступности и правонарушений в исламском мире" [7, с.103].

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Скакун О.Ф. Теория государства и права / Учебник. - Харьков, 2000 - 704 с.
- [2] Беляев Е.А. Происхождение ислама - Ч.1. - М., 1931. - 267 с.
- [3] Родионов М.А. Ислам классический -СПб., 2001 - 256 с.
- [4] Торнау Н. Изложение начал мусульманского законовещения. – СПб, 1850. – 462 с.
- [5] Сюкйяйнен Л.Р. Мусульманское право: Вопросы теории и практики - М., 1986. - 256 с.
- [6] Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. М., 1997 - 400 с.
- [7] Мавел Е.О. Путь возникновения иджтихада в исламском праве и его применение// Вестник Самарской гуманитарной академии - Серия право - №1 - 2013 - С.103 - 109
- [8] Арханнудин Маргинани Хидоя. Комментарии мусульманского права. В двух частях - Ч.2 - Т. 3,4 - М.: Волтерс-Клувер, 2008. - 627 с.
- [9] Карадави Ю. Современные фетвы. Избранное - М.: Андалус, 2004. - 258 с.

REFERENCES

- [1] Skakun O.F. Theory of State and Law / Tutorial. - Kharkiv, 2000 - 704 p. (in Russ.).
- [2] Beljaev E.A. Origins of Islam - Ch.1. - M., 1931. - 267 p. (in Russ.).
- [3] Rodionov M.A. Classic Islam - SPb., 2001 - 256 p. (in Russ.).
- [4] Tornau N. The presentation of inceptions of Muslim jurisprudence. – SPb, 1850. – 462 p. (in Russ.).
- [5] Sjukijajnen L.R. Islamic law: theory and practice questions - M., 1986. - 256 p. (in Russ.).
- [6] David R., Zhoffre-Spinozi K. The main legal systems of the present. M., 1997 - 400 p. (in Russ.).
- [7] Mavel E.O. Path occurrence of Ijtihad in Islamic law and its application // Bulletin of Samara Humanitarian Academy - Series of right - №1 - 2013 - p.103 – 109. (in Russ.).
- [8] Arhannudin Marginani Hidoja. Comments on Islamic law. In two parts - P.2 - V.3,4 - M.: Volters-Kluver, 2008. - 627 p. (in Russ.).
- [9] Karadavi Ju. Modern fatwas. Favorites - M.: Andalusia, 2004. - 258 p. (in Russ.).

Поступила 15.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 46 – 48

TAMYRSTVO: CONCEPT AND TYPES

Useinova K.R.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Key words: tamyrstvo, oath, friendship, obligations of mutual aid, mutual support, relationship.

Abstract. In traditional societies the institute of an exchange of gifts had huge value. The tradition of an exchange of gifts especially steadily functioned between sworn brothers. The Kazakh option of twinning - a tamyrstvo, - had some types. The exchange of gifts - an annual mutual choice of gift was the most important element of the relations between two adult men. Before receiving as a gift the pleasant thing, the applicant was obliged to present at first a gift to the owner, and only then to speak about the desire to receive something from property of the owner. Such gift symbolized both the beginning of the new relations, and coercion to an *otdar*.

УДК 340.141(574)

ТАМЫРСТВО: ПОНЯТИЕ И ВИДЫ

Усеинова К.Р.

КазНУ имени аль-Фараби, юридический факультет, г. Алматы, Республика Казахстан

Ключевые слова: тамырство, клятва, дружба, обязательства взаимопомощи, взаимоподдержки, взаимоотношения.

Аннотация. Огромное значение в традиционных обществах имел институт обмена подарками. Традиция обмена дарами особенно устойчиво функционировала между побратимами. Казахский вариант побратимства - тамырство, - имел несколько видов. Важнейшим элементом отношений между двумя взрослыми мужчинами был обмен дарами - ежегодный взаимный выбор дара. Прежде чем получить в подарок понравившуюся вещь, проситель обязан был сначала преподнести подарок хозяину, и только затем говорить о своем желании получить что-либо из собственности хозяина. Такое подношение символизировало как начало новых отношений, так и принуждение к *отдару*.

Обмен подарками — обычный способ установления дружбы или побратимства. Данный институт существовал у многих народов. Так, у якутов понятие «друг» в смысле милого, близкого человека выражается словом "*атас*", что значит «обменявшийся», а глагол "*атаста*" значит и «подружись», и «обменяйся». У нивхов, как и у многих других народов, побратимство выражалось в периодическом обмене подарками, взаимопомощи в беде и других услугах.

Рассмотрение обычно-правовых норм тамырства, терминов, означающих дружеские отношения у казахов, дают нам основание сделать следующее заключение. Лейтмотивом тамырства является термин *араласу*, означающий «перемешивание». Индивид, помогавшийся дружбы, первым совершал дароприношение, приглашающее к заключению дружеского союза. *Отдар* становился символическим положительным ответом на такое приглашение. Принимая дар, субъект принимал часть объективированной в предмете сущности, то есть души другого субъекта, и обязывался тем самым отдать ему часть своего «я» в таком же материализованном виде. В архаическую эпоху представители разных родов, находившиеся под покровительством разных тотемов, не могли стать друзьями, не обеспечив безопасность друг друга путем выполнения обряда заключения дружбы и преподнесения даров [1].

Особо хотелось бы остановиться на истории возникновения данного института. В сборнике обычного права казахов и киргизов, составленном в 1886 г. П.Е. Маковецким, сказано: «По происхождению своему тамырство относится к глубокой древности, к тем временам, когда киргизы, кочуя ближе к Средней Азии, приходили в постоянные столкновения, как с иными племенами, так и между собою и когда каждый старался создать для себя более прочное положение посредством приобретения возможно большего числа друзей, обязанных защищать

тамыра под условием взаимности. С умиротворением степи, с водворением в ней гражданского порядка, постепенно исчезает потребность в прежних связях и от древнего тамырства остаются лишь кое-какие остатки, потерявшие прежний практический смысл» [2, с.60].

Необходимо отметить, что данный институт существовал у разных народов.

Так, широко распространен данный институт был у народов Северного Кавказа. Вот, что пишет по этому поводу М.Д. Боташев: "К установлению побратимства прибегали, как правило, в сложной жизненной ситуации, когда человеку требовалась поддержка верного и надежного союзника. Основным мотивом вступления в братство на ранних этапах истории человечества было приобретение именно военного союзника" [3, с.108, 109]. Далее автор отмечает, что побратимов связывала тесная дружба, обязательства взаимопомощи, взаимоподдержки, взаимоотношения нередко более тесные чем кровное родство, в силу чего браки между их близкими родственниками как правило были категорически запрещены [3, с.109]. Однако по казахскому обычному праву браки между детьми тамыров были нередки. Форма брака, в основе которой лежал институт тамырства, носил название безкалымного.

Необходимо отметить, что побратимство было известно не только народам Средней Азии, Казахстана и Кавказа, но и так же европейским народам, народам Индии и Африки. Вот, что ответил древнегреческому историку Лукиану скиф Токсарис: «Мы приобретаем себе друзей не на пирушках. И не потому, что известное нам лицо является нашим ровесником, но увидев какого-нибудь человека хорошего и способного на великие подвиги, мы устремляемся к нему... И когда какой-нибудь избранник делается уже другом, тогда заключается договор с великой клятвой о том, что они будут жить вместе и в случае надобности умрут один за другого» [4]. То же самое наблюдалось и в других раннефеодальных обществах. У кельтов побратимство устанавливалось «на почве общих юношеских подвигов» [5, с.661].

В ирландской саге «Смерть Кухулина» так описывается значение побратимства Кухулина с Коноалом Победоносным: «...и был заключен между ними договор: тот из них, кто будет убит первым, будет отмщен другим. "Если меня убьют первого, с какой быстротой отомстишь ты за меня?" – спросил Кухулин. "В тот же день, в какой ты будешь сражен, я отомщу за тебя еще до вечера, – ответил Коноал, – а если меня убьют первого, с какой быстротой отомстишь за меня ты?" – "Я не дам остыть твоей крови на земле, – отвечал Кухулин, – как ты уже будешь отмщен"» [5, с.602]. Палитра способов оформления побратимства у разных народов была чрезвычайно разнообразна. Первое описание обряда индивидуального побратимства составлено Геродотом и относится к скифам. «Все договоры о дружбе, – писал Геродот, – освященные клятвой, у скифов совершаются так. В большую глиняную чашу наливают вино, смешанное с кровью участников договора (для этого делают укол шилом на коже или маленький надрез ножом). Затем в чашу погружают меч, стрелы, секиру и копье. После этого произносят длинные заклинания, а затем как сами участники договора, так и наиболее уважаемые из присутствующих пьют из чаши» [4]. Аналогичный обряд побратимства бытовал в прошлом у многих народов мира. Так, в обычном праве албанцев говорится, что побратимство «совершается через питье крови друг друга, навсегда запрещает брак между побратимами, между их домами и очагами» [6, с.143]. В Древней Индии, Греции, Риме, у народов Тибета и Африки братались посредством обряда жертвоприношения. Так, суахили вырезали со лба животного (козы) полоску кожи и проделывали в ней два отверстия: в одно просовывали по очередности пальцы одного из братающихся в другое – второго. Затем полоску разрезали надвое и оставляли на пальцах побратимов [7, с.34]. Тюрки и монголы вступали в побратимство чаще всего обменом доспех, одежды, оружия, ловчих птиц, скакунов и т.д. [8, с.283, 284], а также «посредством объятия с обнаженной грудью "кушак таскан" или пожатия друг друга за большой палец – "бармак уз таксан" [2, с.60]. Известно, например, что в конце XII в. опекуном Чингис-хана был побратим его отца керейтский хан Тугрул [9, с.12].

Известный русский энциклопедист В.И. Даль отмечал, что русские «братаются меняясь нательными крестами при зарке вечной дружбы, крестятся и обнимаются» [10, с.137] и т.д. Побратимы были верны своей клятве до самой смерти, а узы связывающие их как правило не уступали кровнородственным или приравнивались к ним. Иллюстрацией верности побратимов своей клятве, служит следующая история из жизни скифов. Когда один из побратимов – Амизок – попал в плен, другой – Дандамис – пришел безоружный в лагерь врагов и предложил их вождю выкуп – свою жизнь. Но враги потребовали в качестве выкупа не жизнь, а глаза Дандамиса, и Дандамис, не колеблясь, согласился. Пораженный этим поступком вождь отпустил ослепленного Дандамиса и его побратима. Уже на воле, Амизок сам ослепил себя, чтобы стать равным своему побратиму [11].

В традиционном обществе казахов различали три вида тамырства:

1 Дос-тамыр. Самая крепкая связь - это дружба, соединяющая между собой дос-тамыров, т.е. друзей до века. Заключается дос-тамырство посредством объятия с обнаженной грудью «кушак таскан» или пожатия друг друга за большой палец - «бармак уз таскан». Дос-тамыр обязан всегда помогать своему другу, он может взять у него без спроса все, что ему угодно и никаких расчетов между друзьями не полагается.

Время существования этой дружбы не определяется; она переходит с отцов на сыновей до тех пор, пока сын одного из тамыров не просватает за себя дочь другого. В сватовстве, равно как и в потребованных вещах тамыр не должен отказывать другу. В настоящее время дос-тамырство встречается очень редко и преимущественно между стариками.

2 Сюек-тамырство, т.е. дружба на кости, связующая между собою сватов и не требующая никаких особых обрядов, кроме описанных выше.

3 Ауз-тамырство - это словесная дружба. Спустя некоторое время после заключения тамырства словесного, предложивший дружбу посылает своему другу подарок, а затем, через несколько месяцев или год получает сам равноценную вещь, называемую «колка». Если один из тамыров, сделавший подарок, не получит взамен равноценной вещи, или если кто-нибудь из них не подсобит другому в несчастном случае, например при уплате куна, справления поминок и т.п. специальным подарком - «джилу», то дело обыкновенно переходит в суд биев, которые своим решением заставляют неверного друга рассчитаться.

В заключении хотелось бы отметить следующее:

Во-первых, несмотря на то, что в традиционном обществе казахов существовал институт тамырства, о нем до сих пор мы знаем очень мало.

Во-вторых, особо уважительно казахи относились к тамырству между сватами, полагая, что сватовство устанавливает действительно прочную связь: «Су сүзімейді, сүйек үзшмейді — «Вода не цедится, кость не разъединяется».

Во-третьих, словесная дружба не пользовалась особой популярностью.

В-четвертых, на человека, имеющего много тамыров, смотрели как на ветреника, не умеющего ценить своего имущества и были уверены, что рано или поздно он поссорится со своими друзьями: «тамыр тубе дау, курдас тубе джау», т.е. тамыры кончат спором, ровесники кончат враждою.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Сураганова З.К. Традиционный обмен дарами у казахов: Автореферат дисс...к.и.н. - Томск, 2007 - 218 с.
- [2] Маковецкий П.Е. Материалы для изучения юридических обычаев киргизов// Степной закон. Обычное право казахов, киргизов и туркмен / Сост. А.А. Никишенков - М., 2000
- [3] Боташев М.Д. Побратимство у карачаевцев // ЭО - №1 - 2002. - С.108-125
- [4] Геродот История в девяти книгах - Кн. 4 - М., 1999
- [5] Смирнов А.А. Исландские саги. Ирландский эпос. - М., 1963
- [6] Памятники обычного права албанцев османского времени/ Сост. Ю.В. Иванова - М., 1994
- [7] Геннеп А. Обряды перехода - М., 1999
- [8] Аргынбаев Х. Семейно-брачные отношения // Казахи. Историко-этнографическое исследование - Алматы, 1995.
- [9] Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казахского народа - Ташкент, 1925 г.
- [10] Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка -Т.3 - М.,1995
- [11] Левин В. Пролог курганных степей //http://courier.com.ru/energy/skif.htm

REFERENCES

- [1] Suraganova Z.K. The traditional exchange of gifts among the Kazakhs: Abstract of diss ... cand.his. - Tomsk, 2007 - 218 p. (in Russ.).
- [2] Makoveckij P.E. Materials for the study of legal practices Kirgiz // Steppe law. The customary law of the Kazakhs, Kyrgyz and Turkmen / Comp. A.A. Nikishenkov - M., 2000. (in Russ.).
- [3] Botashev M.D. Twinning in Karachai // EO - №1 - 2002. - p.108-125. (in Russ.).
- [4] Herodotus. History in nine books - B. 4 - M., 1999. (in Russ.).
- [5] Smirnov A.A. Icelandic sagas. Irish epic. - M., 1963. (in Russ.).
- [6] Monuments customary Albanian Ottoman times / Comp. Y. Ivanova - M., 1994. (in Russ.).
- [7] Gennepe A. Rites of passage - M., 1999. (in Russ.).
- [8] Argyrbaev H. Family relations // Kazakhs. Historical and ethnographic research - Almaty, 1995. (in Russ.).
- [9] Tynyshpaev M. Materials for the history of the Kyrgyz-Kazakh people - Tashkent, 1925. (in Russ.).
- [10] Dal' V.I. Explanatory Dictionary of Russian language - V.3 - M., 1995. (in Russ.).
- [11] Levin V. Prologue burial steppes //http://courier.com.ru/energy/skif.htm. (in Russ.).

УСЕИНОВА К.Р. К.Ю.Н., ДОЦЕНТ КАФЕДРЫ ТЕОРИИ И ИСТОРИИ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА, КОНСТИТУЦИОННОГО И АДМИНИСТРАТИВНОГО ПРАВА КАЗНУ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ.

Поступила 15.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 49 – 53

**LEGISLATIVE PROCESS IN THE PARLIAMENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN:
CONCEPT AND STAGES****Zharbolova A.Zh.**

Al-Farabi Kazakhs national university, Almaty, Kazakhstan

Key words: Constitution, law, legislative activity, legal regulation, legislature, right of a legislative initiative, bill

Abstract. In the article the lawmaking place in system of legal regulation is defined, the concepts of "legislative activity" and "legislative process", their ratio are revealed. Also legislative process of the Parliament of RK is considered in literal and broad sense. Literally legislative process covers those actions which begin and carried out in the Parliament. In a broad sense legislative process is not limited to actions which are made in the Parliament, it also covers all those actions which are made before implementation of the right of a legislative initiative in the Mazhilis of the Parliament of RK. Definition of legislative process in a broad sense shows that it covers two stages: pre-parliamentary and parliamentary stage. Also in this article limits of legislative process of the Parliament of RK are defined, the condition of legal regulation of legislative process in RK is analyzed, its stages are revealed.

ҚР ПАРЛАМЕНТІНДЕ ЗАҢ ШЫҒАРУ ПРОЦЕСІ: ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ КЕЗЕҢДЕРІ**А.Ж. Жарболова**

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы,

E-mail: zharbolova.aygerym@mail.ru

Түйін сөздер: Конституция, заң, заң шығару қызметі, құқықтық реттеу, заң шығарушы орган, заң шығару бастамашылығы құқығы, заң жобасы

Аңдатпа. Тиісті мақалада заң шығармашылығының құқықтық реттеу жүйесінде алатын орны көрсетіліп, «заң шығару процесі» терминіне түсінік берілді. Мақалада ҚР Парламентінің заң шығару процесі кең мағынада және тікелей мағынада қарастырылады. Тікелей мағынада заң шығару процесі Республика Парламенті қабырғасында басталатын, жүзеге асырылатын қызметтерді қамтитындығы, ал кең мағынада заң шығару процесі Парламент Мәжілісінде заң шығару бастамашылығы құқығын жүзеге асырудан басталатын әрекеттерден өзге оған дейін болатын, нақты айтсақ заң шығару бастамашылығы құқығын жүзеге асырғанға дейін атқарылатын әрекеттерді де қамтитындығы анықталды. Заң шығару процесін кең мағынада түсіну оның екі кезеңді: Парламентке дейінгі және Парламенттік кезеңді қамтитындығын көрсетеді. Сонымен қатар, мақалада заң шығару процесінің шегі анықталады, Қазақстан Республикасының заң шығару процесінің нормативтік реттелуі сараланып, оның сатылары көрсетіледі.

Заңдар күрделі қызмет нәтижесінде дүниеге келеді және әрекеттегі заңнамаға қосылады. Ол күрделі қызмет жалпы түрде заң шығармашылығы деп аталады. Заң шығармашылығы құқық құру процесін аяқтайтын, нәтижесінде заңдар заңи күшке ие болатын және әрекет етуге кірісетін құзыретті органдардың қызметін білдіреді. Заң шығармашылығы құқықтық реттеу жүйесінде негізгі бір орталық орынды алады. Ол қоғам өміріне қажет нормаларды өмірге әкеліп, кемшілік-кемістігі барларын өзгертіп, уақыты жеткенін жаңарта отырып, барлық қоғамдық, мемлекеттік институттардың құқықтық негізін жасайды. Демек, заң шығармашылығы – қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеудің, қоғам дамуының барлық процесінің негізгі, маңызды буыны деп айтуға болады.

Заң шығармашылығы - бұл өте күрделі қызмет. Заңдарды жасау, қабылдау белгілі бір процедураның, яғни заң шығару процесінің болуын шамалайды. Ал, заң шығару процесі - бұл заң жобасын енгізу, өңдеу, қабылдау жөніндегі сатылардың кезектілігі, жүйесі. Кеңес заманында және одан кейін де «заң шығару қызметі» мен «заң шығару процесі» түсініктерін бөле жара қарап, олардың жігін ашуға ұмтылатын пікірлердің кездесіп отыратын жайлары бар.

Заң шығару процесінің шегі мен сатылары «заң шығару процесі» терминінің дұрыс ұғынылуына байланысты болғандықтан оның шегін анықтауды осы екі ұғымдарды бөлетін,

көлемін салыстыратын пікірлерге біраз тоқталып, талдау жасаудан бастағанды жөн көрдік. Олай болса, заң шығару қызметі мен заң шығару процесін ажырататын ғалымдардың бірі - кеңестік ғалым Ш.К. Вильчинскас. Оның есептеуінше заң шығарушылық қызмет заң шығару процесіне қарағанда біршама көлемді құбылыс, себебі соңғысы (заң шығару процесі) заң жобаларының қозғалысының белгіленген тәртібімен шектелген және заң шығару қызметінің процедуралық жағын білдіреді, көрсетеді [1, С.13]. Байқап отырғанымыздай, тиісті пікір авторының ойынша заң шығару процесі заң шығарушы орган қабырғасында заң жобасы бойынша жүргізілетін әрекеттерді қамтиды. Ал, заң шығару қызметі одан кең болғандықтан заң шығарушы органға дейінгі әрекеттерді қоса қамтиды, демек ол Парламент қызметінің шегімен шектелмейді.

«Заң шығару процесі» мен «заң шығару қызметін» бөлетін ғалымдардың келесі бірі - И.Елекеев. Оның пікірі Ш.К.Вильчинскастың пікіріне қарсы келеді. Нақты айтсақ, ол заң шығару қызметін заң шығару процесінің негізгі бөлімі ретінде қарайды, яғни заң шығару процесін заң шығару қызметіне қарағанда кең, көлемді құбылыс деп есептейді және ол өз пікірін заң шығару процесінің мына қызметтерден: әлеуметтік қатынастардың белгілі бір тобын құқықтық реттеуге деген қоғамдық қажеттіктерді анықтау, оларды құқықтық реттеудің бағыттылығы мен тәсілдерін негіздеу, заңды қабылдаудың нәтижелерін болжау т.б. әрекеттерді қамтитын заң шығаруға дейінгі қызметтерден басталатындығымен, ал заң шығару қызметінің заң жобасын Парламентке енгізгеннен басталып, промульгациямен, яғни мемлекет басы заңға қол қойып оны жариялаумен аяқталатындығымен дәлелдейді [2, С.63-64]. Тиісті автор бұл дәлелдемесіне сәйкес заң жобасын енгізгенге дейінгі әрекеттерді заң шығару процесіне қоса отырып, оны заң шығару қызметінен көлемді, кең жағдайға қояды. Біз алғашқы және кейінгі ой-пікірлерді қоса, жалпы заң шығару қызметі мен заң шығару процесін бөлетін, көлемін салыстыратын көзқарастарды дұрыс деп құптай алмаймыз. Себебі, олар өзара байланысты, бірінсіз екіншісі болмайтын, ажырамас құбылыстар. Ал, Парламент қабырғасына дейін болатын әрекет-қызметтерді жалпы заң шығармашылығынан тыс қалдырмай, оларды заң шығару процесіне байланыстырып, жалпы заң шығару процесі ұғымын екі мағынада түсінуді қарастырамыз: тікелей мағынада және кең мағынада.

Тікелей мағынада заң шығару процесі Республика Парламенті қабырғасында басталатын, жүзеге асырылатын қызметтерді қамтиды. Ол еліміздің негізгі заңында бекітілген. Қазақстан Республикасының Конституциясының түсіндірме сөздігінде белгіленгендей, ол заң шығару бастамасын оның субъектілерімен жүзеге асыру құқығынан, яғни заң жобасын Мәжіліске енгізуден басталады [3, 170 бет]. Олай болса, тікелей мағынада заң шығару процесі - бұл Парламенттің заңдар шығаруға бағытталған қызметтерінің жинақталған, кезектілікпен жүзеге асырылатын сатылары, тәртібі. Заң шығару бастамашылығы құқығы оның бірінші сатысы болып табылады. Тікелей мағынада заң шығару процесі: біріншіден, Парламенттің заң шығару қызметінің процессуалдық жағын білдіреді, екіншіден заң шығару жөніндегі әрекеттердің бір-бірімен жалғаспалы байланысы және кезектілікпен жүріп отыруының реті болып табылады, үшіншіден, ол Конституциямен, заңдармен, регламенттермен нормативті реттелген сатыларды көрсетеді. Оның нормативті реттелуіне көз салсақ, заң шығару процесі (тікелей мағынада) - бұл заң жобасын Парламентке енгізгеннен басталып оны жариялаумен аяқталатын нормативтік процедуралар. Бұл процедуралар Конституция нормаларынан өзге «Қазақстан Республикасы Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы» конституциялық заңмен, Парламент, Сенат және Мәжіліс регламенттерімен, Қазақстан Республикасы Үкіметінің регламентімен реттелген. Сондай-ақ, Конституцияның 62-бабының 8 тармағында Республиканың заң және өзге де нормативтік құқықтық актілерін әзірлеу, ұсыну, талқылау, күшіне енгізу және жариялау тәртібі арнаулы заңмен және Парламент пен оның Палаталарының регламенттерімен реттеледі деп белгіленген. Ал, мұндай арнаулы заң болып «Нормативтік құқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасының заңы табылады. ҚР конституциялық құқығының негізгі қайнар көзі ретінде Республика Конституциясы заң шығару процесінің негіздерін белгілейді және заң шығару бастамасы құқығы субъектілерінің шегін анықтайды. «ҚР Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы» конституциялық заңда Конституцияда бекітілген негіздер кең ашылған және нақтылана түскен. Заң шығару процесін нақты бүге-шігесіне дейін Парламент, Сенат және Мәжіліс регламенттері реттейді. Заң шығару процесінің нормативтік реттелуі маңызды болып табылады. Ол біріншіден, заңдардың мазмұнды дайындалуын қамтамасыз ететін өзара байланысты институттардың жүйесін белгілеуге мүмкіндік береді; екіншіден, қоғамдық пікірді, халықтың еркін білдіруін көрсету мен оны пайдаланудың демократиялық нысандарын бекітуге;

үшіншіден, заң жасау мен қабылдау процесінде мемлекеттік биліктің жоғары органдарының қызметінің әртүрлі нысандарын қолдануды көрсетуге мүмкіндік береді [4, С.179].

Кең мағынада заң шығару процесі Парламент Мәжілісінде заң шығару бастамашылығы құқығын жүзеге асырудан басталатын әрекеттерден өзге оған дейін болатын, нақты айтсақ заң шығару бастамашылығы құқығын жүзеге асырғанға дейін атқарылатын әрекеттерді де қамтиды. Парламент шегінде болатын қызметтер, жоғарыда аталғандай Мәжіліске заң жобасын енгізуден бастап, заңды жариялаумен аяқталатын іс-қимылдар болса, оған дейін жасалатын әрекеттер - бұл заңи реттелуге деген қажеттіліктерді анықтау, оларды зерттеу, заңды қабылдауға себепші болатын, ықпал ететін жағдайларды бағалау, заңды қабылдаудың мүмкін нәтижелерін саралап, салмақтау, заң жобасын жасау, оны сараптамадан өткізу, келістіру және тағы басқалары. Олай болса, заң шығару процесін кең мағынада түсіну оның екі кезенді: Парламентке дейінгі және Парламенттік кезенді қамтитындығын көрсетеді.

Ғалымдар арасында заң шығару процесіне қатысты көзқарастар әртүрлі болғандықтан, оның шекарасын да түрліше анықтау кездеседі. Заң шығару процесінің шекарасы қандай болуы оның сатыларына, сондай-ақ заң шығару процесі ұғымын қалай түсінуге байланысты. Біраз жоғарыда атап кеткеніміздей, заң шығару процесін заң шығару органының ішінде жүргізілетін әрекеттермен түсінетін ғалымдарды заң шығару процесінің шекарасына қатысты мынадай көзқарас ортақтастырады: заң шығару процесі - бұл субъектілерінің бірі заң шығарушы орган болып табылатын құқықтық қатынастарда жүзеге асырылатын әрекеттер. Ал, бұл әрекеттер үшін заң шығарушы органның қатысуы міндетті. Бұдан байқайтынымыз, тиісті көзқарасты қолдаушы ғалымдар заңдарды жасау процесін заң шығарушы органның қызметінің шеңберімен шектейді. Заң шығару процесін білетін адамға мұндай пікірдің жеткіліксіз негізделгенін байқау қиын емес. Себебі, заң шығару процесі жобаның заң шығарушы органда ғана өтуі процедурасымен бітпейді. Бұл түсінік бойынша заң шығару процесінің шеңберіне заңға қол қою, жариялау секілді ең бір маңызды кезең қосылмайды. Заңдарды ресми жариялау заң шығару процесінің соңғы, қажетті кезеңі. Онсыз заң шығару процесі аяқталды деп есептелмейді, онсыз заң күшіне енбейді.

Заң шығару процесінің шегін белгілейтін келесі бір ғалым - Д.Доков. Олар заң шығару процесі заң шығарушы органның тыс жасалатын және заң жобасын Парламентке енгізуге негіз жасайтын әрекеттерді қамтитындығын көрсете отырып, мысалға бұрынғы Чехословакияның заң әдебиеттерінде заң шығару процесін төрт фазаға бөлуге болатындығы туралы пікірлер келтіреді. Ол фазалар:

1. қоғамдық қатынасты талдау;
2. заң шығару қызметінің мақсаты мен мазмұнын анықтау;
3. осы мақсаттар мен мазмұнға сай келетін құқықтық нормаларды жасау және қалыптастыру;
4. қоғамның шынайы дамуымен және құқықтық сананың дамуымен салыстыру кезінде жаңа құқықтық норманың тиімділігін және ұқсастығын тексеру [5, С.363].

Чехословакияға қатысты заң шығару процесінің төрт сатысын көрсету тіпті оның мәніне сай келмейді. Себебі, оның көрсетіп отырған заң шығару процесінің фазалары заң шығарушы органның заң жобасы жұмысынан бөлек, тек оған дейінгі жасалатын әрекеттерді, яғни заң жобасын оқып-білу мен дайындауды ғана көздейді. Олай болса, бұл пікірді толық емес, негізсіз деп тұжырымдауға болар.

Бұрынырақта айтып кеткеніміздей, кең мағынада заң шығару процесі Парламентке дейін болатын іс-қимылдардан бастау алады, заң жобасымен жұмыс жөніндегі Парламентке дейінгі және парламенттік кезеңдегі қызметтерді өз шеңберіне кіргізеді. Қысқаша алғанда - олар жинақы түрде заң жобасын негіздеу, жасау, Мәжіліске енгізу, қабылдау және қол қойып жариялау жөніндегі әрекет-қызметтер. Қазақстандық ғалымдарды бірі - Ю.В.Мальцев заң шығару процесін тек кең тұрғыда ғана түсіндіре отырып, оның алғашқы кезеңдері ретінде заңдарды жасауға негіз болатын процестерді, заңи реттелуге деген қажеттіліктерді ашуды, реттеу сипаты мен бағытын, тағы басқаларын ұсынады. Және ол заң шығару процесін құрайтын әрекеттерді сатыларға топтай отырып, заң шығару процесінің үш кезеңін белгілейді. Біздің заң шығару процесін кең мағынада түсіндіретін анықтауымыз тиісті автордың пікірімен бірдей деуге болады. Сондықтан, Ю.В. Мальцевтің заң шығару процесінің шегін ашатын қызметтерін кең мағынада заң шығару процесінің шекарасына кіргізе отырып, оның ұсынатын келесідей кезеңдерін тек қана мақұлдаймыз. Аталмыш автор ұсынатын заң шығару процесінің бірінші кезеңі - жобаға дейінгі кезең. Бұл кезең заң актісінің жобасын дайындау туралы шешімді қабылдауға себеп болған қызметті қамтиды. Бұл кезең мынадай әрекеттерден тұрады:

а) өзекті жағдайларды зерттеу, белгілі бір қоғамдық қатынастың құқықтық реттелуінің объективтік қажеттіліктерін тану, мәселенің жеке және бірнеше адамның санасында көрінуін айқындау, зерттеу, әртүрлі әлеуметтік топтардың мақсаттары мен мүдделерін зерттеу;

б) объективтік және субъективтік факторларды бағалау, нақты болжалған жағдайларда әртүрлі әлеуметтік факторлардың әрекеттерінің әсер ету және бағыттылық күшін анықтау;

в) құқықтық реттеудің пәні, мақсаттары мен бағыттарының шектерін анықтау;

г) өзекті жағдайлардың оң және теріс кезеңдерін ашу, құқықтық реттеудің әртүрлі варианттарында сол кезеңдердің дамуын болжамдау, жетілген құқықтық амалдарды тандап алу;

д) құқықтық реттеудің мақсаттары мен бағыттарына сәйкес келетін жүріс-тұрыстың жетілген үлгілерін қалыптастыру;

е) заңның идеяларын қалыптастыру және оның жобасы бойынша жұмыстың қажеттілігін негіздеу.

Екінші кезең - жобалы кезең. Бұл кезең заңның жобасын жасау туралы ресми шешім қабылдағаннан бастап, құқық шығарушы органның қарауына заң жобасын енгізумен аяқталатын қызметтерді қамтиды. Ол бірнеше сатылардан өтеді:

а) заң жобасын жасау туралы шешім қабылдау;

б) жобаны дайындау;

в) жобаны талқылау;

г) жобаны келістіру;

д) жобаны пысықтау.

Үшінші кезең - құқық шығармашылығы шешімін қалыптастыру кезеңі. Бұл кезең заң актісін шығару жөніндегі әрекеттерді - жобаны құқық шығарушы органда талқылауға енгізгеннен, жариялағанға дейінгі әрекеттерді қамтиды. Бұл кезең бірнеше сатыдан тұрады:

а) жобаны құқық шығарушы органның қарауына енгізу;

б) жобаны комитеттерде қарау;

в) заң жобасын пленарлық отырыста талқылау және мәні бойынша шешім қабылдау;

г) заң жобасын бекіту;

д) заң актісін жариялау» [6, С.116-123].

Парламентке дейінгі кезеңдер Конституцияда, Парламент туралы заңда бекітілмеген. Тиісінше заң актісінің мәнін дайындау, жасау Парламент қабырғасынан бөлек, тыс жүзеге асырылады. Оны белгілі бір дәрежеде «Нормативтік құқықтық актілер туралы» заң, Үкіметтің регламенті, Республика Президенті заң шығару бастамашылығы құқығын жүзеге асыратын жағдайда 2007 жылғы 21 қыркүйектегі «Қазақстан Республикасы Президентінің заң шығару бастамасы құқығын іске асыру Ережелері» реттейді. Заң жобасын Мәжіліске енгізгенге дейінгі әрекеттердің конституциялық реттелмеуі олардың маңыздылығын ерекше көрсетуге кедергі болмайды. Заң актісін Парламентте қарау және қабылдауға дейінгі кезеңдер расында да маңызы жағынан Парламент шеңберінде атқарылатын әрекеттерден кем соқпайды және күрделі әрекеттерді қамтиды. Себебі, дәл осы кезеңдерде болашақта заң нысанын алатын құқықтық реттелудің пәні анықталады, заң актісінің жобасының идеялары, тұжырымдамасы қалыптасады, реттелуді қажет ететін қоғамдық қатынастарды зерттеу жұмыстары жүргізіледі, заңның мәтіні жасалады, анықталған қатынасты құқықтық реттеудің ең орынды жетік жолдары анықталады. Нақ осы кезеңде заңның сапасы қалыптасады. Бұдан байқайтынымыз, заң шығарушы органға дейін, нақты айтсақ заң шығару бастамасы құқығының жүзеге асуына дейінгі әрекеттер де асқан білімділік пен жауаптылықты қажет етеді.

Негізінен, заң шығару процесінің сатыларына қатысты ғалымдардың пікірлері бір жерден шығады. Олардың бәрі де заң шығару процесін заң шығару бастамашылығы құқынан бастап, заңды жариялаумен аяқтайды. Әрине, олардың жеке пікірлерінде кемшіліктер де, өзгешеліктер де болуы мүмкін.

Әдетте, «ҚР Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы» конституциялық заңның 3 тарауының мазмұны мен құрылымы қос палаталы Парламенттің заң шығару процесін келесідей көлемді сатыларға бөлуге болатындығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді:

1. заң шығару бастамашылығы;

2. заң жобасын Мәжілісте қарау;

3. заң жобасын Сенатта қарау;

4. ҚР Президентіне қол қою үшін заңды ұсыну;

5. қол қою жән заңды жариялау.

Парламенттің заң шығару практикасы оның үш түрлі заңды қабылдау мүмкіндігін қарастыратындықтан, бұл сатылар Парламенттің конституциялық және жай заңдар шығару процесіне ғана қатысты. Конституцияға өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы заң қабылдау процесі өзгешелеу, ол оның алдыңғы заңдар секілді алдымен Мәжілісте, кейін Сенатта өз кезектілігімен қарау арқылы емес, палаталардың бірлескен отырыста қаралатындығына

байланысты. Олай болса, ҚР Парламентінің заң (конституциялық және жай заң) шығару процесін аталғандай бес сатыға, ал Конституцияға өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы заң шығару процесін төрт сатыға (заң шығару бастамашылығы; заң жобасын палаталардың бірлескен отырысында қарап, қабылдау; ҚР Президентіне қол қою үшін заңды ұсыну; қол қою және заңды жариялау) тиянақтауға болады. Заң шығару процесінің бұл сатылары - процедуралық әрекеттердің дербес кезеңі, тиісті нормативтік актіні жасауға бағытталған өзара тығыз байланысты әрекеттердің ұйымдық бөлшектенген кестесі болып табылады.

Қазақстанда заң шығарудың бірнеше жолы бекітілгендіктен, біз қарастырып отырған заң шығару процесінің шегі туралы пікірлер тек Парламенттің ғана заң шығару процесіне қатысты. Республика Конституциясының 49 бабының 1 бөлімінде көрсетілгендей, Қазақстан Республикасы Парламенті заң шығару қызметін жүзеге асыратын жоғарғы өкілді орган. Бұл норма оның бірден-бір заң шығаратын орган болып табылатындығын бекітпейді. 53 бапта (4 тармақ) анықталғандай Қазақстан Республикасы Президенті және республикалық референдум туралы заңға сәйкес халық референдум арқылы заңдар шығаруы мүмкін. Олай болса, жоғарыда көрсеткен заң шығару процесінің түсінігі мен шегі туралы пікірлер тек Парламенттің заң шығару қызметіне байланысты. Тиісінше, заң шығару процесінің парламентке дейінгі және парламенттік кезеңдері, сатылары Президенттің және референдум арқылы халықтың заң шығармашылығына жатпайды. Президенттің және халықтың заң шығару қызметінің процедуралық жағын анықтау бөлек мақалада қарастырылады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Вильчинский Ш.К. Конституционные основы законодательной деятельности союзной республики. Автореф. дисс. к.ю.н., М., 1988. - 30 с.
- [2] Елекеев И. Демократизация законодательного процесса и стабильность законодательства // Прокурорская и следственная практика. - М., 1998, № 3. - С. 62-67
- [3] Қазақстан Республикасы Конституциясының түсіндірме сөздігі. Алматы: Жеті жарғы, 1996 - 368 б.
- [4] Шупленков В.П. Законодательство. Фундаментальный курс. Книга авторизованного изложения. М.: Изд-во МЭГУ, 1993. - 163 с.
- [5] Доков Д. Некоторые проблемы законодательного процесса // Вопросы социалистической конституции. София, 1969. - 410 с.
- [6] Парламент и законодательная власть Казахстана. Отв. ред. А.А.Таранов. Алматы: Жеті жарғы, 1995 - 157 с.

REFERENCES

- [1] Vilchinskis Sh.K. The constitutional foundations of the legislative activity of the Union Republic. Author. diss. Ph.D., M., 1988. - 30 p. (in Russ.).
- [2] Elekeev I. The democratization of the legislative process and the stability of the legislation // prosecutorial and investigative practices, 1998, № 3. - S.62-67
- [3] Explanatory Dictionary of the Constitution of the Republic of Kazakhstan. Almaty: Zhety zhargy, 1996 - 368 p. (in Kaz.).
- [4] Shuplenkov V.P. Lawmaking. Fundamental Course. The book is an authorized statement. M.: Publ. MEGU, 1993. - 163 p. (in Russ.).
- [5] Dokov D. Some problems of the legislative process // Questions of socialist constitution. Sofia, 1969. - 410 p. (in Russ.).
- [6] Parliament and the legislature of Kazakhstan. Ed. A.A.Taranov. Almaty: Zhety zhargy, 1995 - 157 p. (in Russ.).

ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС В ПАРЛАМЕНТЕ РК: ПОНЯТИЕ И ЭТАПЫ

А.Ж. Жарболова

Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье определяется место законодательства в системе правового регулирования, раскрывается понятие термина «законодательный процесс». В статье законодательный процесс Парламента РК рассматривается в прямом и широком смысле. В прямом смысле законодательный процесс охватывает те действия, которые начинаются и осуществляются в стенах Парламента. В широком смысле законодательный процесс не ограничивается действиями, которые совершаются в стенах Парламента, он также охватывает и те действия, которые совершаются до осуществления права законодательной инициативы в Мажилисе Парламента РК. Определение законодательного процесса в широком смысле показывает, что он охватывает два этапа: допарламентский и парламентский этап. Также в статье определяются пределы (границы) законодательного процесса Парламента РК, анализируется состояние правового регулирования законодательного процесса в РК, раскрываются его стадии.

Ключевые слова: Конституция, закон, законодательная деятельность, правовое регулирование, законодательный орган, право законодательной инициативы, законопроект

Автор туралы мәліметтер:

А.Ж. Жарболова - з.ғ.к., Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, заң факультеті, кафедра доценті, Алматы қаласы, Қазақстан.

Поступила 15.07.15 г

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 54 – 59

УДК 340.141(574)

**PROBLEMS OF IMPROVEMENT OF THE LEGISLATION ON ADMINISTRATIVE
OFFENCES, ENCROACHING ON THE PUBLIC ORDER AND MORAL**

Isabekov A.K., Ospanova D.A.

Kazakh national university named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

Key words: administrative offense, public order, administrative legislation.

Abstract. According to point 1 of the article 4 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, "the law in force in the Republic of Kazakhstan are standards of the Constitution, laws corresponding to it, other regulations, international treaties and other obligations of the Republic, and also standard resolutions of the Constitutional Council and Supreme Court of the Republic". The constitution has the highest validity and direct action in all territory of the Republic. Therefore all other regulations of the state have to be issued in strict accordance with the Constitution of the Republic of Kazakhstan. Among the regulations of Kazakhstan guaranteeing the rights and freedoms of the person, the important place is taken by the standards of the administrative legislation regulating an order of realization and ensuring the rights and freedoms of the person in a field of activity of executive authorities. It concerns also those cases, so far as concerns perfect administrative delicts.

**ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ОБ
АДМИНИСТРАТИВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЯХ,
ПОСЯГАЮЩИЕ НА ОБЩЕСТВЕННЫЙ ПОРЯДОК И НРАВСТВЕННОСТЬ**

Исабеков А.К., Оспанова Д.А.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби
050040, Республика Казахстан, Алматы, пр.аль-Фараби, 71

Ключевые слова: административное правонарушение, общественный порядок, административное законодательство.

Аннотация. В соответствии с пунктом 1 статьи 4 Конституции Республики Казахстан, "действующим правом в Республике Казахстан являются нормы Конституции, соответствующих ей законов, иных нормативных правовых актов, международных договоров и иных обязательств Республики, а также нормативных постановлений Конституционного Совета и Верховного Суда Республики". Конституция имеет высшую юридическую силу и прямое действие на всей территории Республики. Поэтому все иные нормативные правовые акты государства должны быть изданы в строгом соответствии с Конституцией Республики Казахстан. В числе нормативных правовых актов Казахстана, гарантирующих права и свободы человека, значительное место занимают нормы административного законодательства, регламентирующие порядок реализации и обеспечения прав и свобод человека в сфере деятельности органов исполнительной власти. Это касается и тех случаев, когда речь идет о совершенных административных деликтах.

В условиях современного развития Республики Казахстан одним из основных средств борьбы с административными правонарушениями, посягающими на общественный порядок и нравственность, является организация и создание государственными органами условий, способствующих повышению правового качества принимаемых государством законов, которые приводили бы к их повсеместному добровольному исполнению и соблюдению. Тем более, что

Конституцией Республики Казахстан установлено, что “официальное опубликование нормативных правовых актов, касающихся прав, свобод и обязанностей граждан, является обязательным условием их применения”. Каждый обязан соблюдать Конституцию и законодательство Республики Казахстан, уважать права, свободы, честь и достоинство других лиц.

Современное административное законодательство, предусматривающее ответственность за совершение административных правонарушений, посягающих на общественный порядок и нравственность, пронизанное Конституционными идеями о приоритетности человека, признания его высшей ценностью государства, выполняет, прежде всего, функции защиты прав и свобод человека, оберегая его от противоправных посягательств субъектов административных правонарушений, которыми в соответствии со статьей 31 Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях могут быть физические и юридические лица [1].

Поэтому неслучайным является утверждение профессора С. С. Сартаева о том, что “позитивное право должно работать во благо человека, выражать и обеспечивать его интересы, стоять на страже защиты его прав и свобод” [2, с.502].

Реалии современного периода развития Казахстана, характеризуемого как “переходные” порождает состояние кризисности многих сфер жизнедеятельности нашего государства, и в первую очередь духовной, морально ценностной, нравственной, что вполне закономерно для любого переходного общества.

В условиях современных системно-структурных преобразований со всей остротой встает вопрос о новой роли права на этапе формирования гражданского общества и построения правового государства, об обновлении и развитии законодательства, отражающего сущность нравственного и морального облика современного казахстанского гражданина, его правовой культуры. И это, в конечном счете, выливается в сферу общей правовой культуры самого законодателя. Так, согласно взглядам некоторых исследователей, принятый закон должен быть “способен относительно самостоятельно влиять на все проявления правовой культуры. Это происходит несколькими путями:

- во-первых, будучи отражением правовой идеологии, закон способен питать правовые идеи, способствовать появлению новых, более прогрессивных подходов к решению проблем правового регулирования;

- во-вторых, на основе закона издаются подзаконные нормативные акты, формируются правовые институты, свидетельствующие о достигнутом уровне правовой культуры;

- в-третьих, через посредство законов и основанных на них подзаконных актов утверждается система поступков и отношений, отвечающих стандартам общей культуры данного общества;

- в-четвертых, законом создаются или оформляются те учреждения (органы), которые способны нести юридическую культуру в народ.

Профессор Ибраева А.С. отмечает, что любое состояние правовой культуры подвластно в той или иной степени закону и испытывает с его стороны прямое или косвенное воздействие. Зрелая правовая культура законодателя порождает в идеале правовую культуру общества [3, с.232].

Сегодня по мере динамичного развития социальной жизни государства происходят изменения в методах и качестве правового регулирования различных видов общественных отношений. Преобладающими становятся тенденции усложнения, утончения и совершенствования регулятивных средств и механизмов, их нарастающая дифференциация и интеграция. Повсеместно, в единстве со всей системой регулятивных факторов, создается своего рода инфраструктура регулятивных механизмов - процесс, который является как бы ответом социального регулирования на потребности общественной системы, ее экономики, политической власти, идеологии, всего общественного развития, на нужды социального прогресса, в том числе на необходимость в условиях цивилизации выражения и обеспечения социальной свободы, утверждения и защиты автономной личности [4, с.31-32]. И все это строится на основе и во имя нравственных начал, доминирующих в обществе в целях обеспечения и соблюдения общественного спокойствия и порядка. Поэтому современное административное законодательство, отражающее сущность и меры борьбы с административными правонарушениями, посягающими на

общественный порядок и нравственность, должно в полной мере отражать специфику сложившегося общественного устройства и создавать предпосылки для объективизации и повышения роли и значения нравственного благополучия общества в целях дальнейшего его динамичного и прогрессивного развития.

Согласно современному административному законодательству, административные правонарушения, посягающие на общественный порядок и нравственность, представляют собой особую, специфическую группу административных правонарушений, нашедших отражение в главе 25 “Административные правонарушения, посягающие на общественный порядок и нравственность” Особенной части Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях (далее КоАП РК). Данная глава Особенной части Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях содержит в себе 17 составов административных правонарушений (статьи 434-450), признаваемых законодателем в качестве административных правонарушений, посягающих на общественный порядок и нравственность [1].

Анализ социальной значимости и юридической природы административных правонарушений, признаваемых законодателем в качестве административных правонарушений, посягающих на общественный порядок и нравственность и в целом составивших специальную главу Особенной части КоАП РК “Административные правонарушения, посягающие на общественный порядок и нравственность” в значительной степени способствует возникновению вопроса о том, насколько точен и последователен законодатель в своих суждениях и принятом решении [1]. Логично ли указанные виды административных правонарушений комплектовать в одну и ту же главу? Существует ли гносеологическая связь между названными видами административных правонарушений, дающих основания для их отнесения к категории однородных? Не правильнее ли было бы при всем многообразии указанных видов административных правонарушений, посягающих на общественный порядок и нравственность, не скомпоновывать их в одну главу, а разделить их на две самостоятельные группы административных правонарушений, которые бы в последующем составили бы две отдельные главы рассматриваемого нами Кодекса, со строгой градацией административных правонарушений, посягающих на общественный порядок, от административных правонарушений, посягающих на общественную нравственность.

При подобном предполагаемом разделе главы 25 могли бы получиться две самостоятельные главы Особенной части названного кодекса: во-первых, самостоятельная глава “Административные правонарушения, посягающие на общественный порядок”; и, во-вторых, другая самостоятельная глава “Административные правонарушения, посягающие на общественную нравственность”. При этом в главу “Административные правонарушения, посягающие на общественный порядок” можно было бы включить десять составов административных правонарушений, признаваемых нами в качестве административных правонарушений, посягающих на общественный порядок:

1. Мелкое хулиганство - статья 434 КоАП РК;
2. Хулиганство, совершенное несовершеннолетним - статья 435 КоАП РК;
3. Стрельба из огнестрельного оружия, взрыв пиротехнических устройств в населенных пунктах - статья 436 КоАП РК;
4. Нарушение тишины - статья 437 КоАП РК;
5. Заведомо ложный вызов специальных служб - статья 438 КоАП РК;
6. Распитие спиртных напитков или появление в общественных местах в пьяном виде - статья 440 КоАП РК;
7. Заведомо ложная информация о факте коррупционного правонарушения - статья 439 КоАП РК;
8. Нарушение запрета потребления табачных изделий в отдельных общественных местах - статья 441 КоАП РК;
9. Нахождение в ночное время несовершеннолетних в развлекательных заведениях или вне жилища без сопровождения законных представителей - статья 442 КоАП РК;
10. Неповиновение законному требованию лица, участвующего в обеспечении общественного порядка - статья 443 КоАП РК [1].

А в другую главу “Административные правонарушения, посягающие на общественную нравственность” можно было бы включить остальные семь составов административных правонарушений и признать их в качестве административных правонарушений, посягающих на общественную нравственность:

1. Участие, вовлечение или допуск к азартным играм – статья 444 КоАП РК;
2. Нарушение законодательства Республики Казахстан об игорном бизнесе – статья 445 КоАП РК;
3. Рекламирование продукции эротического содержания – статья 446 КоАП РК;
4. Нарушение правил охраны и использования памятников истории и культуры – статья 447 КоАП РК;
5. Вандализм несовершеннолетних – статья 448 КоАП РК;
6. Приставание в общественных местах – статья 449 КоАП РК;
7. Предоставление помещений заведомо для занятия проституцией или сводничества – статья 450 КоАП РК [1].

Ведь при внимательном изучении особенностей и специфики предполагаемых двух групп административных правонарушений, становится зримым, что они разительно отличаются друг от друга, хотя, конечно, существуют и общие корни, характеризующие их непосредственное родство. Но подобные признаки родства характерны и для других категорий административных правонарушений. Как об этом сказал А. А. Таранов: “Нравственность - внутренний духовный мир личности, способный к мировосприятию и оценке происходящих событий и явлений. Учитывая это, можно понять, что нравственность как формат духовного состояния имеет отношение не только к статьям 22 КоАП РК” [5, с.428]. Аналогичного мнения придерживаются и профессора Е. А. Лукашева, В. Д. Плахов и др.

Другой группой факторов, способствующих объективизации предложений, является то, что в Особенной части Уголовного Кодекса Республики Казахстан в отношении преступлений, посягающих на общественный порядок и общественную нравственность, выделяются две самостоятельные главы. Это глава 10 “Уголовные правонарушения против общественной безопасности и общественного порядка”, содержащая в себе 41 составов различных преступлений, и глава 11 “Уголовные правонарушения против здоровья населения и нравственности”, содержащая 21 составов преступлений [6]. Если взять для сравнения Уголовный Кодекс Российской Федерации, то и он в Особенной части содержит аналогичные две главы [7].

В Особенной части Кодекса Кыргызской Республики об административной ответственности, принятой Законодательным собранием Жогорку Кенеша Кыргызской Республики от 18 июня 1998 года, предусмотрена глава 28 “Административные правонарушения, посягающие на общественный порядок и общественную безопасность, который включает в себя 36 составов административных правонарушений. Специальной главы об административных правонарушениях, посягающих на ... (что-либо) и общественную нравственность в названном Кодексе не содержится [8].

Особенной частью Кодекса Российской Федерации об административных правонарушениях, принятой Государственной Думой от 20 декабря 2001 года и одобренной Советом Федерации от 26 декабря 2001 года, также предусматриваются две самостоятельные главы: глава 6 “Административные правонарушения, посягающие на здоровье, санитарно-эпидемиологическое благополучие населения и общественную нравственность” и глава 20 “Административные правонарушения, посягающие на общественный порядок и общественную безопасность” [9]. Таким образом, как видно из вышесказанного, единых и устоявшихся мнений на предмет нашей дискуссии не существует. Поэтому доводов как в пользу, так и против внесенного предположения можно приводить бесконечное множество.

Однако стремительные преобразования в системе объективных оценок, происходящих в обществе социальных процессов и выводов различных ученых, не дают возможности полностью согласиться с подобными выводами. Поэтому, ответ на вопрос: “Является ли убедительной предлагаемая нами новая классификация рассматриваемой группы административных правонарушений?” представляется в значительной степени дискуссионным и спорным. При подобной дискуссии и возникшем споре очень трудно прийти к общему знаменателю и полному

консенсусу. Всегда найдется множество доводов как в пользу, так и против данного предположения, и спор может оказаться неразрешенным.

В другом случае, считаем наиболее приемлемым вариантом в разрешении данной дискуссии использовать способ, выражающийся в том, чтобы вообще исключить из названия главы “Административные правонарушения, посягающие на общественный порядок и нравственность” слово “нравственность”, так как все виды административных правонарушений, предусмотренные различными главами КоАП Республики Казахстан, в той или иной мере посягают, прежде всего, на существующие в обществе правила и нормы морали и нравственности. Поэтому нет особой надобности в излишней акцентации внимания на слове “нравственность”, так как эти вещи само собой разумеющиеся. И это можно подтвердить множеством примеров и доказующих фактов.

Так, например, главу 26 “Административные правонарушения в области печати и информации” Особенной части КоАП РК с тем же успехом можно назвать “Административные правонарушения в области печати, информации и нравственности”, либо главу 32 “Административные правонарушения в области всеобщей воинской обязанности, военной службы и обороны” можно с неменьшей категоричностью назвать “Административные правонарушения в области всеобщей воинской обязанности, военной службы, обороны и нравственности” и т.д. [1]. Причем, как видите, для сравнения берутся абсолютно разные виды административных правонарушений, то есть с различными объектами противоправных посягательств.

В данных случаях можно с уверенностью предполагать, что с подобными изменениями в названиях указанных глав очень трудно не согласиться и тем более спорить. Думается, что каждый из нас согласится с тем, что печать и информация должны быть пронизаны идеями нравственности и морали, хотя бы потому, что именно печать и общественная служба информации во многом призваны выполнять воспитательную и социализирующую функции в становлении личности - законопослушного гражданина, патриота своего отечества и т.д. Деятельность по воспитанию и социализации личности во все времена строилась на нормах морали и нравственности, а в частности в их внедрении в сознание личности как необходимого условия, формирующего его мировоззрение, миропонимание без наличия которых социальная жизнь индивидуума представляется невозможной.

Если анализировать составы административных правонарушений, содержащихся в главе 32 “Административные правонарушения в области всеобщей воинской обязанности, военной службы и обороны” Особенной части КоАП РК, то следует заметить, что выполнение воинского долга и служение отечеству в рядах вооруженных сил Казахстана во имя защиты и безопасности Родины является с моральной (нравственной) точки зрения всеобщим благом для каждого гражданина, которое дарует государство каждому своему военноспособному гражданину.

Руководствуясь общечеловеческими нравственными требованиями и ценностями в качестве идеально должного, гражданин самостоятельно делает выбор своего поведения, поступка, намечает цель и средства ее достижения, исходя из реальных возможностей и конкретной ситуации. Отсюда - ответственность за моральность выбора и деятельности человека. Чем нравственно-воспитаннее личность, тем более добровольно она соблюдает моральные предписания общества [10, с.442].

Таким образом, глава 25 Особенной части КоАП “Административные правонарушения, посягающие на общественный порядок и нравственность” не в достаточной степени удачна и требует своей дальнейшей редакции с целью доведения до уровня требований, предъявляемых современной правовой наукой, так как она не в достаточной степени полнокровно объясняет сущность включенных в нее административных правонарушений, признаваемых законодателем в качестве посягающих на общественный порядок и нравственность. Соответственно, не совсем способно обеспечить процесс защиты прав и свобод человека неотвратимым.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года № 235-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 14.01.2015 г.). // www.zakon.kz
- [2] Сартаев С. С. Жизнь: Штрихи к портрету профессора С. С. Сартаева. – Алматы, 2002. - С. 502.

- [3] Ибраева А. С. Правовая культура: проблемы теории и практики. - Алматы: Жети-Жаргы, 2002.-С. 283- 284.
- [4] Алексеев С. С. Теория права. - М.: Издательство БЕК, 1994. - С. 31-32.
- [5] Таранов А. А. Комментарий к Кодексу Республики Казахстан об административных правонарушениях: в двух книгах. - Книга 1. - Алматы: ТОО Издательство “Норма-К”, 2002. - 430 с.
- [6] Уголовный кодекс **Республики Казахстан**. (с изменениями и дополнениями от 07.11.2014 г.).
- [7] Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. - М., 1996. - 645 с.
- [8] Кодекс Кыргызской Республики об административной ответственности. - Бишкек, 1999. - 234 с.
- [9] Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях. - М.: ООО “ВИТРЭМ”, 2002. - 288 с.
- [10] Новейший философский словарь / Сост. А. А. Грицанов: Монография: Изд. В.М. Скакун, 1998. - С. 442.

REFERENCES

- [1] Code of the Republic of Kazakhstan on administrative offenses on July 5, 2014 № 235-V (with amendments and additions as of 14.01.2015). // www.zakon.kz. (in Russ.).
- [2] Sartayev S.S. Life: Sketches for a Portrait of Professor S.S. Sartayev. – Almaty, 2002. - p. 502. (in Russ.).
- [3] Ibraeva A.S. Legal culture: theory and practice. - Almaty: Zhetai-Zhargy, 2002. - p.283- 284. (in Russ.).
- [4] Alekseev S.S. Legal theory. - M.: BEK, 1994. - p. 31-32. (in Russ.).
- [5] Taranov A. A. Commentary on the Code of the Republic of Kazakhstan on administrative offenses: in two books. - Book 1. - Almaty: Publ. “Norma-K”, 2002. - 430 p. (in Russ.).
- [6] Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. (as amended on 11.07.2014). (in Russ.).
- [7] Comment to the Criminal Code of the Russian Federation. - M., 1996. - 645 p. (in Russ.).
- [8] Code of Administrative Responsibility of Kyrgyz Republic. - Bishkek, 1999. - 234 p. (in Russ.).
- [9] Code of the Russian Federation about administrative Offences. - M.: “VITRJeM”, 2002. - 288 p. (in Russ.).
- [10] Newest Philosophical Dictionary / A.A. Gricanov: Monograph: Izd. V.M. Skakun, 1998. - p. 442. (in Russ.).

ИСАБЕКОВ А.К.

К.Ю.Н., И.О. ПРОФЕССОРА КАФЕДРЫ ТЕОРИИ И ИСТОРИИ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА, КОНСТИТУЦИОННОГО И АДМИНИСТРАТИВНОГО ПРАВА КАЗНУ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ.

ОСПАНОВА Д.А.

К.Ю.Н., ДОЦЕНТ КАФЕДРЫ ТЕОРИИ И ИСТОРИИ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА, КОНСТИТУЦИОННОГО И АДМИНИСТРАТИВНОГО ПРАВА КАЗНУ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ.

Поступила 15.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 60 – 63

**THE PRINCIPLE OF MERITOCRACY AS THE BASIS
OF THE PUBLIC SERVICE IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

Ospanova D.A.

Kazakh national university named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

Key words: public service, meritocracy, reforming, concept, public administration.

Abstract. In this article the principle of a meritocracy as bases of public service in the Republic of Kazakhstan is considered. Meritocracy (letters. "the power worthy", from Lat. meritus — worthy, etc. - Greek κράτος — the power, board) — the principle of management according to which the most capable people, irrespective of their social origin and financial prosperity have to hold the leading posts. In the international practice the meritocracy is considered as recognition of merits when work of the person, the public servant is appreciated and opens for it opportunities for professional, career and social development. At a meritocracy the most worthy, moral, competent, talented and hardworking people come to public service. These equal opportunities for citizens are a basis of social elevators in the country.

УДК 342.7 (574)

**ПРИНЦИП МЕРИТОКРАТИИ КАК ОСНОВА ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ
В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН**

Оспанова Д.А.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби
050040, Республика Казахстан, Алматы, пр.аль-Фараби, 71

Ключевые слова: государственная служба, меритократия, реформирование, концепция, государственное управление.

Аннотация. В данной статье рассматривается принцип меритократии как основы государственной службы в Республике Казахстан. Меритократия (букв. «власть достойных», от лат. meritus — достойный и др.-греч. κράτος — власть, правление) — принцип управления, согласно которому руководящие посты должны занимать наиболее способные люди, независимо от их социального происхождения и финансового достатка. В международной практике меритократия рассматривается как признание заслуг, когда труд человека, государственного служащего оценивается по достоинству и открывает для него возможности для профессионального, карьерного и социального роста. При меритократии на государственную службу приходят наиболее достойные, нравственные, компетентные, талантливые и трудолюбивые люди. Это равенство возможностей для граждан является основой социальных лифтов в стране.

В послании Президента Республики Казахстан от 17 января 2014 года Н.А. Назарбаев отметил: «При движении в число 30-ти развитых стран мира нам необходима атмосфера честной конкуренции, справедливости, верховенства закона и высокой правовой культуры. Равенство перед законом должно стать реальной основой правопорядка. Люди в погонах, наделенные большими полномочиями, должны отличаться безупречным поведением и высоким профессионализмом. Важнейшая задача – продолжить формирование и реализацию новой антикоррупционной стратегии» [1].

В результате проведенных институциональных реформ и законодательных нововведений, направленных на формирование современной системы государственного управления, общий характер и отдельные черты государственной службы претерпели существенные изменения.

Казахстанская система государственной службы явилась сочетанием передового опыта зарубежных государств, а также национальных традиций управленческой культуры. Вместе с тем, внедрение новых принципов функционирования системы государственной службы не всегда осуществлялось успешно и сопровождалось определенными трудностями.

Состояние государственной службы во многом обуславливалось ее структурными и функциональными преобразованиями, которые определили общую характеристику данного института и наличие у него проблемных аспектов развития. Система государственной службы характеризуется динамичностью осуществленных реформ в этой области. В результате, казахстанская система государственной службы обладает следующими основными характеристиками:

разделение системы государственной службы на политическую и административную;
утверждение принципов меритократии при отборе и продвижении государственного служащего;

внедрение конкурсно-карьерной модели в систему государственной службы;
использование новых технологий в процессе управления и мониторинга кадров;
наличие механизмов стимулирования постоянного обучения государственных служащих;
разработка и внедрение информационной системы «электронное Правительство» [2].

Периодизация новейшей истории развития государственной службы в Казахстане как суверенном государстве по этапам ее развития: 1) подготовительный этап (середина 80-х годов XX века - конец 1992 г.) - реформирование государственного управления и государственной службы, правовое регулирование специальных видов государственной службы: военной, органов прокуратуры, органов внутренних дел; 2) начальный этап (1993-1995 гг.) - принятие первой Конституции Республики Казахстан 1993 г.; 3) основной этап, в котором выделяются два периода: а) 1995- 1998 гг. - принятие действующей Конституции и первого базового законодательного акта о государственной службе - Указа Президента Республики Казахстан, имеющего силу закона, «О государственной службе» № 270; б) 1999-2014 гг. - принятие Закона Республики Казахстан от 23 июля 1999 г. № 453-1 «О государственной службе» и подзаконных нормативных правовых актов, обеспечивающих реализацию данного закона [3, С. 389-400]. В рамках административной реформы для открытости, прозрачности и демократичности отбора кадров внедрены открытые конкурсы, упорядочены процедуры тестирования и аттестации; разработаны стандарты оказания государственных услуг государственными служащими на своих постах населению. Модернизирована система государственной службы и осуществлен переход на международные стандарты оказания государственных услуг. В этот период проведена компьютеризация государственных органов на всех уровнях, внедрена информационная система электронного правительства, что обеспечило оперативную связь между центрами и регионами Казахстана. На основном этапе реформирования государственной службы произошли качественные изменения в формировании ее позитивного имиджа. В соответствии с Указом Президента Республики Казахстан от 13.01.2007 г. «О мерах по модернизации системы государственного управления РК» деятельность органов государственного управления была направлена на:

- повышение профессионализма и координации государственного аппарата;
- снижение коррупции;
- внедрение оптимальных методов государственного менеджмента, ориентированных на конечный результат, а также новых подходов в бюджетном процессе;
- создание условий для привлечения на госслужбу наиболее талантливых кадров; комплексную оценку эффективности деятельности органов государственного управления;
- повышение эффективности контрольных и надзорных функций центральных государственных органов при сохранении самостоятельности регионов;
- текущий этап (с 2007 г. по настоящее время) отмечен приведением законодательства о государственной службе в соответствие с внесенными 21 мая 2007 г. в Конституцию Республики Казахстан изменениями, направленными на перераспределение властных полномочий между государственными органами [4, с. 272]

В целях повышения эффективности использования средств на оплату труда работников органов, содержащихся за счет государственного бюджета, и обеспечения качественного

выполнения возложенных на них функций и задач в соответствии с Указом Президента РК от 27.09.2010 г. «О некоторых мерах по дальнейшему проведению административной реформы» модернизируется система государственного управления. Одним из важных итогов административной реформы можно считать принятие Указа Президента Республики Казахстан от 21 июля 2011 г. № 119 «О Концепции новой модели государственной службы».

Новая модель государственной службы заключается в:

- формирование положительного имиджа государственной службы
- повышение качества государственных услуг
- совершенствование этических норм на государственной службе
- совершенствование процесса управления персоналом государственной службы
- совершенствование системы мотивации государственных служащих [4, с. 253].

В реализацию Концепции новой модели государственной службы и конкретных поручений Главы государства разработан законопроект «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам государственной службы». Закон направлен на усиление принципа меритократии, создание управленческого корпуса «А», совершенствование институтов и механизмов управления персоналом, усиление дисциплинарного и этического контроля, в том числе антикоррупционных норм.

Формирование современной системы государственной службы, отвечающей всем требованиям нового времени будет зависеть в разной степени от ряда внутренних и внешних факторов. К таковым будут относиться: привлечение гражданского сектора для установления консолидированного контроля над деятельностью государственных органов и общая демократизация характера функционирования государственной службы, принятие более активных мер по профилактике и пресечению должностных преступлений и повышению нравственности среди чиновников, усиление мобильности и оперативности государственного аппарата и дальнейшая его оптимизация по количеству и составу, уровень технологизации государственных услуг и изживание бюрократических проволочек, продолжения политики плодотворного сотрудничества с зарубежными/международными организациями и освоение передовых управленческих технологий [5].

В целом промежуточные итоги модернизации системы государственного управления и государственной службы в частности можно характеризовать как положительные. При этом следует отметить системность данных преобразований, которая проявилась в виде синхронизации и сохранении общей направленности реформ.

Существенно повысилась эффективность государственной службы, которая характеризовалась определенной стабилизацией и оптимизацией организационной структуры государственных органов и их аппаратов, были проведены мероприятия по разграничению функций, определению задач, полномочий и ответственности государственных органов.

В Стратегии «Казахстан-2050» определены приоритеты развития государственной службы: «улучшение системы найма, подготовки и продвижения кадров»; «государственная служба как служение нации»; «создание и поддержка высокой репутации государственной службы», которые настоящей Концепцией заложены в основу формирования новой модели государственной службы Республики Казахстан [5].

Новая модель государственной службы направлена на формирование эффективных кадровых механизмов - эффективный и прозрачный порядок поступления на государственную службу, возможность непрерывного профессионального развития государственных служащих, взаимосвязь результатов работы и системы поощрения.

В новой модели государственной службы будет сформирован корпус высших административных государственных служащих, профессионально обеспечивающих эффективность реализации государственной политики, будут принципиально усовершенствованы механизмы поступления и прохождения государственной службы.

Результатом формирования новой модели станет профессиональная государственная служба, ориентированная на результат и качественное оказание государственных услуг, а также соответствующая актуальным потребностям государственного социально - экономического развития.

Так как ежегодно проходят изменения в международной и внутренней политике, то и наше государство нуждается в реформировании. А именно необходима рационализация структуры центральных исполнительных органов и упорядочение их деятельности. Положительный результат это реформы создаст соответствующее условия для рационализации территориального управления и оптимального перераспределение функции между центральными и местными исполнительными органами.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] *Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана*. 17 января 2014 г. «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее». - 18.01.2014. – Астана, Акorda, 2014.
- [2] **Закон Республики Казахстан от 23 июля 1999 года № 453-І О государственной службе.** (с изменениями и дополнениями по состоянию на 28.11.2014 г.)
- [3] Уваров В.Н. Государственная служба и управление Казахский гуманитарно-юридический университет, Северо-Казахстанская юридическая академия. - Петропавловск : [б. и.], 2010. - 414 с.
- [4] Турисбек А.З. Теоретико-прикладная модель государственной службы в Республике Казахстан. Монография. М.: Институт государства и права РАН -Институт «ЮрИнфоР-МГУ», 2012.
- [5] <http://anticorruption.gov.kz/rus/index.php> официальный сайт Агентства Республики Казахстан по делам государственной службы и противодействию коррупции.

REFERENCES

- [1] Message from the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan. January 17, 2014 "Kazakhstan's way - 2050: The overarching goal, common interests, common future." - 18/01/2014. – Astana, Akorda, 2014. (in Russ.).
- [2] Law of the Republic of Kazakhstan dated July 23, 1999 № 453-I On public service. (with alterations and amendments as of 28.11.2014). (in Russ.).
- [3] Uvarov V.N. Public Service and Administration Kazakh Humanitarian Law University, North-Kazakhstan Law Academy. - Petropavlovsk: [b. i.], 2010. - 414 p. (in Russ.).
- [4] Turisbek A.Z. Theoretical and Applied model of public service in the Republic of Kazakhstan. Monograph. М .: Institute of State and Law RAS - Institute «JurInfoR-MGU», 2012. (in Russ.).
- [5] <http://anticorruption.gov.kz/rus/index.php> - the official website of the Agency of the Republic of Kazakhstan for Public Service Affairs and Anti-Corruption.

Сведения об авторах:

Оспанова Д.А. - кандидат юридических наук, доцент кафедры теории и истории государства и права, конституционного и административного права КазНУ им. аль-Фараби
адрес место работы – г. Алматы, пр. аль-Фараби 71
Телефон: 3 773333, вн.12-55, 12-56
e-mail – azizkhan_0606@mail.ru

Поступила 15.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 64 – 67

УДК: 343.988

SCIENCE VICTIMOLOGY AND VICTIMIZATION OF THE VICTIM

A.T. Akazhanova

alma.akazhan@mail.ru

Kazakh National Pedagogical university named after Abai

Key words. Victimology, criminal victimology, victim, interpersonal interaction, victimization, criminal situation, victims of crime, types of victims.

Abstract. The article reveals the formation, development, significance and direction victimological science. Presents literary sources, parables, the rule of law, described by scientists, researchers, lawyers, who contributed to the problems of disclosing victim behavior of victims. Oharakterizovana role of victims, its interaction with the offender, the victim of the crime and its wine in the genesis of the crime, considered the individual characteristics and classification of victims of crime.

ВИКТИМОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ЖӘБІРЛЕНУШІНІҢ ВИКТИМДІЛІГІ

А.Т. Акажанова

alma.akazhan@mail.ru

Абай атындағы ҚазҰПУ

Тірек сөздер: виктимология, криминалдық виктимология, жәбірленуші, тұлғааралық байланыстар, виктимділік, криминогенді жағдайлар, қылмыс жәбірленушісі, жәбірленуші түрлері.

Аннотация. Мақалада виктимология ғылымының пайда болуы, дамуы, маңыздылығы және бағыттылығы баяндалған. Виктимология ғылымының дамуына үлес қосқан зерттеушілердің, заңгерлердің еңбектері, жәбірленушінің виктимді мінез-құлық мәселесін сипаттайтын дерекнамалар, құқық нормалар, аңыздар. Қылмыс генезисіндегі жәбірленушінің рөлі, қылмыскермен өзара қарым-қатынасы, қылмыс құрбанына айналуындағы мінез-құлқы, кінәсі, әр деңгейдегі көрініс беретін түрлері, жекелік қасиеттері қарастырылып, топтастырылған.

Бүгінгі күні жәбірленуші мәселесі әр түрлі ғылым аймағында байқалынып, оның сан түрлі көріністері ғалымдардың арасында қызығушылық білдіріп отыр: криминалистика, психология, социология, девиантология, педагогика, медицина, жас ерекшелік психология, практикалық психология, төтенше жағдайлардағы психология т.с.с.

Соңғы жылдары криминалистикалық зерттеулерде қылмысты ашу мен тергеуде қылмыс құрбанының (жәбірленушінің) рөліне баса назар аударыла бастады. Виктимология, криминологияның маңызды бағыттарының бірі ретінде, зардап шегушінің жеке тұлғасын, оның таныстарын, қылмыскермен өзара қарым-қатынасын, қылмыскерді айыптау жағдайындағы жәбірленушінің мінез-құлқындағы ерекшеліктерін зерттейді. Виктимологиялық зерттеулерде қылмыс генезисіндегі жәбірленушінің рөлі, оның қылмыскермен тұлғааралық байланыстары мен қарым-қатынастары маңызды орын алады.

Виктимология өз алдына жеке ғылым ретінде тек 1947 жылдан кейін ғана пайда болды (Л.В. Франк). Виктимология сөзбе – сөз мағынада "құрбан, жәбірленуші туралы ілім" дегенді [латын тілінің *victimia* – құрбан, грек тілінің *Logos* – ілім сөздерінен шыққан] білдіреді [1]. Жәбірленуші тұлғасын зерттеумен айналысатын ғылым виктимология деп аталады. Тарырақ мағынада, виктимология, немесе криминалдық виктимология – қылмыстық жағдайдағы жәбірленушіні зерттеу деп түсіну қажет.

Жәбірленуші болушылық немесе құрбандық – бұл адамды қылмыс құрбанына айналуға бейім ететін физикалық, психикалық және әлеуметтік ерекшеліктер мен белгілер. Виктимизация – жәбірленуші (құрбан) болушылықты игерудегі үдеріс.

Қылмыс жасау механизміндегі жәбірленушінің рөлі жаңа емес, көне дәуірден бастап, бұл ұғым көптеген заң және әдеби ескерткіштер мен басқа да дереккөздерде көрініс тапқан. Мысалы, Афиналық шешен және көрнекті саяси қайраткер Демосфен (біздің дәуірге дейінгі 384–322 жылдар) өлтіру ісі бойынша сотта сөйлеген сөзінде былай деген: "Иә, менің ойымша, ең басында осы істер туралы құқықтық нұсқауларды бекіткен төрешілер, адамдар ең алдымен жалпы өлтіруді рұқсат етілмейтін іс деп есептеу немесе кейбір жағдайда оны әділ деп мойындау қажет деген сұрақпен айналысқан; бірақ, мына оқиғаны есекере отырып, Орест анасын өлтіргендігі үшін айыпты деп мойындалғанымен, оны құдайлар сотында бәрібір ақтады, олар кейде өлтіру әділ іс болады деген тұжырымға келді..." [Аристотель. "Афина саясаты" – М., 1937, 76–79 беттер]. Осы аңыздағы зардап шегушінің кінәсі айыпталушының жауапкершілігін жеңілдетеді немесе жояды, қылмыскердің заңсыз әрекеті жәбірленушінің мінез-құлқынан туындайды деген идея орын алады. Сонымен қатар, бұл жерде "қылмыскер-жәбірленуші", "жәбірленуші–қылмыскер" жай-күйінің динамикалары айқын байқалады. Мұндағы сипатталған өлтіру жағдайы ең жақын туысқандардың арасындағы қарым-қатынастардан туындаған. Мәтіннің мазмұны бойынша әкесі өзінің туған қызын құрбандыққа шалады..., әйелі күйеуін өлтіреді..., ал ұлдары Орест өзінің ақ сүт беріп өсірген анасын өлтіреді.

Виктимогенді жағдай Авелді ағасы Каинның өлтіруі туралы жалпыға танымал інжілдік аңызда "үлгіленген" ["Інжіл аңыздары"– М., 1968, 21 бет]. Аталмыш аңызда жәбірленушінің өзі қылмыстың жасалуына себепкер болады, ол бұл істі өз қалауынсыз, әртүрлі әрекетімен, белгілі бір жағдайда, ағасының қызғанышын тудырады, қызғанышқа бой алдырған ағасы өзінің ең жолы болғыш "бәсекелесін" өлтіруге шешім қабылдайды. Авель ағасы Каинның тұнжыраңқы көңіл күйін байқайды, төніп келе жатқан қауіпті сезінеді, ағасының алдында қандай да бір кінәсінің бар екенін сезінгенімен, өлім қақпанына оңай түседі. Жәбірленушінің жоғарыда сипатталынған көңіл күйі "Авель синдромы" деп аталады [2, 50].

Тек әдеби дереккөздерде ғана емес, заң саласындағы дерекнамаларда да, жәбірленушіге тікелей қатысты нормалар бар. Бірінші кезекте олар қанды кек алу, өзін-өзі қорғау, зиянның орынын толтыру секілді типтік құбылыстарды қамтиды.

Заманауи ғалымдардың пайымдауынша, виктимология келесі салалардан тұруы әбден ықтимал:

- криминалдық виктимология немесе криминологиялық виктимология (қылмыс құрбандарын зерттейтін сала);
- зақымдық виктимология – әртүрлі зақымдықтарды зерттейтін сала;
- психиатриялық виктимология – психикалық ауытқығандардың қылмысқа қосқан үлестерін ескеру арқылы зерттейтін сала;
- аппатылық, экологиялық және табиғи зілзала виктимологиясы;
- техникалық қауіпсіздік виктимологиясы (еңбек қауіпсіздігін, өрт қауіпсіздігін т.б. түрдегі виктимдік мінез-құлықты зерттейтін сала);
- саяси жүйе виктимологиясы.
- жәбірленушілердің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің бағдарламалары мен шараларын ұйымдастыру саласы т.б. [1, 2, 3, 4, 5, 6].

"Қылмыс жәбірленушісі (құрбаны)" ұғымы "зардап шегуші" ұғымына қарағанда кең. Қылмыс жәбірленушісі – заңды түрде зардап шегуші деп мойындалғанына немесе мойындалмағанына қарамастан, заң бұзушылық әрекеттен моралдық, физикалық немесе мүліктік зиян көрген кез келген адам. Басқаша айтқанда, "жәбірленуші" – виктимологиялық ұғым, "зардап шегуші" – қылмыстық-процессуалдық ұғым. Бұл ұғымдар өзара сәйкес келмеулері мүмкін.

Жәбірленушінің сұлбасына, заң бұзушылықтың орын алуындағы оның рөліне, жәбірленушінің кінәсі мәселесіне баса назар аударған римдік құқық нормалары ерекше қызығушылық тудырады. XII кестелер заңдарында былай жазылған: "Егер дене мүшесі зақымдалса және жәбірленушімен татуласпаған болса, онда оған да дәл сондай зақым келтіріледі" (ҮІІІ кесте, 2 п.). Римдік құқық жәбірленушіден де, заң бұзушыдан да қамқоршылықтың жоғары деңгейін талап етті. Римдік

заңгерлердің дигесталарды басшылыққа ала отырып, төбелеске қатысушылардың кінәлеріне қатысы мәселелерді шешу тәсілі үлгі тұтарлық (Дигесталар – Римнің классикалық заңгерлерінің құқыққа қатысты және заң күшінің жүйелі біріктірілген жинағы: арзан асхананың қасында болған түнгі төбелеске қатысты жәбірленушіге қатысты мәселе).

Қылмыстың виктимологиялық жақтары бірнеше көрнекті жазушылардың туындыларында да анық көрініс тапқан: Ф.М. Достоевскийдің "Ағайынды Карамазовтар", Ф.Верфельдің "Өлтіруші емес, құрбан кінәлі", Л.Франктің "Себеп", Т.Драйзердің "Американдық қасырет" және т.б. туындыларда.

XIX ғасырдың соңында – XX ғасырдың басында құрбан тақырыбы әдебиетшілердің ғана емес, заңгерлердің, психологтардың және криминологтардың шығармаларында айқын көрініс тапты. Виктимология ғылымының пайда болуын неміс ғалымы Ганс фон Хентингтің есімімен байланыстырылады ["Преступник и его жертва", 1948]. Кейін келе жәбірленуші тақырыбын жалғастырғандар Ф.Т.Джас ["Убийство и его мотивы"], М.Е.Вольфганг ["Типы убийств"] □ Менашем Амир ["Типы изнасилований",] авторлар болды. Бұл еңбектердің негізгі мазмұнына байланысты: алаяқтық, қарақшылық шабуылдар, азаптау, бұзақылық, зорлау және тағы да басқадай қылмыстардың виктимологиялық аспектілері ғалымдардың назарын өзіне аудартады [2, 51].

Ресейлік ғалымдар (Ю.М. Антонян, А.П. Дьяченко, В.П. Коновалов, Л.Ф. Франк және басқалар) жәбірленуші болушылықтың себептеріне және оның бағыттарына ерекше көңіл аударып, бірнеше еңбектерді жарыққа шығарды. Виктимологияның ақсақалы аталған Лев Вольфович Франк "Виктимология и виктимность" (1972) атты ғылыми монографиясын жариялады [1]. Л.В.Франктің ойынша, адамның мінез-құлқы қылмыстық қана болмайды, сонымен қатар оны жәбірленуші болуына әкеліп соқтыруы мүмкін:

Заманауи виктимология бірнеше бағытта дамып келеді:

1. Әлеуметтік қауіпті жәбірленуші, оның социумға тәуелділігі мен және басқа да әлеуметтік институттар және басқа да үдерістермен өзара байланыстарын суреттейтін виктимологияның жалпы "фундаменталды" теориясы. Осыған қатысты жалпы виктимологияның дамуы, өз кезегінде, екі бағытта жүзеге асады:

- Біріншісі, құрбан болушылық пен виктимизацияның тарихын зерттейді, девиантты белсенділіктің жәбірленушіге айналдырудағы құбылыстың виктимдік феноменін ескере отырып, негізгі әлеуметтік құбылыстардың өзгеруіне қатысты олардың пайда болуы мен даму заңдылықтарын талдайды;

- Екіншісі, әлеуметтік үрдіс ретіндегі жалпы күйді теориялық қорыту жолымен және орта деңгейлі зерттеулермен алынған мәліметтерді (виктимділікпен қоғам әрекеттестігі) және ауытқы мінез □ құлықтың жекелік көрінісін талдау.

2. Орта деңгейлі жеке виктимологиялық теориялар (криминалдық виктимология, сыпайыгершілік виктимология, зақымдық виктимология және басқалар).

3. Қолданбалы виктимология – виктимологиялық техника (эмпирикалық талдау, жәбірленушілермен алдын алу жұмысының арнайы техникасын, әлеуметтік қолдау технологиясын, қайта қалпына келтіру және орнын толтыру механизмдерін, сақтандыру технологияларын жасау және енгізу және басқалар).

Жәбірленуші болудың деңгейлері және олардың түрлері:

1. *Жоғары сипаттағы жәбірленуші* – әлеуметтік-өнегелілік деформациямен сипатталады. Зорлық-зомбылық қылмыс түрлері көбінесе девиантты ортада жасалады. Бұндай қылмыстардың мотивтері – пайда күнемдік, бұзақылық, кек алу, және т.б. болуы мүмкін, барлық жағдайда да олар тұлғааралық қарым-қатынастың ерекшеліктеріне байланысты орын алады. Зорлық-зомбылықтан құрбан болудың қауіпін арттырады: маскүнемдік, нашақорлық, жезөкшелік, гомосексуализм, заңсыз сауда, қылмыстық ортаның мүшесі болу және т.б.

2. *Тым көтеріңкі сипаттағы жәбірленуші* – оның әлеуметтік статусында шабуылға ұрыну қауіп-қатері барлар: заң қызметкерлері, күзетші, бизнесмен, бақылаушы және т.б. кәсіптеріне байланысты қауіпі адамдар, олар өздерінің ерекше мінез-құлқымен және эстетикалық кейпімен қылмыскердің назарын аударуға қабілетті, сонымен қатар бұл тізімге психикалық ауруларға шалдыққан және психопатологиялық ауытқулары бар адамдар жатады.

3. Қауіптілігі азнаулақты сипаттағы жәбірленуші – қарапайым жағдайда және екі ұшты, тәуекелдік факторларда өмір сүреді, оларда жеке тұлғалық және мінез-құлқында жоғары және тым көтеріңкі дережедегілерге тән құрбан болушылық сипаттары көрініс таппайды.

4. Эвентуалды (кездейсоқ) жәбірленуші. Олар – лаңкестік әрекеттің, өлтірудің немесе ерекше қауіпті әдіс-тәсілдер қолдану арқылы ауыр зиян келтірудің құрбандары. Мұндай әрекеттердің салдарынан көп жағдайларда үшінші адамдар зардап шегеді.

Жекелік виктимділікті анықтап және тұлғалық қасиеттердің маңызды сипаттарына сүйеніп, жәбірленушілердің бірнеше түрлерін белгілеуге болады:

1. *Әмбебап түрі.* Қылмыстың әр алуан түрлеріне қатысты потенциалды осалдығын анықтайтын, жекелік қасиеттері айқын көрінетін адамдар жатады. Бұлар жәбірленуші болуға бейімділер, әр түрлі қылмыстық жағдай туындағанда жәбірленушіге тез арада айналуы әбден мүмкін. Бұл түрдегі жәбірленушілер өздеріне тән құрбандық мінез-құлық белсенділігімен де, енжарлықтылығымен де сипатталады.

2. *Таңдамалы түрі.* Бұл типтегілер – жоғары осалдығы бар жәбірленушілердің кейбір түрлеріне қатысты, олардың субъективті және объективті сипаттамалары ескеріледі. Жәбірленушілердің әлеуметтік-демографиялық сипаттамаларына байланысты топтастыру:

- жыныстық тиістілігі бойынша;
- жас ерекшелігіне қарай;
- рөлдік статусына байланысты;
- қылмыскерге қатысты көзқарасына байланысты;
- келтірілген зиянға байланысты;
- Өнегелі-психологиялық белгілері бойынша;
- келтірілген зақымның түрі мен қайталануына қатысты;
- қылмыстың ауырлығына байланысты;
- «кінәнің» деңгейіне қатысты;
- Мінез-құлық сипаттары бойынша [7, 68-70].

Қазіргі кезде виктимология ғылымы терең және жан-жақты зерттелінуін қажет етеді, оның ішінде жас ерекшеліктеріне байланысты кәмілет жасына толмағандардың «жәбірленушіге» айналатындарын ескере келе, олармен ғылыми тұрғыдағы ұйымдастырылған алдын алу шараларын өткізген жөн.

Алдын алу шараларын ұйымдастырудың негізіне – қоғамға қауыпты әрекеттерді талдау жатады. Виктимологиялық қылмыстық мінездеме келесі сипаттамаға ие: әлеуметтік, рөлдік, тұлғалық, жағдаяттық. Осы белгілері бойынша виктимділіктің алдын алу бағдарламасы құрастырылады. Ал виктимологиялық тұрғыдағы адамның тұлғалық қасиеттерін ескеру (жағымсыз мінез-құлық, темперамент көріністері, мінез акцентуациясы, дөрекілік, әдепсіздік т.с.с.) педагогикалық түзету әдістерін қолданудың қажетті екендігін байқатады.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Франк Л.В. Виктимология и виктимность. – Душанбе, 1972.
 [2] Акажанова А.Т. Юридическая психология: Учебное пособие. – Алматы: NURPRESS, 2013.
 [3] Ривман Д.В. Криминальная виктимология. Учебники для вузов. – СПб.: Питер, 2002.
 [4] Малкина-Пых И.Г. Виктимология (Психология поведения жертвы). – М.: Эксмо, 2010.
 [5] Минская В.С., Чечель Г.И. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. – Иркутск: Иркут ун-т, 1988.
 [6] Котова Н.К. Виктимологические проблемы криминальной агрессии. – Астана: Институт законодательства РК, 2001.
 [7] Акажанова А.Т. Девиантология. Оқу құралы. – Алматы: NURPRESS, 2014.

А.Т. Акажанова

Доктор психологических наук, доцент кафедры КазНПУ имени Абая

Наука виктимология и виктимность жертвы

Ключевые слова: виктимология, криминальная виктимология, потерпевший, межличностное взаимодействие, виктимность, криминогенная ситуация, жертва преступлений, виды жертв.

Резюме. Статья раскрывает становление, развитие, значимость и направленность виктимологической науки. Приводятся литературные источники, притчи, нормы права, описанные учеными, исследователями, юристами, внесшими свой вклад в раскрытии проблем виктимного поведения потерпевших. Охарактеризована роль потерпевших, его взаимодействие с преступником, жертва преступления и ее вина в генезисе самого преступления, рассмотрены индивидуальные особенности и классификация жертв преступлений.

Поступила 19.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 68 – 76

**LEGAL REGULATION OF PASSENGER TRANSPORTATION BY TAXI
IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

Kh.K. Azhigulova

Research Institute of State and Law, al-Farabi Kazakh National University, Almaty

Key words: road traffic relations, road safety, regulation of passenger transportation by taxi, taxi services, taxi license in Kazakhstan, taxi driver.

Abstract. In this research article, the author examines a number of important issues relating to the regulation of passenger transportation by taxi in the Republic of Kazakhstan and makes recommendations on legislative amendments to improve the road safety and quality of passenger transportation by taxi.

351.815(574)

**ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПАССАЖИРСКИХ ПЕРЕВОЗОК ТАКСИ
В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН**

Х.К. Ажигулова

Научный институт государства и права КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы

Ключевые слова: дорожно-транспортные отношения, безопасность дорожного движения, регулирование пассажирских перевозок такси, услуги такси, лицензирование такси в Республике Казахстан, перевозчик такси.

Аннотация. В данной научной статье автор изучает вопросы государственного регулирования пассажирских перевозок легковым такси в Республике Казахстан, чтобы выявить, насколько эффективно на законодательном уровне и на практике обеспечиваются безопасность дорожного движения с участием такси, а также приоритет жизни и здоровья участников дорожного движения. Данная тематика является весьма актуальной, учитывая, что в ближайшие годы в Казахстане планируется проведение крупных мероприятий мирового уровня, когда вопросы качества обслуживания и безопасности такси встанут очень остро. Автор предлагает регулировать пассажирские перевозки такси посредством лицензирования этого вида деятельности и анализирует три модели лицензирования перевозок такси в Российской Федерации, Великобритании и США, чтобы определить, какая модель будет наиболее оптимальной для Республики Казахстан.

I. Введение

Проблема заторов на дорогах крупных городов страны, как, например, в городе Алматы, уже давно стала одной из актуальнейших в сфере дорожно-транспортных отношений. Бесспорно, жители крупного мегаполиса нуждаются в возможности передвигаться в черте города для решения личных и профессиональных вопросов, затрачивая на это как можно меньшее количество времени. Но именно время становится ценнейшим ресурсом в наши дни, и в таком крупном городе, как Алматы, очень много времени безвозвратно расходуется в пути из-за практически круглосуточных заторов.

Основная причина заторов – это, естественно, большое количество автотранспорта на дорогах. Согласно статистике в городе Алматы зарегистрировано свыше 520 000 единиц автотранспорта [1] на население почти 1,5 миллиона человек [2], т.е. на каждых трёх жителей города приходится одно

транспортное средство. Однако данные статистики не отражают реальное количество автомашин на дорогах города, в частности, не ведется учёт иногородних автомобилистов, которые сотнями, если не тысячами, въезжают ежедневно в центр города, в том числе в целях оказания услуг такси. Пропорционально количеству автотранспорта растёт количество дорожно-транспортных происшествий (ДТП), включая и ДТП с серьезными последствиями, что не только осложняет движение на дорогах города, но и негативно сказывается на безопасности дорожного движения.

Автор предлагает детально рассмотреть один из факторов, который влияет на создание заторов на дорогах – перевозки пассажиров легковым такси. В частности, автор исследует вопрос государственного регулирования деятельности по осуществлению перевозок такси в Республике Казахстан, чтобы выяснить, насколько эффективно оно справляется с предотвращением заторов на дорогах и обеспечением безопасности дорожного движения в крупных городах страны, и требуется ли принять дополнительные меры для совершенствования государственного регулирования в этой сфере. Данная тематика является весьма актуальной, учитывая, что в ближайшие годы в Казахстане планируется проведение крупных мероприятий мирового уровня, такие как ЭКСПО-2017 и Зимняя Универсиада, когда вопросы качества обслуживания и безопасности такси (визитной карточки любого города и страны в целом) встанут очень остро.

II. Осуществление перевозок такси по закону и на практике

Согласно Закону Республики Казахстан «Об автомобильном транспорте» услуги по перевозке пассажиров и багажа такси могут оказывать как юридические лица, так и индивидуальные предприниматели, при этом легковой автомобиль такси должен быть оборудован в соответствии с Правилами перевозок пассажиров и багажа автомобильным транспортом [3].

В городе Алматы есть несколько официальных таксопарков, которые оказывают услуги по перевозке пассажиров и багажа такси по предварительному заказу. Однако на практике услуги перевозки такси может оказывать любой владелец легкового автотранспорта. Таких так называемых «таксистов» можно встретить целыми колоннами в аэропорту, на вокзалах, возле рынков и крупных торговых комплексов. Конечно, деятельность таких лиц незаконна: на их автомобилях вы не встретите желто-чёрные «шашечки» на крыше и соответствующие обозначения «такси» на борту автомобиля, внутри не будет таксометра и информации о стоимости услуг такси, а пассажирам не дадут чек или квитанцию об оплате услуг, т.е. не будут соблюдены обязательные требования для такси согласно законодательству Республики Казахстан о перевозках пассажиров и грузов автомобильным транспортом [4]. Мы предлагаем проанализировать возможные «плюсы» и «минусы» услуг перевозки таким нелегальным такси, чтобы понять, насколько назрела необходимость для более жесткого регулирования данной сферы дорожно-транспортных отношений со стороны государства.

Неоспоримым плюсом нелегального такси является его доступность, как по цене, так и по предложению: достаточно поднять руку на оживленной дороге, и уже возле клиента выстраиваются несколько потенциальных перевозчиков, с которыми можно поторгаться и доехать до пункта своего назначения за приемлемую цену. Однако многие приезжие перевозчики такси грубо нарушают правила дорожного движения, чтобы как можно скорее выполнить очередной заказ и принять следующего клиента: нарушают скоростной режим, выезжают на встречную полосу, нарушают правила маневрирования, проезжают на красный свет и т.п. Некоторые пассажиры рады быстрой езде, и даже готовы приплатить, особенно, если находятся в спешке.

Но чем нам приходится расплачиваться за такой сомнительный сервис?

Во-первых, иногородние перевозчики такси, приезжая в город в неконтролируемом количестве, существенно загружают движение на дорогах, создавая вышеупомянутые заторы.

Во-вторых, выше названные примеры нарушения правил дорожного движения (ПДД) приезжими перевозчиками такси негативно сказываются на безопасности дорожного движения, повышая риск совершения ДТП на дорогах, в том числе с серьезным травматизмом. По сути, пассажиры пользуются услугами такого такси на свой страх и риск, так как владелец транспортного средства не предоставляет никакой гарантии, что автомобиль является технически

исправным и не выйдет из строя во время эксплуатации. Более того, под видом перевозчиков такси нередко орудуют лица с преступными намерениями, такие как грабители и маньяки, что может иметь весьма печальные последствия для пассажиров.

В-третьих, систематическое нарушение правил дорожного движения иногородними перевозчиками такси, неуважительное поведение по отношению к другим участникам дорожного движения постоянно держит в напряжении простых автолюбителей, вызывая у них чувство стресса, как только они видят областные и иногородние номера. Это, в свою очередь, негативно сказывается на психологическом здоровье автолюбителей.

В-четвертых, деятельность большинства, если не всех, таких самозанятых перевозчиков такси не соответствует действующему законодательству в сфере перевозок пассажиров автомобильным транспортом и налогообложения, и фактически является незаконной.

Так, согласно подпункту 25 статьи 1 Закона РК «Об автомобильном транспорте» [3], «25) такси – легковой автомобиль, предназначенный для автомобильной перевозки пассажиров и багажа, оборудованный в соответствии с Правилами перевозок пассажиров и багажа автомобильным транспортом». Далее, Закон определяет, кто может работать перевозчиком такси: «25-1) перевозчик такси – индивидуальный предприниматель или юридическое лицо, оказывающие услуги по перевозке пассажиров и багажа такси». Законом также регламентируется, что перевозчик пассажиров должен иметь документы, подтверждающие его квалификацию и профессиональную пригодность в соответствии с законодательством Республики Казахстан об автомобильном транспорте, а его транспортное средство должно отвечать требованиям технических регламентов (пункт 1 статьи 7). Наконец, непосредственно к перевозкам такси Законом предъявляются требования запрете на использование для перевозок такси автотранспортных средств со специальным управлением, в том числе полностью ручным, правосторонним рулевым управлением, а также с количеством боковых дверей менее четырех (пункт 4 статьи 7).

Соответственно, перевозчики такси должны быть зарегистрированы в налоговых органах в качестве индивидуальных предпринимателей, уплачивать налоги с доходов, полученных от предоставления услуг такси, а также обязаны быть профессионально пригодными для этого вида деятельности, обеспечивать техническую исправность своего автомобиля и иметь соответствующее транспортное средство.

Далее, выше упомянутыми Правилами перевозок пассажиров и багажа автомобильным транспортом [4] регламентируется перевозка пассажиров и багажа такси. К перевозчикам пассажиров такси предъявляется ряд требований, включая требования об обязательном техническом осмотре легковых автомобилей, используемых для оказания услуг такси, о внешнем виде такси, об оплате за услуги и требования к оборудованию стоянок такси. Также регламентируются такие вопросы, как очередь на посадку в такси и право на внеочередную посадку в такси для инвалидов, пенсионеров, беременных женщин, пассажиров с детьми дошкольного возраста.

Как мы видим, на законодательном уровне осуществление пассажирских перевозок такси весьма детально регламентировано в целях обеспечения безопасности и удобства при пользовании услугами такси. Однако на практике никто не следит за соблюдением этих требований перевозчиками такси. Более того, ситуация усугубляется тем, что Кодексом Республики Казахстан об административных правонарушениях не предусматривается ответственность за нарушение перевозчиками такси выше перечисленных правил перевозок пассажиров [5]. Таким образом, территориальные органы административной полиции не могут привлечь перевозчиков такси за несоблюдение требований безопасности при перевозке пассажиров, а пассажиры лишены возможности предъявлять претензии к таким перевозчикам за некачественное предоставление услуг. То есть, существенный пробел в действующем законодательстве очевиден.

Проблемы в правоприменительной практике существуют также в сфере налогообложения перевозчиков такси. Согласно налоговому законодательству [6], любое лицо, оказывающее услуги на возмездной основе, обязано уплачивать налоги со своего дохода в бюджет. В свою очередь, деятельность по перевозкам пассажиров такси на самозанятой основе также является видом предпринимательской деятельности, и соответственно, перевозчики такси обязаны становиться на

учет в налоговые органы в качестве индивидуальных предпринимателей. Однако многие перевозчики такси, если не большинство, нарушают требования налогового законодательства. Более того, многие такие самозанятые перевозчики такси не считают, что они могут что-либо нарушать и их деятельность является нелегальной. Они рассматривают частный извоз как дополнительный заработок, которым они занимаются в свободное от основной деятельности время. Но суть происходящего не меняется: осуществление перевозок такси без надлежащей регистрации в налоговых органах приводит к сокрытию доходов и соответственно систематическому уклонению от уплаты налогов в государственный бюджет. Данная ситуация усугубляется еще и тем, что налоговые инспекторы физически не в силах проверить всех фактических перевозчиков такси на наличие у них регистрации в налоговых органах в силу отсутствия у таких перевозчиков соответствующего оформления транспортного средства. Также логически напрашивается вопрос, какой территориальный налоговый орган должен контролировать деятельность незарегистрированных перевозчиков такси, ведь они могут осуществлять свою деятельность на территории нескольких районов города. А если перевозчик такси иногородний, то ситуация еще более усложняется...

III. Пути решения проблем пассажирских перевозок такси

Из выше перечисленного очевидно, что в работе нелегальных перевозчиков такси больше минусов, чем плюсов. Частный извоз используется многими гражданами как дополнительный способ заработка с помощью своего автомобиля, однако качество и безопасность услуг оставляет желать лучшего. Решением вышеперечисленных проблем могло бы стать лицензирование осуществление пассажирских перевозок такси как вида предпринимательской деятельности. Как известно, лицензированию подлежат те виды деятельности, которые имеют особую важность для общественных отношений, такие как обеспечение безопасности. Именно поэтому в нашей стране лицензированию подлежат, к примеру, строительство жилых домов, оказание услуг в сфере здравоохранения, производство и хранение ядов, использование атомной энергии и т.д. [7]. Вопросы обеспечения безопасности дорожного движения также являются важными для нашего общества, поэтому организация работы общественного транспорта также подлежит лицензированию. Однако законом до сих пор не урегулирована деятельность по осуществлению пассажирских перевозок легковым такси, что также свидетельствует о пробеле в законодательном регулировании.

В рамках лицензирования к перевозчикам такси можно предъявить ряд требований по обеспечению безопасности перевозки пассажиров, дорожного движения, а также соблюдения налогового законодательства:

- 1) требование проходить регулярный технический осмотр для предупреждения выхода из строя транспортного средства во время эксплуатации;
- 2) требование о наличии соответствующего профессионального стажа и навыков для работы перевозчиком такси и наличии права на управление транспортным средством;
- 3) требование оборудовать такси в соответствии с Правилами перевозок пассажиров автомобильным транспортом;
- 4) требование о регистрации в качестве индивидуального предпринимателя и уплате налогов в бюджет.

С одной стороны, перевозчикам такси придется понести дополнительные расходы, которые напрямую отразятся на увеличении стоимости услуг для пассажиров. Но, с другой стороны, в лицензировании перевозок такси есть немало положительных сторон:

- 1) лицензирование позволит вывести из тени нелегальных перевозчиков такси: они будут уплачивать пенсионные взносы и социальные отчисления, которые они смогут использовать в случае нетрудоспособности и при выходе на пенсию;
- 2) количество безработных в стране существенно снизится, так как реально работающие перевозчики такси смогут официально числиться самозанятыми;
- 3) государственный бюджет будет пополняться за счет налоговых отчислений перевозчиков такси;

4) и самое главное, пассажиры такси могут быть уверены, что их будут обслуживать компетентные водители на проверенном автомобильном транспорте.

Важно отметить, что лицензирование такси применяется во всех прогрессивных странах, в том числе, в странах Европейского Союза, США, и с 2011 года в Российской Федерации, в целях повышения безопасности и общего качества оказания услуг перевозок такси. Данная практика приносит неоспоримую пользу обществу и государству.

Здесь мы хотим рассмотреть и сравнить между собой правила лицензирования перевозок такси в странах с крупными мегаполисами, такие как Российская Федерация, Великобритания и США.

Российская Федерация

В РФ правила лицензирования перевозок такси достаточно просты. Для получения разрешения (лицензии) водитель должен обратиться с полным пакетом документов в территориальный орган министерства транспорта, который решает вопрос о предоставлении разрешения. Пакет необходимых документов включает:

- копия документа, удостоверяющего личность заявителя;
- копия регистрации заявителя в налоговых органах в качестве индивидуального предпринимателя;
- копия свидетельства о регистрации автомобиля (это может быть как паспорт транспортного средства, так и копия договора лизинга, генеральная доверенность или договор аренды);
- подтверждение прохождения техосмотра не реже 1 раза в год;
- наличие подтвержденного водительского стажа не менее 3 лет;
- наличие специальной цветографической разметки на борту автомобиля в виде контрастных шашечек, а также наличие шашечек на крыше автомобиля;
- наличие таксометра, объединенного с кассовым аппаратом (при отсутствии кассового аппарата могут использоваться бланки квитанций для подтверждения оплаты за проезд). Если используются фиксированные тарифы, таксометр к установке не обязателен.

Разрешение на осуществление деятельности по перевозке пассажиров такси выдается сроком на 5 лет, ее стоимость в зависимости от региона колеблется от 0 до 5000 рублей. Информация обо всех выданных лицензиях размещается на официальном сайте регулирующего органа [8]. Водители такси также обязаны размещать информацию о своей лицензии и номера телефонов регулирующего органа в салоне автомобиля, что позволяет пассажирам обратиться с жалобой в случае некачественного обслуживания.

Важно отметить, что разрешение действует только на территории того субъекта Российской Федерации, где оно было выдано. Более того, местными законодательными органами может устанавливаться максимальное количество транспортных средств, используемых для оказания услуг по перевозке такси в целях совершенствования транспортного обслуживания населения и оптимизации транспортной нагрузки на улично-дорожную сеть. При этом учитывается численность населения субъекта Российской Федерации, уровень обеспеченности населения услугами общественного транспорта и развития улично-дорожной сети. Таким образом, местные исполнительные и законодательные органы регулируют, чтобы на их территории не осуществляли деятельность перевозчики такси из других областей, и чтобы местные перевозчики такси не создавали нагрузку на дорожно-транспортную сеть и, соответственно, заторы на дорогах.

Великобритания, Лондон

В Великобритании лицензия на осуществление перевозок пассажиров такси действует только у пределах определенной территории, и требования для ее получения также варьируются в зависимости от места осуществления деятельности. Например, для того чтобы осуществлять перевозки такси в Лондоне, кандидат должен сдать дополнительные экзамены на знание карты всех районов города, а также на знание облика всех значимых зданий города; такая лицензия стоит дороже, но при соответствии всем требованиям успешный кандидат получает право работать в черте всего города. Территориальность лицензии определяется различным цветом значков такси:

зеленым (для Лондона) или желтым (для пригорода) [9]. Таким образом, перевозчики такси могут осуществлять деятельность только в пределах территории, которая покрывается лицензией.

Важно отметить, что государственный орган, выдающий лицензии на перевозку пассажиров такси, строго придерживается принципов безопасности дорожного движения и безопасности пассажиров. Исходя из этих принципов, для получения лицензии перевозчика такси кандидат должен соответствовать следующим требованиям:

- быть старше 21 года;
- иметь права на управление автотранспортом в течение последних трех лет;
- не иметь судимостей (если есть судимость за определенные преступления против личности, особенно сексуального характера, то в лицензии будет изначально отказано);
- быть годным по состоянию здоровья (учитывается физическое и психологическое здоровье);
- сдать экзамен на аккуратное вождение;
- сдать экзамен на топографические знания, т.е. знание карты всех районов города, чтобы хорошо ориентироваться в черте города и моментально определять маршруты по заказам клиентов;
- сдать экзамен на знание облика зданий Лондона (для лицензии в черте города).

Стоимость всего процесса, включая подачу заявления на лицензию, сдачу экзаменов и собственно саму лицензию, составляет 930-950 фунтов стерлингов. Лицензия предоставляется сроком на 5 лет с последующим продлением.

Соединенные Штаты Америки, Нью-Йорк

В США лицензия на осуществление перевозок такси также является территориальной по своему характеру. При этом существует ограничение на количество автомобилей такси, которые могут оказывать услуги в одном населенном пункте. Так, к примеру, в городе Нью-Йорк, штат Нью-Йорк, в 2014 году зарегистрировано 13 437 так называемых медальонных такси – такси желтого цвета, визитная карточка города, при этом лицензии на вождение такого такси имеются у более 50 000 человек [10]. Сами «медальоны», или разрешения на управление такси желтого цвета, стоят очень дорого (до 1 000 000 долларов США [11]), поэтому купить их в основном могут только крупные таксопарки или инвестиционные компании, которые впоследствии сдают их в аренду физическим лицам.

К кандидатам на получение лицензии осуществлять перевозки такси предъявляется ряд строгих требований в целях обеспечения безопасности дорожного движения и высокого качества обслуживания пассажиров такси. Если кандидат не будет соответствовать хотя бы одному пункту, то его заявление будет отклонено [12]:

- быть старше 19 лет;
- сдать отпечатки пальцев;
- пройти тест на наркозависимость;
- просмотреть обязательное видео о запрете использования автомобиля такси в целях содействия проституции;
- иметь права на управление автотранспортом. При этом учитывается история управления автотранспортом: был ли кандидат виновен в совершении дорожно-транспортного происшествия, совершал ли грубые нарушения правил дорожного движения и т.п.;
- отсутствие судимости за тяжкие преступления, особенно против личности и имущества;
- не иметь неоплаченных штрафов за нарушение правил дорожного движения;
- пройти курс и сдать экзамен по аккуратному вождению;
- пройти медицинский осмотр;
- пройти подготовку в школе такси и сдать выпускные экзамены, в том числе на знание английского языка;
- пройти тренинг по обслуживанию пассажиров с ограниченными возможностями, в том числе ограниченных в передвижении.

Стоимость лицензии и всех сборов составит примерно 500 долларов США. Первичная лицензия выдается сроком на 1 год, а в последующем ее нужно продлевать каждые два года.

Очевидно, что среди всех рассмотренных примеров, в США предъявляются наиболее строгие требования к кандидатам на получение лицензии осуществлять перевозки такси. Такие требования объясняются стремлением властей максимально обеспечить безопасность дорожного движения, а также комфорт и безопасность пассажиров, включая пассажиров с ограниченными возможностями.

IV. Выводы и рекомендации

В результате проведенного исследования можно сделать следующие научные выводы:

1. Государственное регулирование пассажирских перевозок такси в Республике Казахстан на практике не способно обеспечить ни безопасность дорожного движения, ни личную безопасность пассажиров такси. Таким образом, нарушаются положения статьи 3 Закона РК «О дорожном движении», которая гласит, что основными принципами дорожного движения являются: 1) приоритет жизни и здоровья участников дорожного движения над экономическими результатами хозяйственной деятельности; и 2) приоритет ответственности государства за обеспечение безопасности дорожного движения над ответственностью участников дорожного движения... [13].

2. Государственное регулирование пассажирских перевозок такси в Республике Казахстан не способно предотвратить создание заторов на дорогах крупных городов в силу отсутствия ограничения на количество легковых такси, которые могут осуществлять пассажирские перевозки в пределах населенного пункта.

3. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях не предусматривает ответственность за нарушение перевозчиками такси правил перевозок пассажиров, установленных законодательством. Правовая норма, не подкреплённая санкцией, является, по сути, декларативной. Так и в данном случае отсутствие административной ответственности за нарушение правил пассажирских перевозок такси не позволяет правоохранительным органам эффективно обеспечивать их соблюдение.

4. Государственное регулирование перевозок такси неэффективно с точки зрения исполнения налоговых обязательств, так как государственный бюджет ежегодно недополучает значительные суммы налоговых платежей, которые должны уплачиваться водителями такси в качестве индивидуальных предпринимателей.

5. Отсутствует учет/статистика всех лиц, фактически оказывающих услуги такси в Республике Казахстан, что создает почву для ряда потенциальных правонарушений и преступлений, включая уклонение от уплаты налогов, преступления против личности и преступления против собственности.

Для более эффективного регулирования перевозок такси в Республике Казахстан рекомендуем внести следующие изменения в действующее законодательство:

1. С учетом зарубежной практики на законодательном уровне внедрить лицензирование осуществления пассажирских перевозок такси для более эффективного обеспечения безопасности дорожного движения в Республике Казахстан, а также для более эффективного учета и контроля над индивидуальными предпринимателями, осуществляющими перевозки такси. Каждая из рассмотренных выше моделей лицензирования имеет как свои неоспоримые плюсы, так и явные минусы. Тем не менее, посредством лицензирования целесообразно установить следующие требования к водителям такси в дополнение к закрепленным в законодательстве: минимальный возраст водителя такси, минимальный водительский стаж, наличие навыков аккуратного вождения, отсутствие судимостей за тяжкие преступления против личности и против имущества, требования о наличии номера лицензии и телефонов регулирующего органа в салоне такси для сведения пассажиров.

2. Ввести административную ответственность за нарушение правил перевозок пассажиров водителями такси. Стоит отметить, что в Российской Федерации до 2011 года существовала аналогичная ситуация с отсутствием административной ответственности за нарушение правил перевозок пассажиров и багажа легковым такси. С введением соответствующей административной ответственности ситуация с соблюдением правил водителями такси значительно улучшилась.

3. Разработать меры по ограничению въезда иногородних транспортных средств в крупные города с целью осуществления перевозок такси, что позволит существенно снизить нагрузку на дорожно-транспортную систему и предотвратить заторы на дорогах.

В Казахстане вопрос осуществления перевозок такси пока полностью не урегулирован. Однако это как раз тот вопрос, который требует скорейшего разрешения, учитывая, что такси является своеобразной визитной карточкой любого города, и именно по качеству и безопасности услуг такси судят об уровне развития не только отдельно взятого города, но и всей страны.

В свою очередь, предложение о необходимости вводить лицензирование перевозок такси найдет немало критиков и сторонников. Но какова бы ни была позиция по лицензированию перевозок такси, в итоге основной вопрос – это вопрос той цены, которую каждый из нас готов платить за безопасность своей жизни и своего здоровья, пользуясь услугами такси.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Информационный портал auto.headline.kz: «В Алматы количество автомобилей за 20 лет выросло в 3 раза» // http://auto.headline.kz/na_dorogah_rodinyi/v_almatyi_kolichestvo_avtomobiley_za_20_let_vyiroslo_v_3_raza.html 2. Департамент статистики город Алматы // <http://rus.almaty.gorstat.kz/>
- [2] Закон Республики Казахстан от 4 июля 2003 года № 476-II «Об автомобильном транспорте» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.09.2014 г.) // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1041485
- [3] Постановление Правительства Республики Казахстан от 2 июля 2011 года № 767 «Об утверждении Правил перевозок пассажиров и багажа автомобильным транспортом» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 12.03.2014 г.) // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31030058
- [4] Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 30 января 2001 года № 155-II (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.09.2014 г.) // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1021682
- [5] Кодекс Республики Казахстан от 10 декабря 2008 года № 99-IV «О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс)» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.09.2014 г.) // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30366217
- [6] Закон Республики Казахстан от 11 января 2007 года № 214-III «О лицензировании» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.09.2014 г.) // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30087221
- [7] Федеральный закон от 21.04.2011 N 69-ФЗ (ред. от 23.04.2012) «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации» (Закон «О такси») // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_131756/
- [8] Advice and guidance on the consideration of taxi and private hire licence applications in London, издано Transport for London, UK, 2014 год // <http://www.tfl.gov.uk/cdn/static/cms/documents/driver-operator-and-vehicle-licensing-guidelines.pdf> [последний просмотр 31 октября 2014 г.]
- [9] Справочник по такси (Taxicab Fact Book), Штат Нью-Йорк, США, 2014 год // http://www.nyc.gov/html/tlc/downloads/pdf/2014_taxicab_fact_book.pdf
- [10] The New York World, “Surge pricing for drivers’ taxi medallions”, 20 January 2014, <http://www.thenewyorkworld.com/2014/01/20/taxi-medallions/>
- [11] Официальный сайт Комиссии такси и лимузинов города Нью-Йорк (NYC Taxi & Limousine Commission) // <http://www.nyc.gov/html/tlc/html/industry/drivers.shtml>
- [12] Закон Республики Казахстан от 17 апреля 2014 года № 194-V «О дорожном движении» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.09.2014 г.) // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31536713

REFERENCES

- [1] Auto.headline.kz News Portal, “The number of motor vehicles in Almaty city has risen by three times in the past 20 years” // http://auto.headline.kz/na_dorogah_rodinyi/v_almatyi_kolichestvo_avtomobiley_za_20_let_vyiroslo_v_3_raza.html [last viewing on 31 October 2014]
- [2] Department of Statistics of Almaty City // <http://rus.almaty.gorstat.kz/> [last viewing on 31 October 2014]
- [3] The Law of the Republic of Kazakhstan dated 4 July 2003 # 476-II “About Auto Transport” (with amendments and additions as of 29 September 2014) // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1041485 [last viewing on 31 October 2014]
- [4] The Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated 2 July 2011 #767 «About Approval of the Rules of Transportation of Passengers and Luggage by Auto Transport” (with amendments and additions as of 12 March 2014) // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31030058 [last viewing on 31 October 2014]
- [5] The Code of the Republic of Kazakhstan on Administrative Offences dated 30 January 2001 #155-II (with amendments and additions as of 29 September 2014) // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1021682 [last viewing on 31 October 2014]
- [6] The Code of the Republic of Kazakhstan dated 10 December 2008 # 99-IV “On Taxes and Other Obligatory Payments to the Budget (the Tax Code)” (with amendments and additions as of 29 September 2014) // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30366217 [last viewing on 31 October 2014]

- [7] The Law of the Republic of Kazakhstan dated 11 January 2007 #214-III “About Licencing” (with amendments and additions as of 29 September 2014) // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30087221 [last viewing on 31 October 2014]
- [8] The Federal Law dated 21 April 2011 N 69-FZ (edition as of 23 April 2012) “About Inclusion of Amendments to Certain Legislative Acts of the Russian Federation” (Taxi Law) // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_131756/ [last viewing on 31 October 2014]
- [9] Advice and guidance on the consideration of taxi and private hire licence applications in London, published by Transport for London, UK, 2014 год // <http://www.tfl.gov.uk/cdn/static/cms/documents/driver-operator-and-vehicle-licensing-guidelines.pdf> [last viewing on 31 October 2014]
- [10] Taxicab Fact Book, published by NYC Taxi & Limousine Commission, USA, 2014 // http://www.nyc.gov/html/tlc/downloads/pdf/2014_taxicab_fact_book.pdf [last viewing on 31 October 2014]
- [11] The New York World, “Surge pricing for drivers’ taxi medallions”, published 20 January 2014, <http://www.thenewyorkworld.com/2014/01/20/taxi-medallions/> [last viewing on 31 October 2014]
- [12] Official website of the NYC Taxi & Limousine Commission, USA // <http://www.nyc.gov/html/tlc/html/industry/drivers.shtml> [last viewing on 31 October 2014]
- [13] The Law of the Republic of Kazakhstan dated 17 April 2014 № 194-V “On Road Traffic” (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.09.2014 г.) // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31536713 [last viewing on 31 October 2014]

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖОЛАУШЫЛАРДЫ ТАКСИ ТАСЫМАЛДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Ажигулова Х.К.

Ұлыбританияның Оксфорд Университетінің магистрі, Ұлыбританияның Лестер университетінің докторанты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Мемлекет және заң ғылыми институты, Алматы қ.

Түйін сөздер: жол-транспорттық қатынастар, жол қозғалысы қауіпсіздігі, жолаушыларды такси тасымалды реттеу, такси қызметтері, Қазақстан Республикасындағы таксині лицензиялау, такси тасымалдаушысы.

Аннотация. Осы ғылыми мақалада автор Қазақстан Республикасындағы жолаушыларды такси тасымалды құқықтық реттеу саласындағы өзекті мәселелер және оларды шешу тәсілдері талдап жіктейді. Такси тасымалының қауіпсіздігін және сапасын көтеруге үшін ұлттық заңнамаға өзгерістерді енгізу туралы бірнеше ұсынымдарды жасайды.

Сведения об авторе

Ажигулова Халида Канатбековна, магистр права Университета Оксфорд Великобритании, докторант Университета Лестер Великобритании

Место работы: Научный институт государства и права КазНУ им. аль-Фараби.

Адрес: Республика Казахстан, 050040, г. Алматы, пр-т аль-Фараби, 71. Тел.: +7 (727) 377-33-30. Факс +7 (727) 377-33-44. E-mail: kazasintlaw@mail.ru, kazhigulova@gmail.com

Поступила 15.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 77 – 83

UDC 330**MULTIDIMENSIONAL PHENOMENON OF INTELLECTUAL PROPERTY****A.Ramazanov¹, Т.Азатбек²**¹Kazakh National Research Technical University after K.I.Satpayev, Almaty,²The Eurasian national university of the name L.N.Gumilev
ramazanov_ altay@mail.ru, tolkyn_d_2005@mail.ru

Key words: intellectual property, right of intellectual ownership, intellectual product, intellectual activity, knowledge.

Abstract. Scientific and technical progress changes the look of production, man and all his surroundings. Under influence of such changes, a man improves and brings in yet greater changes. And this взаимообусловленный process becomes the result of an increase intellectual activity of man. Intellectual property comes forward the socio-economic form of intellectual activity providing a forward forward movement. Interdisciplinary character of intellectual property is in-process certain. Intellectual property as category of right, considered as rights on the results of creative activity. In hired the system of relations of intellectual property, including the owner-creator of results of интеллект-туальной activity, is presented; economic agents, directly использующих these results in economic activity; institute of intellectual property, providing the guard of economic interests of participants of relations; objects of intellectual property, isolated by the institute of intellectual property; "third" persons.

УДК 330**МНОГОМЕРНЫЙ ФЕНОМЕН ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ****А.Рамазанов, Т.Азатбек**

Казахский Национальный Исследовательский Технический Университет им. К.И. Сатпаева, г. Алматы

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

ramazanov_altay@mail.ru, tolkyn_d2005@mail.ru

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, право интеллектуальной собственности, интеллектуальный продукт, интеллектуальная деятельность, знание.

Аннотация. Научно-технический прогресс меняет облик производства, человека и всего его окружения. Под влиянием таких изменений, человек совершенствуется и вносит еще большие изменения. И этот взаимообусловленный процесс становится результатом усиленной интеллектуальной деятельности самого человека. Социально-экономической формой интеллектуальной деятельности, обеспечивающей поступательное движение вперед, выступает интеллектуальная собственность.

В работе определен междисциплинарный характер интеллектуальной собственности. Интеллектуальная собственность как категория содержит нравственную и гуманистическую, правовую (юридическую), экономическую сущность. Интеллектуальная собственность как категория права, рассмотрена как права на результаты творческой деятельности.

В данной работе представлена система отношений интеллектуальной собственности, включающая собственника-создателя результатов интеллектуальной деятельности; экономических агентов, непосредственно использующих данные результаты в экономической деятельности; институт интеллектуальной собственности, обеспечивающий охрану экономических интересов участников отношений; объекты интеллектуальной собственности, обособленные институтом интеллектуальной собственности; «третьи» лица.

Философские аспекты интеллектуальной собственности рассматриваются в работах Г.Гегеля[1], К.Поппера[2], А. М.Ноноре[3], С.В.Егорова[4], А. М. Орехова[5]. Проблемы правовых отношений интеллектуальной собственности изучаются Landes W., Posner R.[6], А.Норре[7], N. Stephan Kinsella[8], С. А. Судариковым[9]. Экономическая реализация отношений интеллектуальной собственности приводятся в работах А.Н. Елисеева, И.Е. Шульга[10], Н.А.Урузбаевой[11]. А.Рамазанов интеллектуальную собственность рассматривал в свете теории знаний в монографии «Экономика знаний» [12]

Цель исследования состоит в системном раскрытии содержания интеллектуальной собственности, специфики и функции ее в интеллектуальной деятельности.

Результаты исследования

1. Методологические основы формирования интеллектуальной собственности

Философские предпосылки формирования интеллектуальной собственности, сущность которого обусловлена его идеальной природой, складываются на заре западноевропейской цивилизации в период античности, когда была осуществлена рефлексия накопленного знания и возможных способов его бытия[4]. К периоду античности исходит концепция материального мира и нематериального мира. Древнегреческий философ в IV веке до н.э. Платон сформулировал концепцию, в которой обосновал различие материального мира (мира вещей) и нематериального мира (мира идей). Платоновская традиция различения мира вещей и мира идей на новом уровне интерпретации воспроизводится Гегелем, который обращается к исследованию духовной творческой деятельности, считая ее основной деятельностью человека, поскольку именно она создает все существующее, представляющее теоретическое или объективированное знание. Гегель различал внутреннюю (неотчуждаемую) и внешнюю (отчуждаемую) собственность, выводя ту и другую из «**наличного бытия**» личности. Внешнюю собственность он связывал с владением внешними вещами, что, «с одной стороны, есть мое, а с другой - обладает моментом внешнего наличного бытия»[1]. Внутреннюю (духовную) собственность он рассматривал как владение духовными объектами, к которым относились мысли, идеи, знания (разум), свобода и т.п.

Гносеологический ракурс понимания интеллектуальных продуктов как особой сферы бытия основана на концепции К. Поппера[2], согласно которой мир объективного содержания мышления, мир научных идей, проблем, поэтических мыслей и произведений искусства в значительной степени автономен, объективен и предъясняется человеку как содержание журналов, книг, библиотек, географических карт, произведений искусства и т.п.

Интеллектуальная собственность имеет многомерное содержание. В ней скрыта нравственная и гуманистическая, правовая (юридическая), экономическая сущность.

Нравственный аспект сущности интеллектуальной собственности выражается в том значении, которое она имеет для развития человека и общества, т.е. интеллектуальная собственность гуманистически ориентирована. Гуманистический смысл интеллектуальной собственности заключается в том, что она призвана способствовать развитию человека и общества, раскрытию духовного потенциала личности, которая должна быть уверена в том, что результаты ее духовного труда будут защищены государством. Интеллектуальная (духовная) деятельность определяется чувственными и понятийными образами, отражающие все возможное, реально существующее или воображаемое бытие мира, преобразуемое интеллектуальными средствами. Духовная деятельность осуществляется с помощью логических операций мышления, позволяющих создать новые образы.

Интеллектуальная собственность как категория права, рассматривает совокупность прав на результаты творческой деятельности и средства индивидуализации, не зависимо от сферы и вида деятельности. Под «интеллектуальной собственностью» юристы понимают особые виды идей (или – особые типы знания и информации), которые являются «новыми» или «оригинальными» по своему содержанию, «совместимы» с определенным материальным носителем, могут быть как свободно размножены, так и свободно «отчуждены» от творца, – т.е. автора или изобретателя[13, с. 19].

Основными сферами, на которые может быть распространено действие авторского и патентного прав, признаются сфера искусства и сфера производства. Интеллектуальным собственником соответственно выступают художники, изобретатели, артисты, режиссер, создатель новых компьютерных программ, интегральных схем или оригинальных моделей в биотехнологии,

обладатель «ноу-хау». Везде, где законом обеспечивается защита новых идей, произведений или новых технологий, можно говорить, что там действует «право интеллектуальной собственности» - юридическая система ее признания и толкования. Однако, знание (идея), которую закон обязуется защищать, предварительно должно быть воплощено на определенном материальном носителе - бумаге, дискете и т.п. Поэтому существует мнение, которое утверждает, что закон охраняет, собственно, не идею, а лишь «форму ее выражения» [14, с.27]. Таким образом, правовая сущность интеллектуальной собственности - это исключительно новое знание в сфере творчества, и при этом тесно связанное с материальным носителем, без которого это новое знание вообще не может быть поставлен под защиту.

Международные правоотношения относят интеллектуальную собственность к международному частному праву. В Соглашении ТРИПС указывается: «Право интеллектуальной собственности является частным правом»¹.

В основе правовых систем ряда европейских стран и международного права находится деление права на публичное и частное. Исторически деление права на публичное и частное появилось в Древнем Риме: публичное право относилось к правам общества, а частное - к правам физических и юридических лиц.

На международном уровне отношения между государствами регулирует международное публичное право (обычно называют международным правом), взаимоотношения иностранных физических и юридических лиц - международное частное право международными договорами.

Права и обязанности государств, вытекающие из международных договоров, регулирует Венская конвенция о праве международных договоров. Конвенция применяется к договорам, заключенным между государствами, а также к договорам межправительственных организаций. Положения Венской конвенции применяются к ВОИС, ВТО, ЮНЕСКО и др.

В Казахстане представлено законодательство в области защиты интеллектуальной собственности. Авторское и патентное право в Республике Казахстан регулируется Конституцией РК, статьями 971 - 984 Гражданского Кодекса РК, Законом РК «Об авторском праве и смежных правах», Патентным законом Республики Казахстан.

Защита интеллектуальной собственности в Казахстане регулируется международными актами. Административным регулятором в отношении договоров интеллектуальной собственности является Всемирная организация интеллектуальной собственности (ВОИС). Всемирная торговая организация (ВТО) выполняет административные функции в отношении Соглашения по Торговым Аспектам Прав Интеллектуальной Собственности (ТРИПС). ЮНЕСКО выполняет административные функции в отношении Всемирной конвенции об авторском праве. Административные функции в отношении Римской конвенции - ЮНЕСКО и Международной организацией труда совместно с ВОИС, в отношении Международной конвенции по охране селекционных достижений - Международным союзом по охране селекционных достижений (УПОВ).

Защита интеллектуальной собственности в Казахстане регулируется и в рамках Евразийского экономического Союза. В рамках Таможенного Союза уже действует соглашение о единых принципах в сфере охраны и защиты прав интеллектуальных собственности от 9 декабря 2010 года.

В Казахстане контроль за деятельностью физических и юридических лиц, использующих объекты авторского права и смежных прав, осуществляет уполномоченный государственный орган - Комитет по правам интеллектуальной собственности Министерства юстиции РК, а в защите прав авторов и исполнителей активное участие принимает республиканское общественное объединение «Казахстанское авторское общество» и объединение юридических лиц «Казахстанская ассоциация по защите авторских и смежных прав».

2. Экономические отношения интеллектуальной собственности

Собственность интеллектуальная представляет собой отношения присвоения, складывающиеся между индивидуумами в процессе общественного воспроизводства, но отношения присвоения особых объектов - результаты интеллектуального труда, а также его средства. Интеллектуальная собственность есть ограниченный ресурс и в случае его присвоения

одним субъектом его использование другим предполагает обязательное вступление его в производственные отношения с первым.

Основным неимущественным средством интеллектуального труда является интеллект человека, который представляет собой развитую способность к рациональному освоению действительности. Человек постоянно находится в процессе своего развития, претерпевает развитие и его мышление как результат индивидуальной интеллектуальной деятельности, направленный на формирование самого интеллекта, так как формируемые суждения, мысли теории в уме человека есть составные элементы его интеллектуальных способностей. В определенной степени интеллект как продукт интеллектуальной деятельности может выступать объектом интеллектуальной собственности. Структура интеллекта представлена, с одной стороны, комплексом способностей, а с другой, - комплексом знаний.

Отношения присвоения интеллектуальной собственности не просто присущи самому процессу интеллектуальной деятельности, а опосредуют ввод любого результата интеллектуально-творческой деятельности в хозяйственный оборот. Сама природа объектов интеллектуальной собственности служит причиной обособления данного вида собственности в спектре других форм. По содержанию вся совокупность отношений присвоения может быть разделена на отношения собственности вещественной и интеллектуальной.

Поскольку интеллектуальный продукт ценен благодаря определенному количеству "знания" или оригинальной информации (звуковой, визуальной и т.п.), которые он содержит, интеллектуальная собственность в конечном итоге сводима к собственности на знание (информацию). Данная особенность обуславливает и две характерные черты интеллектуальной собственности [15]:

Во-первых, поскольку "знание" может существовать в "связанном" с индивидуумом состоянии (в составе интеллекта) или иметь предметный носитель, выделяется соответственно два вида интеллектуальной собственности - субъектная и объективированная.

Во-вторых, со свойствами "знания" (неисчерпаемость, неуничтожимость и т.п.) связаны такие особенности собственно отношений присвоения как тождественность отношений владения и "познания" (чтобы завладеть идеей достаточно ее узнать), возможность присвоения одновременно многими лицами, возможность реализации отношений использования не зависимо от собственника.

Во Франции, Германии и других европейских странах под "интеллектуальная собственность" понимается право литературно-художественного созидания (литературно-художественная собственность - авторское право) и право промышленного творчества (промышленная собственность). В англосаксонских странах, понятие "интеллектуальная собственность" (Intellectual Property) относится только к литературно-художественной собственности.

Как отмечает И.А. Латыпов: «Интеллектуальную собственность следует рассматривать как подвид «духовной собственности». При этом данный вид собственности характеризует уникальную форму объективного выражения собственных духовных ценностей различных индивидов и социальных общностей в процессе духовного производства, выражает отношения по поводу производства, усвоения и передачи духовных ценностей в общественных отношениях» [16, с. 74].

В соответствии со статьей 125 ГК РК, интеллектуальной собственностью признается исключительное право гражданина или юридического лица на результаты интеллектуальной творческой деятельности и приравненные к ним средства индивидуализации юридического лица, продукции физического или юридического лица, выполняемых ими работ или услуг (фирменное наименование, товарный знак, знак обслуживания и т.п.).

Согласно определению Стокгольмской конвенции ВОИС интеллектуальная собственность подразумевает именно право собственности, но не саму собственность.

Авторская трактовка интеллектуальной собственности определяет ее как юридически оформленное право субъекта, на результаты интеллектуальной деятельности реализуемое в экономических отношениях по поводу владения, распределения, пользования интеллектуальным продуктом, имеющее социальное значение и способствующее развитию человеческого общества.

Субъектом интеллектуальной собственности выступают государство и физические лица как творцы, владельцы интеллектуальной деятельности, как обособленные агенты. Выделяются три группы объектов интеллектуальной собственности по степени отношения к индивидууму:

- объекты, связанные с характеристиками самого индивидуума;
- объекты, связанные с творческой, интеллектуально деятельностью личности и ее результатами;
- объекты, связанные с экономической деятельностью людей.

В современных условиях интеллектуальная собственность выступает в качестве: товара, финансового актива, фактора производства, торговой марки, капитала. Интеллектуальная собственность является источником дохода, предмета экономических сделок, конкурентного преимущества на рынке, стимулом производства, экономической активности. В результате усложнения интеллектуальной деятельности регулярно появляются новые объекты, которым необходима правовая охрана. При этом каждая страна вправе сама определять перечень объектов интеллектуальной собственности подлежащей охране. Поэтому данный список периодически пополняется и конкретизируется.

Интеллектуальная собственность, как аспект общественного блага характеризуется неконкурентным использованием, т.е. потребление блага одним лицом не уменьшает его стоимости для другого лица. Результаты интеллектуальной деятельности – интеллектуальные продукты могут относиться как к чистым, так и к смешанным благам, в зависимости от критерия конкурентности и степени исключаемости. К типу чистых частных благ относятся блага со свойствами полной конкурентности и полной исключаемости. Смешанные общественные блага обладают свойствами совместного потребления с высоким уровнем исключаемости и убываемости объема потребления.

Интеллектуальная собственность как «совокупность общественных отношений, возникающих при появлении и использовании результатов интеллектуальной деятельности» [17], обладает следующими специфическими функциями:

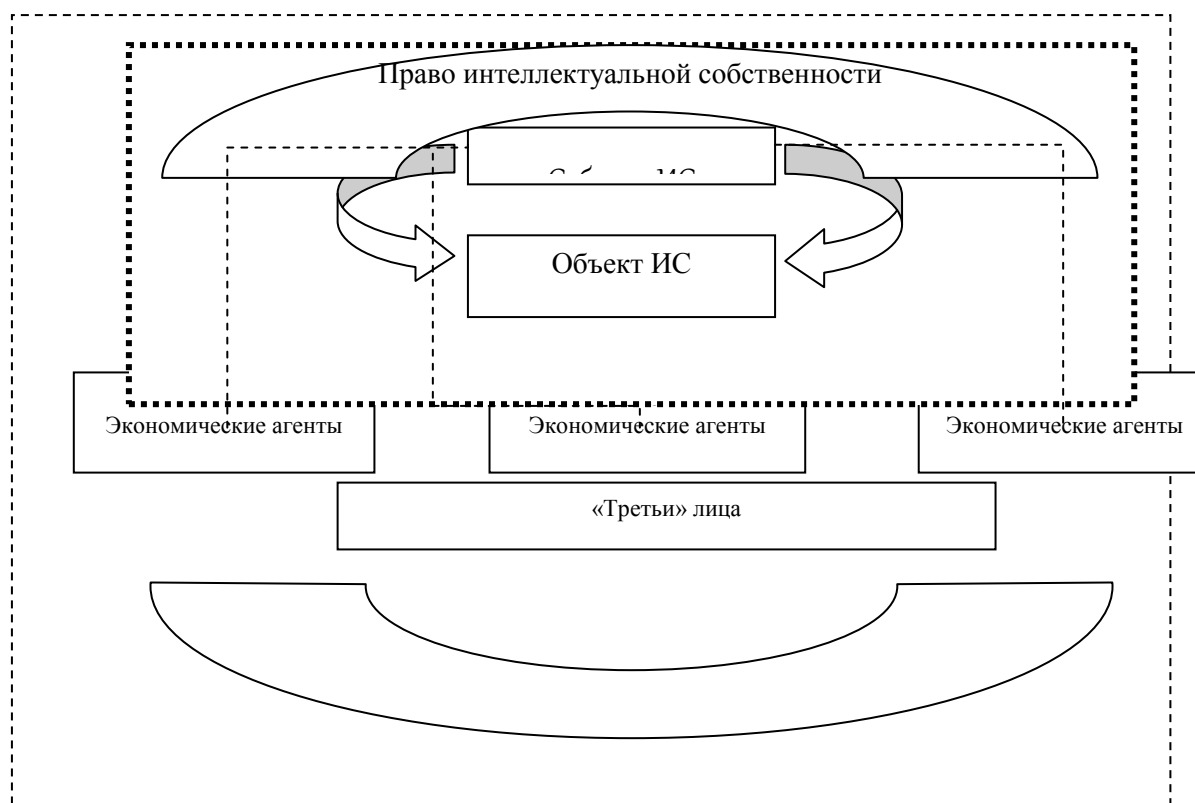
- а) средство придания продукции интеллектуальной деятельности особых потребительских свойств товара;
- б) средство конкурентного преимущества;
- в) средство получения сверхприбыли;
- г) средство законной монополизации знаний;
- д) средство синергетики творческого потенциала персонала организации.

Интеллектуальная собственность обладает следующими особенностями [18, с.28]:

1. Не ограничена в пространстве, следовательно, может использоваться неограниченным кругом лиц.
2. Не имеет физического потребления, не подвержена физическому износу (возможен моральный износ).
3. Требуется обособления от иных результатов интеллектуальной деятельности через юридическое закрепление.
4. Способна приносить доход, только в условиях закрепления прав на нее, не допускающих общедоступности использования.
5. Обеспечивает возможность формировать сферы влияния на рынке, осуществлять контроль над извлечением доходов от использования объекта.
6. Правовая защита имеет ограничение во времени, по истечении которого объект переходит в общественное достояние.

Интеллектуальную собственность следует анализировать не только как отношения присвоения, но и как отношения экономически и социально эффективного использования [18, с.29], когда объект присвоения имеет определенную полезность и рассматривается как средство придания продукту, особых потребительских свойств; получения сверхприбыли; конкурентного преимущества; законной монополизации знаний; синергетики творческого потенциала персонала организации.

Интеллектуальная собственность представляет собой систему (рисунок 1.).

Элементами ее являются институты интеллектуальной собственности и экономические отношения интеллектуальной собственности, а их тесная взаимосвязь, обусловленная стремлением к наиболее оптимальной реализации экономических интересов (стремлением к максимизации прибыли), составляет целостное образование, предоставляющее экономическому агенту определенные преимущества и обеспечивающее получение дополнительной прибыли.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Гегель Г. Философская пропедевтика/Гегель Г. В. Работы разных лет в 2-х т., Т. 1, М., 1974, С. 199.
- [2] Поппер К. Логика и рост научного знания, М.: Наука, 1983, С. 439.
- [3] Honore A. M. "Ownership". In Oxford essays in jurisprudence. Ed. by Guest A. W. (Oxford, 1961), P. 112–128.
- [4] Егоров С.В. Философско-методологические аспекты интеллектуальной собственности и ее правовой защиты. Автореферат диссертации к.ф.н. специальность ВАК РФ 09.00.08 .- Москва .- 2006// <http://cheloveknauka.com/filosofskoi-metodologicheskie-aspekty-intellektualnoy-sobstvennosti-i-ee-pravovoy-zaschity#ixzz3aOPNtuJB>.
- [5] Орехов А. М. Интеллектуальная собственность(опыт социально-философского исследования)// Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философских наук, М., 2009.
- [6] Landes W., Posner R. Trademark Law : An Economic Perspective // J. of Law and Economics. 1987, № 30, P. 265.
- [7] Hoppe A. The Economics and Ethics of Private Property (Boston: Kluwer Academic Publishers, 1993), pp. 191-193.
- [8] Kinsella N. Stephan «Knowledge, Calculation, Conflict, and Law: Review Essay of Randy E. Barnett, The Structure of Liberty: Justice and the Rule of Law», Quarterly Journal of Austrian Economics 2, no. 4 (Winter 1999), pp. 49-71.
- [9] Судариков С. А. Право интеллектуальной собственности : учеб. пособие, М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008, С.8 – 12.
- [10] Елисеев А.Н., Шульга И.Е. Институциональный анализ интеллектуальной собственности: Учеб.пособие, М.:ИНФРА – М, 2005, 192 с.
- [11] Урузбаева Н.А. Интеллектуальная собственность в индустриально – инновационной сфере Республики Казахстан: механизмы формирования и совершенствования, Алматы: Казак университети, 2007, 346 с.
- [12] Экономика знаний. 2- е изд./под науч. ред. д.э.н. А.Рамазанова, Алматы: 2011, 170 с.
- [13] Интеллектуальная собственность: Основные материалы :В 2-х ч., Пер. с англ., Новосибирск: ВО "Наука" Сибирская издательская фирма, 1993, 365с.
- [14] Дюма Р. Литературная и художественная собственность, М., 1989, с.27.
- [15] Манаенкова. Е. В. Формирование интеллектуальной собственности в российской экономике. Автореферат диссертации к.э.н.- 1997г.// <http://www.dissercat.com/content/formirovanie-intellektualnoi-sobstvennosti-v-rossiiskoi-ekonomike#ixzz3VxedLEaP>.
- [16] Латыпов И.А. Собственность на информацию как социально-философская проблема. Ижевск, 2007.

[17] Иванова М.Г. Управление интеллектуальной собственностью в решении задач инновационного развития российского общества (социологический анализ): Автореф. ... д-ра социол. наук. Москва, 2008. 58 с.

[18] Прохоров А.Н. Основные подходы к определению сущности понятия «интеллектуальной собственности»//Вестник Тюменского государственного университета, 2012, №11, с.21-29.

REFERENCES

- [1] Hegel' G. Filosofskaja propedeutika/Gegel' G. V. Raboty raznyh let v 2-h t., T. 1, M., 1974, S. 199.
- [2] Popper K. Logika i rost nauchnogo znaniya, M.: Nauka, 1983, S. 439.
- [3] Honore A. M. "Ownership". In Oxford essays in jurisprudence. Ed. by Guest A. W. (Oxford, 1961), R. 112–128.
- [4] Egorov S.V. Filosofsko-metodologicheskie aspekty intellektual'noj sobstvennosti i ee pravovoj zashhity. Avtoreferat dissertacii k.f.n. spe-cial'nost' VAK RF 09.00.08 .- Moskva .- 2006// <http://cheloveknauka.com/filosofsko-metodologicheskie-aspekty-intellektualnoy-sobstvennosti-i-ee-pravovoy-zashhity#ixzz3aOPNtuJB>.
- [5] Orehov A. M. Intellektual'naja sobstvennost'(opyt social'no-filosofskogo issledovaniya)// Avtoreferat dissertacii na soiskanie uche-noj stepeni doktora filosofskih nauk, M., 2009.
- [6] Landes W., Posner R. Trademark Law : An Economic Perspective // J. of Law and Economics. 1987, № 30, R. 265.
- [7] Hoppe A. The Economics and Ethics of Private Property (Boston: Kluwer Academic Publishers, 1993), pp. 191-193.
- [8] Kinsella N. Stephan «Knowledge, Calculation, Conflict, and Law: Review Essay of Randy E. Barnett, The Structure of Liberty: Justice and the Rule of Law», Quarterly Journal of Austrian Economics 2, no. 4 (Winter 1999), pp. 49-71.
- [9] Sudarikov S. A. Pravo intellektual'noj sobstvennosti : ucheb. poso-bie, M. : TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2008, S.8 – 12.
- [10] Eliseev A.N., Shul'ga I.E. Institucional'nyj analiz intellektual'noj sobstvennosti: Ucheb.posobie, M.:INFRA – M, 2005, 192 s.
- [11] Uruzbaeva N.A. Intellektual'naja sobstvennost' v industrial'no – innovacionnoj sfere Respubliki Kazahstan: mehanizmy formirovaniya i sovershenstvovaniya, Almaty: Kazak universiteti, 2007, 346 s.
- [12] Jekonomika znaniy. 2- e izd./pod nauch. red. d.je.n. A.Ramazanova, Almaty: 2011, 170 s.
- [13] Intellektual'naja sobstvennost': Osnovnye materialy :V 2-h ch., Per. s angl., Novosibirsk: VO "Nauka" .Sibirskaja izdatel'skaja firma, 1993, 365s.
- [14] Djuma R. Literaturnaja i hudozhestvennaja sobstvennost', M., 1989, s.27.
- [15] Manaenkova. E. V. Formirovanie intellektual'noj sobstvennosti v rossijskoj jekonomike. Avtoref dissetracii k.je.n.-1997g.// <http://www.dissercat.com/content/formirovanie-intellektualnoi-sobstvennosti-v-rossijskoj-ekonomike#ixzz3VxedLEaP>.
- [16] Latypov I.A. Sobstvennost' na informaciju kak social'no-filosofskaja problema. Izhevsk, 2007.
- [17] Ivanova M.G. Upravlenie intellektual'noj sobstvennost'ju v reshenii zadach innovacionnogo razvitija rossijskogo obshhestva (sociologicheskij analiz): Avtoref. ... d-ra sociol. nauk. Moskva, 2008. 58 s.
- [18] Prohorov A.N. Osnovnye podhody k opredeleniju sushhnosti ponjatija «intellektual'noj sobstvennosti»//Vestnik Tjumenskogo gosudarstvennogo universiteta, 2012, №11, s.21-29.

Зияткерлік меншіктің көп өлшемді құбылысы

А.Рамазанов

ramazanov_altay@mail.ru,

Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ Ұлттық Техникалық Университет, Алматы қаласы

Т.Азатбек

tolkyn_d2005@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Тірек сөздер: зияткерлік меншік, зияткерлік меншіктің құқығы, зияткерлік өнім, зияткерлік қызмет, білім.

Аңдатпа. Ғылыми - технологиялық прогресс озықтық ажарды өндірістің, адамның және барлық оның айналасының ауыстырады. Мынадай өзгерістің ықпалының астында, адам ұшталарды және тағы үлкен өзгерістерге енеді. Қарамастан және осы үдеріс өзінің адамының күшейтілген зияткерлік қызметінің нәтижесімен болады. прогресшіл ілгерілікті, қамсыздандыратын зияткерлік қызметтің әлеуметтік өзара шартты - экономикалық пішінімен зияткерлік меншік жұрт алдында сөйлейді. Жұмыста зияткерлік меншіктің пәнаралық мінезі тағайынды. Зияткерлік меншік сияқты санат адамдықты және адамдық, құқықты (заңды) асырайды, экономикалық жан. Зияткерлік меншік сияқты құқықтың санаты сияқты шығармашылық қызметтің нәтижелеріне деген құқықтарды. Айтылмыш жұмыста интеллектуалды қызметтің нәтижесінің меншік иемді-жаратқанын ішіне ал зияткерлік меншіктің қатынасының жүйесі; экономикалық агенттердің, ауызекі қолданыстағы айтылмыш нәтижелерді экономикалық қызметте; қатынастың қатыскандарының экономикалық мүддесінің күзетін қамсыздандыратын зияткерлік меншіктің институты; зияткерлік меншіктің институтымен оған зияткерлік меншіктің нысандары; "үш" беттер.

Сведения об авторах

Рамазанов Алтай Абдрахманович, зав. кафедрой Менеджмента и маркетинга КазНИТУ имени К.И.Сәтбаева, д.э.н. Азатбек Толкын, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, д.э.н.

Поступила 18.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 84 – 90

INVESTMENT POTENTIAL AND INVESTMENT IN THE REGION RK

Beysengaliyev B.T., Turekulova D. M.¹, Turekulova A.N.², Syrlybayeva N.SH.³

Beysengali@gmail.com, asya78@mail.ru, Turekul@mail.ru

Kazakh University of Economy, Finance and International Trade¹, Kazakh Agrarian University name S.Seifullin², New economic university name T. Ryskulov³

Key words: investments, investment potential, stimulation, region.

Abstract: The high heterogeneity of the investment space of Kazakhstan is one of the features of its economy. So Dana article analyzes and assesses the ease of investment attractiveness of regions of Kazakhstan as one of the components of the investment climate in the country is of great scientific and practical interest. The study on the subject used a wide range of methods: a systematic, theoretical generalization, grouping, comparative analysis, the method of scientific abstraction. The traditional approach to the analysis and evaluation of investment attractiveness of the regions is based on the construction of any rating (scores), or on the analysis of absolute indicators. In this paper, this approach is supplemented by statistical analysis of the structure of the investment attractiveness and its constituent elements (generalizing indicators of the structure, the structural and dynamic analysis, structural differences, etc.). As part of the study of regional differences highlighted in the main directions to improve the investment attractiveness of the region (the investment potential and risk).

УДК 332.1(574):001.895

**ИНВЕСТИЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ
И ИНВЕСТИЦИОННАЯ АКТИВНОСТЬ РЕГИОНОВ РК**

Бейсенгалиев Б.Т., Турекулова Д.М.¹, Турекулова А.Н.², Сырлыбаева Н.Ш.³

Beysengali@gmail.com, asya78@mail.ru, Turekul@mail.ru

Казахский университет экономики, финансов и международной торговли¹, Новый экономический университет им. Т.Рыскулова², Казахский аграрный университет им С. Сейфуллина³

Ключевые слова: инвестиции, инвестиционный потенциал, стимулирование, регион.

Аннотация: Высокая неоднородность инвестиционного пространства Казахстана является одной из особенностей ее экономики. Поэтому в данной статье проанализированы и дана оценка степени благоприятности инвестиционной привлекательности регионов РК, как одной из составляющих инвестиционного климата в стране представляет огромный научный и практический интерес. При проведении исследования по данной теме использовался широкий спектр методов: системный, теоретического обобщения, группировки, сравнительный анализ, метод научной абстракции. Традиционный подход к анализу и оценке инвестиционной привлекательности регионов основывается либо на построении рейтинга (балльных оценок), либо на анализе динамики абсолютных показателей. В данной статье, такой подход дополнен статистическим анализом структуры инвестиционной привлекательности и составляющих ее элементов (обобщающие показатели структуры, структурно-динамический анализ, анализ структурных различий и др.). В рамках изучения территориальных различий выделены основные направления по повышению инвестиционной привлекательности региона (инвестиционный потенциал и риск).

Введение. На современном этапе трансформации экономики РК, которая предполагает преобразование структур, форм, способов экономической деятельности и повышение деловой активности в экономике, проблема привлечения инвестиций и подъема на этой основе отечественного реального сектора экономики является центральной. От её успешного решения во многом зависят направленность и темпы дальнейших социально-экономических преобразований в

РК и поэтому, уделяется большое внимание к проблемам инвестиционного процесса в связи с необходимостью модернизации экономики, ее структурных преобразований, а также повышения эффективности производства на промышленных объектах.

В Послании Президента РК народу Казахстана «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» было отмечено: «Привлечение зарубежных инвестиций надо всецело использовать для трансферта в страну знаний и новых технологий. Необходимо создавать совместно с иностранными компаниями проектные и инжиниринговые центры. Нам следует призвать ведущие транснациональные компании, которые работают на крупнейших нефтегазовых и горно-металлургических объектах, чтобы они создавали здесь производства для обеспечения собственных нужд и сервиса» [1].

В последние годы усилия по обеспечению устойчивого экономического роста и стабилизации макроэкономических показателей принесли хорошие результаты, что дает основание отнести Казахстан к числу тех государств, где реформирование экономики проходит вполне успешно. Казахстан стал одним из наиболее влиятельных государств на Евразийском пространстве, занимая ключевое место в решении всех важнейших вопросов современной мировой политики в этом регионе. В то же время весьма актуальной остается основная стратегическая задача на перспективу: при сохранении экономического роста, базирующегося преимущественно на разработке сырьевых ресурсов, создать предпосылки для развития регионов Казахстана [2]. Современные условия воспроизводства, обострение конкуренции между регионами за ресурсы резко повысили значимость вопросов инвестиционного обеспечения развития региональной экономики. Проблема формирования механизма региональной инвестиционной политики, повышения инвестиционной активности и привлекательности, улучшения инвестиционного климата является одной из ключевых в сфере региональной экономики и региональной экономической политики РК. Надо отметить, что правительство нашей страны уделяет значительное внимание на инвестирование экономики регионов, выравнивание межрегиональных различий, преодоление кризисных явлений и отставания в экономическом развитии отдельных регионов. Поэтому Казахстан стал наиболее инвестиционно-привлекательным государством СНГ. По оценке известного журнала *Euromoney*, по уровню инвестиционной привлекательности Казахстан занимает 81-е место в мире [3].

Результаты исследования - За 4 месяца 2015 года объем инвестиций в основной капитал в РК превысил 1,4 триллиона тенге – на 7,3% больше, чем годом ранее (таб.1). Основные каналы инвестиций: собственные средства бизнеса – 882,3 миллиарда тенге (62,3%) и заемные средства – 273 миллиарда тенге (19,3%)

За год объем заемных средств в инвестициях от институциональных игроков вырос на 41,9%. В то же время инвестиционные кредиты коммерческих банков сократились на 38,3% [4].

Таблица 1. Инвестиции в основной капитал. Январь-апрель 2015 (млрд.тг)

№		Всего		Рост к итогу		Доля от РК	
		2015/04	2014/04	2014/04		2015/04	2014/04
1.	Инвестиции в основной капитал	1415,2	1319,4	107,3%	95,8	100%	100%
2.	Госсектор	189,6	177,0	107,1%	12,6	13,4%	13,4%
3.	Собственные средства	882,3	836,2	105,5%	46,1	62,3%	63,4%
4.	Заемные средства	273,0	192,4	141,9%	80,6	19,3%	14,6%
5.	Кредиты банков	70,2	113,8	61,7%	43,6	5,0%	8,6%

[5]

Относительно высокий международный рейтинг Казахстана заставляет более пристально взглянуть на экономические процессы, происходящие в нашей стране.

Инвестиционный потенциал республики естественным образом распределен по пяти основным зонам [6]:

–Центрально-Восточная зона (Карагандинская, Восточно-Казахстанская, Павлодарская области) концентрирует более 30 % инвестиционного потенциала Казахстана. Здесь наибольший

интерес для инвесторов представляют угледобыча, электроэнергетика, черная и цветная металлургия, тяжелое машиностроение;

– Юго-Восточная зона (Алматы и Алматинская область) – на долю приходится около 25 % инвестиционного потенциала республики. В этой зоне развиты пищевая, легкая, фармацевтическая промышленности и машиностроение;

– Северная зона (Астана, Акмолинская, Костанайская и Северо-Казахстанская области) – 18 % инвестиционного потенциала Казахстана. У этой зоны наиболее выгодное транспортно-географическое положение и развитая инфраструктура экономики. Здесь добываются бокситы и железная руда. Интерес для инвестора представляет и сельское хозяйство;

– Западная зона (Актюбинская, Атырауская, Мангистауская и Западно-Казахстанская области) – 16 % общереспубликанского потенциала. Прежде всего это зона нефтегазовых ресурсов и нефтегазодобычи, роль которой в экономике Казахстана постоянно растет;

– Южная зона (Кызылординская, Жамбылская и Южно-Казахстанская области) – 11 % общего потенциала. Здесь развиты сельское хозяйство, нефтепереработка, пищевая и химическая промышленности, добываются золото и барит.

Успех функционирования и развития регионов во многом определяется инвестиционной стратегией региона, качество которой, обуславливает возможности использования интеллектуального, производственного и инновационного, инвестиционных потенциалов региональной экономической системы. Инвестиционный потенциал с точки зрения его формирования является результирующей многих составляющих. В процессах управления инвестиционной деятельностью чрезвычайно важным и актуальным является вопрос о его динамике [7]. Для ее оценки и учета в планировании и реализации инвестиционных процессов необходимо выявить и классифицировать составляющие инвестиционного потенциала и проанализировать условия и факторы их изменения. Несмотря на достаточную известность категории «инвестиционный потенциал», данный термин не закреплен в законодательных и иных нормативных актах РК. Понятие «инвестиционный потенциал» трактуется применительно к странам, регионам, отраслям, фирмам и другим хозяйствующим субъектам [8].

Подходы к классификации составляющих инвестиционного потенциала регионов должны основываться на определенных классификационных признаках и преследовать определенные цели [9].

В трактовке большинства работ инвестиционный потенциал должен учитывать макроэкономические характеристики, насыщенность территории факторами производства, потребительский спрос населения и складываться из восьми частных потенциалов [10]:

– ресурсно-сырьевого (средневзвешенная обеспеченность балансовыми запасами основных видов природных ресурсов);

– трудового (трудовые ресурсы и их образовательный уровень);

– производственного (совокупный результат хозяйственной деятельности населения в регионе);

– инновационного (уровень развития науки и внедрения достижений научно-технического прогресса в регионе);

– институционального (степень развития ведущих институтов рыночной экономики);

– инфраструктурного (экономико-географическое положение региона и его инфраструктурная обеспеченность);

– финансового (объем налоговой базы и прибыльность предприятий региона);

– потребительского (совокупная покупательная способность населения региона).

Данная методика оценки инвестиционного потенциала положена в основу определения инвестиционного климата.

Привлечение инвестиций в экономику регионов осуществляется через создание благоприятного инвестиционного климата. Инвестиционный климат регионов - это общие для всех или большинства инвесторов, действующих на той или иной территории, возможности и условия для ведения предпринимательства и достижения его целей [11]. Представление об инвестиционном климате регионов напрямую связано с оценкой их инвестиционного потенциала, который

складывается из суммы объективных предпосылок для инвестиций, зависящей как от наличия и разнообразия сфер и объектов инвестирования, так и от их основных экономических характеристик. Наиболее рационально решить ее можно при помощи повышения инвестиционной привлекательности данного региона для потенциальных инвесторов, то есть основная задача - оптимизация необходимых условий для инвестирования, которые определяют выбор инвестора в отношении конкретного объекта инвестирования, которым может выступать отдельный проект, предприятие в целом, корпорация, город, регион, страна[12].

Достижение поставленных задач осуществляется на основе интеграции усилий государства и предпринимательского сектора экономики, ускорения внедрения современных инвестиционно-финансовых механизмов привлечения негосударственного и иностранного капитала в сферу науки и технологий[13].

Таблица 2. Распределение регионов Республики Казахстан по группам в зависимости от уровня инвестиционной привлекательности

Группа	Характеристика инвестиционного климата	Область
1 группа	Высокий потенциал и высокий уровень риска	Карагандинская и Восточно-Казахстанская области
2 группа	Ограниченный инвестиционный потенциал в сочетании с наиболее низким риском	Астана, Актюбинская, Жамбылская, Западно-Казахстанская, Кызылординская, Мангистауская, Северо-Казахстанская и Южно-Казахстанская
3 группа	Высокий инвестиционный потенциал в сочетании с умеренным уровнем риска	Павлодарская, Атырауская и Алматинская
[14]		

В своей инвестиционной политике Казахстан ориентирован на создание благоприятных условий для инвесторов. Инвестор может либо вкладывать деньги в более прибыльные сферы, находящиеся в регионе с повышенными рисками инвестирования, либо в менее эффективные проекты, но в более «спокойных» для инвестора регионах[15]. Найти «инвестиционный оптимум» поможет распределение регионов Казахстана по группам, представленным в таблице 2.

Как видно из таблицы, все регионы Казахстана распределились по трем основным группам. Каждая из этих групп отличается своеобразием инвестиционного климата. Оптимальное для условий Казахстана положение занимает группа, включающая Павлодарскую, Атыраускую и Алматинскую области. Для них характерно сочетание достаточно высокого потенциала и умеренного риска.

В Казахстане, несмотря на признаки роста, сохраняется и, более того, углубляется неравномерность регионального развития, отсутствуют действенные регуляторы концентрации и распределения инвестиционных ресурсов. В результате большинство регионов РК нуждаются как в привлечении широкомасштабных инвестиций, так и в эффективных механизмах управления инвестиционными процессами, учитывающими местные условия хозяйствования и имеющийся в регионе потенциал.

Лидером среди регионов в РК стала Атырауская область, где рост за год (с февраля 2014 по февраль 2015) составил 34,5 млрд тенге, до 169,9 млрд тенге, что равнозначно 30,3% от общего объема по стране [16]. На втором месте – Восточно-Казахстанская область, с годовым приростом на 16,6 млрд тенге, до 36 млрд. Замыкает тройку лидеров Павлодарская область с 12,3 млрд тенге, до 39,6 млрд (таб.3).

Между тем объем инвестиций в основной капитал на одного экономически активного казахстанца увеличился за год на 6,3%, до 61,6 тыс. тенге. Для сравнения, прирост за 2013–2014 составил всего 3,2%, до 5,9 тыс. тенге на одного трудоспособного жителя[17].

Самые высокие темпы роста средних инвестиционных чеков на трудоспособное население – в Восточно-Казахстанской области (в 1,87 раза, до 48,5 тыс. тенге), Северо-Казахстанской области (в 1,85 раза, до 39,7 тыс. тенге) и Павлодарской области (в 1,45 раза, до 90,3 тыс. тенге). Самый высокий средний инвестиционный чек приходится на трудоспособного жителя Атырауской области. В феврале 2015 года – 0,6 млн тенге, на четверть больше, чем годом ранее.

На одного экономически активного жителя мегаполисов в среднем приходится 71 тыс. тенге инвестиций в основной капитал, на 7,1% больше, чем годом ранее[18].

Дисбаланс регионального развития не является уникальным явлением, присущим лишь Казахстану. Решение данного вопроса требует комплексного подхода, включая стратегические долгосрочные планы развития регионов с учетом их конкурентных преимуществ, отраслевого подхода, мер в отношении поддержки предпринимательства с целью обеспечения устойчивого роста занятости и повышения благосостояния населения.

Таблица 3. Инвестиции в основной капитал. Регионы РК. Февраль 2015 года (млрд.тенге).

	Всего		Рост к итогу		Доля от РК		На ЭАН* (тыс.тг)	
	2015/02	2014/02	2014/02		2015/02	2014/02	2015/02	2014/02
Казахстан	560,8	523,8	107,1	37,0	100%	100%	31,3	57,9
Мегаполисы	85,1	76,2	111,8	9,0	15,2	14,5%	71,0	66,3
Астана	37,9	35,2	107,7%	2,7	6,8%	6,7%	83,6	80,9
Алматы	47,3	41,0	115,3%	6,3	8,4%	7,8%	58,3	51,6
Нефтяные регионы	217,8	192,4	113,2%	25,3	38,8%	36,7%	367,9	332,8
Атырауская	169,9	135,5	125,5%	34,5	30,3%	25,9%	567,7	458,9
Мангистауская	47,8	57,0	84,0%	-9,1	8,5%	10,9%	168,1	206,7
Прочие области	257,9	255,2	101,1%	2,7	46,0%	48,7%	40,3	40,3
Павлодарская	39,6	27,3	145,2%	12,3	7,1%	5,2%	90,3	62,2
ЗКО	26,5	21,4	123,9%	5,1	4,7%	4,1%	79,0	64,1
ВКО	36,0	19,4	185,9%	16,6	6,4%	3,7%	48,5	25,9
Актюбинская	18,0	28,2	63,9%	-10,2	3,2%	5,4%	41,4	64,9
Карагандинская	29,6	30,6	96,8%	-1,0	5,3%	5,8%	41,0	41,2
СКО	13,5	7,4	183,3%	6,1	2,4%	1,4%	39,7	21,4
Кызылординская	13,5	30,0	45,0%	-16,5	2,4%	5,7%	37,0	85,0
Алматинская	33,0	35,2	93,6%	-2,2	5,9%	6,7%	30,5	33,5
Костанайская	13,5	19,6	68,8%	-6,1	2,4%	3,7%	25,4	37,8
Акмолинская	9,0	7,4	121,5%	1,6	1,6%	1,4%	20,3	16,8
Жамбылская	10,0	8,3	120,2%	1,7	1,8%	1,6%	17,8	14,4
ЮКО	15,6	20,4	76,6%	-4,8	2,8%	3,9%	12,3	16,2
*объем инвестиции на одного экономически активного жителя (тыс.тг)								
Расчеты Ranking.kz на основе данных КС МНЭ РК								

Обсуждение результатов - Правительство Казахстана работает над устранением дисбаланса регионального развития. С этой целью был разработан план, направленный на эффективное раскрытие экономического потенциала регионов, а также совершенствование социальной и физической инфраструктуры. Основные мероприятия в рамках плана предусматривают действия правительства и местных органов, направленные на определение экономических центров роста в разрезе регионов. Одновременно осуществляется совершенствование межбюджетных отношений с целью предоставления гражданам государственных услуг единого уровня качества независимо от места проживания[19].

Казахстану следует использовать свои конкурентные преимущества, в том числе положительный макроэкономический прогноз, развитые отношения с основными торговыми партнерами, значительные запасы полезных ископаемых, выгодное географическое положение между рынками Китая, Европы, России и Ближнего Востока[20].

Выводы- Позиция нашего государства как крупного межрегионального транспортного центра требует установления более либерального режима для иностранных инвестиций. Это позволит нам привлечь необходимый приток финансов и знаний, развить наши возможности и регулярные торговые обмены с зарубежными странами, Открытая и либеральная инвестиционная политика с ясными, эффективными и строго соблюдаемыми законами, исполняемыми беспристрастной администрацией, - это наиболее мощный стимул к привлечению иностранных инвестиций. Выработка такой политики должна стать одной из наших основных задач, поскольку трудно представить себе, как Казахстан может добиться быстрого экономического роста и модернизации без иностранного капитала, технологии и опыта.

Для наиболее полной реализации экономического потенциала и повышения конкурентоспособности Казахстана необходимо продолжать курс на развитие социально-экономической инфраструктуры.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Назарбаев НА. Стратегия «Казахстан-2050» //Казахстанская правда. 2012 - 15 декабря..
- [2] <http://ranking.kz/>
- [3] Кадырова Г.М. Инвестиционный потенциал: некоторые актуальные проблемы исследования // Страхование дело. 2008. №11. С. 4-10.
- [4] Анализ инвестиций в основной капитал в Республике Казахстан и странах-членах ЕЭП. АО «Казахстанский институт развития индустрии». Астана, 2013. -16 с.
- [5] Официальный сайт АО «Инвестиционный Фонд Казахстана» <http://ifk.kz/>
- [6] "КОНЦЕПЦИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН НА 2002-2006 ГОДЫ"/ Концепция, г.Астана 2001 год.
- [7] В.В. Быковский.. Актуальные проблемы российского менеджмента: Сб. науч. тр. / Под общей ред. канд. экон. наук, профессора В.В. Быковского. Тамб. гос. техн. ун-т. Тамбов,2005. Вып. 2. 312 с, 2005
- [8] Григорьев Л. Инвестиционный процесс: накопленные проблемы и интересы// Вопросы экономики. 2008. №4. С.12-18.
- [9] Кадырова Г.М. Методологические подходы к оценке инвестиционного потенциала национальной экономики // Финансовый бизнес. 2008. №6. С. 6571.
- [10] Нурланова Н.К. Формирование и использование инвестиций в экономике Казахстана: стратегия и механизм. – Алматы, Гылым, 1999 г.
- [11] . Оспанов Ж.Т., Мухамбетов Т.И. Иностраный капитал и инвестиции: вопросы теории, практики привлечения и использования. – Алматы, Фоксинформ, 1999 г.
- [12] Исаева М.Г. Экономический потенциал региона: его оценка и направления реформирования. /В сборнике «Экономика Северного Казахстана: потенциал и перспективы развития. Алматы, Гылым, 1997 г.
- [13] Игошин Н.В. Инвестиции. – М.: Финансы, ЮНИТИ,1999г.
- [14] Заика И. Национальная экономика и инвестиции / И.Заика, А.Крюков // Экономист. - 2003. - N 7. - С.21-26.
- [15] Шапагатова Б. Национальный фонд Республики Казахстан: инвестиции в устойчивое развитие. Алматы, 2011. 54 с.
- [16] Давильбеков Ж. – Роль иностранных инвестиций в экономике Казахстана. – «Аль-Пари», №1-2, 2002 г.
- [17] Безруков В. Конъюнктура инвестиционного рынка / В.Безруков, Б.Сафронов, В.Марковская // Экономист. - 2001. - N 7. - С.3-8.
- [18] Анализ инвестиций в основной капитал в Республике Казахстан и странах-членах ЕЭП. АО «Казахстанский институт развития индустрии». Астана, 2013. -16 с.
- [19] Статистический ежегодник Казахстана = Statistical Yearbook of Kazakhstan: Статистический сборник / Под ред. А.А. Смаилова. - Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2013.
- [20] Райская Н. Инвестиционная активность регионов России / Н.Райская, А.Френкель, Г.Чубаков // Экономист. - 2007. - N 10. - С.50-56.

REFERENCES

- [1] Nazarbayev NA. Strategiya «Kazakhstan-2050» ..Kazakhstanskaya pravda. 2012 - 15 dekabrya..
- [2] <http://ranking.kz/>
- [3] Kadyrova G.M. Investitsionnyy potentsial: nekotoryyye aktual'nyye problemy issledovaniya .. Strakhovoye delo. 2008. №11. S. 4-10.
- [4] Analiz investitsiy v osnovnoy kapital v Respublike Kazakhstan i stranakh-chlenakh YEYP. AO «Kazakhstanskiy institut razvitiya industrii». Astana, 2013. -16 s.
- [5] Ofitsial'nyy sayt AO «Investitsionnyy Fond Kazakhstana» <http://ifk.kz/>
- [6] "KONTSEPTSIYA REGIONAL'NOY POLITIKI RESPUBLIKI KAZAKHSTAN NA 2002-2006 GODY". Kontseptsiya, g.Astana 2001 god.
- [7] V.V. Bykovskiy.. Aktual'nyye problemy rossiyskogo menedzhmenta: Sb. nauch. tr. . Pod obshchey red. kand. ekon. nauk, professora V.V. Bykovskogo. Tamb. gos. tekhn. un-t. Tambov,2005. Vyp. 2. 312 s, 2005
- [8] Grigor'yev L. Investitsionnyy protsess: nakoplennyye problemy i interesy.. Voprosy ekonomiki. 2008. №4. S.12-18.
- [9] Kadyrova G.M. Metodologicheskiye podkhody k otsenke investitsionnogo potentsiala natsional'noy ekonomiki .. Finansovyy biznes. 2008. №6. S. 6571.
- [10] Nurlanova N.K. Formirovaniye i ispol'zovaniye investitsiy v ekonomike Kazakhstana: strategiya i mekhanizm. – Almaty, Gylym, 1999 g.
- [11] . Ospanov ZH.T., Mukhambetov T.I. Inostrannyy kapital i investitsii: voprosy teorii, praktiki privlecheniya i ispol'zovaniya. – Almaty, Foksinform, 1999 g.
- [12] Isayeva M.G. Ekonomicheskyy potentsial regiona: yego otsenka i napravleniya reformirovaniya. .V sbornike «Ekonomika Severnogo Kazakhstana: potentsial i perspektivy razvitiya. Almaty, Gylym, 1997 g.

- [13] Igoshin N.V. Investitsii. – М.: Finansy, YUNITI, 1999g.
[14] Zaika I. Natsional'naya ekonomika i investitsii . I.Zaika, A.Kryukov .. Ekonomist. - 2003. - N 7. - S.21-26.
[15] Shapagatova B. Natsional'nyy fond Respubliki Kazakhstan: investitsii v ustoychivoye razvitiye. Almaty, 2011. 54 s.
[16] Davil'bekov ZH. – Rol' inostrannykh investitsiy v ekonomike Kazakhstana. – «Al'-Pari», №1-2, 2002 g.
[17] Bezrukov V. Kon'yunktura investitsionnogo rynka . V.Bezrukov, B.Safronov, V.Markovskaya .. Ekonomist. - 2001. - N 7. - S.3-8.
[18] Analiz investitsiy v osnovnoy kapital v Respublike Kazakhstan i stranakh-chlenakh YEER. AO «Kazakhstanskiy institut razvitiya industrii». Astana, 2013. -16 s.
[19] Statisticheskiy yezhegodnik Kazakhstana = Statistical Yearbook of Kazakhstan: Statisticheskiy sbornik . Pod red. A.A. Smailova. - Almaty: Agentstvo Respubliki Kazakhstan po statistike, 2013.
[20] Rayskaya N. Investitsionnaya aktivnost' regionov Rossii . N.Rayskaya, A.Frenkel', G.Chubakov .. Ekonomist. - 2007. - N 10. - S.50-56.

ҚР АЙМАҚТАРЫНЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ ЖӘНЕ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІ

Бейсенғалиев Б.Т., Турекулова Д.М., Турекулова А.Н., Сырлыбаева Н.Ш.

Beysengali@gmail.com, asya78@mail.ru, Turekul@mail.ru

Түйіндеме: Қазақстанның инвестициялық кеңістігінің жоғары деңгейдегі біртектілігі оның экономикасының ерекшеліктері болып табылады. Сондықтан, бұл мақалада еліміздегі инвестициялық климаттың құраушыларының бірі ретінде табылатын және ғылыми әрі тәжірибелік қызығушылық тудыратын ҚР аймақтарының инвестициялық тартымдылығының қолайлылық деңгейіне баға берілген және талданған.

Түйінді сөздер: инвестициялар, инвестициялық әлеует, ынталандыру, аймақ

Сведения об авторах:

Бейсенғалиев Берик Турсынбекович - д.э.н, профессор Казахского университета экономики, финансов и международной торговли. (Астана)

Турекулова Даметкен Медихановна. - д.э.н, профессор Казахского университета экономики, финансов и международной торговли. (Астана)

Турекулова Асия Наймановна- докторант PhD Нового экономического университета им Т рыскулова,(Алматы)

Сырлыбаева Назгуль Шенгельбаевна- к.э.н, доцент Казахского аграрного университета им С. Сейфуллина (Астана)

Поступила 15.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 91 – 96

**TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF INVESTMENT POLICY
IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN****F.K. Dosmambetova¹, N.SH. Syrlybayeva², A.N. Turekulova³**Dos54@mail.ru, asya78@mail.ru, gau888@mail.ruCaspian State University of Technology and Engineering¹,Kazakh Agrarian University name S.Seifullin², New economic university name T. Ryskulov³**Key words:** investments, investment policy, foreign investment.

Abstract: The study of this article is to study the trends of development of the state investment policy aimed at ensuring high rates of economic growth and improving the efficiency of the economy. For research goal in the article uses a wide range of methods: a systematic, theoretical generalization, grouping, comparative analysis, the method of scientific abstraction. The article discusses the importance of investment in the economy of any state, as one of the priorities of economic growth in modern conditions. Based on the study identified the main directions of development of investment policy in Kazakhstan.

The economic growth of any state is largely determined by investment and entrepreneurial activity. The main task of the state investment policy of Kazakhstan is to create a favorable environment for the expansion of non-budgetary sources of financing of capital investments and attract private domestic and foreign investments on the basis of further improving the legal and regulatory framework and public support for effective investment projects.

To develop the economy of the state is necessary to attract and efficient use of foreign investment, which is the basis for one of the directions of mutually beneficial economic cooperation between the two countries.

УДК 332.1(574):001.895**ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ
В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН****Ф.К. Досмамбетова¹, Н.Ш. Сырлыбаева², А.Н. Турекулова³**Dos54@mail.ru, asya78@mail.ru, gau888@mail.ruКаспийский государственный университет технологии и инжиниринга¹, Казахский аграрный университет им С. Сейфуллина², Новый экономический университет им. Т. Рыскулова³**Ключевые слова:** инвестиции, инвестиционная политика, иностранные инвестиции.

Аннотация: Целью исследования данной статьи является изучение тенденции развития инвестиционной политики государства, нацеленной на обеспечение высоких темпов экономического роста и повышение эффективности экономики. Для исследования поставленной цели в статье используется широкий спектр методов: системный, теоретического обобщения, группировки, сравнительный анализ, метод научной абстракции.

В статье рассматривается значимость инвестиции в экономике любого государства, как одного из приоритетных направлений экономического роста экономики в современных условиях. Рассмотрены основные направления государственной инвестиционной политики. На основе исследования определены основные направления развития инвестиционной политики в Казахстане.

Для развития экономики государства необходимо привлечение и эффективное использование иностранных инвестиций, что является основой, одним из направлений взаимовыгодного экономического сотрудничества между странами.

Введение. Инвестиционная политика является важным рычагом воздействия как на экономику страны, так и на предпринимательскую деятельность ее хозяйствующих субъектов.

В последнее время в Казахстане уделяется большое внимание к проблемам инвестиционного процесса в связи с необходимостью модернизации экономики, ее структурных преобразований, а также повышения эффективности производства на промышленных объектах. В Послании Президента РК народу Казахстана «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» было отмечено: «Привлечение зарубежных инвестиций надо всецело использовать для трансферта в страну знаний и новых технологий. Необходимо создавать совместно с иностранными компаниями проектные и инжиниринговые центры. Нам следует призвать ведущие транснациональные компании, которые работают на крупнейших нефтегазовых и горно-металлургических объектах, чтобы они создавали здесь производства для обеспечения собственных нужд и сервиса» [1].

Экономический рост любого государства во многом определяется инвестиционной и предпринимательской активностью. Главной задачей государственной инвестиционной политики РК является создание благоприятной среды для расширения внебюджетных источников финансирования капитальных вложений и привлечения частных отечественных и иностранных инвестиций на основе дальнейшего совершенствования нормативно-законодательной базы и государственной поддержки эффективных инвестиционных проектов[2].

Существует несколько секторов экономики: разработка природных ресурсов, инфраструктура, коммуникации и информация, которые имеют непреходящее значение для нашей страны[3]. Развитие этих отраслей окажет воздействие не только на экономический рост, но и на социальную сферу, а также на интеграцию Казахстана в международное сообщество. Это капиталоемкие отрасли, для развития которых необходим как иностранный капитал, так и жесткий стратегический контроль государства.

Приток прямых иностранных инвестиций в Казахстан осуществляется посредством создания совместных предприятий, дочерних предприятий, приватизации государственных предприятий с участием иностранного капитала, передачи в управление иностранным фирмам крупных промышленных предприятий и инвестирования банковского сектора[4].

Ориентирующегося на рыночные отношения, главным направлением экономических реформ становится выработка и реализация инвестиционной политики государства, нацеленной на обеспечение высоких темпов экономического роста и повышение эффективности экономики[5]. В сложившихся условиях для обеспечения структурных преобразований экономики на основе программы действий правительства по углублению реформ и в условиях ограниченности внутренних источников финансирования исключительно важное значение приобретает привлечение иностранного капитала в экономику республики[6].

Для развития экономики государства необходимо привлечение и эффективное использование иностранных инвестиций, что является основой, одним из направлений взаимовыгодного экономического сотрудничества между странами. С помощью иностранных инвестиций можно улучшить производственную структуру экономики Казахстана, создать новые высокотехнологические производства, модернизировать основные фонды и технически перевооружить многие предприятия, подготовить специалистов и рабочих, внедрить передовые достижения менеджмента, маркетинга и ноу-хау, наполнить внутренний рынок качественными товарами отечественного производства с одновременным увеличением объемов экспорта в зарубежные страны[7].

Результаты исследования - Привлечение иностранных инвестиций в экономику Казахстана является объективно необходимым процессом. Мировой опыт многих стран свидетельствует, что приток иностранного капитала и государственное регулирование его использования позитивно воздействуют на экономику. Инвестиции содействуют становлению и укреплению частного предпринимательства в странах со средним и низким уровнями экономического развития, мобилизуют капитал для реализации серьезных проектов, создания смешанных компаний, рынков ссудного капитала[8]. От того, насколько успешно экономика Казахстана будет интегрироваться в мирохозяйственные связи, зависит стратегия и тактика преодоления кризиса.

Важно отметить, что иностранному инвестору важны не льготные условия налогообложения, а их стабильное, предсказуемое и экономически эффективное и для государства, и для инвестора состояние. Несомненно, то, что все эти факторы связаны с общеэкономической стратегией

правительства, поэтому решение этих проблем нуждается в комплексном подходе. Необходим четкий ориентир, программа действий по привлечению иностранных инвестиций, и на основе этой программы необходимо создавать рычаги управления, привлечения и стимулирования внешних капиталовложений. Такое мнение разделяют многие экономисты[9].

Не последнюю роль в привлечении иностранных инвестиций, думается, сыграет последовательно проводимый курс на приватизацию собственности и разгосударствление. Создается рыночный механизм регулирования внешнеэкономической деятельности, адекватный современным международным требованиям. Сложный, бюрократизированный, с превалированием административных методов, он постепенно заменяется на простой и понятный для иностранных партнеров, с четким распределением функций [10].

Несмотря на все преобразования, проводимые правительством республики, основой для широкого и всестороннего инвестиционного сотрудничества остаются богатейшие природные ресурсы Казахстана. По выводам специалистов ЮНЕСКО, земля Казахстана при разумном использовании может прокормить более 1 млрд. человек[11]. Всеобщая грамотность населения и одновременно относительная дешевизна рабочей силы, политическая стабильность, отсутствие межнациональных конфликтов - реальные социально-экономические преимущества Казахстана, стремящегося к широкому инвестиционному сотрудничеству с иностранными партнерами. Общий объем иностранных вливаний в экономику Казахстана за девять месяцев 2014 года, согласно данным Национального банка, составил \$211 млрд. Основная доля средств была из таких стран, как Китай, Россия, Великобритания и Нидерланды[12].

При этом объем прямых иностранных инвестиций за девять месяцев 2014 года составил \$129 млрд 306,8 млн, объем портфельных иностранных инвестиций за этот же период достиг \$24 млрд 593,3 млн. Стоит отметить, за 2013 год общий объем иностранных инвестиций был на уровне \$210,406 млрд, прямых инвестиций – \$130,192 млрд и портфельных иностранных инвестиций – \$22,144 млрд[13].

Большая часть внешних инвестиций за январь-сентябрь 2014 года пришлась на сферу науки – \$86 млрд 207,9 млн. Затем следуют горнодобывающая промышленность – \$34 млрд 101,9 млн, обрабатывающая промышленность – \$17 млрд 275,5 и строительство – \$7,378 млрд.

Основными странами-донорами являются:

- Нидерланды – \$68 млрд 847,4 млн.
- Великобритания – \$26 млрд 999,3 млн.
- США – \$24 млрд 339,7 млн.
- Китай – \$18 млрд 273,1 млн.
- Россия – \$6 млрд 547,8 млн.
- Япония – \$5 млрд 980,2 млн.
- Гонконг – \$4 млрд 783,1 млн.

Зарубежное инвестирование выступает как объективно необходимый процесс для Казахстана, т.к. он способствует преодолению кризиса и, одновременно, финансовой стабилизации экономики, решает стратегические и тактические задачи макроэкономического характера, такие как борьба с инфляцией, структурная перестройка, искоренение технологической и управленческой отсталости экономики. То есть все эти факторы доказывают важность привлечения и использования внешних капитальных вложений.

У страны в любых реалистичных разумных сценариях сохраняется положительный рост, внутренняя политическая ситуация абсолютно стабильна, у Казахстана огромный запас резервов (почти 50% ВВП), геополитические риски в регионе минимальны, что особенно ценно в свете происходящих в настоящее время событий вокруг Украины[14].

В перспективе усилия государства должны быть направлены на переход от программно-целевого метода, сконцентрированного на отдельных секторах экономики Казахстана, к системным мерам по достижению межотраслевого равновесия в экономике Казахстана и, соответственно, к сбалансированности инвестиций [15].

Вот почему вопросы совершенствования и развития инвестиционной деятельности в Республике Казахстан является высокоприоритетной задачей.

Нельзя упускать, что при формировании благоприятного инвестиционного климата следует учитывать не только внутренние, но и внешние факторы, способные оказывать на него влияние, общее состояние рынка мирового капитала и то, что иностранные инвесторы, расширяя сферу своей деятельности, предпочитают иметь дело со странами со стабильной политической ситуацией и схожими социально-экономическими условиями.

Сегодня в Казахстане создана вся необходимая правовая база для осуществления инвестиционной деятельности. В 2003 году был принят Закон «Об инвестициях», который в полной мере регламентирует правовые экономические основы стимулирования инвестиций. В Законе определены меры государственной поддержки инвестиций, осуществляемых в приоритетных отраслях экономики Казахстана [16]. Надо отметить, что меры государственной поддержки инвестиций распространяются в равной степени как на отечественных, так и на иностранных инвесторов.

С точки зрения политиков и экономистов республики, с участием иностранного капитала можно решать следующие задачи [17]:

- повысить эффективность экспортного потенциала, преодолеть его сырьевую направленность и развить импортозамещающие производства;
- усилить экспортную экспансию страны и упрочить ее позиции на внешних рынках;
- повысить научно-технический уровень производства с помощью новых технологий, методов управления и сбыта продукции;
- увеличить налоговые поступления в государственный бюджет;
- содействовать развитию отсталых и депрессивных районов и создать новые рабочие места в национальной экономике;
- использовать современный производственный и управленческий опыт через обучение и переподготовку кадров;
- достигнуть экономической самостоятельности Казахстана.

Для Казахстана наиболее целесообразным и без рисковым, с точки зрения влияния на инфляцию и внешний долг, является привлечение прямых иностранных инвестиций, так как прямые инвестиции, будучи привлеченные под собственные гарантии заемщиков, снижают финансовые обязательства государства по заимствованию средств на структуризацию экономики.

Целесообразно отметить, что стратегическое положение Казахстана в Азиатском регионе, богатые месторождения полезных ископаемых, значительный потенциал АПК, а также высокий образовательный уровень трудовых ресурсов предопределили значительную роль прямых иностранных инвестиций в общем потоке внешних финансовых ресурсов. Несмотря на неразвитость инфраструктуры казахстанской экономики, отсутствие многих элементов рыночной системы, обеспечивающих необходимый для инвестирования климат, уже в первые 10 лет независимости (1991-2001 гг.) в Казахстан было вложено более 50 млрд. долл. в виде прямых иностранных инвестиций, а в 2012 году объем иностранных инвестиций превысил 120 млрд. долл [18].

Позиция нашего государства как крупного межрегионального транспортного центра требует установления более либерального режима для иностранных инвестиций. Это позволит нам привлечь необходимый приток финансов и знаний, развить наши возможности и регулярные торговые обмены с зарубежными странами. Открытая и либеральная инвестиционная политика с ясными, эффективными и строго соблюдаемыми законами, исполняемыми беспристрастной администрацией, - это наиболее мощный стимул к привлечению иностранных инвестиций. Выработка такой политики должна стать одной из наших основных задач, поскольку трудно представить себе, как Казахстан может добиться быстрого экономического роста и модернизации без иностранного капитала, технологии и опыта.

Чтобы инвестиционный климат в стране стал более благоприятным, а Казахстан вышел в лидеры по объему и качеству привлеченных иностранных инвестиций, необходима политическая воля и реальные действия. Также следует проявить высочайшее мастерство в использовании инструментов, необходимых для привлечения как можно большего количества известных миру инвесторов. Поэтому иностранные инвестиции рассматриваются как универсальное средство решения всех проблем, связанных с преодолением инвестиционного кризиса, и должны сыграть роль достаточно сильного катализатора в инвестиционном процессе [19]. Тем не менее, обладая

определенными привлекательными чертами - богатыми природными ресурсами, наличием достаточно квалифицированной рабочей силы, высоким научно-техническим потенциалом, Казахстан еще не прошел стадию ресурсосбережения, и прежде всего энергосбережения. По этой причине цены внутреннего рынка превышают мировые цены. В связи с этим, правительством республики принимаются меры по ориентации инвестиций на решение задач ресурсосбережения. Она позволит снизить ресурсоемкость экономики, традиционное преобладание сырьевых и топливно-энергетических отраслей, что даст возможность переключить инвестиции в пользу обрабатывающих и конечных отраслей, освоения высоких и трудосберегающих технологий.

Обсуждение результатов - Необходимость инвестиций неоспорима и обусловлена рядом различных причин, которые можно сгруппировать следующим образом:

- освоение новых видов деятельности;
- обновление материально-технической базы предприятия;
- увеличение объемов и масштабов производственно-хозяйственной; деятельности;
- повышение качества продукции.

Инвестиционная политика Республики Казахстан должна быть гибкой, прагматичной и соответствующей происходящим внутренним и внешним экономическим реалиям [20]. К первоочередным задачам государственной экономической политики по созданию условий увеличения притока инвестиций следует отнести: формирование благоприятной рыночной среды и инвестиционного климата, в котором экономика восприимчива к инвестициям, проведение активной промышленной политики, финансирование НИОКР, образование казахстанских ТНК, использовать опыт зарубежных стран по различным вопросам, снизить налоговую нагрузку на предприятия, поощрять кооперирование и образование совместных предприятий различных стран, увеличение объемов государственных инвестиций, стимулировать активизацию собственных средств страны и многое другое.

Выводы - Для стимулирования притока иностранных инвестиций и финансового контроля за их использованием необходимо совершенствовать действенность механизма государственного регулирования процесса привлечения внешней помощи, включающего организационную структуру управления иностранными инвестициями и широкий арсенал правовых и экономических средств, используемых специалистами этой структуры. Необходимо совершенствовать систему страхования и перестрахования рисков, налаживать качественное и своевременное информационное обеспечение иностранных инвесторов, осуществлять целый ряд других мер. Соблюдение этих условий может стать основой для формирования долгосрочного финансирования инвестиций всех уровней.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Назарбаев НА. Стратегия «Казахстан-2050» //Казахстанская правда. 2012 - 15 декабря..
- [2] Краева, Т. А. Инновационные подходы к разработке деловой стратегии / Т. А. Краева // Вопросы экономических наук. - 2015. - № 2. - С. 27-29. - (Экономика и управление народным хозяйством). - Библиогр.: с. 29
- [3] Косжанов Т., Атамкулов Б. Промышленная и инвестиционная политика в долгосрочной стратегии развития экономики страны// Транзитная экономика. 2000.-с.477
- [4] Приоритетное развитие финансового сектора как основа экономического роста. Департамент исследований и статистики. //Экономическое обозрение. Национальный банк Казахстана. – 2013
- [5] Маковецкий М.Ю. «Инвестиционное обеспечение экономического роста: теоретические проблемы, финансовые инструменты». 2005 г.
- [6] Каренов Р.С. Основы государственного регулирования экономики. Алматы: Білім, 2009.-с.325
- [7] Фомина А.В., Смирнова Н.К. «Привлечение финансирования: от нуля до бесконечности». 2008 г.
- [7] Ходов Л.Г. основы государственной экономической политики: Учебник – М.: БЕК, 2002.-с.296
- [8] Хазанович Э.С. Инвестиционная стратегия: Учебное пособие / Э.С. Хазанович, А.М. Ажлуни, А.В. Моисеев. – М.: КНОРУС, 2010. – 304 с.
- [9] Кайгородцев А. – Инвестиционный и инновационный климат в Республике Казахстан. – Аль-Пари, № 2-3, 2002 г.
- [10] Баймуратов У.А. Инвестиции и инновации: нелинейный синтез – Алматы: Экономика, 2005.
- [11] Официальный сайт Агентства РК по статистике. stat.gov.kz.
- [12] Официальный сайт Инвестиционного фонда Казахстана. www.ifk.kz.
- [13] Анализ инвестиций в основной капитал в Республике Казахстан и странах-членах ЕЭП. АО «Казахстанский институт развития индустрии». Астана, 2013. -16 с.
- [14] Статистический ежегодник Казахстана = Statistical Yearbook of Kazakhstan: Статистический сборник / Под ред. А.А. Смаилова. - Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2013.

- [15] Косжанов Т., Атамкулов Б. Промышленная и инвестиционная политика в долгосрочной стратегии развития экономики страны// Транзитная экономика. 2000.-с.477
- [16] Корнев А.К. Формирование инвестиций развития в посткризисный период / А.К.Корнев, Н.А.Лавренов // Пробл. прогнозирования. - 2011. - N 11. - С.63-78.
- [17] Кравченко Н.А. Проблемы формирования инвестиционных рынков: региональный аспект. - Новосибирск, 2008. - 216с.
- [18] Литвинцева Г.П. Кризис инвестиций как результат несоответствия структурно-технологических характеристик экономики ее институциональному устройству // Пробл. прогнозирования. - 2003. - N 6. - С.23-40.
- [19] Остапенко В. Тенденции и факторы инвестиционного спроса / В.Остапенко, А.Витин // Экономист. - 2000. - N 11. - С.28-34.
- [20] Нурланова Н.К. Формирование и использование инвестиций в экономике Казахстана: стратегия и механизм. – Алматы, Гылым, 2000 г

REFERENCES

- [1] Nazarbayev NA. Strategiya «Kazakhstan-2050» //Kazakhstanskaya pravda. 2012 - 15 dekabrya..
- [2] Krayeva, T. A. Innovatsionnyye podkhody k razrabotke delovoy strategii / T. A. Krayeva // Voprosy ekonomicheskikh nauk. - 2015. - № 2. - S. 27-29. - (Ekonomika i upravleniye narodnym khozyaystvom). - Bibliogr.: s. 29
- [3] Koszhanov T., Atamkulov B. Promyshlennaya i investitsionnaya politika v dolgosrochnoy strategii razvitiya ekonomiki strany// Tranzitnaya ekonomika. 2000.-s.477
- [4] Prioritetnoye razvitiye finansovogo sektora kak osnova ekonomicheskogo rosta. Departament issledovaniy i statistiki. //Ekonomicheskoye obozreniye. Natsional'nyy bank Kazakhstana. – 2013
- [5] Makovetskiy M.YU. «Investitsionnoye obespecheniye ekonomicheskogo rosta: teoreticheskiye problemy, finansovyye instrumenty». 2005 g.
- [6] Karenov R.S. Osnovy gosudarstvennogo regulirovaniya ekonomiki. Almaty: Bilim, 2009.-s.325Fomina A.V., Smirnova N.K. «Privlecheniye finansirovaniya: ot nulya do beskonechnosti». 2008 g.
- [7] Khodov L.G. osnovy gosudarstvennoy ekonomicheskoy politiki: Uchebnyk – M.: BEK, 2002.-s.296
- [8] Khazanovich E.S. Investitsionnaya strategiya: Uchebnoye posobiye / E.S. Khazanovich, A.M. Azhluni, A.V. Moiseyev. – M.: KNORUS, 2010. – 304 s.
- [9] Kaygorodtsev A. – Investitsionnyy i innovatsionnyy klimat v Respublike Kazakhstan. – Al'-Pari, № 2-3, 2002 g.
- [10] Baymuratov U.A. Investitsii i innovatsii: nelineynyy sintez – Almaty: Ekonomika, 2005.
- [11] Ofitsial'nyy sayt Agentstvoa RK po statistike. stat.gov.kz.
- [12] Ofitsial'nyy sayt Investitsionnogo fonda Kazakhstana. www.ifk.kz.
- [13] Analiz investitsiy v osnovnoy kapital v Respublike Kazakhstan i stranakh-chlenakh YEER. AO «Kazakhstanskiy institut razvitiya industrii». Astana, 2013. -16 s.
- [14] Statisticheskiy yezhegodnik Kazakhstana = Statistical Yearbook of Kazakhstan: Statisticheskiy sbornik / Pod red. A.A. Smailova. - Almaty: Agentstvo Respubliki Kazakhstan po statistike, 2013.
- [15] Koszhanov T., Atamkulov B. Promyshlennaya i investitsionnaya politika v dolgosrochnoy strategii razvitiya ekonomiki strany// Tranzitnaya ekonomika. 2000.-s.477
- [16] Kornev A.K. Formirovaniye investitsiy razvitiya v postkrizisnyy period / A.K.Kornev, N.A.Lavrenov // Probl. prognozirovaniya. - 2011. - N 11. - S.63-78.
- [17] Kravchenko N.A. Problemy formirovaniya investitsionnykh rynkov: regional'nyy aspekt. - Novosibirsk, 2008. - 216s.
- [18] Litvintseva G.P. Krizis investitsiy kak rezul'tat nesootvetstviya strukturno-tekhnologicheskikh kharakteristik ekonomiki yeye institutsional'nomu ustroystvu // Probl. prognozirovaniya. - 2003. - N 6. - S.23-40.
- [19] Ostapenko V. Tendentsii i faktory investitsionnogo sprosa / V.Ostapenko, A.Vitin // Ekonomist. - 2000. - N 11. - S.28-34.
- [20] Nurlanova N.K. Formirovaniye i ispol'zovaniye investitsiy v ekonomike Kazakhstana: strategiya i mekhanizm. – Almaty, Gylym, 2000 g

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ САЯСАТТЫҢ ДАМУ БЕТАЛЫСТАРЫ Ф.К. Досмамбетова¹, Н.Ш. Сырлыбаева², А.Н. Түрекулова³ Dos54@mail.ru, asya78@mail.ru, gau888@mail.ru

Түйіндеме: бұл мақалада заманауи жағдайда экономиканың тұрақты экономикалық өсуінің басымды бағыттарының бірі ретінде кез-келген мемлекеттің экономикасындағы инвестициялардың мәні қарастырылады. Мемлекеттік инвестициялық саясаттың негізгі бағыттары қарастырылған. Зерттеу негізінде Қазақстандағы инвестициялық саясаттың негізгі даму бағыттары анықталған.

Түйін сөздер: инвестиция, инвестициялық саясат, шетелдік инвестициялар.

Сведения об авторах:

Сырлыбаева Назгуль Шенгельбаевна - к.э.н., доцент Казахского аграрного университета им С. Сейфуллина
Досмамбетова Фариза Кисаевна.- к.э.н., доцент Каспийского государственного университета технологии и инжиниринга

Түрекулова Асия Наймановна- докторант PhD Нового экономического университета им Т. Рыскулова

Поступила 15.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 97 – 106

UDK 94 (574) «19» 39.394.012

THE FEATURES OF USING THE SUMMER PASTURES**Kartaeva T.E.**kartaeva07@mail.ru

al-Farabi Kazakh National University, Almaty.

Key words. Nomadic cattle-breeding, summer pasture, seasonal pastures, traditional Kazakh village, nomadic migration road.

Abstract. In this article features of use the summer pastures by Kazakh auls, distance from summer pasture to winterings, staying time in the summer pasture are considered. In traditional Kazakh society, all of grazing land was distributed to seasonal: qystau (winter pasture), kokteu (spring pasture), zhailyau (summer pasture) and kuzdeu (autumn pasture). For winter pastures were chosen reedly coast of lakes, mountain gorges, low mountains, flat sites between hilly sandy deserts. Under spring and autumn pastures grounds, nearby from winterings, were used. The defining signs of summer pastures were good travisty, the cool climate, existence of a watering place and lack of mosquitoes and gadflies. Summer pastures were generally concentrated on the North and in mountainous areas of Kazakhstan. Some related auls usually agreed on summer pastures. However the best pastures with rich herbage and water sources were actually at the disposal of rich herders. Low-power farms or the impoverished population remained on winter parking, without having forces and means for removal on distant summer pastures.

УДК 94 (574) «19» 39.394.012

ЖАЗДЫҚ ЖАЙЛАУЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІГІ**Картаева Т. Е.**kartaeva07@mail.ru

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Түйін сөздер: көшпелі мал шаруашылығы, жайлау, мерзімдік қоныс, дәстүрлі қазақ ауылы, көш жолдары

Аннотация. Мақалада дәстүрлі қазақ ауылдарының жаздық қоныс жайлауды иемдену, пайдалану, жайлаудың қыстаудан ара қашықтығы, жайлау көлемі мен жайлауда ауылдардың болу уақыты қарастырылады. Дәстүрлі қазақ ауылында мерзімдік қоныстар қыстау, көктеу, күздеу, жайлаулық жерлерге бөлінді. Қыстаулық жерге өзен, көлдердің қамысты жағалаулары, тау шатқалдары, биік емес таулар етегі, құм төбелердің арасындағы жазық адырлар, табиғи ықтасын жерлер тандалды. Көктеу мен күздеу бір жерде болып, қыстауға жақын, қар кеш түсіп, ерте еритін жерде орналасты. Жайлаулар шөбі шүйгін, ауасы салқын, табиғи су көздері мол, әрі шыбын, масадан таза жерлерде болды. Жайлаулар негізінен қазақ жерінің солтүстігі, солтүстік батысы мен таулы өңірлерінде шоғырланды. Жайлауға бірнеше туыс ауылдар бірге қоныстанды. Жері шұрайлы, шүбі шүйгін, табиғи суларға мол жаздық жайлаулар бай шаруашылықтардың иелігінде болды. Малмен аз қамтылған ауылдар алыс жайлауларға көшуге қажеттілігі болмай, қыстау маңында қалып отырды.

Қазақтардың күнделікті тұрмыс-тіршілігі төрт түлік малдың қамына байланысты қалыптасты. Малдың жайылымын қамтамасыз ету мақсатында қазақтар сан ғасырлар бойғы тәжірибеден туған шаруашылық басқару тәсілінде жайылымдарды маусымға қарай пайдалану тәртібін қалыптастырды. Әрбір жеке ру немесе ауыл жыл сайын өздерінің ата-бабалары қалыптастырған көш жолдары бойымен көшіп, белгілі құдық басына, өзен бойына тоқтап, олар көшіп-қону дәстүрін белгілі бір географиялық жер көлемі шеңберінде ұстанды.

Қоныс орнын таңдау дәстүрге немесе шаруашылық мұқтаждарға ғана емес, саяси жағдайларға да байланысты болды. Өмір сүру ортасының ерекшеліктері жайылымдарды пайдалану тәсілдерін айқындап берді. Көшпелі шаруашылықтың дамуы мен көш жолдарының қалыптасуы жайылымдардың ерекшелігімен, жайылым отымен тығыз байланысты. Қазақтардың дәстүрлі мал шаруашылығында бүкіл өріс аймағы маусымдық қыстау, көктеу, жайлау, күзеу жайылымдарына бөлініп, мал жылдың төрт маусымында да табиғи жайылымдарда бағылды. *Қысқы жайылымдарға* ызғырық желден паналайтын ықтасын, жылуыт, күнгеілі, таулы жерлер, төбе-төбе құмды адырлар немесе малды бораннан, үскірік желден қалқалайтын орманды, тоғайлы, қамысты жерлер және табиғи ықтасын жерлер; *жазғы жайылымға* бетегелі белестер, жазықтар, шөбі шүйгін, табиғи су көздері мол өзендер мен көлдердің алқаптары, ауасы салқын, шыбын-шіркейі аз биік таулардың қойнаулары пайдаланылды; *көктеулік және күздеулік жайылымдар* бір жерде болды, әрі көбіне мал төлдетуге және жас төлді аяқтарынан ширатуға қолайлы жері жатық, суы мол өзендер мен көлдердің маңында қар кеш түсіп, ерте еритін жерлерге орналасты. Ерте көктемде жаңа қылқиып шыққан шөптің басын мал қырқып жейді, ал күзге дейін жаз бойына қайта өсіп, күздеуде малға жаңа азық болып тұрады. Қысқы жайылымдық жерлер жаз бойы бос тұрғандықтан қыста қайтып оралғанда малдың азығын қамтамасыз еткен. Малына от іздеген қазақтар үшін шөбі шүйгін жайлаулар жаздық атақоныстарына айналды.

Мәселенің әдістемесі

Дәстүрлі қазақ қоғамында жайлауды иемдендену, жайлауда болу уақыты, қазақ жерінің әр аймақтарындағы жайлаулық қоныстардың ерекшелігін салыстырмалы сараптау жасау.

Тақырыптың теориялық негізіне мәселе бойынша алға қойған міндеттерін дұрыс шешуге бағыт-бағдар беретін ғылыми көзқарастар алынады. Тақырыптың теориялық маңыздылығы тарихнамалық материалдарды сараптаумен сипатталады. Тақырыптың ғылыми аппараты үш бағыт негізінде жасақталады, бірінші тікелей тақырыпқа қатысты, екінші тақырыпқа жанама қатысты, үшінші тақырыпты салыстырмалы деңгейде қарастырылады. Тарихи методологияның өзегі іспеттес осындай теориялық және методологиялық негіздер тарихи-нақтылық принципінен ауытқушылыққа жол бермейді. Біз қарастырып отырған тақырыптағы аймақтық этношаруашылық үдеріс мәселелерін бір-бірімен сабақтастыра бір тарихи хронологияның шеңберінде қарастыру және оны қорытып тұжырымдау арқылы мәселенің түйінін беру тарихи үдерістегі күрделі методологиялық ұстаным болып табылады.

Тақырыпты жеткізу барысында хронологиялық-проблемалық, абстрактылық, логикалық сияқты ғылыми танымның әдістері мен тәсілдері қолданылады. Тақырыпты талдау барысында тақырыптық жүйелілік принципін сақталады. Мерзімдік қонысты таңдау, иемдену мәселелерінің түйінін ашу мақсатында ғылыми-көмекші материалдарды (карталар, кестелер, экспедициялық түсірілімдер) қолданылу арқылы қол жеткізу.

Жайлаулық қоныстар

Қазақ жерінің солтүстігі, солтүстік-батысы, орталығы, солтүстік-шығысы, Ембі, Жайық, Ертіс, Есіл, Жем, Қабырға, Үлқаяқ өзендері, Зайсан, Көкшетау, Жасыбай көлдері т.б. табиғи су көздерінің жүйелері, Алатау, Ереймен, Шыңғыстау, Баянауыл, Ұлытау, Кішітау, Мұғалжар, Қаратау сияқты тау бөктерінің етектеріндегі жайылымдар да жаз-жайлаулық қоныс болды. Қазақ жеріндегі шөбі шүйгін шұрайлы жайлаулар Жетісі өңірінде, Алатау етегінде, Торғай, Қостанай өңірінде, қазақ жерінің орталығы мен солтүстігінде болған. Ш.Уәлиханов «О кочевках киргиз» атты жазбасында: «Қарқара округінде мал шаруашылығын дамытуға барлық жағдай бар: Нұра, Бақанас өзендері бойындағы жайлаулар мен Кент, Қазалық тауларының етегіндегі орманды жайлы қыстаулар, Балхаш көлінің қамысты жағалаулары. Баянауыл округіндегі қазақтар Нұра мен Есілдің жоғарғы ағысы бойындағы шұрайлы жайлауларды иеленеді», - деуі қазақ жерінің орталығындағы көшпелі қазақтардың жайылым таңдау ерекшеліктерін нақтылайды [3, с.108].

Көшпелі мал шаруашылығын кәсіп еткен қазақтар жайлауға оңтүстіктен солтүстік бағытқа қарай көтерілген, Үстірт және Маңғыстауда қыстаған тайпалар ерте көктемнен бастап-ақ жайлауға

қарай бет алған. Жайлауға солтүстікке қарай көтеріліп Ембі, Сағыз, Ойыл және Хобда өзендері бойындағы жайлауларды иемденген. Адайлар жайлауға көшу жолдарында су көздерін басты нысанаға алып отырды. Үстірттен солтүстіктегі жайлауға дейін дейін 900-ден 1000 км жер жүрді. Ф.Фиельструп Үстірт пен Маңғыстау адайларын жайлауларды иемденуіне қарай төрт топқа бөлген: *1-ші топ* Маңғыстаудан бастап, Ойыл өзені арқылы өтіп, Қобда бойындағы жайлауларды иемденетіндер; *2-ші топ* Үстірттен бастап Жем өзенінің оң жақ бетіне жетіп, осы жердегі жайлауларды иемденетіндер; *3-ші топ* Маңғыстау еңірінде жайлауларда кешіп-қонатындар; *4-ші топ* Бозашы түбегінде жайлауларға көшіп-қонатындар [13, с.80].

Шу қазақтары болса Жетіқоңыр жайлауына жету үшін Бетпақдала шөлін кесіп өткен. Шу бойынан бастау алған көш жол бойындағы құдық бастарына тоқтап, үдере жүру бағыты арқылы жылжып отырған. Бетпақ даланың шөлді аймағы ыстық болғандықтан таң ата ерте жолға шығып, шаңқай түсте суатқа тоқтап дем алып, кеш түсе қайта жолға шыққан. Осылайша Бетпақдала арқылы Сарысу өзені бойындағы Жетіқоңыр жайлауына барып тоқтаған. Бұл жайлаудың Жетіқоңыр атануы Дабұсын, Кент, Қотан, Талды, Барша, Жиделі, Табылғылы сияқты жеті елді мекеннен тұратын жеті жайлаудың жалғасып жатуы себепті. Солтүстігіндегі Ұлытаудан соққан самал жел Жетіқоңыр табиғатының жаздық жайылымына қолайлы болған. Ал, Жетісу өңірінде қыстаған көшпелілер қыстаудан жайлауға қарай тау шатқалдары мен өзендерді бойлай көшіп, Қаратал, Біже, Тентек, Көксу өзендерінің екі жақ бетін бойлай қоныстанған Жетісулық көшпелілер жазда Сандыққысқан, Сарыжаз жайлауларында бас қосса, Іле өзенін аңғарының көшпелілері Алатау етегіндегі жайлауларды бойлай қоныстанған. Қазақ жерінің шығыс өңірін мекендеген қазақ ауылдарынан малы көп бай шаруашылықтар жайлауға қазақ жерінің солтүстік-шығысына көшкен. Жартылай көшпелі мал шаруашылығын кәсіп еткен қазақтар жазда егістік алқаптарынан ұзап кетпей қыстаудан 5-6 шақырым жерге, яғни жайлауға қысқа қашықтағы жерге көшкен [12, с.100].

Сусамыр елді мекеніндегі Балықты, Шымбалта, Қорымды, Дөңқорымды, Үшбалық, Қарала-арпа, Шекті-қорымды, Қарабақты, Сусамыр өзендері жағалауларындағы жайлауларға көшпелілер ауыл-ауыл болып қоныстанды [1].

Семей облысындағы көшпелі мал шаруашылығын кәсіп қылған наймандар сәуір айының ортасына дейін жайлауға көшіп, жайлауда шілденің соңы, тамыздың басына дейін отырған. Тамыздың басынан қайта көш жолына шығып, қыркүйекте күздеуге тоқтаған. Қазақстанның Шығыс және Орталық бөлігін қоныстанған наймандардың бір бөлігі қысқа қашықтыққа көшіп, жайлауға көшудің «тасымал» түрін қолданды. Ауылдың бір бөлігі көшіп, жайлауға қонғаннан соң жүк артатын түйелерін ауылдың қалған бөлігін көшіруге қайтарған. Яғни ауыл жайлауға екі-үш кезекпен көшкен. Көшудің бұл түрі жартылай отырықшы мал шаруашылығын кәсіп еткен және малы аз наймандар арасында ғана жүзеге асты.

Жайлаулардың көлемі де әртүрлі болды. Мысалы, Өскемен уезінің Алтай облысындағы наймандардың Жайдақ деген жайлауы, сондай-ақ Үркер облысының наймандарының Құршілік жайлауы Алтай тауынан бастап, ондаған шақырым жерге созылып жатты [11, с.42].

Жетісу облысының Қапал, Лепсі, Жаркент уездерін, Семей облысының Өскемен, Зайсан уездерін қоныстанған наймандар Оңтүстік Алтай, Тарбағатай, Жоңғар және Іле Алатауы сияқты тау етектерінің көк майсалы жерлерін жайлау, Балқаш, Алакөл, Зайсан көлдерінің қамысты, құмды, жазық алқаптарын қыстау ретінде пайдаланған [2].

Жетісуды қоныстанған қаракерей, матай, садырлар тау етегіндегі жайлауларға көшетіндіктен олардың жайлауға қарай көтерілу уақыты әр түрлі болды. Тауды бойлай, қыраттарға көтеріліп, биікке тоқтайтын ауылдар жайлауға кеш көтерілген, себебі таудың басы салқын, әрі қар кеш ерігендіктен, көкте кеш шыққан, сондай-ақ онда қара күзге қалмай, күздеуге ерте оралған.

Кесте 1 - Лепсілік қаракерей, матай, садырлардың жайлауға қоныстану уақыты

жайлаулар	қыстаудан қашықтығы	қысқа	қыстаудан ұзақ	жайлауға ерте келу уақыты	жайлауға кеш келу уақыты
Көксала	15		58	10.05-20.06	1.07-20.08
Ақжайлау	19		26	20.05-1.06	20.07-1.08
Балтақора	20		100	15.05-25.06	-

Нарын, Олжамұрат	8	130	20.04-15.05	20.05-1.09
Шақырты	100	189	19.06-1.07.	15.08-15.09
Төлкүл	45	215	20.05-17.08	5.06-28.08
Салқынбел	14	192	5.04-7.08	31.05-1.10
Теректі	80	120	28.05-15.06	20.06-5.03
Тарбағатай	12	360	22.05-20.06	16.06-25.08
Саз, Қойтас	39	152	15.05-10.07	10.07-15.08
Тақыр	4	230	1.05-15.07	25.07-15.08
Тоқ-жайлау	17	320	20.04-10.08	1.06-21.09
Шұбар-ағаш, Қарой, Үйгентас, Аршалы	8	113	25.05-15.07	5.07-25.08
Жамантас, Суық, Көктөбе	30	280	25.05-15.07	5.07-25.08
Көкмойын, Сарымсақты	3	174	20.05-1.08	1.07-1.10

Кестеден көріп отырғанымыздай жайлаулардың қыстаудан қашықтығы 3 шақырымнан 360 шақырымға дейін жетеді. Жайлауда ауылдардың тоқтау уақыты да әр қалай. Жайлауға ең ерте келу 20 сәуірге, ең кеш келу 15 тамызға, жайлаудан ең ерте кету 15 мамырға, ең кеш кету 1 қазанға саяды. Негізінен көшпелі қазақтар жайлауда 15 мамыр – 15 шілде аралығында болған ғой, ал жетісулық наймандардың жайлауға тоқтау мерзімінің әр келкілігі, жайлаудан кетіп күздеуде отыруы егін жинау, шабындықта шөп шабу ісімен тығыз байланысты қалыптасты. Лепсілік наймандар мерзімдік жайылымдар арасында 100-ден 500 шақырымға дейін, ең көп дегенде 750 шақырымға дейін көш жолында жүрген.

Сырдария өзенінің төменгі ағысы бойындағы қыстаған көшпелілер үшін бұл жер малдың қыстық жайылымын ғана қамтамасыз еткен. Сырдың төменгі бойының жерлері құмды, шөбі ашы болып келгендіктен, сексеуіл, жыңғылдың көп өсуіне байланысты, жаздық жайылымын қамтамасыз ете алмады, әрі бұл өңірдің жаз уақытында маса-сонаның көп болуы да мал үшін, әсіресе түйе малы үшін қауіпті болды. Сондықтан да малы көп Сыр қазақтарына Торғай, Қостанай уезі жерлеріндегі жайлауларды иемденуіне тура келген. Сырдың төменгі бойындағы орналасқан малшы-қазақтарды жайлауға қоныстануларына қарай бес топқа бөлуге болады, *бірінші топ* - Сарысу өзені жағасындағы Аяққамыр сайына дейін созылып жатқан жайлауларға қоныстанатын көшпелілер; *екінші топ* - Торғай облысына қарасты Торғай уезіндегі Қалмақ жайлауына көшетіндер; *үшінші топ* - Қарақұм құмдарын бойлай отырып, Қазалы және Торғай уездерінің оңтүстік – батыс бөлігіндегі жайлауларды қамтыған; *төртінші тобы* Қостанай уезінің оңтүстігіндегі жайлауларды қамтыды; *бесінші тобы* Қазалы уезінің шығыс және оңтүстік шығыс бөлігінде жайлауларды иеменді [4, с.286-287]. Ал, Сырдарияның орта ағысы бойындағы отырықшы мал шаруашылығын кәсіп еткен тайпалар қыстаудан алыс кетпей Қаратау етегіндегі жайлауларды пайдаланған.

Сырдың төменгі ағысы бойындағы көшпелі тайпалар Қостанай өңіріндегі жайлауға жету үшін 800-1000 шақырымға дейін жол жүрген. Сырдың орта ағысы тұсына қарай орналасқан көшпелілердің бір бөлігі жайлауға Ұлытау, Кішітау етегіне және Сарысу төңірегіндегі Қаражарға қоныстанды. Ұлытау мен Кішітаудың етегі Сыр қазақтары үшін әрі қыстау, әрі жайлау болды, сол себепті де Қаражар елді мекеніндегілерден басқа көшпелілердің Сарысу жағалауындағы жайлауларға ерте көшулеріне тура келді.

Бай ауылдарда ірі мал саны жоғары болғандықтан, олар алысқа тіпті екі бағытқа 2000 шақырымнан аса жерге дейін көше алды. Статист, топографтардың есептеуінше Сыр қазақтарының бір бағытқа көшуі 1000, 1500 км., МКЗ бойынша 700-800 шақырым, А.К.Гейнс бойынша Сыр қазақтарының көші Тройцк, тіпті Тройцкіден әріге дейін жеткен, орта есеппен бір бағыттағы көші 600-800 шақырым болған, А.И.Добросмыслов бойынша Сырдағы көшпелі тайпалар Қостанай өңіріндегі жайлауға жету үшін орта есеппен 800-1000 шақырымға дейін жол жүрген, жазда Торғай облысы жеріне көшетін Перовск және Қазалы қазақтары қыстаудан жайлауға дейін 600-1000 шақырым, тіпті одан да көп жол жүрген, С.П.Поляков бойынша Сыр көшпелілерінің бір бағытқа қарай көшу қашықтығының кемі 800 шақырымнан асып отырған, О.Финш пен А.Брэмнің Батыс

Сібірге саяхаты жазбасында шығыс қазақтарын батыс қазақтарымен салыстыра отырып, Сырдариядан басталған көштің бір бағытының Тобылға дейін жететінін жазған. Салыстырмалы түрде айтар болсақ, Ырғызда қоныстанған телеулер Қостанай жеріндегі Үшбала жайлауына жету үшін 500 км. жол жүрген.

Кесте 2 - Перовск уезі көшпелілерінің Торғай облысы жеріндегі жайлауларда болу кестесі

Перовск болыстары	жайлау орналасқан жер	қауымды құраған ру	жайауда болу уақыты
Шаған	Ырғыз уезі, Кенжеқара болысы	жаппас	шілденің басы – 20 қараша
Қаракөл-Қуандария	-//-	шөмекей	мамырдың басы – қыркүйектің орта кезі
Айнакөл, Қараөзек, Кентүп, Шаған, Царская	Қостанай уезі, Аманқарағай	жаппас	15 шілде – 10 қыркүйек
Айнакөл, Қараөзек	Қостанай уезі, Бестөбе	жаппас	маусымның басы – қыркүйектің аяғы
Айнакөл, Қараөзек, Кентүп, Шаған, Царская	Қостанай уезі, Дамбар болысы	жаппас	20 маусым – 20 қыркүйек
Қармақшы, Шаған	Қостанай уезі, Жетіқара болысы	жаппас	20 маусым – 20 қыркүйек
Қараөзек	Қостанай уезі, Шұбар болысы	жаппас	маусымның басы – қыркүйектің соңы
Айнакөл, Кентүп, Царская	Торғай уезі, Жыланшық болысы	жаппас	15 сәуір – 15 мамыр; 15 қыркүйек – 15 қазан
Байзақ	-//-	табын	маусым, шілде
Қысбөгет	-//-	керейт, шөмекей	-//-
Айнакөл	Торғай уезі, Қарақоға болысы	жаппас	мамыр
Айнакөл, Головаченская, Жөлек, Сарышығанақ	Торғай уезі, Қызылжылкелді болысы	жаппас	1 мамыр – 15 қыркүйек
Айнакөл, Кентүп, Шаған	Торғай уезі 2-ші Наурызым болысы	жаппас	20 маусым – 20 тамыз
Айнакөл, Қараөзек, Кентүп, Царская, Шаған	Торғай уезі, Тосым болысы	жаппас	15 мамыр – 1 шілде; 15 қыркүйек – 15 қазан
Байзақ	-//-	табын	-//-
Айнакөл, Кентүп, Царская	Торғай уезі, Шұбалаң болысы	жаппас	1 – 20 мамыр; 1 қазан – 15 қазан

А.И.Добросмысловтың мәліметтері негізінде құрастырылған бұл кестеден Перовск қазақтарының көктеу, жайлау, күздеуде отыру мерзімімен қатар, жайылымдық жерлердің аймақтық-әкімшілік жағынан қай болысқа қарайтындығын да білуге болады, бұл деректердің көшпелілердің жайылым таңдаудағы ерекшеліктерін нақтылауда маңызы зор [5, с.346-349]. Торғай уезінде жайлауға қалған табындармен бірге тамаларды қоса қарастыруымыз керек. Себебі, Байзақ, Маслов болыстарындағы тамалар табындармен бірге көшкен [7, с.115-116].

Сыр бойына Қарақұм және Қалмақ жайлауларынан көшпелілер Сыр бойына тамыздың соңында, қыркүйектің басында оралған. Сарысу бойындағы жайлаулардан қарашаның бірінші жартысында, ал Қостанай уезіндегі жайлауларға көшкендері желтоқсан айының бірінші жартысында оралған. Ал, Ұлытау, Кішітау етектерінде жайлауда болған көшпелілерінің мал табынында түйе малы басым болып, түйені қорғау мақсатында, өзендегі судың жылылығынан және сонаның көптігіне байланысты Сырдария жағалауына 15 тамыздан ерте келмеген.

Кесте 3 - Перовск және Қазалы уездері көшпелілерінің жайлауларда болуының сандық көрсеткіші. 1898 ж. (шаңырақ саны есебімен)

болыстар	шаңырақ саны	Қостанай уезіне көшкендері	Торғай уезіне көшкендері	Қарақұм, Атбасар, Тосым болысы	өз болыстары төңірінде
Кентүп	1211	324	90	109	635
Шаған	1005	75	дерек жоқ	261	296

Царская	850	121	100	161	463
Қараөзек	447	16	дерек жоқ	340	дерек жоқ
Байзақ	521	15	дерек жоқ	дерек жоқ	дерек жоқ
Айнакөл	1181	587	133	115	243
Жаңа-Астрахан	200	59	32	дерек жоқ	100
Құткеншек	324	5	дерек жоқ	дерек жоқ	дерек жоқ
Қысбөгет	дерек жоқ	1204	355	986	1737
Қармақшы	1233	148		89	247
Аққыр	дерек жоқ	4	дерек жоқ	дерек жоқ	дерек жоқ

Кестеде көрсетілгендей 1898 жылы Сыр бойынан Торғай облысына барлығы 6972, соның ішінде Перовск уезінен 5739, Қармақшыдан 1233 шаңырақ жайлауға көшкен. Кеңтүп болысынан 109 шаңырақ Торғай уезінің Сырмен шекаралас маңында; Шаған болысынан 61 шаңырақ Торғай уезінің Қалмаққырған деген жерінде және 200 шаңырақ Қарақұмда; Царская болысынан 161 шаңырақ Торғай уезі Тосым болысындағы Сала жайлауында, кейбірі Ақмола облысы Атбасар уезі жеріндегі Кішітау маңында, Торғай уезінің болыстарында; Қараөзек болысынан 340 шаңырақ Ақмола облысы Атбасар уезі жеріндегі Ұлытау, Кішітау таулары етегінде, Сарысу, Жетіқоңыр жайлауларында және өз болыстары маңында; Айнакөл болысынан 25 Білеутіде, Кішітау етегінде, 90 шаңырақ Тосым болысында, бір бөлігі өз болыстары маңында; ал Қазалы уезі Қармақшы болысынан 13 шаңырақ Қарақұмда және Тосым болысындағы Сала жайлауында жазды өткізген. Шаған болысынан 186 шаңырақ 1868 жылдан бастап, Айнакөл болысынан 94 шаңырақ 1878 жылдан, Оғызкеткен қыстауындағы 40 шаңырақ 1888 жылдан, Қармақшы болысынан 177 шаңырақ 1878 жылдан отырықшы мал шаруашылығына ауысып, егін салумен қатар өз қыстауларына жақын маңға көшкен. Бұл мәліметтерді Ф.Щербина экспедициясы кітабының «Таблица общих сведений о вкочевывающих в в Кустанайский уезд киргизах» атты бөлімі деректерінен жинақтап, санап шықтық [8, с.184-187, 192-195]. МКЗ-дағы бұл деректен Перовскілік Кіші жүз руларының да бір бөлігінің Атбасардағы жайлауларға көшкенін көреміз. Бұл деректі Ә.Бөкейхановта нақтылай түседі: «Ақмола облысы Атбасар уезі Балталы-Бағаналы деген найман жайында Қаракенгір өзені бойында сырлаған кірпіштен екі бейіт бар, Алаша, Жошы хан атты. Бұрынғы уақытта бұл өзенге осы күнгі Перовскіге қарайтын Тама да жайлайтын еді» [6].

Кесте 4 - Перовск және Қазалы уездері көшпелілерінің мерзімдік қоныстарда болу уақыты

болыс	рулар	қыстау	қыстаудағы күндер	жайлауға дейінгі жолда	жайлаудан қайтар жолда	жайлаудағы күндер (Қостанай)
Кеңтүп	достияр	Сырдария	1.12-1.03	95 күн	70-75 күн	1.06-20.09
	-//-	Кеңтүп	-//-	105	80	15.06-15.09
	наурыз	Кеңтүп	1.12-10.03	90	90	10.06-15.09
	-//-	Зеңкестер	10.12-1.03	120	95	1.07-10.09
	сумұрын	Сырдария	10.12-1.03	120	95	1.07-10.09
	-//-	Мұсабайтөбе	6.12-1.03	95	81	1.06-15.09
	-//-	Қаракөл	5.12-5.03	100	75	15.06-25.09
Шаған	-//	Кеңтүп	1.12-1.03	95	65	1.06-25.09
	мойнақ	Шіркейлі	10.12-1.03	105	85	15.06-20.09
	жылкелді	-//-	10.12-1.03	90	85	1.06-20.09
	шалтақ	Қосағар	1.12-1.04	65	75	1.06-15.09
Царская	аманқұл	Жидігер	10.12-1.03	105	85	15.06-20.09
	баймұрат	Жалпақтал	10.12-10.03	95	-	15.06-20.09
Қараөзек	жылкелді	Талдыарал	1.12-10.03	85	70	1.06-20.09
	стық	Майлықұм	1.12-1.03	90	80	1.06-15.09
Байзақ	жылкелді	Қараөзек	-//-	90	70	1.06-25.09
	боқай	-	1.12-1.03	90	80	1.06-15.09
Айнакөл	шағалақ	Оғызкеткен	1.12-10.03	80	80	1.06-15.09
	қалқаман	-//-	15.11-10.03	95	65	15.06-15.09
	қаракөз	Айнакөл	15.11-1.03	110	65	20.06-15.09
Ново-Астрахан	достияр	Тартүп	----1.04	115	-	25.06-15.09

	қоғылшы	Есентүп	----1.04	90	80	1.06-20.09
Көткеншек	керейт	-	1.12-1.03	90	80	1.06-20.09
Қысбөгет	-	-	1.12-1.03	90	70	1.06-25.09
Қармақшы	шұңғыр	Қараөзек	6.12-1.03	70	76	5.06-20.09
	сығай	Қосарал	1.12-15.03	70	-	1.06-20.09
	мамәтек	Иіркөл	1.12-1.03	105	75	15.06-20.09
	есекә	Қараөзек	1.12-5.03	100	-	15.06-20.09
Аққыр	кетә	Ақсойыл	1.12-1.03	105	-	1.08-5.09

Қостанай уезінде жүргізілген Ф.Щербина экспедициясы кітабының «Таблицы статистических сведений о вкочевывающих в Кустанайский уезд киргизах, о местах вкочевок и времени пребывания на них» атты бөліміндегі мәлімет деректерін Сыр бойындағы көшпелі ауыл ақсақалдарының айтуы бойынша алған (кестеде шартты түрде тек жекеленген рулар ғана көрсетілді - Т.К.). Олардың алды Қостанай жайлауларына 1-ші маусымда жетіп, соңы 25 қыркүйекке дейін отырған [8, с.164-187]. Сыр ауылдарың көбі қыстауында 1 желтоқсан мен 1 наурыз аралығында 90 күн отырған, ішінара кей ауылдар, мысалы, Айнакөл болысының Оғызкеткен қыстауындағы ауылдар 10 наурызға дейін отырған. Қыстаудан ауылдардың алды 1-ші наурызда-ақ көтеріліп, Қостанай жайлауларына 90-110 күн жолда жүріп барған. Ауылдардың жайлауда болу мерзімі де әр түрлі қалыптасты. Мысалы, Қараөзек болысынан сытықтар 1 маусым мен 15 қыркүйек аралығында Талдыкөл, Қошбике, Тобыл жайлауларында 105 күн, қонақбайлар Қаратомар жайлауында 1 шілде мен 20 қыркүйек аралығында 80 күн, жылкелділер Көтібоқ, Доберқұдық жайлауларында 1 маусым мен 25 қыркүйек аралығында 110 күн, Байзақ болысынан боқай-табындардың, Көткеншек болысынан керейіттердің, Қараөзек болысынан жылкелділердің бір бөлігі жайлауда 115 күн отырған. Кеңтүп болысы көшпелілері Қостанайдағы жайлауға жеткенше 70 рет көш жасаған [8, с.199].

Кесте 5 - Перовск көшпелілерінің жайлауға көшу көрсеткіші. 1910 ж. (шаңырақ саны есебмен.)

болыстар	Уезд маңында	Қостанай уезіне	Сарысу, Атбасар уезіне	Қалмақ	Қарақұм	барлығы
I	709	-	-	-	-	709
II	1315	702	1029	233	690	3969
III	589	400	830	261	1782	3862
IV	-	-	369	-	-	369
барлығы	2613	1102	2228	494	2472	8909

1910 жылы Перовск қазақтарының 60%-ы қыстау маңында қалып, 40%-ы жайлауға көшіп отырған. Перовск уезінен уезд төңірегіндегі жайлауларға - 2613, Қостанай уезіне - 1102, Атбасар уезінің Сарысу жайлауына - 2228, Торғай облысындағы Қалмақ жайлауына - 494, Қарақұмға - 2472 шаңырақ, барлығы 8909 шаңырақ көшкен [10, с.45].

Кесте 6 - Қазалы уезі көшпелілерінің Торғай облысы жеріндегі жайылымдарда болу кестесі (1891 жыл)

Қазалы болыстары	жайылым орналасқан жер	қауымды құраған ру	жайылымда болу уақыты
Мақбал, Райым	Ақтөбе уезі, Ойсылқара болысы	тама, шекті	маусымның басы – қыркүйектің соңы
Қарабастоғай, Құрғаншын, Көшербай, Заңғар	Ырғыз уезі, Аманкөл болысы	шөмекей	15 мамыр - 15 қыркүйек
Қалымбас	-//-	төртқара	-//-
Аққыр, Жамансыр, Қарабастоғай, Көшербай	Ырғыз уезі, Кенжеқара болысы	шөмекей	-//-
Қармақшы	-//-	алтын	-//-
Сарытоғай	Ырғыз уезі, Кенжеқара болысы	төртқара	сәуірдің аяғы – мамырдың ортасы; қыркүйек
Қаракөл	-//-	шекте	-//-
Қаратөбе	-//-	шекте, төртқара, қаракесек	-//-
Қалымбас	-//-	қарасақал	-//-

Қармақшы	Ырғыз уезі, Тәуіп болысы	алтын	15 мамыр – 15 шілде; 15 тамыз – 15 қыркүйек
Қарабастоғай, Көшербай	-//-	шөмекей	-//-
Райым	Ырғыз уезі, Толағай болысы	шекті	15 мамыр – 15 шілде
Ақтоғай, Мақбал	-//-	төртқара	-//-
Қаракөл	Қостанай уезі, Бестөбе болысы	алтын	маусымның басы – қыркүйектің соңы
Қармақшы	Қостанай уезі, Дамбар болысы	алтын	20 маусым – 20 қыркүйек
-//-	Қостанай уезі, Жетіқара болысы	алтын	шілде-тамыз
-//-	Торғай уезі, Тосым болысы	алтын, табын	15 мамыр – 1 шілде, 15 қыркүйек – 15 қазан

Біз бұл кесте арқылы Қазалы көшпелілерінің Ақтөбе, Ырғыз, Қостанай, Торғай уездеріндегі жайлауларды иемдену уақытын көрсетіп отырмыз [5, с.346-349].

Торғай облысының әскери губернаторы генерал-майор А.К.Гейнстің есебі бойынша 1878 жылы Торғай облысына көрші уездерден келген көшпелілердің саны 50000 шаңырақ, 1880 жылы 60000 шаңыраққа жеткен. 1891 жылы әскери губернатор Я.О.Барабаштың берген дерегі бойынша жаз уақытында Перовск және Қазалы уездерінен Елек (Ақтөбе) уезіне – 37; Ырғыз уезіне – 3043; Қостанай уезіне – 1185; Торғай уезіне 4541 шаңырақ – барлығы 8806 шаңырақ көшкен [5, с.345]. Ал, 1898-1899 жылдардағы қоныстанушылар басқармасы жинақтаған дерек бойынша Қазалыдан Ақтөбе уезіне 14, Қостанай уезіне – 152 шаңырақ; Ырғыз уезіне Қазалы және Перовскіден 3043 шаңырақ жазда жайлауға барған.

Әскери губернатор Я.О.Барабаштың жоғарыда көрсеткен 1891 жылға саятын цифрлы мәліметінің кейбірі нақты көрсеткіштен әлдеқайда төмен көрсетілген болуы мүмкін. Бұлай дейтінім, 1898 жылы статист мамандар құрастырған «Таблица статистических сведений о вкочевывающих в Актюбинский уезд киргизах о местах вкочевок и времени пребывания на них» атты кесте мәліметін негізге алсақ, Қазалы уезінің Мақбал болысының №4-ші әкімшілік ауылынан 100 шаңырақ Ақтөбе уезінің Үшқаты және Ақтасты жайлауларында көшіп жүрген, жайлауға маусымның басында келіп, қыркүйектің соңына дейін болған [9, с.9]. Осы Мақбал болысынан руы сексен Құрманбай Бектұрұлы ақсақал ауылынан – 6 шаңырақ Ақтөбе уезінің Шолақсай, Тастыбұтақ жайлауларында, Байжан Есенқұл ауылынан 3 шаңырақ, Тілеуқұл Мейірман ауылынан – 3 шаңырақ, Артықбай Күсен ауылынан – 2 шаңырақ Ақтөбенің Тастыбұтақ жайлауында көшіп жүрген. Олар Сырдария бойындағы Мақпалкөл қыстауында 1 желтоқсан мен 1 сәуір аралығында 120 күн қыстап, 1 шілде мен 1 қыркүйек аралығында 60 күн жайлауда болып, жайлауға дейін 95 күн, қайтар жолда 90 күн жолда жүрген. Бұл мәлімет қыстауда қатар отырған ауылдардың жайлауға қоныстанғанда бөлініп отырғандығын көрсетеді.

Жайылымдар малдың жейтін отына байланысты таңдалды. Түйе жайылымы үшін “ақ от” және “ашы от” өскен жерлер таңдалды. “Ақ отқа” қамыс, мия, бидайық, жоңышқа, ажырақ, көде, бетеге жатса, “ашы от” сексеуіл, қара барқын, қарасораң, жантақ, күйреуік, жыңғыл, тал, жиде, тораңғы, торғай оты, балық көз, кекіре, алабота, бозбота, боздыбас, көкбек, шыртылдақ, шытыр, қызғалдақ, дүзген, ақбас, текесақал, бөргек, шайыр, шағыр, құрғаш сияқты шөптерден құралды. Жылқы малын шөбі шүйгін, яғни торлау, райым, майқара, ебелек, зығыр, ергек, жусан, жүгері, ақбас, көде өскен жерлерге жаяды. Ірі қара жусан, боттауық, мия, буын сүек, селеу, ши, қамыс, көде, бетеге өскен алқаптарда жайылды. Қой малының азығының құрамы мейілінше мол болды. Қой малы жайылымындағы шайыр, жерен, бозғанақ, қызғалдық, жауқазын, балқурай, жантақ, көкбек, жуа, жолкөк, қарпан, баялыш, балауса, қараспан, киік оты, майшөп, балықкөз, торғай оты, қара барқын, сары сораң, күштамыр, бұзаубас, тік санар, селеу, шалғын, торлау, жүзген, тоспашағыр, құртқа шаш, ақ қоңырау т.б өсімдіктердің Қазақстанның барлық аймақтарында кездесуі қой өрісінің ауқымының кеңдігін аңғартады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, қазақтардың жайлауда отыру уақыты әр өңірде әртүрлі болды, таза көшпелі мал шаруашылығын кәсіп еткен қазақтар алысқа көшіп, жайлауда отыру уақыты да ұзақ болды,

жартылай көшпелі мал шаруашылығын кәсіп еткен қазақтар қысқа қашықтыққа көшкен, қыстауға ерте оралған. Алыс жайлауларға негізінен малы көп бай ауылдар көшкен. Қазақта «бай қонысы сақтаулы» деген мақал жайлаудың жыл сайын барып қоныстанатын «атақонысқа» айналуына байланысты айтылған. Көшпелі мал шаруашылығын кәсіп еткен қазақтар үшін жайлауға көшу жауапты сәт саналды. Жайлауға көшу сән-салтанатқа ұласып, ауыл жастары жол бойына ойын-сауық құрып барған, жайлауда ауылдар бір-біріне көршілес қонған. Жайлауға келіп қону қазақ үшін ең жақсы кезең, қыстан жүдеу шыққан мал осы жайлаудан қоң жинап, семірген. Әйелдерге үй кәсіпшіліктерін жүргізуге де жайлау қолайлы кезең болған, үй жанына өрмектер қондырылып, ши, кілем, алаша тоқыған. Жайлаудың оты мен орналасқан жеріне байланысты «қонжайлау», «жөнжайлау», «өржайлау», «ойжайлау», «төржайлау», «саржайлау» деген жайылымдық атаулар қалыптасты. Мал жайылымына байланысты «қойтебін», «алатебін», «қойнасу», «өтек», «биебау», «қорық», «балқаш», «көрпекөк», «болпаң», «отар», «көксала», «ранот», «қойөріс», «қозы өріс», «қойбөлек» т.б атаулар қалыптасты. Дәстүрлі мал шаруашылығын ұйымдастырудың қырлары мен сырларын игеру үшін мерзімдік қоныстарды таңдау және оны пайдаланудың ерекшеліктерін білудің маңызы зор.

Жайлауда. Өрмек тоқу. ҚРММ қоры.

Жайлаудан қайтқан Сыр қазақтарының көші [10, с.128а]

ӘДЕБИЕТ

- [1] Алибий. Из долины Сусамыр. Туркестанские ведомости. 1903. №58. С.385.
 [2] А.Е. Род Аламан. Туркестанские ведомости. 1911. №288.
 [3] Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии. 1985. 458 с.
 [4] Гаврилов Н. Переселенческое дело в Туркестанском крае (Области Сыр-Дарьинская, Самаркандская, Ферганская). Санкт-Петербург. 1911. 335 с.
 [5] Добросмыслов А.И. Скотоводство в Тургайской области. Оренбург: Типография П.Н.Жарикова. 1895. 360 с.

- [6] Қыр баласы. «Түрік, қырғыз һәм хандар шежіресі». Ш.Құдайбергенұлы кітабына рецензия. Қазақ газеті. **1913**. №12, 28 сәуір.
- [7] Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Издательство Туркестанского статистического комитета. Вып. 1. Под ред. Н.А.Маева. Санкт-Петербург. Типография Ф.Михьева. **1872**. 237 с.
- [8] Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Тургайский обл. Кустанайский уезд. Том 5. Воронеж: Типо-литография В.И.Исаева. **1903**. 378 с. (МКЗ).
- [9] МКЗ. собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Тургайская область. Т. VII. Актюбинский уезд. Общий очерк Актюбинского уезда. Воронеж. **1903**. 156 с.
- [10]. МКЗ. Сыр-Дарьинская область. Перовский уезд. Главное управление землеустройства и земледелия Переселенческого управления. Ташкент: Типо-литография В.М.Ильина. **1912**. 394 с.
- [11] МКЗ. Устькаменогрский уезд. Том. II. Вып. II. Повторное обследование 1911 года. Санкт-Петербург. **1913**.
- [12] МКЗ района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр-дарьинской области. Ташкент. **1915**. 118 с. + вкл схема, карта.
- [13] Фиельсгрупп Ф. Скотоводство и кочевания в части степей Западного Казахстана. В книге: Казахи. Антропологические очерки. Вып. 11. Ленинград. АН СССР. **1927**.

REFERENCES

- [1] Alibii. From the valley Susamyr. Turkestan Gazette. **1903**. №58. p.385. (in Russ.).
- [2] A.E. Rod Alaman. Turkestan Gazette. **1911**. №288. (in Russ.).
- [3] Valihanov Ch.Ch. Works in five volumes. Volume 4. Alma-Ata: Home Edition of Kazakh Soviet Encyclopedia. **1985**. 458 p. (in Russ.).
- [4] Gavrilov N. Resettlement deal in Turkestan (the region Syrdarya, Samarkand, Ferghana). Sankt-Petersburg. **1911**. 335 p. (in Russ.).
- [5] Dobrosmyslov A.I. Cattle in the Turgay region. Orenburg: Printing of P.N.Zharikov. **1895**. 360 p. (in Russ.).
- [6] Sep son. "Turkish, Kyrgyz pursue the history of the Khans." Sh.Qudaybergenuli book review. Kazakh newspaper. **1913**. №12, 28 April. (in Kaz.).
- [7] Materials for the statistics of Turkestan. Yearbook. Publisher Turkestan Statistical Committee. Vol. 1. Ed. N.A.Maeva. Sankt-Petersburg. Typography F.Mih'eva. **1872**. 237 p. (in Russ.).
- [8] Materials on the Kyrgyz land use, collected and developed an expedition to study the steppe regions. Turgai region. Kustanai county. Volume 5. Voronezh Tipo lithography V.I.Isaeva. **1903**. 378 p. (MKZ). (in Russ.).
- [9] MKZ. developed and assembled an expedition to study the steppe regions. Turgay region. T. VII. Aktobe County. The overall sketch of Aktobe County. Voronezh. **1903**. 156 p. (in Russ.).
- [10]. MKZ. Syr-Darya region. Perovsky County. Main Department of Land Use and Resettlement Department of Agriculture. Tashkent: Tipo lithography V.M.Ilina. **1912**. 394 p. (in Russ.).
- [11] MKZ. Ustkamenogrsky County. Vol. II. Vol. II. Re-examination of 1911. Sankt-Peterburg. **1913**. (in Russ.).
- [12] MKZ area of the Chu River and the lower reaches of the river Talas and Chernyayevsky Aulieatinskogo counties Syr Darya region. Tashkent. **1915**. 118 p. (in Russ.).
- [13] Fiel'strup F. Pastoralism and nomadism in the steppes of the Western Kazakhstan. In: Kazakhs. Anthropological essays. Vol. eleven. Leningrad. AS USSR. **1927**. (in Russ.).

ОСОБЕННОСТИ ПОЛЬЗОВАНИЯ ЛЕТНИМИ ПАСТБИЩАМИ

Картаева Т. Е.

КазНУ им. аль-Фараби. Казахстан, г.Алматы

kartaeva07@mail.ru

Ключевые слова: кочевое скотоводство, летнее пастбище, сезонные пастбища, традиционный казахский аул, кочевые пути.

Абстракт. В данной статье рассматриваются особенности пользования летними пастбищами казахскими аулами, расстояние летовки от зимовок, время оставание на летовке. В традиционном казахском обществе вся пастбищная территория распределялась на сезонные – зимние – қыстау, весенние – көктеу, осенние- күздеу, летние – жайлау. Для зимних пастбищ избирались камышовые берега озер, горные ущелья, невысокие горы, равнинные участки меж бугристых песчаных пустынь. Под весенние и осенние пастбища использовались близлежащие от зимовок уголья. Определяющими признаками летовок являлись хороший травистой, прохладный климат, наличие водопоя и отсутствие комаров и слепней. Летние пастбища были в основном сосредоточены на севере и в горных районах Казахстана. На летних пастбищах обычно сходилась несколько родственных аулов. Однако самые лучшие пастбища с богатым травостоем и водными источниками находились фактически в распоряжении богатых скотовладельцев. Маломощные хозяйства или обедневшее население оставались на зимних стоянках, не имея сил и средств для перекочевки на дальние летовки.

Автор туралы мәлімет.

Картаева Тәттігүл Ерсайынқызы – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры міндетін атқарушы, тарих ғылымдарының кандидаты.

Поступила 15.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 107 – 114

УДК 330.101.54: 004

EXPERIENCE, PROBLEMS AND PROSPECTS USE OF IN INFOCOMMUNICATION TECHNOLOGIES IN KAZAKHSTAN**Fursova T.V.**«Turan» university, Almaty
fursov_viktor@bk.ru**Key words:** innovation, information, communication, effective, nou-hay, business, economics.

Abstract. In the article experience and problems of use information communication technologies in Kazakhstan are considered. Comparative description of such experience is given in the level upped countries of the world. Ways of overcoming are shown and more active introduction of positive experience of information communication technologies in the national economy of RK, including the educational sphere.

ИНФОКОММУНИЦИОННЫЙ ВЕКТОР СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**Фурсова Т.В.**

Университет «Туран», г. Алматы

Ключевые слова: информация, коммуникации, компьютеризация, использование, бизнес, управление, эффективность, ноу-хау, экономика.

Аннотация. В статье рассмотрены опыт, проблемы и перспективы использования инфокоммуникационных технологий в экономике Казахстана. Дана сравнительная характеристика подобного опыта в развитых странах Западной Европы, показаны пути преодоления имеющихся трудностей и более интенсивного внедрения позитивного опыта в народное хозяйство Казахстана, включая сферу образования.

Широкое использование информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в РК является одной из важных направлений Государственной программы форсированного индустриально-инновационного прогресса страны. Принимаемые меры в этой сфере позволили отрасли «Связь», включая НК АО «Казакхтелеком», всех пользователей ИКТ достичь за последние годы заметных положительных результатов. В частности, плотность фиксированной телефонии на 100 жителей страны составляет 25,3; плотность абонентов сотовой связи - 125; плотность пользователей широкополосного доступа к сети Интернет - 15,4; уровень цифровизации местных сетей телекоммуникаций - 92%. В области почтовой связи под эгидой АО «Казпочта» действует около 2800 отделений почтовой связи с охватом 100-процентной территории республики. Серьезные подвижки в сфере ИКТ связаны с модернизацией и переходом всей телефонии РК, кабельного телевидения, Интернет индустрии, сотовой и спутниковой, космической связи на цифровую и беспроводную технологию вместо аналоговой связи. Зримые позитивные результаты также имеются в использовании ИКТ в сфере образования и управления экономикой, включая функционирование «Электронного правительства» (ЭП) РК. В частности, число зарегистрированных пользователей портала ЭП на сегодня составляет 2,8 мил. наших граждан или 16% от всего населения Казахстана. По данным главного разработчика и регулятора портала АО «Национальные информационные технологии» РК, наиболее активными пользователями электронных услуг и серверов являются автовладельцы, которые чаще стали оплачивать штрафы за нарушение дорожно-транспортных правил через систему **egov**. Эти штрафы за 2014 год возрасли в три раза и составили около 900 миллионов

тенге. Общие же суммы платежей, включая другие услуги ЭП, ИКТ, определились в 2,5 млрд. тенге за год (оплата налогов в бюджет, госпошлины, справки ЦОН и т.д.). Сюда также следует добавить услуги ИКТ в сфере Казахстанской Национальной Электронной Библиотеки (КазНЭБ) - каталога электронного библиотечного фонда и Единого хранилища копий книг с депозитарным, пользовательским фондом. При этом вход в электронное хранилище осуществляется через портал КазНЭБ по адресу: www.kazneb.kz, что обеспечивает возможность доступа к электронному хранилищу через электронный каталог в разных режимах и каналах Интернет для получения необходимых копий документов, текстов и т.д. То же самое можно сказать о Республиканской межвузской электронной библиотеке (РМЭБ), объединяющей электронные образовательные и научные ресурсы ВУЗов РК и обеспечивающие свободный доступ к полнотекстовым учебникам, учебно-методической, научной литературе и статьям, что особенно важно для преподавателей, студентов, магистрантов и докторантов. Доступ к РМЭБ обеспечивается по адресу: www.meb.kz с указанием автора, языка, ключевого слова, учебной дисциплины и т.д. Следует также добавить, что большинство Вузов РК уже имеют доступ к полнотекстовым ресурсам Web of Knowledge естественных, экономических, социальных, юридических и иных наук, НИОКР - в рамках соответствующей платформы, включающей: Web of Science, Journal Citation Reports, а также ДИИ, БИОСИС, МЕДЛИЯН, Zoological Records (информация о научных конференциях и других базах данных, включая почтовые электроадреса в развитии вебсайта Web of Knowledge – <http://wokinfo.com>). При этом заметным прорывом в сфере использования ИКТ в РК следует признать заботу нашего Правительства о доступе научно-педагогического, исследовательского сообщества к мировым информационным ресурсам - компаниям «Томсон Рейтерс» (США) и «Шпрингер» (Германия), что позволяет нашим специалистам знакомиться с передовым, планетарным опытом науки, техники, технологии и самим (казахстанцам) публиковать свои инновационные, научные статьи, открытия и ноу-хау. Все наши национальные и государственные университеты, ряд частных Вузов РК с 2012 года имеют доступ к полнотекстовым ресурсам SpringerLink (<http://www.springerlink.com>), который является ведущим провайдером информационных услуг, журналов, книг по HTTP и который объединяет в себе электронные и печатные издания Springer - крупнейшего издательства глобального масштаба. В рамках этой инфокоммуникационной компании систематически фиксируются соответствующие документы с пометкой «Open Access», а полные тексты вертуального формата могут просматриваться на экране (мониторе) с выводом их на печать и сохранением адекватных файлов, к чему подключена Единая Электронная Библиотека РК (АО «НЦНТИ»), которая собирает, хранит и обрабатывает электронные документы, материалы для удовлетворения потребностей ППС вузов, молодых ученых, специалистов, студентов (<http://elibrary.kz>). Одновременно Вертуальная Электронная Библиотека (ВНБ) обеспечивает эффективный способ поиска и доступа к миллионам полнотекстовых научных статей. Сайт доступен для преподавателей, студентов, ученых, сотрудников лабораторий, новаторов в сфере науки и технологий, работающих в исследовательских институтах и университетах. При этом «Литературный портал» создан с участием Службы центральных коммуникаций при Президенте РК и Министерства культуры и информации, который дает возможность читать книги казахских авторов в электронном варианте (<http://adebiportal.kz>). Общественный ресурс «WikiBilim», посвященный развитию казахского раздела глобальной открытой энциклопедии Wikipedia, можно отыскать по адресу почтовой связи – <http://ikitap.kz>, что не может не вдохновлять современного читателя, ученого, преподавателя – всех, кто не останавливается в своем росте и профессиональном прогрессе. В контексте с вышеотмеченным заслуживает внимания еще одна крупномасштабная глобальная, корпоративная ИКТ-система под названием «Elsevier» - <http://www.sciencedirect.com>, доступ к которой возможен лишь в залах каталогов библиотек и в компьютерных интернет-классах, как это имеет место в Таразском госуниверситете имени Дулати, в Алматинском университете «Туран». При этом компания Elsevier с ее мощным электронным ресурсом и соответствующей базой - ScienceDirect занимает особое место в научной издательской индустрии мира, на что мы обращаем внимание научной общественности РК - в случае нужды и т.д.

Вместе с тем достигнутым успехам в области ИКТ нашей страны сопутствует ряд недостатков и нерешенных проблем, в том числе: недостаточный охват домохозяйств услугами телефонии и широкополосным доступом к Интернет-сетям и телевидению, особенно в сельской местности; не полная обеспеченность аулов и сел почтовыми отделениями связи; слабый уровень компьютерной грамотности населения; низкая обеспеченность населения компьютерной техникой; недостаточный уровень отечественного производства технических средств, вычислительной техники, ИКТ, включая программное обеспечение, а также полная зависимость в данной сфере от импорта и т.д. По мнению

аналитиков и экспертов, отчета «Глобальное информационное общество» Фонда Nivos (Нидерланды), среди ряда причин низкого еще уровня информационного общества в РК являются: медленные темпы либерализации сектора телекоммуникаций, высокие цены и тарифы на услуги связи, ИКТ-услуги, включая Интернет и сотовые услуги; низкий охват населения услугами ЭП, включая «средний класс» и его возможности иметь Интернет на дому; недостаточное финансирование ИКТ от имени государственных и частных провайдеров; особенно дорогостоящих расходов по беспроводным технологиям связи; неравномерность охвата инфоуслугами регионов РК. По данным Агенства по статистике РК, в 2013 году лидерами по Интернетуслугам являлись Алматы, Астана и Карагандинская область, обеспечивших вместе более 40% абонентов страны

(<http://www.stat.rz>). При этом отсутствует реальная конкуренция между первичными провайдерами, особенно между АО «Казахтелеком», «Нурсат», «Ducat», Astel, 2Day Telecom.

Все эти и другие вопросы зависят от успешного решения как внутренних, так и внешних причин, сдерживающих формирование и адекватное развитие информационного общества, включая ИКТ в РК. Среди этих причин следует назвать: использование ограниченных ресурсов радиочастотного спектра и ресурсов нумерации; на рынке программного обеспечения Казахстана доминируют продукты и услуги зарубежных производителей; казахстанские предприятия, операторы связи больше занимаются куплей-продажей оборудования иностранных фирм и сборкой комплектующих изделий ВТ; на доходность наших операторов связи отрицательно влияют рассредоточенность, плотность и мобильность населения; неразвитость инфраструктуры ИКТ, включая СЭЗ, Парков информационных технологий, в том числе СЭЗ-Парк информационных технологий «Алатау-сити» в городе Алматы; низкая покупательная способность граждан и бизнеса; недостаточная квалификация ИТ-специалистов.

В этой связи явно недостаточным сегодня является применение ИКТ в госорганах РК, в создании и функционировании «Электронного правительства» (ЭП), в рамках которого эксплуатируется всего лишь 20 ИТ-проектов или 15% от максимально возможных Интернет-ресурсов. Так, на веб-сайте «ЭП» предоставляется около 1200 информационных услуг, реализуется 105 электронных услуг и выдано лишь около одного миллиона справок, хотя к ЭП подключены все субъекты, местные органы власти страны. Для автоматизации безналичных расчетов в онлайн - режиме функционирует только Платежный шлюз ЭП за услуги, оказываемые через портал Налогового комитета Казминфина, по которому можно оплатить несколько видов налогов и обязательных платежей в бюджет [1].

Широкое использование ИКТ, включая ЭП в управлении всеми сферами жизнедеятельности, в том числе экономикой, социальной, образовательной, культурной и другими аспектами бытия, является предметом постоянной заботы развитых стран мира. Поясним сказанное на примере Германии. Здесь с 2000 года эффективно функционирует и совершенствуется система ИКТ, ЭП на федеральном, земельном (16 федеральных земель) и муниципальном уровнях. В общих чертах алгоритм этого функционирования выглядит так: гражданин обращается за услугой в госмуниципальный орган на единый Интернет-сайт (единый портал госуслуг) и идентифицирует себя, после чего подает заявку в электронном виде на оказание конкретной услуги. Если у него нет компьютера, он может подать заявку посредством спецтерминала (инфанти), размещенного в местах общественного доступа. Когда терминалом воспользоваться нет возможности, гражданин может позвонить по единому федеральному или региональному телефону в центр обработки соответствующих обращений (в колл-центр), где за него, от его имени заявку подадут операторы. При этом гражданину ФРГ гарантируется контрольная функция исполнения его заявки на любом уровне власти страны. Особую привлекательность услуги ЭП в ФРГ имеют на сегодня: в области добровольного и обязательного страхования, занятости населения, образования и науки, социальной защиты населения, регистрации актов гражданского состояния, ЖКХ, культуры, земельно-имущественных отношений, строительства и регистрации предпринимательской деятельности, получения удостоверений личности, купли-продажи товаров - всего охвачено в формате ИКТ и ЭП около 5000 различных услуг или 98% от максимально возможного их наличия [2].

Особый интерес в этой связи представляет использование ИКТ в сфере образования ФРГ. Рассмотрим коротко эти вопросы применительно к финансово-экономическому и юридическому факультетам Берлинского университета имени Александра Гумбольдта. Здесь каждый студент, избравший соответствующую специальность (в формате Великой Университетской Хартии, Сорбонской и Болонской деклараций), владеет оптимальным для себя способом самообразования. В структуре образовательных услуг можно выделить контур, в котором очевидны подробная архитектура, модель,

весь процесс будущей специальности, специализации и контур, в котором познается сама сущность, содержание этого процесса. При этом информационно-коммуникационные технологии несут в себе огромный дидактический материал и потенциал: модели и системы прикладного характера, редакторы, издательские блоки, логические и обучающие тренажеры, глобальные информационно-поисковые системы, блоки управления базами данных, электронные таблицы, мультимедийные программы с учетом индивидуального и дифференцированного обучения студентов, что способствует выработке особой интеллектуальной культуры, изменению стиля мышления, способов общения, созданию позитивной мотивации [3].

За счет развития телекоммуникационных сетей формируется новое понятие - виртуальная реальность - видеть, слышать, сопереживать, представлять себя с помощью компьютера в глобальных сетях, обеспечивать свое присутствие в интерактивном информационном взаимодействии. К примеру, изучение курсов «Экономика предприятия», «Финансы», «Менеджмент», в основе которых лежат исследование и творческий подход, базируется (в Берлинском университете) на следующих предметных задачах: подготовка студентов с использованием максимальных возможностей ИКТ; выработка умения работать с современными операционными оболочками, с офисными технологиями, с электронными УМКД, с интерактивными учебниками и учебными пособиями; ознакомление студентов с основными компонентами электронных образовательных ресурсов для совокупной их оценки, приоритетности и селекции.

Данные курсы предполагают значительный объем самостоятельной работы студента, особенностью которого является выполнение лабораторных работ, практикумов, учебных проектов, поиск и использование информации из ресурсов Интернета, использование навыков работы с ИКТ по избранной специальности, а также прилагать полученные знания, умения и навыки к дальнейшему самообучению, саморазвитию, самореализации. В целом объем дисциплины и виды учебной работы, например, по «Экономике предприятия» на очном отделении Берлинского университета выглядят так: аудиторные занятия -48 академических часов, из них лекций -20 часов, практические (лабораторные) занятия - 28 часов. Самостоятельная работа - 52 часа. Общая трудоемкость на два семестра- 100 часов.

В структуре лекционных занятий предусмотрены электронные файлы в локальной сети компьютерного класса. В самостоятельной работе студентов упор сделан на учебные проекты по темам - текстовые и графические редакторы, компьютерные презентации, разработка и исследование математических моделей и основы веб-конструирования (язык разметки гипертекста HTML). При организации практических занятий, особенно магистрантов, используются такие инновационные инструменты, как конкурсы групповых презентаций по результатам исследований с судейством самими магистрантами, деловые командные игры, подготовка и защита презентаций кейсов. Преподаватели этих и других учебных дисциплин используют показ презентаций и видеоматериалов в лекционной работе, что делает процесс обучения наглядным.

При этом активно используется факультативный Интернет-ресурс <http://on.ekon.msy.com>. Задания к практическим занятиям по всем темам, дополнительные материалы, оценки и итоговые баллы студентам и магистрантам доступны в онлайн-режиме. В Берлинском университете обеспечивается междисциплинарный подход к изучению преподаваемых дисциплин с опорой на развитие практических знаний, умений и навыков студентов и магистрантов, на укрепление сотрудничества со специалистами-практиками, отечественными и зарубежными компаниями, профессиональными ассоциациями и университетами. С точки зрения содержания здесь внедрен ситуационный подход, практические упражнения с привлечением соответствующего дидактического материала в режиме Power Point и MS Excel!

Общепринятым в западных университетах является правило проводить лабораторные занятия в компьютерных классах, рассчитанных на 8-9 студентов, которые решают «сквозные» лабораторные работы по экономике, финансам и бухучету одновременно. Такие работы рассчитаны на 14-16 учебных часов и включают постановку локальных задач, исходный цифровой материал в динамике за ряд лет в формате всего воспроизводственного процесса корпоративной деятельности условной, либо конкретной фирмы, анализ и оценку инновационно-инвестиционной их работы. При этом компьютерные программы содержат последовательность решения и объективный анализ и оценку правильности решения лабораторных работ. Такая оценка формируется на каждом персональном компьютере и отражается на соответствующих файлах

генерального компьютера на столе преподавателя лабораторных занятий. В случае ошибочных результатов решения многовариантных лабораторных работ, студент отрабатывает такие задания-работы в домашних условиях по линии СРС с последующей защитой этих работ у преподавателя. Интерес представляет также методика выполнения студентами экономических и особенно - технико-технологических специальностей дипломных работ, содержащих финансово-экономические расчеты, связанные с соответствующими бизнес-планами. При этом студенты технико-технологических специальностей используют в своих дипломных работах статический метод расчета эффективности затрат и окупаемость инвестиционных проектов, а студенты экономических специальностей – динамический метод, содержащий усложненную методику расчета эффективности, включающую дисконтирование денежных потоков по соответствующим инновационным проектам и другие оценочные показатели с опорой на окупаемость капитальных затрат. Нечто подобное, как нам известно, применяется лишь в Алматинском университете энергетики и связи, который еще 5-7 лет назад освоил подобный подход и методику выполнения дипломных работ и проектов по образцу западных университетов. В этом же университете введен спецкурс для магистрантов технических специальностей по дисциплине «Актуальные проблемы отраслевого и сравнительного менеджмента» (до трех кредитов), что заслуживает одобрения и обязательного использования в других казахстанских вузах. При этом нуждается в коренной перестройке сложившаяся в РК практика подготовки магистров, магистерских диссертаций, читая которые хочется проследить, если сравнивать данную подготовку магистров за рубежом, в частности, в Германии, во Франции или в Китае: у нас здесь – полная профанация; зачастую магистерские диссертации уступают по качеству, добропорядочности и серьезности их изложения, содержания даже обычным, посредственным дипломным работам и проектам, несмотря на смехотворные попытки МОН РК внедрить механизм антикомпиляционных преград и т.д. Кстати, такая проблема в западных университетах успешно решается без участия министерств и ведомств сверху, а на уровне деканатов, ректоратов и добросовестных научных руководителей потенциальных и реальных магистрантов, докторантов.

Важной составляющей в работе Берлинского и других университетов Германии является акцент на трудоустройство своих выпускников на европейском рынке труда, что начинает прививаться в формате влотекущего режима и в вузах РК [4]. Однако начало положено и это уже не плохо.

В целях развития и совершенствования ИКТ, ЭП, инфокоммуникаций РК, ныне проводятся следующие меры: создан и функционирует АО «Международный университет информационных технологий» (IT-университет в городе Алматы)- на основе госзаказа по Программе американского университета Sapul'c-Mellon, в котором обучается 600 студентов на английском языке. Открыты четыре новые специальности для подготовки «доморощенных» бакалавров и магистрантов по специальностям «Информационные системы» и «Вычислительная техника и программное обеспечение». Принимаются и другие активные меры использования ИКТ, в частности, в образовательных процессах, о чем свидетельствует грандиозная Госпрограмма Министерства связи и информатизации РК на 2010-2014 годы (опубликована в журнале «Информационные, телекоммуникационные сети», Астана, 2011, №№ 2-3).

Основными проблемами, сдерживающими развитие электронных услуг в РК, являются: низкий уровень защищенности информационно-коммуникационных сетей, информационных систем и ресурсов госорганов власти; низкие темпы автоматизации бизнес-процессов, связанных с оказанием госуслуг в электронной форме, включая принцип «одного окна». С внедрением кредитной технологии в сферу образовательных услуг РК особая значимость принадлежит использованию ИКТ в учебном процессе. В этой связи важно своевременно на уровне Минсвязи РК, на предприятиях ИКТ, в каждом вузе, колледже помнить и выполнять соответствующие пункты вышеупомянутой Госпрограммы.

В Послании Президента РК народу Казахстана «Построим будущее вместе» подчеркнуто, что к 2020 году мы должны обеспечить долю квалифицированных кадров, специалистов, пользователей ИКТ до 40%. Для этого необходимо продолжить модернизацию образования, перепрофилировать обучение наших магистрантов по грантам за рубежом (вместо бакалавриата); обеспечить совершенствование учебных программ на всех этапах образовательной деятельности, включая ИКТ. Такие программы

сегодня в РК, к сожалению, не соответствуют аналогичным документам и разработкам стран ЕС, США, Индии, Китая. У нас отсутствует эффективная система прохождения производственных практик студентами и магистрантами. Большинство преподавателей, особенно гуманитарных, экономических, юридических вузов и факультетов не владеет элементарной компьютерной грамотностью, не являются пользователями ВТ и ИКТ по месту своей работы, что искусственно сдерживает необходимый успех в области качественных образовательных услуг и конкурентоспособности наших кадров, менеджмента качества образования в целом.

Составленная в 1988 году и подписанная к настоящему времени ректорами 700 университетов из 80 стран мира, включая 15 российских и 9 казахстанских вузов, «Великая Университетская Хартия», начинается словами: «Люди и государства должны лучше, чем когда-либо осознавать ту роль, которую университеты будут призваны играть в изменяющихся условиях места и времени». И в этом смысле важна не иждивенческая настроенность отечественных специалистов на заимствование передовых идей и практических достижений в мире, а на собственные интеллектуальные теоретико-прикладные разработки в интересах хозяйственной практики. Между тем на казахстанском телекоммуникационном рынке, в частности, появились и расширяют свою деятельность сервисы, созданные на базе технологий Google, РасеBook и других, которые не ждут никаких изменений в законодательстве РК, в психологической перестройке и затянувшейся адаптации наших топ-менеджеров, руководителей бизнеса в центре и на местах, а просто де-факто работают в Казахстане, активно и быстро отбирают пользователей и МГ-МН трафик у казахстанских операторов междугородней и международной связи, вторгаясь в наши возможности увеличивать собственную добавленную стоимость в ВВП страны [3].

Общеизвестно, что одним из символов социально-экономического прогресса любой страны является внедрение ИКТ во все отрасли народного хозяйства, включая инфраструктуру. В этой связи серьезные новые задачи в сфере ИКТ стоят перед странами ЕАЭС, которые начали свою крупномасштабную деятельность с 2015 года, особенно в деле многогранного сотрудничества в разрезе 21-го сегмента деятельности, что нами показано на рисунке 1 в формате концептуальной, виртуальной модели. Правда, пока Республика Казахстан, да и Россия, Белорусия, Армения и Кыргызстан далеки от повсеместной, эффективной деятельности в этом направлении: к примеру, доля инновационно активных предприятий РК в предкризисный

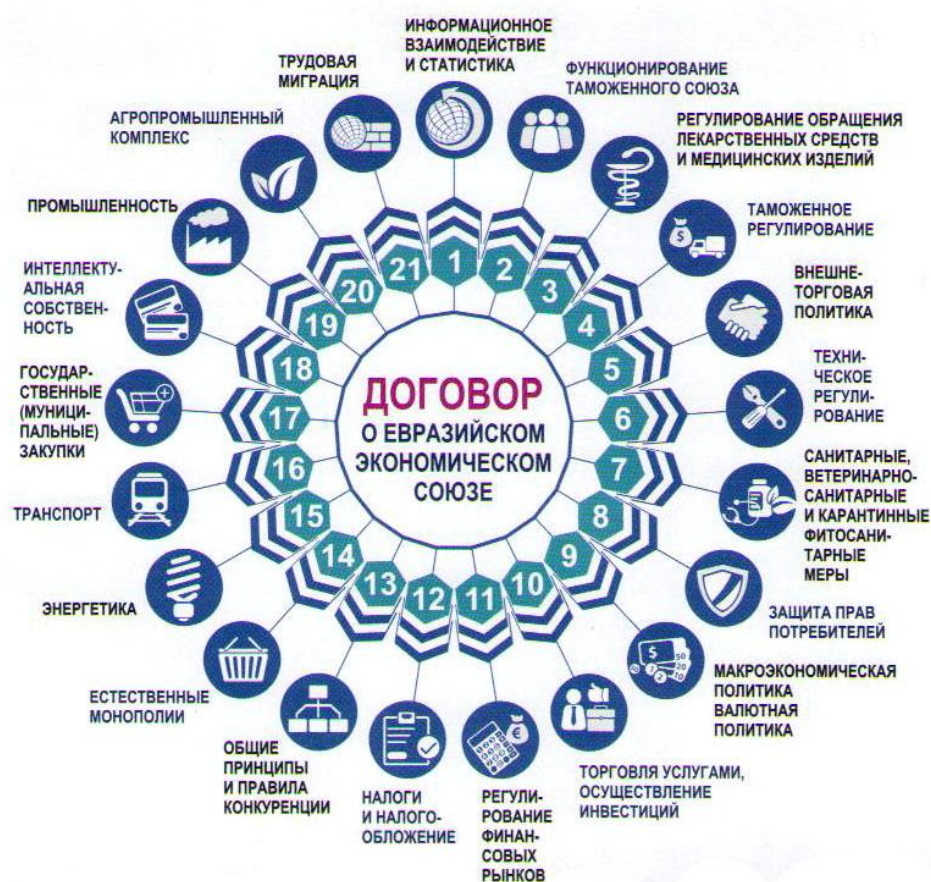

Рисунок 1. Концептуальная модель предстоящего ИКТ ЕАЭС в формате 21-го сегмента развития

период составляла всего 3,8%, а в 2009 году – 4%, тогда как в Германии этот процент находится на уровне 82,5, в Швеции – 75,3, в Австрии – 60,8, в России – 10%. Удельный вес инновационной продукции в объеме промышленного производства РК не превышает 2,3%, в России – 3,7, тогда как в Германии этот процент сложился на уровне 30%, в Австрии – 32, в Швеции – 34%.

При этом доля высокотехнологичных производств сегодня составляет лишь 2%, в России – 9, а в развитых странах 31-32%, в том числе в США – 33 и в Японии – 34% и все это – благодаря (во многом) внедрению ИКТ и новым, прорывным технологиям. Понятно, что решающее значение в этой связи принадлежит профессиональным кадрам, способным эффективно разрабатывать,

производить и эксплуатировать новые технологии. Речь идет о кадрах всех уровней – ученых, конструкторах, инженерах, техниках, технологах, квалифицированных рабочих, менеджерах, госслужащих, для чего необходимо время и деньги, включая преодаление

недавнего «социалистического» наследия. Инновационный прорыв РК во всех сферах нашего бытия сопряжен с подготовкой современных специалистов на базе инновационного партнерства государства, бизнеса, науки и образования. Важное место в этом архиважном деле принадлежит и менеджменту, управлению персоналом при помощи «Облачного» решения задач в системе ИКТ – Success Factors, в том числе: Управляемость затрат и снижение совокупной стоимости владения; Автоматическое обновление; Надежность; Быстрый результат; Легкость использования; Безопасность; Соответствие правилам (Compliance); Возможность развития решения; Масштабируемость; Интеграция, включая соответствующие интерфейсы в формате корпоративной системы SAP [5]. К этому следует добавить огромный объем предстоящей работы в сфере инфокоммуникационных технологий, связанных с функционированием ЕАЭС

с его многочисленными инфраструктурными сегментами (их 21), что видно из приведенного выше рисунка 1.

.Сказанное выше относится напрямую к руководителям и специалистам всех уровней управления, менеджмента в центре и на местах Республики Казахстан, от которых зависит формирование и успешное функционирование информационного общества в целом, ибо побеждает тот, кто владеет сегодня информацией, ИКТ, использует их во благо каждого социума и всего общества.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Программа форсированного развития инфокоммуникаций Республики Казахстан на 2010-2014 годы. Журнал «Информационные коммуникационные сети». - Астана, 2011, № 2-3.
- [2] Фурсова Т. В. Анализ и оценка эффективности инновационно–инвестиционных проектов. Научно-практическое пособие.- М.: МАИ, 2013.
- [3] Фурсова Т.В. Современный менеджмент. Учебное пособие.-М.: МАИ, 2011.
- [4] Фурсов В.Г. Антикризисное управление современным предприятием.- М.: МАИ, 2013.
- [5] [www. sap. ru](http://www.sap.ru)

REFERENCES

- [1] The program for accelerated development of info-communications of Kazakhstan for 2010-2014. Journal "Information communication networks". - Astana, 2011. (in Russ.).
- [2] Fursova T.V. Analysis and evaluation of the effectiveness of innovation and investment projects. Scientific and practical guide.- M.: MAI, 2013. (in Russ.).
- [3] Fursova T.V. Modern management.- a Tutorial.- M.: MAI, 2014. (in Russ.).
- [4] Fursov V.G. Crisis management modern enterprise.- M.: MAI, 2013. (in Russ.).
- [5] www.sap.ru

Қазақстан ақпараттық коммуникациялық технологияларды пайдалану тәжірибесі келешеру

Фурсова Татьяна Викторовна
Тұран университеті, Алматы

Түйін сөздер: ақпарат, коммуникация, компьютеризация, информатизация, бизнес.

Аннотация. Мақалда Қазақстан экономикасында ақпараттық коммуникациялық технологияларын пайдаланудағы тәжірибе мәселелері мен болашағы қарастырылған. Әлемдік мемлекеттер тәжірибесімен салыстырыла отырып ҚР халқы позитивтік қиыншылықтардан өту жолдыры көрсетіле отырып ҚР халық шаруашылығында білім беру сапасын арттыруда интенсивті әдісі ұсынылған.

Поступила 15.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 115 – 118

**HISTORY OF ORIGIN OF TRADITIONAL AND NONTRADITIONAL
RELIGIOUS ASSOCIATIONS IN KAZAKHSTAN****Satov Ye.Zh., Bazarbai G.N.**

Kazakh national university named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

Key words: religion, Islam, Christian, sect, ethnicity, denomination, missionary, religious fanaticism, non-traditional religious organizations, civil society.

Abstract. This essay describes the history of the emergence of traditional and nontraditional communities in Kazakhstan. Emphasis was placed on these two urgent problems in modern Kazakhstan, as the radical Islamic associations and non-traditional religious organizations. In the study, the author finds the main specific elements in the development of the spiritual and morale of the population.

**ҚАЗАҚСТАНДА ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ ЕМЕС ДІНИ
БІРЛЕСТІКТЕРДІҢ ПАЙДА БОЛУ ТАРИХЫ****Сатов Е.Ж.,¹ Базарбай Г.Н.²**¹ Гуманитарлық ғылымдарының магистрі² Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: дін, ислам, христиан, секта, этнос, конфессия, миссионер, діни фанатизм, дәстүрлі емес діни ұйымдар, азаматтық қоғам.

Андатпа. Бұл мақалада Қазақстанда дәстүрлі және дәстүрлі емес діни бірлестіктердің пайда болу тарихы қарастырылған. Қазіргі Қазақстандағы радикалды ислам бірлестіктері мен дәстүрлі емес діни ұйымдар секілді екі өзекті мәселеге ден қойылып отыр. Автор зерттеу барысында ел тұрғындарының рухани-моральдік кемелденуінің негізгі спецификалық белгілерін анықтаған.

Қазақ елі ХХ ғасырдың соңында тәуелсіздіктің тұғырына көтеріліп, құқықтық дербес мемлекетке айналды. Найзаның ұшымен, қылыштың жүзімен, білектің күшімен келген мұндай егемендік – келешек ұрпаққа аманат екендігі хақ. Әлемнің екі бірдей дүние бөлігі мен Еуразияның кіндігінде орналасқан мемлекетіміздің спецификалық белгілері жоқ емес еді. Әрине, оған ғасырлар бойына созылған тарихи оқиғалардың жемісі ықпал еткендігі аян. Сөзімізді дәйектейтін болсақ, патша үкіметінің құрамында болған кезеңдерде елімізге отарлық басшылықтың бұйрығымен көптеген ұлт және ұлыс өкілдері қоныс тепті. Ұйғырлар мен дүнгендер, кәрістер мен немістер, славян тектес ұлт өкілдері халқымызбен сіңісіп кеткендігіне тарих куә.

Демек, мұндай халықтардың қоныстануы Алаш жұртының көп ұлтты, көп дінді елге айналуына әсер етті. Әрине, отарлық езгіден де бұрын Қазақ жерінде өзге дінді таратушы миссионерлер болған. Мәселен, Иран мен Парсы шығанағынан манихей, еуропалық елдерден христиан, Аспан асты елінен будда діндері тараған. Бірақ өткен мыңжылдықтардың миссионерлік ахуалымен қазіргі жағдайды салыстыру қиынсыз. Себебі діни ағымдар мен секталардың орталықтары мен оның зардаптарынан туындаған құбылыстар кездеспеген.

Ал бүгінгі таңның діни ахуалы өте күрделі де, өзекті проблемалардың бірі. Өйткені тәуелсіздік жылдар елімізде азаматтық қоғамның және нарықтық экономиканың құрылуымен ғана емес, сондай-ақ, діни серпілістің жүруімен де сипатталады. Мысалы, дәстүрлі діни бірлестіктер ұстанымдарының күшеюімен бірге қазіргі Қазақстан үшін беймәлім, жаңа «дәстүрлі емес» діни

ұйымдар пайда болды. Жат дін мен сектаның сергелдеңіне түскен автохтонды ұлт өкілдері аз емес. Оның қоғам мен мемлекетке тигізер зардабы орасан зор.

Мемлекетіміздің басты қазынасы – адам, оның өмірі мен бостандықтары және құқықтары екендігі анық. Елімізде жүргізіліп отырған саяси ахуалдың барлығы осы қағидаға негізделетіндігін біз тәуелсіздік алған жылдар ішінде орын алған оң өзгерістерден көре аламыз. Тәуелсіздік жылдарында елімізде орын алған күрделі саяси-экономикалық, әлеуметтік және мәдени жаңарулар мен өзгерулер ағымында мемлекет билігінің қайнар көзі болып табылатын халқымыздың рухани өмірі мен діни көзқарастары да бір жағынан толығып, ал енді бір жағынан әралуан бағыттар бойынша кемелденіп, бүгінгі көптеген этникалық топтар мен түрлі діндерді ұстанатын зайырлы Қазақстан қоғамы қалыптасты [1, 3 б.]. Дін, ар-ождан бостандығы сынды элементтер – біздің қоғамымыздың бет-бейнесін көрсететін формулаға айналды.

Халық, дін және мемлекеттің тұтастығы арасында тікелей тәуелді көпір бар екені аян. Көптеген этникалық топтар мен діни сенімдерден құралған біздің қоғамымыздағы өтпелі кезеңде дін атаулының мемлекеттің ішкі тұрақтылығы мен қауіпсіздігін қамсыздандырудағы рөлі, өндіруші күш болып табылатын халықты ұйымдастырудағы құдіреті, халықаралық қатынастардағы салмағы және еліміздің болашағы мен баяндылығына тікелей әсері өте анық көрініс берді [1, 1 б.].

Бүгінгі таңда мемлекетіміз үшін діни тұрғыдан екі күрделі проблема туындап отыр. Бірі, хақ исламның атын жамылған жалған діни бірлестіктер. Ал екіншісі, жат жерлік діни ағымдардың күн санап артып бара жатқандығы. Бұл екі мәселенің өзіндік ұқсастықтары болғанымен ерекшеліктері өте көп.

Мәселен, жалған ислам атауын ту көтерген ұйымдардың мұсылман қауымына тигізер зардабы мен тауқыметі мол. Өйткені мұндай ұйымдардың жат жетегіне кеткен қандастарымыздың жақындары мен туыстарының ислам дініне деген көзқарастары бұзылып, теріс айналатындығы анық. Кезінде зайырлылықты сылтау етіп, Пәкістан, Мысыр, Сирия сынды елдерде трансформацияланған ислам жолын ұстанған бауырларымыз радикалды-экстремистік бағытқа түсіп кетті. Теріс пиғыл мен ниетті қасиеттерге ие болғандығына бірінің көзі жетсе, ал екінші бірі әлі де болса соқыр мен мылқаудың күйін кешіп жүр.

Біздің қазақ халқы – мұсылман, діні – ислам екендігін үнемі Ұлт көшбасшысы Н.Ә.Назарбаевтың қалың бұқараға биік мінбелерден айтып жүргендігіне куәгерміз. Тіпті, Елбасымыз исламның радикалды бағытына көшудің зардабы туралы айта отырып, мұндай құбылысты қоғамның орта ғасырлық кезеңге оралуы ретінде бағалады [5].

Сан ғасырлар бойы хақ ислам жолын ұстанған ата-бабаларымыз осы діннің шариғи нормаларына сәйкес, өз әдет-ғұрып, салт-дәстүрін, наным-сенімін қалыптастырған, әрі оны ұрпақтан ұрпаққа жалғастырып отырған. Бүкіл әлемнің Раббысы, Субхан Алла тағаладан түскен Құран кәрімнің сүннет жолымен жүру – бізге берілген аманат. Бірақ, өкінішке орай, бес парызды толық ұстанып жүрген мұсылман азаматының келбетіне қаяу түсіріп, ислам атын жамылып, келеңсіз құбылыстарға барып жүргендер жоқ емес. Ислам бейбітшіліктің діні екенін бірі түсінсе, бірі түсінбес.

Ал екінші бір діни проблема – жат жерлік діни ағымдардың жергілікті тұрғындарға ықпалы болып отыр. Бұл өте өзекті, өзек жарды мәселе. Өйткені дәстүрлі емес діни ұйымдар талай шаңырақты шайқалтып, талай азаматтарды жетім, жесір, ұрпақсыз етті.

Батыс пен Шығыстың алтын көпіріне айналған мемлекетіміз үшін негізгі міндеттердің бірі – транспарентті қоғамда діни экспансиялық саясатқа бақылау мен тексеру ұйымдастыру, олардың қызметтерін, мақсаттары мен міндеттерін толыққанды қадағалау болып отыр.

Қазақстанда тәуелсіздіктің ширек ғасыры барысында діни институттардың сан жағынан да, сапа жағынан мәнді өсуі байқалып отыр. Діни бірлестіктер саны бірнеше есе өсті, рухани дәстүрлер қайта өрлей бастады, жаңа ғибадатханалар салынуда, мысалы, мешіттер, шіркеулер, ғибадат үйлері, синагогалар бой көтерді. Халықтың діндарлығының деңгейі өсті. Әрине, бұл тарихи заңдылық. Өйткені жетпіс жылдан астам уақыт бойына тоталитарлық-казармалық жүйеде өмір сүрген посткеңестік елдерде коммунизмнің атеистік ұраны тұрғындар арасына дінді апиын етіп көрсетті. Тіпті, «адамды адам еткен еңбек» ұраны дүйім жұрттың санасына мықтап орнықты. Жоғары оқу орындары мен өзге де білім ордаларында атеизм міндетті пәндердің біріне айналды. Дін – рухани азық ретінде жойылудың алдында тұрды. Барлық діни мерекелердің, ұлттық

мейрамдардың тойлануына тыйым салынды. Өйткені биліктің көздегені – ұлтсыз, дінсіз, тапсыз пролетариат халқын тәрбиелеу болатын. Мұндай жағдай қоғамның діни ахуалын толыққанды жоюға бағытталды. Дегенмен хакім мен ғазиз иесі Раббымыздың қалауымен хақ ислам дінін ұстанушылар саны артып келеді.

Қазақ топырағы арқылы барлық әлемдік діндер өткен, сондықтан да жатырқаушылық немесе діни фанатизм сезімі бізге жат. Осынау рухани дәстүр – Жаратушы иеміздің түскен сөзіне жүрегіміздің ашықтығы мен сенімділігі және Қазақстандағы конфессияаралық татулықтың аса маңызды тұғырларының бірі.

Біз өзіміздің жатсынбас тұрпатымызбен, этносаралық, конфессияаралық татулығымызбен және өзара үндесуімізбен күллі әлемге танымалмыз. Еліміздің өсіп келе жатқан бітімгершілік әлеуеті алдағы уақытта да мұқият сақталып дамытыла береді. Демек, мұндай келелі жағдай, болашаққа деген нық қадам басуымызға алғышарт болары анық.

Елімізде негізінен басты екі дін бар десек болады. Олар – ислам және христиан. Ислам дінін ұстанушылар халық санының шамамен 70 пайызын құрайтын 24 этникалық топтан тұрады. Республика халқының 58 пайызы қазақтар және оларға қоса ұйғыр, татар, өзбек, түрік, курд, дүнген, шешен, әзірбайжан, башқұрт, ингуш, балкар сынды бауырлас халықтар түгелдей ислам дінін және оның ішіндегі сүннет (суннит) жолын ұстанады. Тек, әзірбайжан және курд халықтарының бір бөлігі мен шағын ирандық топ қана шиға (шиит) жолында. Бүгінге дейін көп білінбейтін шиғалар, әсіресе, IV Кәрім Аға Ханның елімізге жасаған сапарлары және «Халықаралық тау университетінің» Қазақстандағы бөлімшесінің ашылуы арқасында соңғы жылдары елімізде үгіт-насихаттарын күшейте түсуде.

Сонымен, 2004 жылдың басындағы деректерге сүйенсек, елімізде 1648 мұсылман діни бірлестігі және 1534 мешіт жұмыс істеген [2]. Ал 2011 жылғы 26-сәуірдегі дерек бойынша, Қазақстанда 2500 мешіт жұмыс жасап жатыр [3].

Тәуелсіздік жылдары Қазақстанда діннің нақты қайта өркендеуі жүзеге асты. 1989 жылдың 1 қаңтарында Қазақстанда 671 діни бірлестік, 20 конфессия мен деноминациялар болды. 20 жыл ішінде діни бірлестіктердің саны 6 есеге өсіп, 2011жылдың 1 қаңтарында 4479 жетіп, ал конфессиялар мен деноминациялар саны 40-тан асып кетті. Қазіргі уақытта 3200-ге жуық мешіт, шіркеу, ғибадатханалар жұмыс істейді. Діни бірлестіктердің жалпы санында келесі діни орындар бар: ислам – 2756, орыс православие шіркеуі – 303, рим-католиктік шіркеу – 84, протестанттық және жаңа діни ағымдар – 1301. Діни бірлестіктерге 3377 діни ғимараттар тиесілі, олардың ішінде 2500 – мұсылман мешіттері, 269 – православие шіркеулері, 88 – католиктік костелдер, 5 – синагога, сондай-ақ басқа да протестанттық және т.б. шіркеулер. Елде 8 жоғары (оның ішінде 2 исламдық, 1 католиктік, 1 лютерандық, 4 протестанттық), 6 арнаулы орта және 3 жалпы білім беретін рухани оқу орындары бар. Сондай-ақ, ірі мешіттер жанынан ашылған медреселер мен шіркеу жанынан ашылған жексенбілік мектептер бар. Осы таңда республикада 20 елден келген 400-ге жуық шет елдік миссионерлер жұмыс жасауда [4]. Алайда, миссионерлердің ісі мен әрекеттеріне, олардың бағдарламаларына, Ұлттық қауіпсіздік мәселесіне сай құқықтық, ғылыми және өркениеттік мәндегі сараптамалар жасау қажет екендігін айту керек.

Бүгінде Қазақстан діни эксперимент алаңына айналып отыр. Сол экспериментті қарқынды, жүйелі және ұйымдасқан түрде жүргізіп отырған христиан миссионерлері. Олардың басым көпшілігі АҚШ пен Корея Республикасынан арнайы жолдамамен жіберілген – шокындырушы үгітшілер армиясы.

Христиан діни күллі әлемдегі ең көп тармаққа бөлінген дін десек қателеспейміз. Онда католик, протестантизм, православие сынды үш басты бағыт бар. Бұлардың ішінде, әсіресе, протестантизм көптеген тарикаттар мен секталарға бөлінген. Осындай шіркеулердің жиырмадан астамы елімізде миссионерлік әрекеттер жасауда. АҚШ-тағы және Кореядағы миссионер ұйымдары Қазақстанға арнайы дайындықтан өткен, әбден ақпараттандырылған, мәліметтендірілген миссионерлерді ғана жібереді. Олар кемінде екі жыл еліміздің тарихын, мәдениеті мен сенімін зерттейді, кейбірі қазақ тілі мен қоса орыс тілін де меңгеріп келеді. Әбден дайындалып, үгіт –насихат әдістемесі негізінде қазақтардың өзге діннің қоластына кету үшін барлық жағдайларды қарастырады [1, 2 б.].

Олар арнайы психологиялық дайындықтан өтіп, жергілікті жұрттың барлық психологиялық әлеуеті мен әлсіз тұстарын зерттеп-зерделеудің арқасында, жергілікті тұрғындарды өз құрамдарына қосуға тырысады [1, 4 б.].

Сүттей ұйып отырған кез келген елдің шырқын бұзудың бір жолы – сол ел халқының наным сеніміне, дініне селкеу түсіру. Бұл экономикалық немесе саяси проблемалармен салыстырғанда анағұрлым ауыр жағдай. Өйткені, уақыт өте келе саяси-экономикалық жағдай түзелер. Ал елдің діни ахуалын күйзелістен шығару үшін тек қана уақыт емес, үлкен еңбек, психологиялық дайындық керек.

Халқымыздың бір тұтастығын, ұлтымыздың бірлігін, болашақ ұрпақтардың өмір жолын тікелей немесе жанама түрде бөліп отырған ұйымдармен күресетін өміршең бағдарлама бүгінгі қажеттілік, әрі қоғам талабы болып отыр.

Қорыта айтқанда, тәуелсіз Қазақстанның діни ахуалын кешенді түрде зерттей отырып, оның айшықты белгілерін анықтау керек. Алғашқы кезекте сырттан келген миссионерлердің қызметтеріне шектеу қойып, олардың барлық қызметтеріне бақылау орнатқан жөн. Өйткені мұндай миссионерлердің елімізге соңғы жылдары ағылып келіп жатқандығына баршамыз куәміз. Әрине, нәтижесінде қазақ топырағында протестантизм, католиктік-лютерандық, иегова куәгерлері, дианектика секілді ұйымдар пайда болды. Мұндай келеңсіз құбылыстар елдің шырқын бұзбасына кім кепіл болар?!

Сонымен қатар, исламның радикалды топтарының құрылуының алдын алып, дәстүрлі исламға кір келтірмеу үшін күресу қажет. Себебі экстремизм, діни фанатизм, терроризм, джихад сынды ұғымдардың барлығын бүгінгі қоғам исламмен байланыстырып қойды. Демек, дін мен террорды ажырататын уақыт келді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Мұратаза Б. Қазақстандағы дін және мемлекет қатынастары // Дала мен Қала. – № 5. – 04.02.2005.
- [2] <http://thenews.kz/2011/01/19/690876.html>
- [3] <http://baq.kz/news/6109>
- [4] old.abai.kz/node/40456
- [5] http://tengrinews.kz/kazakhstan_news/nazarbaev-uvlechenie-radikalnyim-islamom-put-k-srednevekovyu-225208/

REFERENCES

- [1] Myrataza B. Kazakstandagi din jane memleket katinastari // Dala men Kala. – № 5. – 04.02.2005.
- [2] <http://thenews.kz/2011/01/19/690876.html>
- [3] <http://baq.kz/news/6109>
- [4] old.abai.kz/node/40456
- [5] http://tengrinews.kz/kazakhstan_news/nazarbaev-uvlechenie-radikalnyim-islamom-put-k-srednevekovyu-225208/

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ТРАДИЦИОННЫХ И НЕТРАДИЦИОННЫХ РЕЛИГИОЗНЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В данной статье описывается история появления традиционных и нетрадиционных религиозных объединений в Казахстане. Был сделан акцент на такие две актуальные проблемы в современном Казахстане, как радикальные исламские объединения и нетрадиционные религиозные организации. В ходе исследования автор находит основные специфические элементы в развитии духовно-морального настроения жителей страны.

Ключевые слова: религия, ислам, христиан, секта, этнос, конфессия, миссионер, религиозный фанатизм, нетрадиционные религиозные организации, гражданское общество.

Поступила 15.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 119 – 123

UDC 37.016:811.133.1

TEST CONTROL IN THE COURSE OF TRAINING OF A FOREIGN LANGUAGE**T.N. Kalbirova**kalbirovatol@mail.ruKazakh national technical university named K.I. Satpayev,
Almaty, Republic of Kazakhstan**Key words:** test, method, foreign language, technique, skill, text, state standard.**Abstract.** In training foreign language it is considered one of the most effective remedies of control the test.

The main difference of test from traditional examination consists that it always assumes measurement. Therefore the mark which is put down following the results of testing differs in bigger objectivity and independence of possible subjectivity of the teacher, than an assessment for performance of traditional examination which is always subjective as it is based on impression of the teacher, not always free from his/her personal sympathies or antipathies in relation to this or that pupil. The main distinctive feature of dough - the objectivity guaranteed by measurement which functions consists in delivering quantitative information.

We will consider in detail such concepts as testing, the test tested and other concepts connected with a test technique.

УДК 37.016:811.133.1

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІ КЕЗІНДЕГІ ТЕСТІЛІК БАҚЫЛАУ**Калбирова Т.Н.**kalbirovatol@mail.ruҚ.И. Сатпаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық университет
Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы**Түйін сөздер:** тест, әдіс, шет тілі, мәтін, шеберлік, мемлекеттік стандарт.

Аннотация: Бақылаудың аса тиімді түрі мен объективті көрсеткіш ретінде, бақылаудың деңгейлік сипаты арқылы білім алушылардың білімдерін тексеру үшін тестілер тілдік материал ретінде қолданылады. Шет тілін оқытудағы оқудың мәнін түсіне отырып, оқытушылардың жоғары қызығушылықтарын ескеріп, тестерді бақылау түрі ретінде қолданамыз. Дәстүрлі бақылау жұмысына қарағанда тестілеудің басты айырмашылығына оның өлшенуін жатқызамыз, сондықтан тесітілеу қорытындысы бойынша қойылған бағалар көптеген жағдайларда объективтілікпен, тәуелсіздікпен, оқытушының субъективтілігімен беріледі. Демек, дәстүрлі бақылау түрлерін қолданғаннан тестілеудің деңгейі жоғары. Осыған орай жұмысымыздың тақырыбы ретінде осы мәселені қозғап отырмыз.

Шет тілін оқытудағы жетістіктер көптеген жағдайларда білім алушылардың білім сапасымен байланысты, сондықтан оқытушы профилактикалық қателіктерге қандай назар аударытыны белгілі болады. Көпжылдық тәжірибе бойынша барлық оқушылардың білімдерін тексеруде бақылау тапсырмалары қолданылады, демек жетістікке жетуге болады. Осы бақылау түрін тестілеу деп атайды. Білімнің жоспарлы бақылау түрін көтермей, «тестер бақылау түрінің үнемді тиімді түрі» болып келеді (Г.В. Рогова)[1]. Аса объективті көрсеткіш деңгейлеріне шет тілдік материалдарды игеру арқылы ағымдық бағылау жүреді, демек жеке тұлғалық тексеру орындалады.

С.К. Фоломкининнің анықтамалары бойынша тестілер - тапсырма болып табылады, демек арнайы ұйымдастырылып, барлық оқушылар бір мезгілде жұмыс жасайды. Яғни, бірдей жағдайларда белгілер арқылы тапсырмалар жазылады. Біртекті шешімге ие, сондықтан жауапты кілттері болады. Дайын жауаптары алдын ала берілмейді, демек, бірнеше таңдау түрінде қалыптасып отырады. Тестерді қолдану арқылы бақылау жұмысытары жан-жақты болады, сондықтан оқушылардың ойлау қабілеті арқылы алынған ақпараттар қабылданып, үрдістермен қалыптасып отырады [2].

Жүйелік тестілеу арқылы белсенділік пен оқушылардың сабақтағы назары қалыптасады. Демек, жауапкершілік артып, оқу тапсырмалары орындалады. тестілеу нәтижелерін оқытушы тексереді, білім алушылардың деңгейлік көрсеткіштері бойынша баға беріледі. Екінші түрі бойынша өзін-өзі бағалау жұмысы орындалады. Демек, оқытушы оқу үрдісі кезінде өзгертулер енгізіп, оқушының қайталап қателік жасамауын ескертеді. Сауықтыру шарасы ретінде оқушылар дәптерлеріне қателіктерін жазып алады, демек осы ережелер арқылы (орыс тілінде) грамматикалық құрылымдар анықталып, олардың сипатын аламыз. Осы кезде нақты тілдік сынақ кезде нақты тілдік белгілер беріледі.

Тестердің көпшілігінде бірнеше вариант болады (олар жұлдызшалармен белгіленген). Мұндай жағдайларда оқытушы тарату карточкаларын дайындап алады, демек ұзақ мерзімде тапсырмалармен бірге қолданады. Бірінші вариантта тапсырмалар оқылып, сынып тақтасына жазылады. Тестілермен жұмыс жасау арқылы бір мезгілде барлық оқушылардың білімдері тексеріледі. Тестілеу сабақтың бітуіне 10-15 минут қалғанда алынады. Тестілеуді кез келген сабақтарда жүргізуге болады. Олар бір мезгілде көлемдік және күрделі материалдармен жұмыс атқарады. Осы кезде олардың жауаптары бойынша бағалар қойылады. Сұрақтар арқылы жауаптардың бірнеше таңдауы болады, демек, оқушы сұрақ жауабын біле отырып таңдау жасаса, кейбіреулері кездейсоқ таңдау жасайды. Тестердің кейбір түрлері мен сипаты арқылы оқу үрдісінің жан-жақтылығы байқалады.

Көптеген жағдайларда жаттығулар түріндегі тілдік материалдар қолданылады, демек жеке тілдік меңгеру болады. Ағылшын тілі - жақты қолданылып, бақылау түріне айналады. Кері білім беру жүйелерінің болуы қазіргі таңда тесітлеу үрдістерін орындауға мүмкіндік береді. Қазіргі таңда оқу үрдісіндегі тестілеу арқылы тапсырмалардың шектері болады. Сондықтан екі қызмет орындалады, атап айтсақ: бақылаушы және оқытушы.

Атқарылатын қызмет түрлеріне байланысты түрлі талаптар қойылады, олардың мазмұндары әртүрлі болады.

Берілген кері нәтижелердің болуынан кез келген тапсырмалар мен жаттығулар орындалады.

Аталмыш жағдайларда осындай тестілер арқылы жаттығулар мен тапсырмалар беріледі, демек доминантты мақсатта болады. Бақылау түріне білімді игеруге бағытталған материалдар кіреді. Демек, осылардың барлығын бағалау арқылы тестілеу арқылы оқытушы осы үрдістерді басқара алады. бақылау қызметін атқаратын тесітлерге екі негізгі түрі жатады: тестілер, демек оқушылардың белгілі бір компетенциялық жағдайын ілер, демек оқушылардың белгілі бір компетенциялық жағдайын анықтайтын байланыстар жатады. Демек, оқушылардың біліктіліктерін тексеріп, олардың білім деңгейлерін бақылаймыз. Ол үшін нақты тілді меңгеру мен жекеленген тілдік жекеленген тілдік қабілеттер беріледі. Сондықтан белгіленген тілді үйрету үрдісі кіреді (achievement tests). Орта мектептерде бірінші тестілердің түріне қорытынды бақылауды кіргіземіз, демек оқыту курсына білім тексеріледі, ал екінші түрі арқылы аралық қорытынды бақылау орындалады. Яғни, белгілі бір сабақтың аяқталған кезінде жүзеге асады. Осы тестердің түрлері теориялық жоспар түрінде оқытылып, шет елдік тәжірбиелерде кеңінен қолданылады. Шет тілінің оқыту сабақтарында осы тестілеу түрі енгізілген.

Бүгінгі таңда тестілер қорытын бақылау түріне айналған емтихандарды алмастыра алмайды. Дегенмен, олардың нақты жетістіктерін айта отырып, аралық қорытынды бақылау түрлерін жүргіземіз. Осылайша оларды реттеу сипатын аламыз, тексерудің осындай үлгісі арқылы реттелген сабақ жүргізіледі (achievement tests). Тексерудің осындай үлгісі реттеу сипатында болады, сондықтан мектеп оқушыларын барлық циклдік материалдарға жауап беруге шақырады. Осы кезде білім берудің табыстылығы жоғары орын алады. Тестілер 10-15 минутта орындалады. Демек, барлық оқылатын материалдарды қамти отырып, оқушылардың барлығын бір мезгілде тексереміз.

Осыған орай тестілер нақты және үнемді тексеру құралы болып табылады. Сонымен қатар 30-40 тестілерді тексеру үшін ұстазға 5-7 минут жетеді, демек оқытушының қолында дайын жауаптары болады. Жоғарыда аталғандай қазіргі таңда тестілерді оқыту кезінде қолдану үрдіске енген. Яғни тілдік материалдарды игеру арқылы жекеленген тілдік дамыту болады. Осы кезде әртүрлі тыңдау мен оқыту арқылы тілді үйретеміз. Тестілер арқылы орындалатын орындалатын тестілер арқылы белгілі бір перспективті себептер жүреді.

Ең алдымен тестілік сипаттағы тапсырмалар орындалып, олар арқылы жаттығулар жүреді. Жауаптарды таңдау арқылы тілдік біртұтастылық болып олардың нақтылығына қол жеткіземіз. Осы кезде біртұтас жұмыстар орындалады.

Жетістікті тестілеу - бақылаудың әділ әдісі, соңғы уақытта бастауыш сатыға көптеп еніп жатқан тест. Тест ағылшын сөзі, қазақшасы сынақ, тексеру. Тестілеу-білімді меңгеру деңгейін анықтау үшін қолданылатын тапсырмалардың жиынтығы. Үлгерім тестілері жетістікті тестілеу - оқытушының оқыту және тәрбие арқылы қандай деңгейге жеткенін анықтау. Дұрыс құрылған тестілер көптеген талаптарды қанағаттандырып, оларды орындауға көп уақыт кетпейді, сұрақтары қысқа, нұсқа болады.

Тестілердің түрлері:

- Ақыл-ой қабілетін, дамуын тестілеу.
- Арнайы қабілетті тестілеу
- Үлгерімді, тәрбиелікті анықтауға бағытталған тестілер.
- Жеке сапаларды есті, ойлауды, мінезді анықтауға арналған тестілер.

Үлгерім тестілерінің қорытындысы оқытушылардың даму деңгейін толық сипаттамайды. Тест құрастыруға қойылатын талаптар:

- білім стандартына сәйкестігі;
- қате жауаптарды енгізу;
- дұрыс емес жауаптардың шындыққа жақын болу керек;
- дұрыс жауаптарды қате жауаптармен бірге беру;
- бір сұрақ жауабының басқа сұрақтарға жауап беруге көмектеспейді;

Алдын ала тексеру. Тақырыпты, бөлімді немесе курсты түсіну бұрынғы оқу материалдарын білуге байланысты. Егер мұғалімде ол туралы ақпарат жоқ болса, онда ол одан әрі оқыта алмайды, қажетті ақпаратты мұғалім бастапқы білімдерді тестілеу арқылы алып, қол жеткен деңгейді анықтайды. Бұрынғы нәтиже мен қазіргісін салыстырып, білім, іскерліктің қандай деңгейде екенін біліп, процестің тиімділігін талдап, өз оқытушыларының жетістігіне қосқан үлесі туралы қорытынды жасайды.

Ағымдағы бақылау. Тестілік бақылау үшін 6-8 тапсырма беріліп, 5-8 минут ішінде соңғы 2-3 сабақта алынған білім мен іскерліктер тексеріледі. Жұмысты аяқтаған соң міндетті түрде қателері талданады. Ең басты назар оқытушының қатесінің себептерін білуге аударылады.

Тақырыптық бақылау үшін оның жекелеген ұғымдарын олардың арасындағы байланыстарды қалай түсінгендігін анықтауға тапсырмалар беріледі. Білімді тест арқылы тексеру үшін мамандардың тестілерін қолданған дұрыс.

Қорытындыны тексеру әрбір оқу тоқсаны және оқу жылы аяғында өтеді, оқу материалы жүйеленеді және талдап қорытылады. Білімді тексерген кезде ең алдымен өз бетімен оқу үшін өте маңызды болып табылатын білімдегі кемшіліктер анықталады.

Әрине, білім, іскерлік, дағдылардың меңгерілгенін тест арқылы толықтай анықтау мүмкін емес. Мысалы, өз жауабына мысалдар келтіру, өз ойын жүйелі, дәлелді етіп айту тест арқылы анықталмайды.

Сондықтан тест әдісі басқа тексеру формалары және әдістерімен ұштасу керек. Жазбаша тестінің жауаптарын ауызша да сұрауға болады. Тест білімді әділ бағалайды, бірақ нашар оқытушыға бір балл артық, жақсы оқытушыға бір балл төмен қоюға болмайды.

Сонымен балалардың бәрі балабақшадан бастап тестілік сынақтан өтеді. Мемлекеттік білім стандартына сай міндетті деңгейдегі білім, іскерлік, дағдыларды тексеруге арналған әдістемелік нұсқау жаңа оқу бағдарламаларында жазылған.

Баға қою. Баға оқытушыға білімдік стандарттарды меңгергені үшін қойылады.

Оқытушының негізгі міндеттерінің бірі - студентті өзіне баға беруге дағдыландыру үшін оған бағалау өлшемдерін түсіндіру.

Дәстүрлі төрт баллдың бағалау жүйесі:

- толық біледі (өте жақсы);
- жеткілікті біледі (жақсы);
- жеткіліксіз біледі (қанағаттанарлық);
- білмейді (қанағаттанғысыз).

Бірінші тәсіл арқылы мұғалім баға туралы өз пікірін айтады, бірақ оған уақыт кететіндіктен, көп қолданбайды. Екінші тәсіл - бағаны, оны неліктен қойғаны жөнінде күнделікке жазу. Үшінші тәсіл - үлгерім экранын шығару. *Білім, іскерлік, дағдыларды бақылау және бағалау жұмыстары:*

- тексеру және бағалаудың пайдасын көрсететін жағдаяттар жасау;
  - "Үйге не берілді?" деген сұраққа жауап алуға уақыт кетірмеу;
  - жақсы көңіл-күйге бөлеу;
  - оқушының жауапты ойланып беруіне уақыт бөлу;
  - оқушылардың жауаптарын мұқият тыңдау, мадақтау;
  - жауапты соңына дейін тыңдау, талдау және ескертулерді кейін жасау;
  - оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру (жай, темперамент, тіл кемістігі);
  - жеке тапсырмалар беру;
  - оқушы өзін еркін сезетін жағдай жасау;
  - оқушының жауабын талдау, жеке тұлғасын сынамау;
  - оқушылар бағасын көтергісі келсе, оларға талсырманы қайта беру;
  - жауап бергенде, тапсырманы орындағанда тірек сызбаларды қолдануға рұқсат беру;
  - бақылау және тексеру әдістерін түрлендіріп отыру;
  - тестілік бақылауды жиі қолдану;

Сонымен баға қою білімді және шеберлікті талап етеді. Баға - бала өміріндегі маңызды оқиға. Баға арқылы бала өзі туралы ойын реттеп, сыныптағы беделін нығайтады. Сондықтан мұғалім баға қоюға өте мұқият болу керек. 1-сыныпта баға қоймауға болады, басқа сыныптарда байқау, жарыс, ойындар ұйымдастырып, әр баланың өз орнын анықтауына көмектеседі.

"5" деген баға оқу бағдарламасының мазмұнын терең және толық білетін, оқу материалындағы теория мен фактіні ажырата алатын, жауабын өз бетімен жүйелі етіп құрастыратын, анықтама, ұғымдарды түсінегін, тілдік нормаларды сақтап сенімді, қатесіз, жауап беретін қосымша материалдар қолдана алатын, ойы оралымды оқушыға қойылады.

"4" бағасы ұғым, ереже, анықтамаларды дұрыс түсініп, дәлелдей алатын, бірақ кейбір жерлерін нақты айтпайтын, жекелеген қате жіберетін оқушыға қойылады.

"3" бағасы оқу материалындағы негізгі ережелерді, тәуелділіктерді үстүрт түсінген, ой-пікірлерді талдай алмайтын, жауабы жүйесіз, мұғалім көмегімен жауап беретін оқушыға қойылады.

"2" бағасы білімі жүйесіз, негізгі мен көмекшіні, теория мен фактіні ажырата алмайтын, жаттанды сөйлейтін, бағдарламаны игеруге мүмкіншілігі жоқ, бағдарламаның материалын түсінбейтін оқушыға қойылады. Оқушылардың үлгермеушілігін болдырмау шаралары:

Үлгермеушілікті болдырмау үшін оқу материалдарын түсінбеу себептерін анықтау керек. Үлгермеудің негізгі себептерінің бірі - жұмыс істеу қабілетінің, ынтаның, зейіннің жоқтығы. Егер бұл сапалар отбасында қалыптаспаса, онда балаға мектепте оқу қиынға түседі.

Екінші себеп - білімнің жүйесіздігі, жауапкершіліктің төмендігі. Оқушы бұрынғы оқу материалдарын түсінбегенін мұғалім уақытында байқамаса, онда оқушының оқуға қабілеті жеткіліксіз болады. Әдетте мұндай оқушылармен жеке жұмыстар жүргізіліп, оларға кеңес беріледі.

Үшінші себеп - материалдан мәнді белгілерді бөле алмау, негізгі мен негізгі емес мәселелерді ажырата алмау, оқушылардың жаттап оқып, бәрін есте сақтауға тырысуы. Мұндай оқушыларға абстрактілі ойлауларын дамыту үшін талдауға, қорытындылауға жаттығулар беріледі.

Төртінші себеп - пәнге деген қызығушылықтың жоқтығы. Нәтижесінде оқушының зейіні, білімге деген ықыласы төмендейді. Бұл тәжірибесіз мұғалімнің ашу-ызасын туғызып, түрлі дау-жанжалдарға себепші болады. Оқушыларға талап қою, құрметтеу, оқушының жеке тұлғалық

сапаларын ескеру, баланы қызықтыру оның оқу жұмысын белсенді етіп, кемшіліктерін түзетуге ықпал етеді.

Бесінші себеп - оқушының отбасындағы қолайсыз жағдай, құрбыларымен тіл табыса алмау, оқушының оқу жұмысын атқара алмауы, "қиын" балаларға еліктеуі.

Үлгермеудің басқа да себептері бар. Ең бастысы – үлгермеу себепін анықтап, жеке жұмыстың жолдарын белгілеу. Мұғалімнің, мектептің міндеті әрбір оқушының жақсы оқуына көмектесу.

Сонымен қатар арнайы, мақсатты сұрақтар оқытылады, сондықтан олардың барлығы тестілеумен тығыз байланысты. оқыту тестілері аса маңызды талаптарға сай келеді, демек жүйелік жаттығулар арқылы тілдік дамыту орындалып, олардың оқудағы тиімділігі анықталып, әдіскерлер мен оқытушылардың назарын аударады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Рогова Г.В., Рабинович Ф.М., Сахарова Т.Е. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. - М.: Просвещение, 1991.
- [2] Фоломкин С.К. Тестирование в обучении иностранному языку. Иностранные языки в школе - № 2 - 1986.
- [3] Брейгина М.Е. О контроле базового уровня обученности. Иностранные языки в школе. - № 2 - 1991.
- [4] Рабинович Ф.М. Контроль на уроке иностранного языка. Иностранные языки в школе - №1 1987.
- [5] Рапопорт И.А. Прагматические тесты: сущность, специфика, перспектива. Иностранные языки в школе - № 2 - 1985.
- [6] Розенкранц М.В. Использование тестовой методики при обучении чтению иноязычных текстов. — Хабаровск, 1984.
- [7] Taylor W. Cloze Procedure: a New Tool for Measuring Readability. — Journalism Quarterly, 1953, No. 30

REFERENCES

- [1] Rogova G. V., Rabinovich F.M., Sakharov T.E. *Methods of training in foreign languages at high school*. - M.: Education, 1991.
- [2] Folomkin S. K. *Testing in training in a foreign language*. Foreign languages at school - № 2 - 1986.
- [3] Breygina M. E. *About control of a basic level of proficiency*. Foreign languages at school. - № 2 - 1991.
- [4] Rabinovich F.M. *Control at a lesson of a foreign language*. Foreign languages at school - № 1 1987.
- [5] Rapoport I.A. *Pragmatical tests: essence, specifics, prospect*. Foreign languages at school - № 2 - 1985.
- [6] Rozenkrants M. V. *Use of a test technique when training in reading foreign-language texts*. — Khabarovsk, 1984.
- [7] Taylor W. Cloze Procedure: New Tool for Measuring Readability. — Journalism Quarterly, 1953, No. 30 (in Eng)

Тестовый контроль в процессе обучения иностранного языка

Калбирова Т.Н.

kalbirovatol@mail.ru

Казахский Национальный Технический Университет им. К.И. Сатпаева
г. Алматы, Республика Казахстан

Ключевые слова: тест, методика, иностранный язык, умение, текст, государственный стандарт.

Аннотация. Одним из наиболее эффективных средств контроля в обучении иностранному языку считается тест. Основное отличие теста от традиционной контрольной работы состоит в том, что он всегда предполагает измерение. Поэтому оценка, выставляемая по итогам тестирования, отличается большей объективностью и независимостью от возможного субъективизма учителя, чем оценка за выполнение традиционной контрольной работы, которая всегда субъективна, поскольку основана на впечатлении учителя, не всегда свободного от его личных симпатий или антипатий по отношению к тому или иному ученику. Главная отличительная черта теста - объективность, гарантируемая измерением, функция которого состоит в том, чтобы поставлять количественную информацию.

Рассмотрим подробно такие понятия, как тестирование, тест, тестируемый и другие понятия, связанные с тестовой методикой.

Поступила 15.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 124 – 128

THE ROLE OF THE SCHOOL IN SOCIALIZATION

Auelgazina T.K.

«Orleu» JSC

Key words: people, person, the state, society, the political regime, the school, the process of socialization, agents of socialization, factors of socialization, education.

Abstract. The article examines the role of language in shaping personality. The author gives an analysis of theoretical approaches to the study of this problem.

ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУДЕГІ МЕКТЕПТІҢ РӨЛІ

Ауелғазина Т.Қ.

«ӨРЛЕУ» БАҰО» АҚ филиалы «Алматы облысы бойынша педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты»

Қазақтың тағдыры, келешекте ел болуы да мектебінің қандай негізде құрылуына барып тіреледі. Мектебімізді таза, сау, берік һәм өз жанымызға /қазақ жанына/ қабысатын, үйлесетін негізге құра білсек, келешегіміз үшін тайынбай-ақ сертесуге болады
Қазақ зиялысы Мағжан Жұмабаев

Мұғалімі қандай болса, мектебі де сондай болмақ
Қазақ зиялысы Ахмет Байтұрсынов

Кілт сөздер: адам, жеке тұлға, мемлекет, қоғам, саяси тәртіп, мектеп, әлеуметтендіру үдерісі, әлеуметтендіру агенттері, әлеуметтендіру факторлары, тәрбие.

Аннотация. Мақала жеке тұлғаны әлеуметтендірудегі мектептің рөлін ашып көрсетуге арналған. Сонымен қатар, автор аталған мәселенің теориялық негіздерін де талдап көрсетеді. Жеке тұлғаны әлеуметтендіру үдерісіне қоғам түрлі институттар қызметі арқылы зор ықпалын тигізеді. Әлеуметтендірудің маңызды институтының біріне жалпы білім беретін мектептер жатады. Мектепте жас ұрпақ өкілдері терең білімді, жоғары саналы, биік адамгершілікті жеке тұлға ретінде қалыптасумен қатар, болашақ өміріне қажетті белгілі бір дағды мен қабілеттерді игереді. Әрбір бала мектепке 6-7 жасар балалық шағында келіп, қалыптасқан тұлға ретінде 17-18 жасында үлкен өмірге қадам басады. Мектепте бала тек оқып қана қоймайды, тұлғалық қалыптасуының қарқынды даму кезеңін де басынан кешіреді.

Бүгінгі таңда Қазақстан тоталитарлық қоғамнан демократиялық басқару жүйесіне көшкен ел. Сондықтан кеңестік дәуірдегі және қазіргі демократиялық даму жағдайындағы қазақстандық мектептердегі жеке тұлғаны әлеуметтендіру үдерісін салыстырмалы түрде қарастырудың мәні аса зор. Сонымен, кеңестік басқару кезінде жеке тұлғаны әлеуметтендірудің институттары бір ғана мақсатты – «жаңа коммунистік адам» бейнесін жасауды көздеді. Сол бағыт бойынша әлеуметтендіру агенттері аталған адам нұсқасының бойына өмір сүруші саяси тәртіпті толықтай қолдаушы мінез-құлық үлгісі мен бағыт-бағдарды орнықтырумен айналысуы тиіс болды. Өз кезегінде мектептерде тоталитарлық кеңестік жүйенің бұл міндетті жүзеге асыруы жүйелі әрі мақсатты тәрбие беру мен үгіт-насихат жүргізу арқылы жүргізілді. Кеңестік педагогика ғылымы жеке адамды тек ұжым арқылы қалыптастырып, тәрбиелеуді басты мақсат етіп қойды. Бұл ретте «мен және ұжым» ұстанымы негізге алынып, адам ұжымдық қарым-қатынасты дамытудың негізгі

кұралы болды. Кеңестік педагогика саласын дамытушылардың бірі А.С. Макаренко тұжырымдағандай: «Біз тәрбиелеген адам, мейлі ол кім болса да, өмірде тек өз басының ғана жетілгендігін көздейтін (яғни, өмірге қандай да бір жеке-дара, жетілген тұлға ретінде емес – Т.А.), мейірімді немесе адал адам болып қана қоюға тиіс емес. Ол әр уақытта да ең алдымен өз коллективінің, қоғамның мүшесі болуға тиіс...» [1]. Яғни, қоғамдық құрылымда жеке адамды дамытуда оның даралығы мен дербестігін танытуына мүмкіндік берілмеді. «Даралық» түсінігі капиталистік қоғамға ғана тән ұғым тұрғысында қолданылды. Сонымен қатар, кеңестік мектептер жалғыз бір оқу жоспары мен барлығына ортақ оқу бағдарламаларына сүйеніп, жас ұрпақты коммунистік рухта тәрбиелеу ісімен шұғылданып келді. Бірақ іс жүзінде әр оқушының өзіне тән қабілет-деңгейіне қарай білім беру қажеттігі мәселесі ескерілмеді. Өз кезегінде жеке тұлғаны әлеуметтендіру үдерісі жеке адамның балалық шағынан есейген уақытына дейінгі аралықта ұжымдық қарым-қатынасты жетілдіру қызметін атқарумен айналысты. Әлеуметтендіру институттары, соның ішінде мектеп, орта және жоғары оқу орындары жас ұрпақ өкілдеріне «коммунистік тәрбиені» ұжымдық негізде берудің маңызды агенттері болып табылды.

Осы кезеңде мектептегі барлық пәндер нақтылы бір идеологиялық мақсат-мүддені көздеп, соған сәйкес бағдарламамен беріліп отырды. Бұл, әсіресе, гуманитарлық бағыттағы, тарих, әдебиет, мемлекет пен құқық негіздері, қоғамтану тәрізді пәндерді оқытуда белсенділікпен жүзеге асырылды. Аталған пәндер тапшылдық сана орнату мақсатымен таптық сипат тұрғысында жазылды. Осы пәндерді оқыту барысында оқушылардың бойына маркстік-лениндік көзқарасты егу, қоғамдық даму турасындағы маркстік-лениндік ғылымның жүйелерін орнықтыру, партия мен үкіметке деген берілгендікті және Кеңестер Одағын сүйеге тәрбиелеу міндеттерін негіздеу ісі жүргізілді. Мектептегі ең саясаттанған тарих пәні оқушылардың санасына маркстік-лениндік ілімге сүйену арқылы Коммунистік партияның жетекшілігіне жұмылдырылған қолданыстағы қоғамдық тәртіптің тарихи дамудың ең қолайлы үлгісі болып табылатындығын сіңіру қызметі үшін пайдаланылды. Аталған кезеңде қоғамдық ғылымдарды, соның ішінде Қазақ КСР тарихын таптық идеология тұрғысында қайта жазу мен оқыту ісі жүзеге асырылды. ҚК(б)П - ның Орталық Комитетінің 1945 ж. 14 тамызда «Қазақ КСР тарихын екінші рет басуға даярлау туралы» қаулысында «Қазақ КСР тарихының бірінші басылымында елеулі қателіктер жіберілген делінді. Мұнда қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы жүргізген күресіне біржақты баға беріліп, оның ішкі мән-мазмұны терең қарастырылып, ашылмаған деген тұжырым жасалды. Және де қоғамдық ғылымдарда қазақ халқының тарихы тек 1917 ж. бері басталды деген теріс көзқарас қалыптасқан еді. «Ал, қазақ тарихын жазғандардың көпшілігі отаршылардың көзқарасын білдіретін, олардың көңілінен шығатын адамдар болғаны ақиқат. Соның әсерінен халқымыздың ұзақ та көне тарихы жан-жақты зерттелмей, еуроцентристік бағыттағы ғалымдар қазақтың өткені жоқ, болса, шолақ деген жалған пікірлерді күштеп таңумен болды» [2]. Бұған қоса ұлттық тарихты, мәселен, Қазақстанда «Қазақ КСР тарихын» оқытуға орта мектеп бағдарламасында өте аз мөлшерде сағат беріліп келгені бәрімізге мәлім. Керісінше, кеңестік мектептерде «КСРО тарихына», «Жалпы тарихқа» соншалықты көп мөлшерде сағат бөлінген. Ондағы тоталитарлық кеңестік биліктің мақсаты – қазақ халқын ұлттық тамырынан, тарихи зердесінен ажырату, ұлттық тарихты бұрмалау, оның тамырына балта шабу еді. Қоғамдағы мұндай идеологиялық ақуал ұлттық тарихымыздың өзіне тән түп негізін ескере отырып, кең қанат жайып, дамуына мүмкіндік бермеді. Бұл тоталитарлық заманда қазақ халқының ұлттық мұрат-мүддесі мен сана-сезімін өркендетуге қарсы жасалған аса зор қиянат болып саналады. Осылайша, қоғамдағы Коммунистік партияның жетекшілік рөліне күмән туғызатын өзге тарихи көзқарастардың қалыптасып, дамуына жол берілмеді. Міне, осы үлгіге барлық мектептердің бағдарламалары сәйкес болды. Сөйтіп, сол кезеңде үстемдік етуші тоталитарлық тәртіп бүкіл Одақ көлемінде мектептерді жеке тұлғаларды әлеуметтендірудің күшті агентіне айналдырды.

Ал, бүгінгі таңда қазақстандық мектептер тұлғаға бағдарланған дамыта оқыту ұстанымын басшылыққа ала отырып, болып оқушы тұлғасының үйлесімді дамуын негізге алады.

Өз кезегінде мектеп - өскелең ұрпақты тәрбиелеу жүйесіндегі шешуші буын. Мектеп еш уақытта отбасынан, қоғамнан бөлініп, жеке мекеме болған емес. Сондықтан оның бүкіл іс-әрекеті отбасымен, қоғаммен, еңбек ұжымдарымен тығыз байланысты. Осы орайда мектеп ұжымы оқушыларды азаматтыққа, адамның құқықтары мен бостандықтарын білуге, қазақстандық

патриотизмге, мемлекеттік рәміздердің мәнін ұғынуға, Қазақстан халықтарының тіліне, дәстүрлері мен мәдениетіне құрметпен қарауға тәрбиелейді.

Ғалым-педагогтар мектепті әлеуметтендірудің микрофакторына және тәрбиенің маңызды институттарының біріне жатқызады. Мектеп жас ұрпақты әлеуметтендірудің мынадай жас ерекшелік кезеңдерін қамтиды:

Дәл осы кезде адамның жеке тұлға ретінде қалыптасу үдерісі жүзеге асады және бұл кезеңде мектепке үлкен жауапкершілік жүктеледі.

Мектепте оқу-тәрбие үдерісінің ауқымды мақсат-міндеттері жүзеге асырылады. Осылайша, мектеп - тәрбие жұмысын ұйымдастырып, жеке адамның қалыптасып, дамуында әр түрлі факторлардың ықпалын үйлестіріп, біріктіретін орталық. Бұл ретте тәрбиені қоғамдық құбылыс ретінде қарастыруға болады, ол бір мезгілде әлеуметтік-мәдени бағыттың міндеттерін де шешеді. Атап айтсақ [3, 136]:

Осылайша, мектепте жас ұрпақты қоғамдық өмірге даярлау, олардың санасы мен көзқарастарын қалыптастыру, бағыт-бағдары мен ұстанымдарын дамыту, яғни, әлеуметтендіру үдерісі де жүзеге асырылады. Сөзіміз дәлелді болу үшін, поляк ғалымы Е.Вятрдың пікіріне сүйенсек: «...саяси жүйе шеңберінде әлеуметтендіруді дамытатын арнайы институттар жұмыс істейді, олардың қатарында мектеп, жастар ұйымдары, әскер, қоғамдық-саяси ұйымдар немесе саяси партия бар» [4]. Мектептен білім алудың негізінде оқушылар өмірлік жолын, мүдделері мен

болашақ бағдарын таңдауды үйренеді. Олар алынған терең білімнің арқасында өз мүмкіндіктерін іске асыра алатын, қазіргі демократиялық даму жолына түсіп, нарықтық экономиканың талаптарына сай өмір сүріп жатқан кезеңде өз бетінше дұрыс, адамгершілік тұрғысынан жауапты шешімдер қабылдауға қабілетті ұрпақ болып өсуі тиіс. Міне, осылайша жалпы білім беретін мектептерде жас жеткіншектердің адами бет-бейнесін, адамгершілік қалпы мен жеке тұлғалық болмысын қалыптастыруға жан-жақты негіз салынады.

Бүгінде тәуелсіздік алған қысқа тарихи кезең ішінде Қазақстан әлемдік өркениетпен ықпалдаса нарықтық экономиканың талабына сай өмір сүруде. Осыған орай қазіргі қоғамдық қарым-қатынастар жүйесіндегі прогресшіл технологиялар мен нарықтық экономиканың даму заңдылықтарын меңгеруде білім факторының рөлі арта түсуде. Осы тұрғыдан алғанда Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде онды өзгерістер орын алуда. Жаңа мектептер салу ісі жандандырылды. Мектептерді акпараттандыруға, жаңа буын оқулықтарымен қамтамасыз етуге, ұлттық білім жүйесінің әлемдік білім кеңістігіне енуіне барынша жағдай жасауға көңіл бөлінуде.

Өскелең ұрпаққа сапалы білім беру, жоғары саналылыққа тәрбиелеу, әлеуметтік белсенділігін көтеру, оларды әлеуметтендіру ісі ең алдымен оқу-тәрбие үдерісі барысында жүзеге асатыны белгілі. Сол себепті мектепте оқылатын әрбір пән оқушыны болашақта белсенді, өзін-өзі дамытуға және шешімдер қабылдауға қабілетті жеке тұлға ретінде қалыптастырудың пәрменді құралы болуға тиіс. Өйткені «Заманауи білім берудің басты міндеті – оқушы тұлғасын дамыту барысында отандық дәстүрлерге сүйеніп, өткен дәуірлердің тәрбие дәстүрлеріне қатысты сабақтастықты сақтай отыра, мектепте оқытылатын әрбір пәннің мүмкіндіктерін пайдалану» [3, 546], - болып табылады.

Сонымен қатар, мектептердегі оқыту және тәрбиелеу үдерісінде Конституциядағы құқық, әділеттілік және гуманизм идеялары кеңінен қолданылуы шарт. Көп ұлтты елімізде жеткіншек ұрпақтың ұлтжанды, отансүйгіш болып өсуіне, мемлекетті қорғай білуіне қол жеткізгеніміз абзал. Сол бағыт бойынша мектеп оқушыны конституциялық тәртіптің шегінде, демократиялық құндылықтардың негізінде тәрбиелеуге тиіс. Білім беру саласында осындай бағытты ұстану Қазақстан халқының достығы мен мемлекеттің тәуелсіздігін нығайтуда, жас ұрпақты патриотизмге тәрбиелеуде маңызы зор. Соған байланысты жас ұрпақ өкілдерін патриоттық тұрғыда тәрбиелеу бүгінгі таңдағы өте қажетті мәселелердің бірі. Осылайша, жалпы білім беретін мектептер жас ұрпаққа сапалы білім берумен қатар, оларды азаматтыққа, қазақстандық патриотизмге, Отан алдындағы, халық алдындағы парызын адал орындауға, сондай-ақ, қоғамдық іс-шараларға белсене қатысуға тәрбиелеу шешуші рөлге ие.

Жалпы алғанда мектеп әлеуметтендірудің маңызды институты ретінде төмендегідей бағыттарда сан-салалы іс-әрекеттерді жүзеге асырумен айналысады:

- мектептің отбасымен әлеуметтік байланысын күшейтуі;
- мектептің қосымша білім беру, мәдени мекемелермен және әлеуметтендірудің басқа да институттарымен өзара байланысты жұмыстарды жүргізуі;
- педагогтардың мектеп түлектері, ардагерлер, мәдени қызметкерлер, спорт саласындағы қоғамдық орталармен тығыз байланысының болуы;
- педагогикалық және балалар ұжымының әртүрлі шығармашылық ұжымдармен ынтымақтастығының болуы;
- сабақ пен сабақтан тыс оқытулардың мектептен тыс - шеберханаларда, лабораторияларда, табиғатта және т.б. өткізілуі.

Демек, бүгінгі таңда мектептегі оқу-тәрбие үдерісі оқушылардың жеке тұлғасын дамытуға, ұстаздар мен оқушылар қарым-қатынасын демократияландыруға, ізгіліктендіруге, ата-аналар қауымымен ынтымақтаса жұмыс істеуге бағытталған.

Осылайша, мектептерде жас ұрпақ өкілдерін жоғары саналы, биік адамгершілікті, еркін бағдарлай алатын, өзін-өзі дамытуға және шешімдер қабылдауға қабілетті жеке тұлға ретінде қалыптастырудың негізі қаланып, оларды әлеуметтендіру ісі жүзеге асырылады.

«Білекке сенген заманда – ешкімге есе бермедік,

Білімге сенер заманда - қапы қалып жүрмелік» - деген ұлы көреген Абылайханның ой-тұжырымы қазіргі уақыттағы еліміздің білім беру кеңістігіндегі көтеріліп отырған мәселелерді шешуге батыл кірісу қажет екендігіне әкеліп соғады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Макаренко А.С. Коммунистік тәрбие туралы. - Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогика баспасы, 1960. - 480 б. - (370, 42, 33, 216).
- [2] Ысмағұлұлы О. Қазақ тарихының әлпеті қандай болмақ? // Қазақ тарихы, 1994. - №4. - 3-5-бб.
- [3] Мектептегі оқыту процесінің тәрбиелік бағыттылығын дамыту. Әдістемелік құрал. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013. - 13-б.
- [4] Вятр Е. Социология политических отношений. – М.: Прогресс, 1979. – С.377.

REFERENCES

- [1] Makarenko A.S. Communist education. Almaty: Kazakh State Training and Education Press, 1960. - 480 p. (370, 42, 33, 216).
- [2] Ismagululy O. What is the history of the Kazakh identity? // Kazakh history, 1994 - 4. p.3-5.
- [3] The development of the educational focus of the learning process at school. Manuals. - Astana: Altynsarin National Academy of Education, 2013. - 13 p.
- [4] Wiatr E. Sociology of political relations. - М.: Progress, 1979. - p.377.

РОЛЬ ШКОЛЫ В СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ

Ауелгазина Т. К.

Ключевые слова: человек, личность, государство, общество, политический режим, школа, процесс социализации, агенты социализации, факторы социализации, воспитание.

Аннотация. В статье рассматривается роль школы в социализации личности. Автор дает анализ теоретических подходов к изучению данной проблемы.

Ауелгазина Т.К.

саяси ғылымдарының докторы, доцент, Педагогикалық білімнің халықаралық Ғылым Академиясының академигі, «ӨРЛЕУ» БАҰО» АҚ филиалы «Алматы облысы бойынша педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты» директорының ғылыми-әдістемелік жұмыстар жөніндегі орынбасары

Поступила 15.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 129 – 135

**THE PRINCIPLES OF FRANCHISING AS A FORM OF INTEGRATION
OF BUSINESS ORGANIZATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN:
LEGAL AND ECONOMIC ASPECTS****Jumadildayeva Zh.B.**

“Turan” University. Republic of Kazakhstan, Almaty

*Zhaniya555@mail.ru***Key words:** entrepreneurial activity, the principle of franchising, the franchisor, franchisee**Abstract.** The author of the article considers the legal and economic aspects of the organizational principles of entrepreneurial activity in general and franchising as a form of integration of business organization in particular of the Republic of Kazakhstan. The article gives a brief description of the integration forms of business, and their relevance in the development of economic relations.*УДК 338.462***ПРИНЦИПЫ ФРАНЧАЙЗИНГА КАК ИНТЕГРАЦИОННОЙ ФОРМЫ ОРГАНИЗАЦИИ
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН:
ПРАВОВЫЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ****Джумадилаева Ж. Б.**

Университет «Туран», Республика Казахстан, г. Алматы

*Zhaniya555@mail.ru***Ключевые слова:** предпринимательская деятельность, принцип, франчайзинг, франчайзер, франчайзи**Аннотация.** Автором в статье рассмотрены правовые и экономические аспекты принципов организации предпринимательской деятельности в целом и франчайзинга как интеграционной формы организации предпринимательской деятельности в Республике Казахстан. В статье дается краткая характеристика интеграционных форм предпринимательства, и их актуальность в развитии экономических отношений.

На современном этапе развития экономики Республики Казахстан франчайзинг как интегрированная форма организации предпринимательской деятельности является неизученным направлением, для которого нужно выработать основные теоретические и методологические основы.

Новые формы интеграционных образований получили довольно широкое распространение, но они не всегда обеспечивают тот уровень производства, на который рассчитывают при их создании. Одна из причин их низкой эффективности заключается в том, теоретические исследования значительно отстают от практики, которая пытается адаптировать старые принципы, формы и методы организации и управления к новым образованиям [1].

Как показывает практика, признанные экономической наукой формы организации бизнеса, которым свойственны такие черты как: целенаправленность, структура, концепция, единство, процессы, интеграционные формы, состоящие из отдельных элементов являются на сегодняшний день системами, требующие изменений в принципах, концепциях, стратегиях, которые будут высоко эффективными в условиях глобализации, интеграции, инноваций.

Развитию малого предпринимательства может помочь его интеграция в сети экономических систем, с высокими показателями рентабельности. Организационные формы такой интеграции различные. Например, к ним можно отнести лизинг, франчайзинг, организационные формы интеграции аутсорсингового типа. Данные организационные формы позволяют предприятиям получать целевую прибыль с не высокими издержками.

Во-первых организуем такие системы мы уменьшаем время на формирование новых самостоятельных элементов.

Во-вторых уменьшаем свои издержки производства.

В-третьих сохраненные финансовые ресурсы можем диверсифицировать, использовать на НИОКР или маркетинговую деятельность.

Благодаря новым интеграционным формам предприятия получают стратегические преимущества, связанные с более быстрой реакцией на изменение рыночного спроса, которые трудно достичь без кооперации [1].

Если кратко раскрыть сущность некоторых интеграционных форм можно убедиться, что они имеют конкурентные преимущества по сравнению с другими формами организации бизнеса, так как имеют новый подход в развитии экономических отношений.

Лизинг в широком смысле является организационной формой предпринимательской деятельности, выражающей отношения собственности, особой системой хозяйствования. В данной организационной форме предпринимательской деятельности реализуется совместная деятельность субъектов рынка, их совместная работа, направленная на получение выгоды от сделки связанных с передачей средств производства во временное пользование путем их купли и последующей сдачи в аренду. Рычагом экономического механизма при лизинге является собственность. На практике лизинговые отношения имеют сложный характер реализации, так как содержат в себе признаки кредитной сделки, инвестиционной и арендной деятельности, которые интегрируются в систему организационных отношений бизнеса.

Следовательно, лизинг — это особый вид предпринимательской деятельности, включающий три формы организационно-экономических отношений: арендные, кредитные и торговые, содержание каждого из которых в отдельности полностью не исчерпывает сущности таких специфических имущественно - финансовых операций [2].

Франчайзинг (от французского слова "franchise", что означает "льгота, привилегия, право участия"), как организационная форма бизнеса представляет собой передачу предпринимателем к предпринимателю прав на использование опыта, знаний, «ноу-хау» технологий ведения бизнеса на возмездной основе. При данной форме передается в аренду торговая марка, которая показала свою конкурентоспособность на рынке, имеющая определенный вес, популярность, эффективность. Франчайзер (тот, кто передает право) должен иметь также не материальный капитал или гудвил, который должен отражать высокую эффективность бизнеса, чтобы сдать в аренду свою торговую марку франчайзи (тот, кто получает право) для расширения своей деятельности на определенной территории.

Тщательно спланированная и обоснованная программа франчайзинга позволяет предпринимателю существенно расширить границы своих возможностей, определить главные направления своей деятельности, прогнозировать свои будущие доходы, быстро получить общественное признание [1].

На сегодняшний день многими теоретиками и практиками в области экономики франчайзинговая форма организации бизнеса признана наиболее конкурентоспособной, гибкой и мобильной в условиях неопределённой экономической ситуации, так как, дает неоспоримые преимущества для обоих участников этих отношений. Малые предприятия получают возможность получить право на использование приносящий доход бизнес, а предприятия, которые имеют известность на рынке, получают возможность без больших затрат расширить свои границы.

Организационная форма интеграции аутсорсингового типа основывается на привлечение сторонних фирм для выполнения отдельных операций, связанных с изготовлением и сбытом конечной продукции. При данной интеграции производство из замкнутого становится открытым, а кооперация между участниками из технологической превращается в функциональную. В аутсорсинговой интеграции участвуют юридически независимые друг от друга субъекты,

связанные, однако экономическими интересами. Действуя сообща, они получают больший хозяйственный эффект, чем, работая в одиночку [3].

В данной статье хотелось бы глубже раскрыть сущность системы франчайзинга как интегрированной формы организации бизнеса, подробнее остановится на его принципах. Так как франчайзинг на современном этапе является одним из динамично развивающихся и эффективной формой предпринимательской деятельности.

Зародившись в Европе и получив мощный бизнес-толчок в США, рынок франчайзинга давно стал глобальным, так как получил повсеместное развитие. Общей тенденцией глобального рынка франчайзинга последних лет является тот факт, что он демонстрирует положительные факторы роста благодаря растущему среднему классу в развивающихся странах Южной Америки, Восточной Европы и Азии. Феномен широкого распространения и быстрого развития франчайзинга заключается, во-первых, во взаимной выгоде как для франчайзера, так и для франчайзи и, во-вторых, в снижении предпринимательских рисков. По данным Международной ассоциации франчайзинга (International Franchise Association, IFA) [www.franchise.org] из всех вновь образованных предприятий 85 % прекращают свою деятельность в течение первых пяти лет, а из компаний, созданных в рамках франчайзинга – только 14 %.

Предприниматель, у которого есть успешный бизнес, развитая торговая сеть для увеличения доли на рынке, расширения границ рынка, завоевания новых сегментов, увеличения товарооборота в условиях острой конкурентной борьбы может воспользоваться бизнес форматом на условиях франчайзинга. Франчайзи приобретает право на использование апробированного успешно бизнеса, который имеет вес на рынке, успешно примененную технологию ведения предпринимательской деятельности. Данный факт показывает, что, у покупателя франшизы (франчайзи) уменьшаются факторы, приводящие к неудачам. Франчайзер или продавец франшизы может обеспечить себе стабильную прибыль для более эффективного построения стратегий развития, рационального использования финансовых средств.

Нужно учесть, что используя не самим созданный товарный знак, методику ведения бизнеса, вы берете на себя ответственность перед всей сетью, так как вы становитесь автоматически одним звеном данной сети. Одно ваше неверное использование концепций бизнес формата на условиях франчайзинга может привести к потере доверия потребителей данного товарного знака, а значит уменьшению гудвила и прибыли. Поэтому войдя в сеть, вы должны соблюдать определенные концепции, принципы и правила.

Франчайзер и франчайзи в процессе совместной работы должны достигать своих целей основываясь на единой концепции. Совместная работа строится на всеми известных и специфических принципах бизнес-формата на условиях франчайзинга. Эффективная деятельность всей сети зависит от плодотворной работы каждого звена, входящих в эту интегрированную систему.

Как считают авторы известной книги «Франчайзинг. Интегрированные формы организации бизнеса» Земляков Д.Н., Макашев М.О., принципы франчайзинговой формы бизнеса – это общие правила, которыми должны руководствоваться партнеры в процессе бизнеса целей.

Как известно, принцип или начало (лат. *principium*, греч. Αρχή) – это основополагающая истина, закон, положение или движущая сила, лежащая (лежащий) в основе других истин, законов, положений или движущих сил.

Для рассмотрения принципов франчайзинга мы должны сначала изучить в целом принципы предпринимательской деятельности. Рассмотрение данного вопроса требует изучение законодательной базы, которые действуют на территории нашей республики. Предпринимательская деятельность в Республике Казахстан реализуется на основе определенных принципов [4]:

а) *принцип свободы предпринимательской деятельности*. Основы данного принципа заложены в п. 4 ст. 26 Конституции РК: «Каждый имеет право на свободу предпринимательской деятельности, свободное использование своего имущества для любой законной предпринимательской деятельности».

б) *конституционный принцип* признания различных форм собственности юридического равенства прав собственности и равной их защиты закреплен в ст. 6 Конституции РК: «В Казахстане признаются и равным образом защищаются государственная и частная собственность».

в) *принцип поддержания конкуренции* и недопущения экономической деятельности, направленной на монополизацию и недобросовестную конкуренцию (ст. 26 Конституции РК). Важная роль здесь отводится Закону РК от 25 декабря 2008 года №112-IV «О конкуренции». Монополистическая и всякая иная деятельность, направленная на ограничение или устранение законной конкуренции, получение необоснованных преимуществ, ущемление прав и законных интересов потребителей, не допускается. Не допускается, за исключением случаев, предусмотренных законодательными актами, использование предпринимателями гражданских прав в целях ограничения конкуренции, в том числе: 1) злоупотребление предпринимателями своим доминирующим положением на рынке, в частности, путем ограничения или прекращения производства либо изъятия из обращения товаров для создания их дефицита или повышения цен; 2) заключение и исполнение лицами, осуществляющими аналогичную предпринимательскую деятельность, соглашений о ценах, разделе рынков, устранении других предпринимателей и об иных условиях, существенно ограничивающих конкуренцию; 3) совершение недобросовестных действий, направленных на ущемление законных интересов лица, ведущего аналогичную предпринимательскую деятельность, и потребителей (недобросовестная конкуренция), в частности, путем введения потребителей в заблуждение относительно изготовителя, назначения, способа и места изготовления, качества и иных свойств товара другого предпринимателя, путем некорректного сравнения товаров в рекламной и иной информации, копирования внешнего оформления чужого товара и иными способами. Меры по борьбе с недобросовестной конкуренцией устанавливаются законодательными актами;

г) *принцип государственного регулирования* предпринимательской деятельности. Самое главное, что должно быть достигнуто в процессе государственного регулирования предпринимательской деятельности — это соблюдение баланса частных интересов предпринимателей и публичных интересов государства и общества в целом.

д) *принцип законности*. Предпринимательская деятельность неразрывно связана с законами, так как без правового поля никакая цель предпринимателями не может быть достигнута. Деятельность предпринимателей должна строго реализовываться при соблюдении норм и правил законов. Государство как системообразующий центр должно обеспечить законность нормативных актов, а также регулировать данные правовые отношения.

е) к числу принципов предпринимательства можно отнести и *защиту прав как предпринимателей, так и потребителей*. Государство гарантирует свободу предпринимательской деятельности и обеспечивает ее защиту и поддержку.

Так как франчайзинг является видом предпринимательской деятельности, то основные правила данных принципов характерны для него тоже. В данной главе хотелось бы сопоставить общие принципы предпринимательской деятельности к франчайзингу.

Если остановиться на *принципе поддержания конкуренции* и недопущения экономической деятельности, направленной на монополизацию и недобросовестную конкуренцию (ст. 26 Конституции РК), то одним из основных принципов франчайзинговой деятельности является возможность франчайзером устанавливать единые цены по всей франчайзинговой сети в определенном регионе. Это позволяет всем субъектам сети проводить совместные маркетинговые кампании и выступать как единый бренд, не смотря на то, что бренд представляют разные компании. Но, согласно Закона РК от 25 декабря 2008 года №112-IV «О конкуренции», установление ограничений на перепродажу купленных у него товаров по территориальному признаку, условиям покупки, по количеству, цене подпадает под статью 13 данного закона «Злоупотребление доминирующим или монопольным положением». Условия договоров, согласно которым правообладатель имеет право определить цену товара (работ, услуг), признаются недействительными. Отсутствие единого ценообразования по всей франчайзинговой сети помешает потребителю воспринимать всю сеть как единое целое, а также может нарушить бизнес-процесс, разработанные франчайзером, что со временем может привести к снижению популярности франшизы [5].

Принцип законности франчайзинговой деятельности опирается на Закон Республики Казахстан от 24.06.2002 г. № 330-2 «О комплексной предпринимательской лицензии

(франчайзинге)». Согласно данному закону «комплексная предпринимательская лицензия (франчайзинг) – предпринимательская деятельность, при которой правообладатель комплекса исключительных прав предоставляет его в пользование на возмездной основе другому лицу, при котором отечественный предприниматель получает права на ряд объектов интеллектуальной собственности зарубежной фирмы (товарный знак, фирменное наименование, знак обслуживания, патент, нераскрытую информацию, в том числе секреты производства (ноу-хау)»[6].

Правовая и экономическая составляющие франчайзинга в комплексе характеризуют его в качестве определенного явления. При этом франчайзинг — недостаточно изученное явление отечественной правовой наукой, значение которого постоянно возрастает. Прежде всего, необходимо в достаточной степени интегрировать нормы, регламентирующие создание и использование объектов интеллектуальной собственности. Сейчас лицензионные договоры, на наш взгляд, еще не заняли достойное место в ряду традиционных договоров, опосредующих распоряжение имуществом.

Основными нормативно-правовыми актами, регулируемыми франчайзинговые отношения в Республике Казахстан, являются:

- Гражданский Кодекс Республики Казахстан (особенная часть) от 1 июля 1999 года № 410-1, глава 45 («Комплексная предпринимательская лицензия»).
- Статья 902 Гражданского Кодекса дает определение понятию «комплексная предпринимательская сублицензия», описывает возможность выдачи лицензиатом (франчайзи) сублицензии (субфраншизы).
- Закон Республики Казахстан от 24 июня 2002 года №330 «О комплексной предпринимательской лицензии (франчайзинг)».
- Закон Республики Казахстан от 26 июля 1999 года № 456-І «О товарных знаках, знаках обслуживания и наименованиях мест происхождения товаров». В данном законе указан порядок охраны интеллектуальной собственности и товарных знаков. Правовые вопросы франчайзинга непосредственно касаются и основ защиты интеллектуальной собственности (защита патентов, изобретений, торговых знаков и наименований, и др.).

Далее кратко рассмотрим экономические аспекты принципов предпринимательской деятельности, которые закономерны и для франчайзинга как интеграционной формы организации предпринимательской деятельности. Основные принципы развития предпринимательской деятельности обеспечивают рациональное ведение бизнеса, учитывающие также законодательные аспекты, которые мы рассматривали ранее (Рисунок 1).

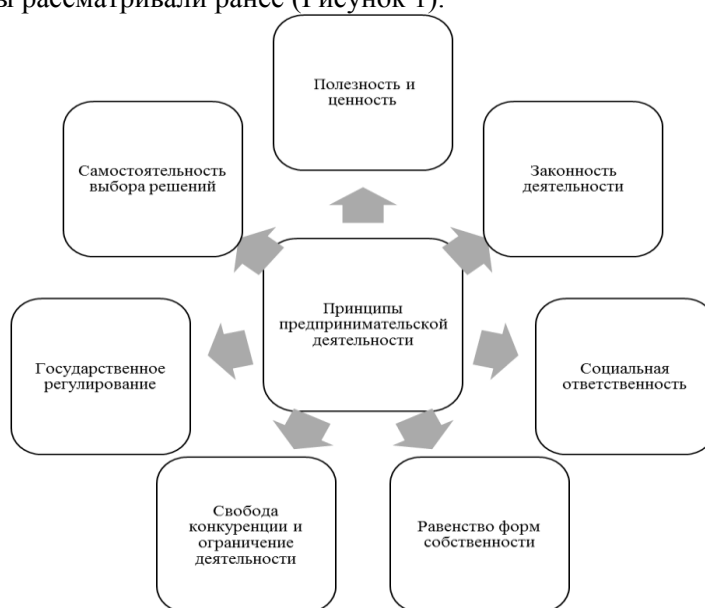

Рисунок 1 - Основные принципы развития предпринимательской деятельности и обеспечение ее эффективности

Принципы организации предпринимательской деятельности не меняются в зависимости от того, рассматриваем ли мы систему предпринимательства в целом или ее часть. Как показано в общей теории систем, свойства отдельных частей зависят от свойств системы в целом, и наоборот, свойства системы в целом зависят от свойств отдельных элементов. Все эти принципы характеризуют предпринимательство как социально-экономический механизм, призванный разрабатывать и согласовывать решения на всех уровнях хозяйственной иерархии [7].

Далее можно охарактеризовать принципы франчайзинга как интеграционной формы бизнеса или предпринимательства, которые раскрывают его концепцию (Таблица 1).

Таблица 1 - Принципы франчайзинга как интеграционной формы бизнеса [1].

Принцип	Характеристика
1. Принцип самостоятельности и независимости	В франчайзинговой сети звенья цепи являются самостоятельными предпринимателями, которые строят свой бизнес по правилам той страны, на которой они находятся, но при этом согласно договору франшизы, должны следовать общим целям франчайзинговой системы.
2. Принцип качества	Эффективность франчайзинговой формы бизнеса во многом зависит от качества продукции. Интересы партнеров сходятся на поддержании должного уровня качества производимой продукции и услуг.
3. Принцип постепенного сотрудничества	При принятии решений относительно вхождения во франчайзинговую сеть предприниматели оценивают потенциальные возможности эффективного сотрудничества. Не правильное решение с обеих сторон будущих партнеров по бизнесу может привести к негативным последствиям. Поэтому, франчайзинговое предпринимательство предполагает новым звеньям франчайзинговой цепи, постепенно входить в систему и в дальнейшем наращивать темпы бизнеса.
4. Принцип параллельности развития и ускорения создания сети	Данный принцип построен на построении партнерами эффективной системы сбыта, чтобы при реализации одной и той продукции под одной торговой марки, предприятия сети франчайзинга не конкурировали между собой. Для этого требуется организация рациональной сети посредников, которые на определенной территории, в определенном количестве будут распространять продукцию.
5. Принцип свободного волеизъявления	Предприниматель, занимающийся бизнесом в системе франчайзинга, который представляет собой одно звено в цепи имеет право формировать свою стратегию производства, адаптированную под местные условия и законы. Данное волеизъявление дает ему возможность быть мобильным, конкурентоспособным в своей среде, одновременно осуществляя стратегическое партнерство в системе франчайзинга.
6. Принцип открытости	Франчайзинг предполагает прозрачность бизнеса партнеров, построение легального бизнеса, так как для оценки текущей и будущей ситуаций нужна открытость в деятельности как франчайзеров, так и франчайзи. Франчайзер, заинтересованный в расширении своего бизнеса, на основе договора франшизы, требует прозрачной финансовой отчетности от франчайзи для объективного управления сетью.

Вышеуказанные принципы могут применяться по разному в зависимости от различных факторов. Поэтому мы не можем твердо утверждать, что они имеют абсолютный характер. Как показывает наше исследование, изучение принципов предпринимательства в целом и франчайзинговое предпринимательства, в частности, требует рассмотрения законодательного и экономического аспектов. Анализ развития франчайзинга показывает, что данная форма бизнеса имеет наибольшие перспективы роста. Правовая и экономическая составляющие франчайзинга в комплексе характеризуют его в качестве определенного явления. При этом франчайзинг — недостаточно изученное явление отечественной правовой наукой, значение которого постоянно возрастает.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Земляков Д.Н., Макашев М.О. Франчайзинг. Интегрированные формы организации бизнеса. Учебное пособие для вузов - Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. - С.40-43
- [2] Горемыкин В. А. Лизинг: Учебник. — М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2003. - 944 с.
- [3] В.Р. Веснин Стратегический менеджмент: учебное пособие- М.: Изд-во МГИУ, 2007. – С.222
- [4] Оспанов К.И. Основы права. Учебное пособие. - Алматы: Жеті жарғы, 2006. – С.86-85

[5] Отчет о результатах исследования «Состояние и анализ развития рынка франчайзинга в Республике Казахстан», 2014, ТОО «FinGate» -С.30-36

[6] Закон Республики Казахстан от 24.06.2002 г. № 330-2 «О комплексной предпринимательской лицензии (франчайзинге)»

[7] Щербakov В.Н. Двойственная природа предпринимательства и обеспечение его эффективности / В.Н Щербakov, С.А. Анохин // Эффективное антикризисное управление. 2012. №6 (75). С.76-85.

REFERENCES

[1] Zemljakov D.N., Makashev M.O. Franchising. The integrated form of business organization. Textbook for high schools - Moscow: YuNITI-DANA, 2012.- p.40-43. (in Russ.).

[2] Goremykin V. A. Leasing: Textbook. — М.: «Dashkov i K°», 2003. - 944 p. (in Russ.).

[3] Vesnin V.R. Strategic Management: a tutorial - М.: MGIU, 2007. – p.222. (in Russ.).

[4] Ospanov K.I. Law basics. tutorial. - Almaty: Zheti zhargy, 2006. – p.86-85. (in Russ.).

[5] Report on the results of the study "Status and analysis of the development of franchise market in the Republic of Kazakhstan", 2014, «FinGate» - p.30-36. (in Russ.).

[6] Law of the Republic of Kazakhstan of 24.06.2002 № 330-2 «On the complex entrepreneurial license (franchising)". (in Russ.).

[7] Shherbakov V.N. The dual nature of the business and ensuring its effectiveness / V.N. Shcherbakov, S.A. Anokhin // Effective crisis management. 2012. №6 (75). p.76-85. (in Russ.).

Қазақстан Республикасында франчайзингтің кәсіпкерлік қызметті ұйымдастыру интеграциясының нысаны ретінде қағидаттары: құқықтық және экономикалық аспектілері

Джумадилдаева Ж. Б.
Zhaniya555@mail.ru

«Тұран» Университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Түйін сөздер: кәсіпкерлік қызмет, қағидат, франчайзинг, франчайзер, франчайзи

Аннотация. Мақалада автор Қазақстан Республикасындағы жалпы кәсіпкерлік қызметті ұйымдастырудың және франчайзингтің кәсіпкерлік қызметті ұйымдастыру интеграциясының нысаны ретінде құқықтық және экономикалық қағидаттарды қарастырады. Мақалада қысқаша бизнестің интеграциялық нысандарының сипаттамасы, сондай-ақ олардың экономикалық қарым-қатынастарды дамытудағы өзектілігі қарастырылған.

Поступила 15.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 136 – 141

**ECONOMIC INCENTIVES AND TRANSACTION ALGORITHMS
IN BITCOIN PAYMENT SYSTEM**

Seitim A.

seitima@mail.ru

Turan University, Almaty, Republic of Kazakhstan

Key words: Bitcoin, payment system, crypto currency, transaction algorithms, peering method

Abstract. Paper is about an analyze of Bitcoin crypto currency platform that is widely used in Internet. Direct payments online through peer-to-peer method, the sender and recipient can be linked without the help of financial institutions. Peer-to-peer network is a distributed application architecture that partitions tasks or work loads between peers, where all of the items (peers) are working at one level. Each peer is stored into system of equally as a client and as a server. In contrast to the monocentralized client-server system the decentralized peer to peer system is more stable and secure. There are no strong conditions for quantity and combination of peers. Any combination and size of online peers can provide the work of Bitcoin system. In the research new payment system internal processes of planning, transaction algorithm and economic incentives were analyzed.

УДК 336.722.117.3

**БИТКОИН ТӨЛЕМ ЖҮЙЕСІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЫНТАЛАНДЫРУ МЕХАНИЗМІ
МЕН ТРАНЗАКЦИЯЛАР АЛГОРИТМІНЕ АРНАЛҒАН ТАЛДАУ ЖҰМЫСЫ**

Сейтім А.

Тұран университеті, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

Түйін сөздер: Биткоин, төлем жүйесі, крипто валюта, транзакциялар алгоритмі, пирингтік әдіс.

Аннотация. Зерттеуде интернет желісінде кең қолданысқа ие болған Биткоин криптовалютасының платформасына талдау жасалған. Пирингтік әдіс арқылы онлайн төлемдерді тікелей, жіберуші мен қабылдаушыны еш қаржы институттарының көмегісіз байланыстыруға болады. Пирингтік, яғни тегіс тармақты әдіс дегеніміз (Авторлық анықтама) – (Peer-to-peer network) компьютерлік жүйе ішіндегі барлық тармақтар (пиралар) бір деңгейде жұмыс істейтін әдісті атайды). Қарастырылып отырған жүйеде тармақтардың өзара теңдігі сақталып, әр тармақ клиенттің де, сервердің де функцияларын атқарады. Моно-центрлі клиент-сервер жүйесінен децентрлі тегіс тармақты жүйенің басты айырмашылығы оның жұмыс барысының тұрақтылығында. Жүйенің жұмыс барысын қамтамасыз ету үшін пиралардың мөлшері мен комбинациясына тағылатын міндетемелер болмайды. Олардың кез-келген мөлшері мен үйлесімінде жүйенің жұмыс барысын сақталып тұрады. Биткоин жүйесінің протоколы негізінде жаңа төлем жүйесінің программалық ішкі құрылысы мен экономикалық ынталандыру процесстері қарастырылған.

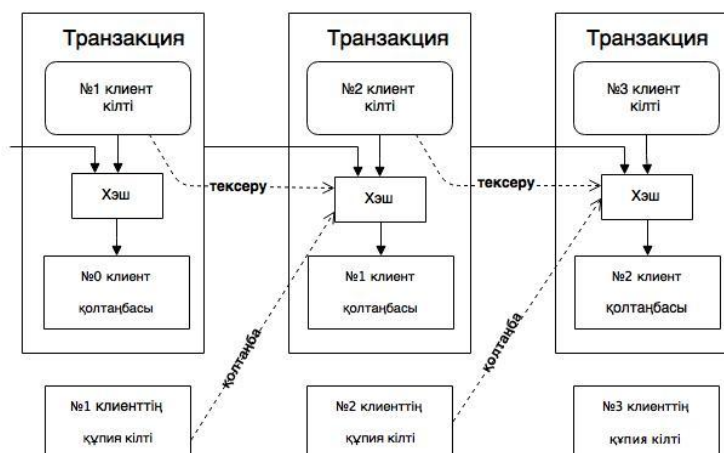
Бүгінгі таңда электронды ақша аударымдар саласында барлық транзакциялар түрлі төлем жүйелерінің көмегімен, олардың делдалдық қызметімен жүге асырылып жатыр. Қаржы институттары сол атқарған қызметтері үшін белгілі мөлшердегі сый ақы алып, талабыңызды орындайды. ал клиент өз тарапынан оған өз қаражаттары мен төлқұжаттық мәдіметтерін сеніп тапсыруы тиіс. Осы жерде бірнеше мәселелер көтеріліп жатыр. Қаржы институттарының құзырындағы мәліметтер мен тапсырылған қаражаттардың қауіпсіздігі, олардың шоттарды тікелей басқаруы, яғни шоттардың өшіріліп, не болмаса блокталуы үшінші жақтың шешімен жүзеге асырылуы. Және де қаражаттардың шынайы деп қабылдануы, олардың бір реттен артық қолданылмауы төлем жүйесін іске асыратын компаниялардың қол астында болуы. Зерттеуде біз осы және тағы басқа мәселердің шешу жолдарын ұсынатын, интернет желісінде қарқынды дамып келе жатқан криптография негізінде құрылған Биткоин жүйесіне талдау жасадық. Биткоин протоколы [1] негізінде оның ішкі құрылысына талдай жұмыстарын жасадық. Электронды жүйеге

колма-қол төлеу әдісіндегідей, тікелей екі жақты, еш делдалдарға сенім артпай, байланыстыратын криптографияға негізделген әдіс қажет. Транзакциялардың өзгертілмейтін қатаңдығы қабылдаушы жаққа, ал қалыпты тапсырыс беру механизмі қаражат жіберушілерге өз ыңғайлығын көрсетер еді. Бұл ғылыми жұмыста Биткоин жүйесінің қайтармалы төлемдер проблемасын шештін әдісін талдаймыз. Пирингтік принцип арқылы бір деңгейлі жүйеде өзара бөлінген уақыт белгілерінің сервері мәліметтердің өңделгенін дәлелдеп, транзакциялардың хронологиясын сақтайды. Жалған түйіндердің қарамағындағы массивке қарағанда адал түйіндердің массивінің көлемі асып тұрғанша, системаның қауіпсіз жұмыс істеуі сақталып тұрады.

Онлайн төлемдер жасалғанда электронды қолтаңбаның маңызы зор. Оның сақтығы ерекше қатаңдықты қажет етеді. Электронды қолтаңба қолданысы бұл жерде көп мәселелерді шешеді, дегенмен үшінші жақтың жүйені бағдарлауы, ондағы қаражаттың қайта қолданылуын бақылауы, тегі жүйенің бұл жерде осалдығын көрсетіп тұрады. Биткоин жүйесінде пирингтік әдіс арқылы үшінші жаққа мәжбүрлі сенім арту проблемасы шешілді. Жүйедегі әр транзакция уақытысымен хэштеп тізбекке енеді. Хэштелу дегеніміз (Авторлық анықтама) – енгізілген еркін ұзындықты мәліметтер массивінің белгілі алгоритм арқылы ұзындығы тиянақты биттік жол ретінде түрленуін атайды. Түрлену хэш-функциясы, ал одан шыққан нәтижесін хэш деп атайды. Енді хэштептен транзакцияларға оралатын болсақ олар орындалу дәлелі негізінде аталған тізбектен орын алады. Орындалу дәлелі (Proof-of-Work) деп жүйенің артық қызметтерден қорғау принципін атайды. Принцип бойынша жүйе тарапынан түйіндерге ұзақ уақытты қажет ететін жұмысқа сұраныс беріліп, нәтижесі оңай әрі тез арада тексерілетін болады. Яғни асимметриялы уақыт шығыны орындалады: сұранысты қанағаттардыратын есептеуді жүргізуге жұмсалатын ұзақ мерзім мен оның нәтижесін тексерілуінің оңай әрі тездігі. Тізбекке қосымша информация енгізу үшін, тізбек бастапқы транзакциядан қайта басталуы тиіс. Сонымен жүйе осындай орындалған жұмыс дәлелі негізінде өзінің қатаңдығын сақтайды. Ең ұзын тізбек бұл жерде реттелген деректердің дәлелі болып әрі, жүйедегі ең үлкен есептік жұмыс атқарған массивтен шыққан тізбек болып табылады. Осы ең үлкен есептік массив шынайы түйіндердің қолында, яғни жұмыс барысын бұзуға бағытталмаған түйіндердің қолында болса, олардың тізбегі ең ұзын болып жалғасып, сонымен қоса жүйеде жалған тізбектер, яғни жалған информациямен залалданған тізбектер болып жатса ондай жалған тізбектерден жылдамдығы мен ұзындығы әрқашан асып тұратын болады. Жүйенің талаптары өте қарапайым. Транзакциялардың жіберіп отырған мәліметтері «үнемділік» принципі арқылы таралады. Түйіндер тізбекті іздеу барысында қосылған жерінен ажырап қайта басқа жүйеге қосыла алады. Ең ұзын тізбекке қосылу арқылы түйіндер қосылуға дейінгі өңделген мәліметтердің жүйеде жоғалып кетпеуінен сақтайды.

Жүйе электронды тиынды компьютерлік қолтаңбалардың тізбегі деп анықтайды. Жүйенің тұтынушысы, оны клиент деп атайық, тиынды жіберу үшін алдыңғы транзакцияның хэшін және келесі иеленушінің, яғни келесі клиенттің ашық кілтін өзінің компьютерлік қолтаңбасымен белгілейді. Бұл информация тиынмен бірге жіберіледі (Сурет №1).

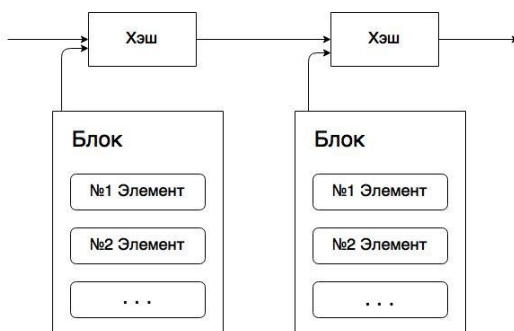

Сурет №1. Транзакцияның ішкі құрылысы мен тізбекке ену механизмі.

Келесі клиент оған жіберілген тиынның қайталанып қолданылмағанын тексере алмайды. Әдетте бұл проблема бақылаушы орталық жақтың әр транзакцияны тексеруімен шешіледі. Тиын эмиссия орталығына қайтарылып, оның орнына жаңа тиын шығарылады, және де тек тікелей эмиссия орталығынынан шыққан тиындар ғана қайта қолданылмағандығын дәлелдейді. Сөйтіп транзакциядағы тиындар тексеру алгоритмінен өтеді. Бұл жағдайдың да өз осал жері бар: жүйенің жұмыс барысы сол эмиссия орталығын бақылайтын органға толығымен тәуелді болып тұр, өйткені ол банк сияқты әр транзакцияны өткізіп, өз бақылауында ұстап тұрады.

Ізделініп жатқан шешім бір тиынның қайта қолданылмауын үшінші жақтың қатысуынсыз жүзеге асырылуында. Бұл үшін, шынайы тиынды анықтау үшін, оның ең алғашқы транзакциясын рас деп аламыз (өйткені әр тиын тек бірінші рет қолданылған кезінде ғана тексеруді қажет етпейді), одан кейін жасалған транзакцияларды елемейміз. Орындалған транзакцияны анықтау үшін сол тиынмен жасалған барлық транзакцияларды тексеру керек болып тұр. Дәстүрлі эмиссия жүесінде барлық транзакциялар мен олардың реті сол органның қарамағында болады. Ал Биткоин жүйесінде үшінші жаққа сенім артудың орнына, барлық транзакцияларды ашық түрде жариялап [2] және де жүйедегі қатысушыларды транзакциялардың хронологиясын өзара сақтайтын системасы ұсынылады. Болашақ қаражат иеленушіге бұл жерде бар қажеті көпшілік түйіндердің өзара келісімі, яғни сол уақытта жасалған бар транзакциялардың ішінен аталған транзакцияны бірінші деп тану.

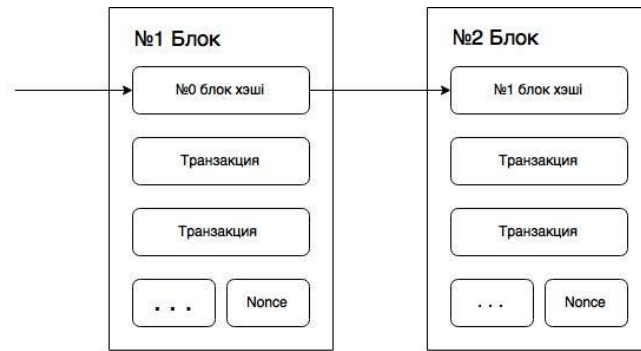
Биткоин программасының ұсынып отырған жүйесі уақыт белгілер серверіне негізделген. Уақыт белгілер Сервері деп блоктарды уақыт белгілерімен хэштеп, оларды газет бетіне шығарғандай, немесе Usenet постына шығарғандай [3-6] ашық түрде жариялайтын платформаны атайды. Уақыт белгісі белгілі бір мәліметтің белгілі бір уақытта орын алғанын дәлелдейді. Бұл шарт хэш-блогына ену үшін қажет. Хэш-блогындағы әр Уақыт белгісі алдыңғысына хронологиясын сақтап жалғасып, реттелген тізбекті құрайды: әр қосылған түйінмен тізбек нығая түседі (Сурет №2).

Сурет №2. Хэш-блогындағы уақыт белгісінің хронологиялы түрде жалғасып ұзаруы.

Уақыт белгілер серверін пиринг негізінде қолдану үшін, жоғарыда айтылғандай газет, не болмаса Usenet постына қарағанда, атқарылған жұмыс дәлелімен жүретін Adam Back-тің Hashcash системасындай [7] жүйе қажет. Дәлелдеу жұмысының мақсаты, SHA-256-дегідей, хэстелген мәліметтердің ішінен белгілі бір нөлдік биттерден басталатын хэшті табу болып тұр. Ол үшін, экспоненциалды түрде нөлдік биттер санына сәйкес көлемдегі тексерулер жасалу қажет, ал табылған мәліметті тексеру үшін бір ғана хэш қажет. Жоғарыда айтылған жұмыс шығыны ассиметриялы болып келеді.

Биткоин жүйесінің ұсынысы бойынша сервердегі атқарылған жұмыс дәлелі негізінде блоктағы ізделінген хэш табылғанша тізбек Nonce мәліметіне жалғаса береді (Сурет №3). Ізделінген хэш табылған соң блок өзгертілмейді. Өзгерістер енгізу үшін, ақарылған жұмыс қайта ең басынан басталуы тиіс, және де одан кейінгі барлық блоктардың да қайта есептелуі қажет. Бұл шарт мәліметтердің көшірме түрінің пайда болуының алдын алу үшін ұйғарылған.

Сурет №3. Блоктың ішкі құрылысы мен қажетті хэшті іздеу барысы.

Атқарылған жұмыстың дәлелдену принципі сонымен қатар көпшіліктің шешім қабылдау проблемасын шешеді. Егер бір IP-адреске бір дауыс тиесілі болса, жүйенің жұмыс барысы ең көп адресстерді бақылайтын жақтың қолында қалып кетеді. Сондықтан, бұл проблеманың алдын алу үшін, «бір процессерден – бір дауыс» шарты енгізілген. Сонда көпшіліктің шешімін жүйедегі ең ұзын тізбек көрсететін болады. Өйткені бұл тізбек ең көп процессерлердің есептеуінен шыққан, яғни атқарылған жұмыс дәлелімен құпталған тізбек болып танылады. Неғұрлым Процессерлердің көпшілігі адал болса, соғұрлым тізбек тез жалғасып (ұзарып) қалған тізбектерден озады. Блоктарға өзгеріс енгізу үшін, ондай жұмыс барысын шабуылдаушы, яғни хакерлік процессерлер жұмысты ең басынан тізбектің соңғы блогына дейін дейін қайта атқарып, жаңа блоктарымен қоса есептегендегі адал тізбектердің ұзындығынан асуы түсуі қажет. Қарастырылған жағдайдың орын алуының мүмкіндігі блоктар санына экспоненциалды түрде кері пропорционал. Кейінгі бөлімдерде бұл заңдылық толығырақ қарастырылатын болады.

Процессорлер мен жүйедегі түйіндер жұмысының қарқыны шамадан тыс асып кетпеуі мақсатында, атқарылған жұмыстың дәлелдену жылдамдығы сағатына пайда болған блоктардың санына тура пропорционал болады. Демек, хэштелу принципі қиындатылады. Жылдамдық көбейе берген сайын, хэштелу қиындай түседі. Сонда блоктардың гернациясы бір келкі жылдамдықпен өтеді. Яғни бұл шарттың мақсаты жүйедегі пайда болған жаңа тиындардың санын қолданушылар қарқынына тура пропорционалды ету. Қолданыс арта бере – желідегі тиындардың генерациялану жылдамдығы кеми түседі. Сонда жүйедегі тиындардың құнсыздану проблемасы, экономикалық тұрғыдан алғанда, криптовалютаның инфляциялану мәселесі шешіледі.

Биткоин системасының процесстік құрылысымен танысамыз. Транзакциялардың орындалуының алгоритмінің механизмі келесі қадамдардан тұрады:

- 1) Жаңа транзакциялар барлық түйіндерге тарайды
- 2) Әр түйін жаңа транзакцияны блокқа жинайды
- 3) Әр түйін қиындатылған хэш блогын қарастырады (ізейді)
- 4) Хэш табылысымен, бұл блок жүйедегі қалған түйіндерге жіберіледі
- 5) Блоктағы барлық транзакциялар расталған болса, онда қаражаттың қайта жұмсалуды орын алмаса, түйіндер ол блокты шынайы деп қабылдайды
- 6) Алдыңғы блоктың расталуымен, қабылданған блок хэшінің негізінде түйіндер жаңа блокпен жұмыс істей бастайды.

Түйіндер тек ең ұзын тізбекті қабылдап, оның үстіндегі жұмысты жалғастырады. Егер екі түйін бір уақыт аралығында келесі блоктың екі түрлі нұсқасын ұсынған болса, қалған түйіндер олардың ең ұзыны анықталғанша екеуімен де жұмысын жалғастырады. Ең ұзыны табылысымен, барлығы сол ұзын тізбекпен жұмыс істеуге көшеді.

Жаңа транзакциялардың барлық түйіндерге жетуі міндетті емес. Блокқа ену үшін оған көпшілік түйіндердің растауы жеткілікті. Блоктарды тарату барысында мәліметтердің жоғалып кетпеуі үшін тағы шарт ойластырылған. Түйін бір блокты қабылдамай кеткен жағдайда, келесі блокты қабылдау алдында ол арада қалып кеткен блокты талап ететіп, оны жоғалған блок деп танып, іске қосады.

Жүйенің тұрақты әрі адал түрде жұмысын сақтау үшін программада экономикалық ынталандыру шарты енгізілді. Шарт бойынша ізделінген хэш тапқаны үшін сол хэш табылған блоктпен жұмыс атқарған бар түйіндерге марапат ретінде биткоиндар берілетін болады. Түйіндер саны ұлғайған сайын сыйақы мөлшері азаяды. Бұл принцип жүйенің құнсызданып кетпеуі үшін ұғарылған шарт.

Платформа негізіндегі блоктағы алғашқы транзакция – маңызы бөлек, бастаушы транзакция болып табылады. Ол транзакция – жаңа тиынды шығарушы транзакция. Тиын блок инициаторының иелігіне түседі. Бұл механизм орталық эмиссия органынсыз, адал түйіндердің жұмысын ынталандыру мақсатында, тиындардың айналымға реттеліп енуін ұйымдастырады. Алтын өндірісінде жұмсалған ресурстар сияқты, бұндай реттелген эмиссияның да қажет ететін ресурстары болады. Тиындардың айналымға бір қалыпты енуі алтынның айналымға енуіне ұқсайды. Алтын өндірушілер кен іздерде өз адами, қаражаттық және уақыт ресурстарын жұмсаса, Биткоин программасы аналогия бойынша компьютердің процессорлық есептеуге жұмсалған уақыты мен электр қуатын жұмсайды.

Ынталандырудың тағы бір әдісі транзакцияны өткізу үшін алынатын комиссиясы да бола алады. Егер жіберілген тиын мөлшері қабылданған мөлшерден кем болса, арадағы қалдық комиссия болып, бар блоктың жұмысынан пайда болған тиындарға қосылады. Тиындар жиыны программамен орнатылған 21 миллион данаға тең шегіне жеткенде, жұмыс барысын ынталандыратын осы комиссиялар болады.

Ынталандырудың мақсаты – жүйенің тұрақыт түзу жұмысын сақтау үшін адал түйіндердің санын арттыру. Алаяқтықты көздеген түйіндер жүйені өз мақсаттарында, яғни төленген тиындарды ұрлау, не болмаса транзакцияларды жаңа тиындар генерациясына жіберу мақсатында қолданғысы келсе, қалған, адал түйіндердің процессорлық қуатынан артық қуат жұмсауы қажет. Бұл мүмкіндік бола тұра, барлық түйіндерге ең пайдалы әрі тиімдісі адал жұмыс атқару болып тұр. Өйткені, бұл жүйеде адал жолмен тиын генерациясы тиімдірек әрі тез жүзеге асырылады, ал жүйені бұзуға бағытталған хакерлік әрекеттер жаңа тиындарды табу жолында жетістікке жетпейді, яғни ештеңе ұтпайды. Жалған түйіндер әрекеті көп шығынды әрі ұзақ уақытты қажет етеді. Сондықтан Биткоин жүйесінде хакерлік шаралар уақыт және жұмсалған энергия тұрғысынан тиімсіз болып табылады.

Интернет-коммерцияда орын алатын төлемдердер бүгінгі таңда қаржы институттарының делдалдық қызметтерінің көмегімен жүзеге асырылып отыр. Бұл делдалдық өзіне жүктелген тапсырманы толығымен орындап жатыр, дегенмен сеніп тапсырылған мәліметтердің сақталуы үшінші жақтың қарамағында қалу проблемасы тағы қалып отыр. Бұл жүйенің бірден бір осалдығын көрсетеді. Қаржы институттарының қарамағында қалып отыратын тағы бір жағдай, ол транзакциялардың қайтарылу мүмкіндігі. Қайтарылмау принципі транзакцияны өткізуде қосымша сервистерді қажет етеді, ал бұл жағдай комиссияның құнын тағы арттырады. Мәліметтердің өзгеру мүмкіндігі қаражат қабылдаушы жақтың сенім артуын қажет етеді. Операцияның орындалуына сенімді болу үшін қабылдаушы жақ қаражат жіберушіден қосымша мәліметтерді талап етуге тура келеді. Дегенмен бұндай жүйедегі жалған транзакциялардың, яғни алаяқтықтың орын алу мүмкіндігі тағы бар. Бұл мәселенің қаржы операцияларында орын алуы қалыпты жағдай болып отыр. Комиссияның алынбауынан, қаржы операциясының қайтарылуынан сақтандыратын қолма-қол төлеу әдісі кәзіргі таңда дәстүрлі жүйелер ішінде жоқ. Биткоин жүйесі бұл жерде аталған проблемалардың тиімді шешімін ұсынды. Үшінші жақтың қатысуынсыз, тікелеу тегіс тармақты принцип арқылы сенім арту шарты жойылды. Одан шығатын қосымша қызмет көрсету сервистерінің болмауы комиссияларды жойды, ал транзакциялардың қайталанып орындалмауы мәліметтердің өзгертілу қаупін, хакерлік шабуылдардың алдын алды.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Биткоин – электронды-пирингтік төлем жүйесі // Satoshi Nakamoto // www.bitcoin.org, 2008.
- [2] В. Дай // «b-money», <http://www.weidai.com/bmoney.txt>, 1998.
- [3] Г. Массиас, Х. Авила, Дж. Куискуатер // «Минималды шарттарды қажет ететін уақыт белгілерінің қауіпсіз қызметі» // *Информатика теориясына арналған 20-шы Симпозиум, Бенилюкс*, Мамыр 1999.
- [4] С. Хабер, В. Сторнетта // «Сандық құжаттарды уақыт шартымен белгілеу амалдары» // *Криптология Журналы*, № 3 (2), 1991, бет. 99-111.

- [5] Д. Байер, С. Хабер, В. Сторнетта, D. Bayer, S. Haber, W.S. Stornetta, // «Сандық уақыт белгілер тиімділігін мен сенімділігін арттыру амалдары» // *Sequences II: Коммуникация, Қауіпсіздік және компьютер ғылымдары*, 1993, бет. 329-334.
- [6] С. Хабер, В. Сторнетта // «Биттік жолдар үшін қауіпсіз атаулар» // *4-ші ETA Конференциясы: Компьютер және коммуникациялық қауіпсіздік*, Сәуір 1997, бет. 28-35.
- [7] А. Бак // «Хэшкэш: қарсы шара қызметінен бас тарту» // <http://www.hashcash.org/papers/hashcash.pdf>, 2002.

REFERENCES

- [1] Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System, Satoshi Nakamoto, www.bitcoin.org, 2008 (Eng)
- [2] W. Dai, "b-money," <http://www.weidai.com/bmoney.txt>, 1998. (Eng)
- [3] H. Massias, X.S. Avila, and J.-J. Quisquater, "Design of a secure timestamping service with minimal trust requirements," In *20th Symposium on Information Theory in the Benelux*, May 1999. (Eng)
- [4] S. Haber, W.S. Stornetta, "How to time-stamp a digital document," In *Journal of Cryptology*, vol 3, no 2, pages 99-111, 1991. (Eng)
- [5] D. Bayer, S. Haber, W.S. Stornetta, "Improving the efficiency and reliability of digital time-stamping", In *Sequences II: Methods in Communication, Security and Computer Science*, pages 329-334, 1993. (Eng)
- [6] S. Haber, W.S. Stornetta, "Secure names for bit-strings," In *Proceedings of the 4th ACM Conference on Computer and Communications Security*, pages 28-35, April 1997. (Eng)
- [7] Back, "Hashcash - a denial of service counter-measure," <http://www.hashcash.org/papers/hashcash.pdf>, 2002. (Eng)

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ МОТИВАЦИЯ И АЛГОРИТМ ТРАНЗАКЦИИ ПЛАТЕЖНОЙ СИСТЕМЫ БИТКОИН

Сейтим Айғаным

Университет Туран, г. Алматы, Республика Казахстан

Ключевые слова: биткоин, платежная система, криптовалюта, алгоритм транзакций, пиринговый метод.

Аннотация. В работе рассмотрен протокол платежной системы Биткоин. В данный момент эта система пользуется широкой популярностью в Интернет платежах. С помощью пиринговых сетей распространения данных стало возможным связывать отправителя и получателя, минуя посредников. Пиринговая сеть, иначе говоря, одноранговая сеть, это компьютерная сеть, где все участники-узлы (пиры) равны между собой и работают на одной платформе. В рассматриваемой системе платежей узлы, сохраняя равноправие, являются как клиентами, так и сервером сети. Главное отличие такой системы от моноцентральной классической - в устойчивости работы системы. Сеть поддерживается любым положительным количеством и комбинацией подключенных узлов. В данной работе также рассмотрены внутренние механизмы осуществления транзакции и способы материальной мотивации участников сети Биткоин.

Поступила 15.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 142 – 147

UDC 81'271; 82.085; 808.5

**CHARACTERIZATION OF NON-ECOLOGICAL TEXTS IN SOCIAL NETWORKS
(ON THE BASIS OF THE SOCIAL NETWORK «VKONTAKTE»)**

Chukenaeva G.T.

chukenaeva@mail.ru

Zhetysu State University named after Ilyas Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan

Key words: language environment, non-ecological communication, language aggression, social network, emotive linguistics.

Abstract: The article deals with ecolinguistic problem with the emotional aspect of communication and determines the ecological/non-ecological modus.

The author attempts to identify constituting the ecological/non-ecological communication space. The results of the linguistic analysis of the ecological statements in the social network are presented. On the basis of ecological criteria, positive and negative, from the point of view of linguistics, the impact on the linguistic personality of the texts in social networks is highlighted.

ӘОЖ: 81'271; 82.085; 808.5

**ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІДЕГІ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЕМЕС МӘТІНДЕР СИПАТЫ
(«VKONTAKTE» ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІСІ МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ)**

Чукенаева Г.Т.

chukenaeva@mail.ru

І. Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ., Қазақстан

Түйін сөздер: тілдік орта, экологиялық емес коммуникация, тілдік агрессия, әлеуметтік желі, эмотивті лингвоэкология.

Аннотация. Мақалада коммуникацияның эмоционалды аспектісін және экологиялық /экологиялық емес модусын анықтауға байланысты эколлингвистикалық мәселелер қарастырылған. Экологиялық /экологиялық емес коммуникацияның кеңістігін құраушы құралдарды анықтауға тырысқан. Әлеуметтік желідегі жазбалардың экологиялық жағына жасалған тілдік талдаудың нәтижелері ұсынылған. Экологиялық критерийін негізге ала отырып, лингвоэкологиялық тұрғыдан әлеуметтік желідегі жазбалардың тілдік тұлғаға тигізетін жағымды және жағымсыз ықпалы анықталған.

Адамзат баласының барлығы тілдік ортада өмір сүреді. «Тілдік орта дегеніміз – қоғам мүшелерінің тілдік санасының қалыптасуына ықпал ететін, тілдік жүйенің жай-күйі мен сол тілді қолданудың қоғамдық тәжірибесі, тілдің қоғамдағы болмысына, оның дамуы мен қызмет етуіне әсер ететін экономикалық, идеологиялық, мәдени, әлеуметтік-психологиялық, этнопсихологиялық факторлардың жиынтығы» [1.5].

Соңғы уақытта адам қызметінің барлық саласына экобақылау жүргізу туралы көп сөз етіледі, ол тілдік ортаға да қатысты. «Біздің өмір сүріп отырған ортамыз, соның ішінде тілдік ортамыздың дені саламатты, жемісті, өнімді, әртүрлі зиянды қоспалардан таза, жаңару мен жаңғыруға, рухани түлеуге жарамды болуға тиіс» [1.5].

Ұлт саулығы тіл экологиясының саулығынсыз мүмкін емес. Саламатты тіл ол тілде сөйлеушінің адамгершілік, ізгілік тұрғыда саламаттылығын көрсетеді. Қоғамдағы тұлғаның рухани дамуы да тілдік ортаның саламаттылығына тікелей байланысты. Оны қамтамасыз етуде қарым-қатынастың эмоционалды компоненті аса маңызды. Өйткені эмоционалды компонент тұлғаның өзара қарым-қатынасы барысында жағымды немесе жағымсыз әсер тудырады. Қарым-қатынастың эмоционалды компонентіне қатысты туындаған лингвоэкологиялық мәселелерді зерттеу эмотивті лингвоэкологияның нысаны болып табылады. Қазіргі таңда бұл сала Панченко Н., Шаховский В.,

Солодовникова Н., Штеба А., Ионова С., Коробкина Н., Жура В. сынды ғалымдар тарапынан зерттелуде. Эмотивті лингвоэкологияда қарастырылатын негізгі мәселелердің бірі – сөздің, пікірдің, қатысымның лингвоэкологиялық талаптарға сәйкестігі, яғни экологиялық /экологиялық емес (экологичность/неэкологичность) мәселесі.

«Экологичность» сөзі орысша-қазақша аударма сөздіктерде «қоршаған ортаға зиянсыздық» [2.1132], «экологиялық» [3] деп аударылған.

Ал сөзге берілген түсініктерге сүйенсек: «Экологичность – качество чего-либо, отражающее его способность не наносить вреда окружающей природе» [4]. «Экологичны действия те, которые не вызовут последствий, о которых будут жалеть окружающие или сам человек. Экологичность – забота о поддержании природной гармонии, стремление не нарушить ничего, что считается естественным и природным. То, что вредит вашему здоровью либо отношениям с близкими вам людьми – считается *неэкологичным*. То, что вызывает внутренний конфликт – неэкологично» [5]. «*Неэкологичный* – разрушающий экологию, губительно действующий на окружающую среду» [6]. Өкінішке орай, қазақ тілінің түсіндірме сөздігінен де, экологиялық терминдер сөздігінен де атауға анықтама таппадық. Ал лингвоэкологиялық әдебиеттерде бұл мәселе коммуникацияның тілдік ортаға тигізер ықпалы тұрғысынан сипатталған.

Ғалымдар экологиялық мәтінге тән критерийлер деп мыналарды көрсетеді: этикалық нормалардың сақталуы, мазмұнында жалпыадамзаттық және ұлттық мәдени құндылықтарды сақтауға қатысты мәселенің көрініс табуы, тіл байлығы, бейнелілігі және мәнерлілігі, сауаттылығы, тілдік нормалардың сақталуы, кірме сөздерді уәжсіз қолданбау, жаргонизация, криминализациядан аулақ болу.

Ғалым Ионова С. қарым-қатынастың экологиялықлығының белгілерін екіге бөліп көрсетеді: биологиялық факторлар туындататын белгілер (адамның жас ерекшелігі, адамның жеке психофизиологиялық ерекшеліктері, ақпараттық ағымның қарқындылығы, ақпаратты ұсыну жылдамдығы, ақпарат көлемі, ақпаратты жеткізуші техникалық құралдардың ерекшелігі, эмоционалды фон және коммуникативтік стиль) және әлеуметтік факторлар туындататын белгілер (ақпараттың шынайылығы, коммуникативтік стиль, ақпаратты ұсыну формасының концептуалдылық тұрғысынан әртүрлілігі, оқиға мазмұнының толық көрініс табуы, митигация тактикасы) [7.195].

Ал экологиялық емес коммуникацияны сипаттауда тұжырымдар оның қоғамның басқа мүшелерінің психо-эмоционалды жағдайына зиянды әсері қандай, айтылған сөз басқа адамдардың ішкі әлемінің тыныштығына қаншалықты ықпал етеді деген ойлар айналасында өрбіген.

Н.Н. Панченконың пікірінше, «...пространство неэкологичной коммуникации составляют любые вербальные / невербальные средства, стратегии и тактики коммуникативного поведения, противоречащие коммуникативно-прагматическим и этико-речевым нормам, снижающие комфортность речевого общения, негативно влияющие на эмоциональное здоровье человека» [8.126]. Н.Н. Панченко бұл терминнің лингвоэкологиялық парадигмада әлі де мықтап орнықтағандығын да ескертіп өткен.

А.Любимов пен Е.Грибачева өздері жүргізген нейролингвистикалық бағдарламалау эксперименттері нәтижесінде экологиялық емес пікірлердің қатаң тыйым салу, міндеттеу, таңдауға шектеу қою, шарт қою, болжау, пресуппозиция, жеке тұлғаны басқалардан бөліп қарау, терістеу және т.б. сияқты отызға жуық түрін анықтаған. Авторлар бала санасына жағымсыз әсер ететін экологиялық емес құрылымдарға мынадай сөйлемдер жатады деп көрсетеді: «Мұндай қарапайым нәрсені ақымақтар ғана түсінбейді», «ол жермен жүрсең, құлайсың», «сен ешқашан бұл тапсырманы орындай алмайсың», «сенің ешкімге қажетің жоқ, сен тек менің қасымда болғанда ғана бақытты боласың», «анаң ауырып жатқанда, сен қалайша бақытты бола аласың?», «ақылыңнан адастың ба?», «сен тура әкең сияқтысың», «сенен басқа балалардың барлығы есепті шығарды, сен ғана шығара алмадың», «саған не керек екенін саған қарағанда мен жақсы білемін» [9]. Ғалымдардың пікірінше, бала тәрбиесінде жоғарыда аталған құрылымдарды үнемі пайдалану өз-өзіне сенімсіз, белсенді әрекетке, тәуекелге баратын шешімдер қабылдай алмайтын, сыни ойлай алмайтын тұлғаны қалыптастырады. Сондықтан жеке тұлғаны қалыптастыруда коммуникацияның экологиялық қағидасын сақтау аса маңызды.

Экологиялық емес коммуникацияға жала, диффамация, тіл тигізу, т.б. қылмыс ретінде қарастырылатын жағдайлар да жатады. Демек лингвоэкология тек тілді ғана сақтау, қорғаумен айналыспайды, тілді тұтынушы халықты коммуникативті әрекеттің жағымсыз әсерінен де қорғайды.

Жоғарыда айтылған ойларды қорыта келе біз «*Экологиялық емес коммуникация -мазмұны моральдық-этикалық нормаларға қайшы, жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесін жоққа шығаруға бағытталған, адамның психо-эмоционалды күйіне жағымсыз әсер ететін, тілдік нормалар сақталмаған, уәжсіз қолданыстар орын алған коммуникация*» деген анықтама ұсынамыз.

Соңғы 20 жылда орын алған саяси, әлеуметтік, қоғамдық жағдайлардың, жаһандандудың нәтижесінде қоғамда жалпыадамзаттық құндылықтардың өзгергені анық. Қоғамдағы бұл өзгеріс тілді де айналып өткен жоқ. Лингвистер тіл экологиясындағы дағдарыстар, коммуникативтік әрекетте эмоционалды компоненттің алдыңғы орынға шығарылуы бұқаралық мәдениеттің ықпалының нәтижесі дейді. Әсіресе, әлеуметтік желілердің ықпалы зор болып отыр. Себебіқазір базалық құндылықтық тұжырымдар жастар санасына әлеуметтік желі көмегімен сіңірілуде.

Қазақ қашан да ойын оралымды, мәнерлі де қисынды сөзбен, екінші тараптың психоэмоционалды жайын бағдарлап, «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиер» етіп жеткізе білген. Біздің қоғамда сөз өнері мен тіл мәдениетін жетік меңгерген адам жоғары бағаланып, «Кісіге қарап сөз алма, сөзіне қарап кісіні ал» (Абай) деген пікір қалыптасқан. Біз жастардың әлеуметтік желідегі жазбаларын сараптау арқылы олардың қолданысындағы экологиялық емес сөздер мен пікірлердің жай-күйін талдап көрдік.

Мәліметтерге жүгінсек, Қазақстанда 5,6 миллион адам күнделікті әлеуметтік желілерді пайдаланады екен. Ең танымал әлеуметтік желілердің қатарына күніне 252 мың рет қаралатын «ВКонтакте» желісі жатады [10].

Зерттеу барысында «ВКонтакте» әлеуметтік желісіндегі «**Бәрі бандит! Біз ғана простой**» (24 600 адам тіркелген), «**Бәленің бәрі осында**» (262 300 адам тіркелген), «**Қазақтың баласы**» (226 700 адам тіркелген), «**Жігітше**» (94 600 адам тіркелген), «**Қатты сөздер**» (76 800 адам тіркелген) сияқты бірнеше топтың жазбаларында көрініс тапқан экологиялық емес пікірлер талданды.

Ең біріншіден, байқағанымыз топтарда жазылған пікірлерде тілдік агрессия байқалады. Тілдік агрессия – бұл көңілге қаяу түсіретін сөз айту, жағымсыз көңіл-күй, сезім немесе ниеттің сол сөйлеу жағдаятында ерсі, дөрекі, анайы тілдік қалыпта білдірілуі. «Тілдік агрессия айрықша ниет – адресанттың (сөйлеуші / жазушы) адресатқа коммуникативтік тұрғыдан залал (кемсіту, қорлау, келемеждеу) келтіруге мақсатты бағытталған қалауы немесе өзіндік мүдделерін (өзін таныту, өзін-өзі қорғау) қайсыбір «тыйым салынған» тәсілдермен жүзеге асыру ойы түрінде көрініс беруі мүмкін» [11.34]. Тілдік агрессия жағымсыз, теріс эмоция мен сезімді білдіруге қызмет етеді. Оған түрткі болатын ашу-ыза, көңілтолмаушылық, айыптау, кінәлау, жек көру. Топтарда жазба қалдырған жастардың лексиконында жағымсыз коннотациялы, жағымсыз ассоциация тудыратын тіркестер өте көп. Мысалдарға назар аударып көрейік.

Күш көрсетуге ашық шақыратын пікірлер: «Менің жаман жақтарымды іздеймін деп, өздеріңнің *жақтарыңды іздеп кетіп жүрмеңдер*», «Жігіттерді алдап жүрген қыздарды, Тізіп қойып, *ату керек* шетінен!», «Арыстандай бауырым тұрғанда, талай бұқалардың *мүйізін сындырамыз*», «Айтатын жерде айту керек! Қатайтын жерде *қатаю керек!* Ешкімнен *қорықпау керек!* Ешкімді *басындырмау керек!*», «Сыйлағанды сыйлаймын! Сүйгенді сүйемін! Атқанды *атамын!* Ұрғанды *ұрамын!*», «Сен немесе басқа, Ал – болмаса тартып алады, *Ұр* – болмаса сені ұрады. *Қорқыт* – болмаса сені қорқытады. Міне осы, ӨМІР деген», «Мақтады ма – асып-таспа, мазактады ма – сабыр сақта, анаңа тіл тигізді ме – *бауыздап таста*».

Күш көрсетуге қатысушыларды сипаттайтын пікірлер: «Бұрынғының батыры – найзаның ұшымен, білектің күшімен. Қазіргінің батыры – *толпаның күшімен, электрошокердің ұшымен!*», «*Тілі мен жағына сүйеніп қалғандар* төбелесте бірінші құлайды!», «*Сөзбен құтыратын жігіттер* төбелесте бірінші құлайды», «*Аюдай дененің қажеті не, қасқырдай дух бермесе*», «*Қолына пласмасы ұстап алып интернетте батыр болатындарға* түкіргенім бар», «*Төзімділік* жақсы қасиет, бірақ ұзақ уақыт төзе беру үшін өмір тым қысқа».

Келтірілген пікірлер ізгіліктік, моральдық-этикалық қағидаларға қайшы, оқырманның санасында жағымсыз эмоция тудырады. Адамның эмоционалды денсаулығына зиянын тигізіп қана қоймайды, қылмыстық әрекетке итермелейді. Сондықтан мұндай жазбаларды жазуға топ әкімшісі (администратор) тарапынан тыйым салынғаны, жазылған жағдайда өшіріліп отырғаны жөн.

Келесі назар аударарлық жағдай жастарды тек өз қалауынша өмір сүруге, өзін қоршаған қоғамдық пікірді ескермеуге, ешкімнің ойын елемеуге, қалыптасқан моральдық-этикалық

нормаларға мойынсұнбауға, бойкүйездікке шақыратын пікірлер. Олардың қатарына мыналарды жатқызуға болады: «Маған «Сен сондайсың!» деудің қажеті жоқ. **Ұнамаймын ба? Айнал да кете бер!**», «Мені жаман деп жамандаудың қажеті жоқ! Менен **жақсы адам тауып ал да, өмірімнен жоғал!**», «**Мен туралы ойларың қызықтырмайды**, шаруаларың болмасын!», «Мен мінсіз емеспін, бірақ **сенің де жетісіп тұрғаның шамалы**», «**Жұрт не ойлайды екен?**» деген сұрақ ең соңғы орында тұру керек. Шын мәнінде барлығына бәрібір. Өмір сенікі», «Қазір **өтірікке рахмет айтып, шындыққа ренжітін** заман». Демек, жеке басына қатысты сын айтылмауға тиіс, айтылған жағдайда қарым-қатынас дау-жанжалға айналмақ. Психологтардың пайымдауынша, сынды тек ақиқатты естігісі келмейтін адамдар қабылдамайды. Өйткені өзі туралы ол ақиқат ойланып шешім қабылдауды, өзгеріс енгізуді қажет етуі мүмкін. Бірақ кез келген адам ондай батыл қадам жасай алмайды, енді біріне енжарлық, жалқаулық кедергі жасайды. «Өзімдікі ғана жөн» деп өз бетінше жүретін адамның іс-әрекетінде дәйекті пікір, қисынды уәж болмайды.

«Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп», «Әкесінің баласы – адамның дұшпаны, адамның баласы - бауырың» сияқты дәстүрлі құндылықтардан бас тарту да коммуникативтік әрекеттің экологиялық емес болуына өз ықпалын тигізуде. Оған дәлел жазбалардағы жастарды өзімшілдікке шақыратын пікірлер: «**Мені кім құрметтейді, мен де оны құрметтеймін**. Ал кім мені менсінбейді, айналайын ондай мінез менде де бар!», «**Адамдар менімен қалай сөйлесе, мен де дәл солай сөйлесемін**», «**Мені керек етпеген адамдар маған да керек емес. Мені іздемеген адамдарды мен де іздемеймін**», «**Бауырым» деуге лайықты іс-әрекет көрмей тұрып әркімге «Бауырым» деме...**», «- Күн болғым келеді. - Барлығына жылулық сыйлап, жарқырау үшін бе? - Жоқ, **маған ешкім жақындай алмайтындай болу үшін**», «**Мен қырсықпын**, менің қырсықтығым шексіз. **Мені бәрібір жеңе алмайсың**», «Мен қызғаншақ адаммын... Мендегіні адамдармен бөліскенді ұнатпаймын. **Менікі демек менікі**».

Осылайша, жасөспірімдер санасы дамудың жас ерекшелік және психологиялық кезеңін ескерместен улануда. Өйткені әлемдік экожүйеге негізделген тәуелділік бар, адамның күні адаммен. Бұл пікірлер өзінен басқаның күйініш-сүйінішіне немқұрайдылық танытып, өзін оқшаулауға, өз мүддесін ғана қорғауға, өзіне тиімді жағдайда ғана қарым-қатынас жасауға үндейді. Ғалымдар мазмұнында жалпыадамзаттық құндылықты сақтау қамтылған мәтін экологиялық деп көрсетеді. Демек, оған қайшы болса, экологиялық емес. Өзімшілдік адамгершілікке жат қасиет. Осы тұрғыдан келгенде жоғарыдағы мысалдар экологиялық емес пікірлер қатарына жатады.

Бұл жазбалар жасөспірімдерді тұлға ретінде дамытпайды, керісінше санасында жалған ғаламдық бейнені қалыптастырады. Оны қалыптастыруға мүдделі тұлғалардың бар екені де жасырын емес. Буржуазиялық идеолог Аллен Далестің мына бір пікірі бұл ойымызды растайды: «Соғыс аяқталды. Тіршілік біртіндеп түзелуге бет алып, дүние тыныштала бастады. Осындай кезде біз қолымыздағының бәрін, яғни, алтынымызды, басқа да байлығымызды, бар күшімізді басқаларды ақымақ, мәңгірт етуге жұмсауға тиіспіз. Адам миы, санасы өзгеруге бейім. Дүниені алақұйын етіп, басқалардың асылын жасанды жасыққа айналдыруға және де олардың сол жасанды жасығын «асылым» деп қабылдауға мәжбүр етуіміз керек. Қалайша? Әдебиеті мен өнерін, мысалы, олардың әлеуметтік мақсат-мүддесін өшіріп, салт-дәстүрін мазақ қып көрсетіп, суреткерлерін қалың көпшіліктің көкейкесті ой-ниеттерін зерттеуден, айшықтап көрсетуден айырамыз. Әдебиеті, театры, киносы бәрі де адами арзан сезімдерді малданатын, мадақтайтын болады. ...Екіжүзділік, бетсіздік, суайттық пен сайқалдық, маскүнемдік пен нашақорлық, бірінен бірі хайуандық қорку, өзара қырқысу, бірін-бірі көре алмаушылықты, білімділерін күндеу мен дұшпандық – осының бәрі оларды ыстан бетер қақтайды, күйелейді. Төңірегінде не болып жатқанын аңғара алатындар, түсінетіндер азаяды. Ұлтын ойлайтындарды, әсіресе, ұлт үшін жанын беретіндерді, салт-дәстүрлерін дәріптейтіндерді ескішіл, білімсіз деп, өздері-ақ мазақ ететін болады. Бала кездерінен, жасөспірім шақтарынан бастарын шырғалаңға душар етіп, әбден азғындатамыз. Сөйтіп, олардан түйсіксіз, отансыз тобыр жасаймыз» [12].

Отбасы тәрбиесіне, туыстық, достық қатынастарға қатысты жазылған пікірлерге талдау жасау барысында ананың адам өмірінен алар орнына, анаға құрмет көрсетуге, еңбегін ақтауға байланысты жазбалардың басымдыққа ие екенін аңғардық. Ондай жазбалар қоғамдық, этикалық нормаларға сай. Дегенмен, анаға деген сүйіспеншілігін жеткізуде девиантты мінез-құлық сипаты байқалатын жазбалар да ұшырасты: «Егер **өміріңді** кімге **бересің** десе, күліп тұрып Анама дер едім», «Мақтады ма – асып-таспа, мазақтады ма – сабыр сақта, анаңа тіл тигізді ме – **бауыздан**

таста», «Егер қажет болса, анашым, *мен тұншығамын*, сіз тыныс алу үшін». Мамандардың пікірінше, «Вконтакте» әлеуметтік желісі суицидке үндейтін желі [10] екенін ескерсек, мұндай жазбаларға да шектеу қойылғаны жөн.

Сонымен қатар, ұлы мен қызына «Қызға қырық үйден тыйым», «Ұлың өссе, ұлықтымен ауылдас бол, қызың өссе, қылықтымен ауылдас бол», «Ер бала ата-анаға таяу, қыз бала үйге жаққан бояу» деп өнеге үйреткен бабаларымыздың бүгінгі ұрпағы «Қызымды *саунадан* тапқанша, ұлымды *мәйтханада* тапқан артық!», «Ұлың бетімен кетсе, «*құлыптаулы темірде*» ойланар» деген оймен тәрбиеленіп жатқаны өкінішті-ақ!

Топ жазбаларында жаргон сөздерді қолдануға әуестенушілік байқалады: «Қой жылында *ЕНТ*-ны *маңырамайтапсырайық!*», «Мен не үшін мектепке барамын? 10% - сабақ оқу үшін, 90% - *достарыммен қуу* үшін», «*Агент* десе, ұят көресіңдер. Бірақ ол сендердің «Ғаламтор әлеміндегі» *перзентханаларың* екенін ұмытпағайсыңдар», «Итіңнің дос болғаны жақсы, ал *досыңның ит болғаны* жаман...», «СӨЖ - студентті *өлтiретiн* жұмыс».

Аталған жаргондар біріншіден, әлеуметтік топты біріктіруші құрал қызметінде жұмсалған. Жазбалар онда тіркелген адамдарға ортақ, өйткені олар оқушылар (ҰБТ тапсырады), студенттер (СӨЖ), олардың барлығы да ғаламтор пайдаланушылары. Ал екінші жағынан дәл осы жаргондар оларды басқа әлеуметтік топтардан ерекшелеп тұр.

Қазіргі таңда тілдік орта да сән әлеміне айналып барады, «тренд» сөздер туындауда. Жастар бұл сәннен қалмаудың жолы сленг сөздерді барынша қолдану деп есептейді. Ал сленг сөздердің ана тілімізді шұбарлап, тазалығына нұқсан келтіріп жатқандығына бас қатырмайды. «...Сөз қуаттылығы ой зергерлігіне байланысты. Ондай ой сөзін қашан да сарыла талғап, жаңылмай таңдап шығарып отырады. Бұлай болмағанда, талғамсыз қолданылған сөзден жанымыз еркін еміреніс не терең тебіреніс табуы мүмкін емес» [13.56]. Мұндай талғамсыз қолданыстар, сленг сөздер талданған топ жазбаларында орын алған: «Clash of clans ойынын ойнаушылар бар болса, біз *кланаштық*», «Менің фотома *лайк басшы*», «Маған *коментарий жазшы*» дейтін жастар ХХІ ғасыр *қайыршылары*», «Жүрегім жыр толғайды, Көңілім ортаймайды. *Retrica*-сы бар адамдар, Ешқашан қартаймайды», «Өмір деген бір үлкен *супермаркет* сияқты. Не керек бәрін ала бер, бірақ ұмытпа әр нәрсенің өз өтемі болады».

Сонымен қатар, топ жазбаларында дөрекі, былапыт сөздердің де орын алғандығын айта кеткен жөн. Жазбалардың көпшілігінде қазақ тілінің төл дыбыстары орыс әріптерімен алмастырылған, пунктуациялық, орфографиялық қателер бар.

Әлеуметтік желі топтарында «*Қазақша сөйлейік*», «*Құлақтан кірген суық сөз, жүрекке барып мұз болады*», «*Адамның көңіліне қарап сөйлеу – үлкен имандылықтың белгісі*», «*Біреуге ауыр сөз айтпас бұрын ойлан, оның да жүрегі бар...*» деген жазбалар бар болғанымен, ол топқа тіркелген жастар оның мәнісіне бойламаған тәрізді. Жоғарыда талданған пікірлер сөзімізге дәлел.

Әлеуметтік желінің жастар санасына кері ықпалы әлемнің барлық елдерінде аландатушылық туғызып, тиісті шаралар қолданылуда, интернет-цензура мықтап қолға алынууда. Атап айтқанда, Қытайда ғаламтордағы кез келген адам құқығына қол сұғатын жазбаға, Facebook, Twitter әлеуметтік желілеріне тыйым салынған; Сауд Арабиясында мазмұнында адамгершілікке жат немесе діни көзқарастарды қорлайтын жазбалар жарияланған және Қауіпсіздік комитеті тізіміне енген сайттарға тыйым салынады; Иранда Facebook, My space, WhatsApp әлеуметтік желілеріне және Youtube интернет-сервисіне тыйым салынған; Солтүстік Кореяда ғаламтор жоқ деуге де болады, олар тек өз мемлекеттерінің ішінде интранет желісін пайдаланады; Түркияда да Youtube интернет-сервисі бақыланып отырады; Түркіменстан мазмұнын лайықсыз деп тапқан кез келген сайтқа шектеу қоя алады; Ресейде де жекелеген сайттарға тыйым салынған [14]. Ал елімізде ақпараттық кеңістікке сараптау жүргізіп, интернет-цензураны жүзеге асыру шешімін таппай тұрған мәселелердің бірі. Интернетті реттеу туралы заң бар, бірақ ол өз дәрежесінде орындалып жатқан жоқ. Сондай-ақ ол әлеуметтік желідегі жазбаларға бақылау жасап, тосқауыл қоя алмайды. Сондықтан ЖОО аумағында, интернет-клубтарда интернетті реттеу туралы заң талаптарын негізге ала отырып, кейбір сайттарға шектеу қойған жөн. Бірақ мәселе онымен ғана шешімін таппайды. Мәселе жастарымыз «лингвомәдени, рухани-әлеуметтік білімі бар, тілдің лексикасы мен грамматикасының жоғары дәрежесін игерген, семантикасын түсінетін, интонациясының икемділігі мен көптүрлілігін дұрыс қолданатын» [15.23] тілдік тұлға дәрежесіне жеткенде ғана оңтайлы шешілмек. «Ол суда лай да бар, тұнық та бар, Лай судан

тұнықты кім айырады?» деп Шәкәрім Құдайбердіұлы айтқандай «тұнық» сөзді айыра білер ұрпақ қалыптастыру үшін балабақша – мектеп – колледж – ЖОО қамтылған білім берудің кешенді лингвоэкологиялық моделін жасау қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1] Уәли Н. Тіл экологиясы. // «Ана тілі» газеті, 2009ж. №8.
 [2] Русско-казахский словарь: 70 000 слов. Под редакцией Н.Т.Сауранбаева, Г.Мусабаева, Ш.Сарыбаева, третье изд., - Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1152с.
 [3] <http://sozdik.kz/>
 [4] <http://dic.academic.ru>
 [5] Энциклопедия практической психологии. // <http://www.psychologos.ru/>
 [6] Толковый словарь Ефремовой. Т.Ф. 2000. // <http://dic.academic.ru>
 [7] Ионова С.В. К вопросу о признаках экологичности текстовой коммуникации. Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2, Языкознание. 2011г. №1 (13). С.190-197
 [8] Панченко Н.Н. Правда и искренность в экологичной / неэкологичной коммуникации // Научный диалог. №12. 2012г. С.124-133
 [9] Любимов А., Грибачева Е. Типизация неэкологичных высказываний. // www.Nlpr.ru
 [10] Оспанова Г. Әлеуметтік желі «әлеуметсізденуге алып келмей ме? // m.Inform.kz
 [11] Қорлау және жала жабу: сарапшының көзқарасы. Жауапты ред. Г.Х.Әженова. – Алматы: Әділ сөз, 2013. -152б.
 [12] Дандай Ы. Әлемнің тілдік бейнесі. // e-eurasia.com/
 [13] Нұрмұқанов Х. Сөз және шеберлік: монография. – Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2010.
 [14] Слободян Е. В каких странах твиты, репосты и социальные сети находятся под цензурой? // <http://www.aif.ru>
 [15] Исакова А.С. Казак тілді филолог студенттердің тілдік тұлғасын қалыптастырудың лингвомәдени негіздері. Ф.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты. Алматы, 2010. – 32б.
 [16] Эмотивная лингвоэкология в современном коммуникативном пространстве: кол.моногр. /науч.ред. Шаховский В. – Волгоград: Изд-во ВГСПУ «Перемена», 2013. – 450с.
 [17] Сквородников А.П. Лингвистическая экология. // Теоретические и прикладные аспекты речевого общения: Научно-метод. бюллетень. - Красноярск-Ачинск, 1997. - Вып. 2.

REFERENCES

- [1] Uali N. *Linguaeology. «Ana tili» gazeti*, 2009zh. №8. (in Kaz).
 [2] Russian-Kazakh dictionary: 70 000 words. Edited N.T.Sauranbaev, G.Musabaev, Sh.Sarybaev, third ed..*Almaty: Dajk-Press*, 2005. – 1152 p. (in Russ).
 [3] <http://sozdik.kz>
 [4] <http://dic.academic.ru>
 [5] Encyclopedia of Applied Psychology. <http://www.psychologos.ru> (in Russ)
 [6] Explanatory Dictionary of Efremova T.F. 2000. <http://dic.academic.ru>
 [7] Ionova S.V. To a question about the symptoms of environmental textual communication. Journal of Volgograd State University. Series 2, Linguistics. 2011. №1 (13). p.190-197 (in Russ).
 [8] Panchenko N.N. Truth and sincerity in ecological / non-ecological Communications // Scientific dialogue. №12. 2012. p.124-133 (in Russ).
 [9] Lyubimov A., Gribacheva E. Typing not harmless statements. www.Nlpr.ru (in Russ).
 [10] Ospanova G. Social Network "would alewmetsizdenwege? m.Inform.kz (in Kaz).
 [11] Insult and slander: expert opinion. Ed. G.H. Azhenova. *Almaty: Adil soz*, 2013. -152p. (in Kaz).
 [12] Dandaj Y. Linguistic world. e-eurasia.com. (in Kaz.).
 [13] Nurmukanov H. The word master: monograph. - Karagandy: Future Publishing, 2010. (in Kaz.).
 [14] Slobodjan E. Which countries tweets, repost, and social networks are censored? <http://www.aif.ru> (in Russ.).
 [15] Isakova A.S. Kazakh language students the basics of the language of formation of the person lingomädeni philologist. dissertation for the degree of Candidate of Philology. *Almaty, 2010.* – 32p. (in Kaz.).
 [16] Lingvoekologiya emotive in modern communicative space: col.monogr. / ed. Shahovskij V. *Volgograd: Izd-vo VGSPU «Peremena»*, 2013. – 450p. (in Russ.).
 [17] Skovorodnikov A.P. Linguistic ecology. // Theoretical and applied aspects of verbal communication: *Nauchno-metod. bjulleten'.* - *Krasnojarsk-Achinsk*, 1997. - Iss. 2. (in Russ.).

Характеристика неэкологичных текстов в социальных сетях (на основе материалов социальной сети «ВКонтакте»)

Чукенаева Г.Т.
chukenaeva@mail.ru

Жетісуський державний університет ім.І.Жансугурова, г.Талдықорган, Казахстан

Ключевые слова: языковая среда, неэкологичная коммуникация, языковая агрессия, социальная сеть, эмотивная лингвоэкология.

Аннотация: В статье рассматривается эколлингвистическая проблема, связанная с эмоциональным аспектом коммуникации и определяющая модус экологичности /неэкологичности.Предпринимается попытка определить составляющие пространство экологичной/неэкологичной коммуникации. Представлены результаты лингвистического анализа экологичности высказывания в социальной сети. На основе критериев экологичности, выделены положительные и отрицательные, с точки зрения лингвоэкологии, влияние на языковую личность текстов в социальных сетях.

Поступила 15.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 148 – 152

**WELL KNOWN EPOS “FORTY HEROES OF THE CRIMEA”,
SANG BY GREAT SINGER MURYN ZHYRAU AND HISTORICAL SOURSES
OF GOLDENORDIAN AND NOGAI EPOCHS**

Zh. Tlepov

Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

Key words: folklore, science, conference, language, literature, artist, singer, hero, commander, country

Abstract. Well known epos “Forty heroes of the Crimea” is national pride of Kazakh people. As academician В.М. Zhirmunskiy says the beginning of this production is a great patriarch word in the 14-th century of Suppra (Сыпыра) zhyrau.

In the given work there is analysis, sang with last exceptional creator, singer of historical events-Muryn Sengirbekov.

**МҰРЫН ЖЫРАУ ЖЫРЛАҒАН «ҚЫРЫМНЫҢ ҚЫРЫҚ БАТЫРЫ» ЭПОСЫ ҒӘМ
АЛТЫНОРДА, НОҒАЙЛЫ ДӘУІРІНДЕГІ РУХАНИ ЖӘДІГЕРЛІКТЕР**

Ж. Тілепов

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: фольклор, ғылым, конференция, тіл, әдебиет, жыршы, ерлік, суреткер, қолбасшы, ұлыс.

Аннотация. «Қырымның қырық батыры» атты атақты эпикалық туынды қазақ халқының ұлттық мақтанышы болып табылады. Академик В.М. Жирмунскийдің айтуынша, бұл туынды көркем сөздің абызы Сыпыра жырау (XIV ғасыр) шығармашылығынан бастау алады. Аталмыш зерттеуде жыраулық өнердің соңғы ақиығы болып табылатын Мұрын Сәңгірбеков жырларындағы даңқты туындының жай-жапсары жан-жақты қарастырылған.

Мұрын жырау Сәңгірбеков – берісі қазақ халқының, әрісі бүгінгі таңда 200 миллионға жуықтап отырған, отыздан астам ұлт пен ұлысты құрайтын бүкіл түркі нәсілдестерінің мақтан етуге лайық, бірнеше ғасырда дүниеге бір рет келетін ерекше жаратылыс иесі.

1944 жылы Ташкент қаласында өткен фольклоршылардың Бүкілодақтық ғылыми конференциясының Мұрын жырлаған «Қырымның қырық батыр» эпосын дүниежүзілік маңызы бар ерекше қазына деп қаулы қабылдауының өзі аса кірпияз ғылыми қауым өкілдерінің тарапынан жырау шығармашылығына берілген сындарлы бағасы болатын. Бұл кезде даңқты жыршы 85 жаста еді. 1942 жылдың 12 қаңтарында Қазақ ССР халық комиссарлары советінің төрағасы Нұртас Дәндібайұлы Оңдасыновқа СССР Ғылым академиясы қазақ филиалының басшысы ұлы ғұлама Қаныш Имантайұлы Сәтбаев пен осы филиалдың тіл, әдебиет және тарих институтының директоры Нығмет Тінәліұлы Сауранбаевтар өтініш етіп, оны Маңғыстаудан алдыртқан кезде ол 83 жаста еді. Бұл Ұлы Отан соғысының өрті аспанды шарпып тұрған шақ болатын. СССР атты алып елдің басшысы И.В. Сталиннің өзі жұмыс кабинетіне А.В. Суворов, М.И. Кутузов, П.С. Нахимовтар секілді орыс жұртының қолбасшыларының портреттерін іліп, қанды айқас алдындағы әр халықтың жауынгерлеріне өздерінің батыр бабаларының рухы жар болуын тілеп, жалынды тілектер айтылатын тұс еді. Бірақ, кейін сол Абылай, Кенесарылардың есіміне «Күндей күркіреген» соғыс басылысымен-ақ, олардың халқы алдында атқарған игі істерін айтуға тиым салынды. Олар туралы жазған ғалымдар мен көркем сөз иелері түрмеге жабылды. Айдауға түсті. Ал, Мұрын жырау жырлаған батырлар әулетінің дені СССР атты империяның негізгі жұрты – орыс халқының бағзы бабаларымен соғысып өткен, бірсыпыра жағдайда тізесін батырған, билігін

жүргізген жандар еді. Олар орыс тарихын білетіндер үшін Абылай, Кенесарылардан да гөрі айбыны артығырақ болып есептелінетін-ді. Олай болса, бұлар туралы 1944-1945 жылдардан басталып, 1951 жылдың сәуірінде нүктесі қойылған қуғын-сүргіннен кейін барды бардай сөйлеп, шындықтың пердесін ысыруға елуінші жылдардың ақырына дейін мүмкін болмағаны өзінен өзі белгілі еді. Тіптен, онан беріде де үнемі шетқакпай көріп, зәрезап болып қалған қазақтың зиялы қауымы – ғалымдар қосыны айтар сөзін айта алмай бүгежектеп келді. Бірақ, елдің көңіліне жұбаныш болар бір жай бар-ды. Ол – ұлы жыршыдан біздің елдігіміздің ескерткіші «Қырымның қырық батыры» эпосының хатқа түскендігі еді. Сондықтан небір елжанды, ұлтжанды деген азаматтарымызға үлкен жұрттың кіші халыққа деген көзқарасын өзгертер мемлекет ұстанып отырған саясаттың жылы қабағын күтуден басқа амал қалған жоқ-ты... Сөйтіп күткен үміттің қоламтасы ақыры от алып тұтана бастады. Батыс пен шығыс әдебиетінің білімпазы В.М. Жирмунский секілді әлемдік даңқы бар академик «Түрік ерлік эпосы» сынды іргелі еңбегінде Мұрын жырау репертуарындағы ерлер туралы, бұл туындылардың өмірге келуіне, бүгінге жетуіне себепкер болған Сыпыра жыраудан басталатын ұлық туындыгерлер жайлы лебіз білдірді. Өзіміздің М. Әуезов, Қ. Жұмалиев, Е. Ысмайылов, Ә. Марғұлан, М. Ғабдуллин, Ә. Қоңыратбаев, О. Нұрмағамбетовалар зерттеулерінде азды-көпті сөз бола бастады. Осы тұста ұлы Мұқан, Мұхтар Омарханұлы Әуезов Мұрын жырау шығармашылығын өзінің аспиранты Сұлтанғали Садырбаевқа диссертация тақырыбы етіп бекіттірді де, ол ұлы жыршы туралы тұңғыш рет кандидаттық диссертация қорғады. Зерттеуін кітап етіп шығарды. Кейін заманның райы түзеліп, ұлтымыздың рухани қазынасын жасқанбай іздестіретін тұс келгенде, жырау аузынан жазып алынған мұралар екі том кітап болып жарияланды. Бұл шаруаның тұсында қазақ ғылымы үшін балалық кезеңде жүрген мәтінтану саласының үлкен білімпазы, ақын, жазушы, XVIII-XX ғасырларда өмір кешкен сандаған көркемсөз шеберлерінің туындыларын халқымен қауыштырған көрнекті ғалымымыз Қабиболла Сыдиықов ерекше еңбек етті. Ұлтымыздың қайсар қызы, көрнекті ақын Мариям Хакімжанова мен белгілі стенографист Мариям Исаева апайлардың Мұрын жыраудан «Қырымның қырық батыры» жырын хатқа түсіру үстіндегі тек өздерінің сіңірген еңбектерін ғана емес, сол кездегі осы іске шын жанашыр болған ұлтымыздың біртуар перзенттері Қ. Сәтбаев, М. Әуезов, С. Мұқанов, Н. Оңдасынов, Н. Сауранбаев, Е. Ысмайылов, Қ. Жұмалиев, А. Жұбановтардың атқарған азаматтық істерін естеріне түсіртіп естеліктер жаздыртты. Өзі жыраудың 130 жылдық мерейтойы кезінде туындыгер репертуарын, өмір жолын жан-жақты баян еткен тұщымды баяндама жасады. Жыраудың екі томдық еңбегіне ғылыми пайыммен жазылған байыпты алғысөз жазды. Біраз жыл өткеннен кейін «Арыс» баспасы осы екі томдық жинақтың негізін сақтай отырып, ілгеріде аттары аталған М. Хакімжанова, В.М. Жирмунский, С. Садырбаев, М. Мелетинский, Ә. Қоңыратбаев, Р. Бердібай, М. Ғұмарова, А. Тұрғанбаевтармен қатар кейінгі С. Сәкенов, Р. Сахиева секілді ғалымдар еңбектерімен толықтырып 2005 жылы «Ноғайлы жырлары. Қырымның қырық батыры» [1] дейтін атаумен қомақты еңбек жарияланды. Баспаның директоры – Ғарифолла Әнес. Бұлардан тыс әралуан әдебиетке қатысты энциклопедиялық еңбектерде Мұрын Сеңгірбеков туралы мәліметтер жарық көріп келді. Өзінің қысқа ғұмырында қыруар жұмыс тындырған Серікбол Қондыбай марқұмның зерттеу еңбектерінде жырау шығармашылығына қатысты жаңаша айтылған ғылыми тұжырымдар да баршылық. Біраз жылдардан бері әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің қабырғасында жырау мұрасы арнайы курс ретінде магистранттар мен студенттерге оқытылып келеді. 2011 жылы осы жолдардың авторының ғылыми жетекшілігімен Бағила Абылғазиева жырау шығармашылығынан магистрлік диссертация қорғады. Өзі өмір кешкен құт мекені – Форт-Шевченко қаласында мұражай үйі ашылды. Бұларды қысқасынан қайырғанда, Мұрын жырауға қатысты ел тарапынан атқарылған жұмыстардың бір парасы деп қабылдауға болады.

Тегінде жыршылық – бұл ел қадірлейтін қастерлі өнер. Әлемдік өркениетте халықтың өз басынан өткен елеулі тірлігін, елдік тарихын төгілдіре баяндайтын мұндай өнер иелерін сол елдің тыңдарманы қай кезде де ардақтай білген. Ал, Мұрын жырау сынды өзімізге көрші, туыс жұрт қырғыз ағайындар кешегі Сағымбай Оразбақов, Саяқбай Қаралаевты, бүгінгі Ұрқашты қырғыз жұртының құты деп есептейді. Мұрын Сеңгірбекұлы да осындай еліміздің көркем сөз өнерінің құты ретінде қабылдануға лайықты тұлға. Ол өз заманында теңдесі жоқ мол жырды зердесінде ұстай білген құймақұлақ орындаушы ғана емес, сонымен қатар үлкен диапазонның ақыны, сөз зергері, суреткер жан. Оның бар өмірін «Қырымның қырық батырын», «Көрұғлы» сияқты ұлық туындыларды жырлауға арнауының өзі тегін емес. Ұстаздары Нұрым, Мұрат, Қашаған сияқты жыр дүлдідері. Сексеннен асқан жыраудың «Қарға бойлы Қазтуған» туындысының соңында «Ел аңыз қып айтады, Қазтуған ердің өмірін. Естіген елден ертекетей, жыр қылып

ұзын ырғасын – өрдім жырдың өрімін. Естігенді елге жаймасам, Алдына беріп қоймасам, басылмайды көңілім. Тағы да талай жырлармын, жыр кестесін сырлармын, жетсе егер өмірім» дейтін сөздерінде оның бүкіл шығармашылық кредосы тұр. Ол тек біреудің айтқанын жаттаумен жүрген жан болса, бұлай сөйлемес еді.

Жалпы Мұрын жыраудың қазақ жұрты үшін қадірі ерекше екендігінде дау жоқ. Бірақ, үстем жұрттың қабағына қарап өткен аламан-тасыр заманда өмір кешкен ұлы жыршының елі оның баға жетпес қазынасын ең болмаса 1930 жылдардың ортасына дейін хатқа түсіріп ала алған жоқ. Мұның өзі қазіргі қолда бар жырау мұрасының көркемдік өрнегінің біраз кеміп, көлемінің едәуір қысқарып хатталуына себепкер болды. Оның үстіне күллі түркі жұртына ортақ «Көрұғлы», «Оғыз» сынды жырау айтатын ұлы жырлар, арабтың Рамуз, Ысырау патшалары жайлы толғамды туындылары хатқа түсіп үлгермеді. Демек, ұлы жыршы жырлаған елдік туындыларымыз ертерек жазып алуға мүмкіндік болмағандықтан да – оны кейінгіге жеткізушінің асқақ қабілеті бірсыпыра жағдайда көмескіленіп жетті.

Дүниеге батырлық жырлар мен тарихи жырларды келтіретін жыраулар мен ақындар қауымы азаматты ерлік істеуге итермелейтін қандай күштер, батырдың қайраты мен ақылы нендей мақсатқа қызмет етуге тиіс деген келелі мәселенің қастерлі сырын, себебі мен салдарын ашуға тырысатыны хақ. Мұрын жыраудың ғибратнамалық ұлы туындысында да осы мәселелерге әр тұста кейіпкерлер аузымен жауап беріліп отырады.

Жырау шығармашылығына тән басты ерекшелік – Ноғай ұлысының сонау Едіге заманында айбыны асқақ кезінен басталып, кейінгі XVI ғасыр басында қазіргі Батыс Қазақстан, Маңғыстау, Ақтөбе, Атырау облыстарының аймағына, Еділ мен Жайық бойына келіп қоныс тепкен Хо-орлог қарамағындағы торғауыт қалмақтармен арадағы қанды қырғынды жырлауы деп танымыз. Әрине, ноғай этносының шығу тегін атақты Н.М.Карамзин даңқты қолбасшы Ноғай есімімен байланыстырады.

Тарихта Ноғай есімді адам бірнешеу. Бірақ, солардың ішінде Жошы ханның күнінен туған жетінші ұлы Тевелдің немересі, Алтын Орда ханы Берке хан тұсында ересен қолбасшылық қабілетімен елін мойындатқан, бірақ күннен өрбіген ұрпақ ретінде қанша жерден қабілетті болса да хан деген лауазымды иеленуге хақы жоқ Ноғайдан даңықтысы жоқ еді. Ол Берке хан өлгеннен кейін 1266-1300 жылдардың ішінде Алтынорданы билей отырып, Венгрия, Польша, Сербия, Болгарияны, Оңтүстік орыс княздықтарын уысында ұстады, Византия, Литваға, Ресейге ықпалын жүргізді [2, 268 б.].

Әлбетте, мұндай адамның қарамағындағы қауымының Ноғайдың еліміз, Ноғайлы жұртымыз деп ауыздарын толтырып мақтанышпен айтатыны белгілі. Сол ел, сол халық XIV ғасырдың тоқсаныншы жылдарындағы Алтынорданың, яки «байтақтың» негізгі елі ретінде Тоқтамыс хан аузымен айтылатын «Он сан ноғай» жұрты болды. Ал, қазақтар болса, Қаржас Қопабай жыршы айтатын «Едіге» жырындағы Тоқтамыс хан аузымен жырланатын сол «он сан ноғайдың» ішіндегі «360 отау қазағым» атанған қастерлі ұғымға ие қадірменді қауым еді. Біз бұл жерде, бір кездегі В.М. Жирмунскийден бастап Ә.Кекілбаевқа дейінгі ғалымдардың Мұрын Сеңгірбекұлы жырлауындағы тарихи кейіпкерлердің тарихи еңбектердегі тарихи тұлғаларменен сәйкестіктерін қарастырған зерттеулеріне егжей-тегжейлі тоқталмай-ақ, екі халыққа ортақ жәдігерліктер жайын қысқаша сөз етпекпіз.

Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымы Алтынорда дәуірінен бергі кезеңдегі ауызша үрдіспен кейінге жеткен авторлар шығармашылығын 1391 жылы опат болған, XIII- XIV ғасырдың перзенті Сыпыра жыраудан бастайды. Сыпыра жырау көп жасаған, көпті көрген, көп білетін, кемел ойлы кемеңгер адам. Ол Тоқтамысқа да, Темір Тарағайұлына да, Едігеге де іштарып, шындықтың бетін бүркемелемейді. Болған жайды болған қалпында айтады. Жырау өзінің атақты Темір билеушіге айтқан толғауында:

– Әмір Темір Көреген, Тоқсан алты хан дүреген. Ханның зәулім сарайы, Ақ Орда деген жер екен. Айналасы биік тау, Батылы барып кірмес жау, Алпыс биі бірігіп, Ақ Орда да шешкен дау, бұларды көрген бабаңмын. Көрдім қалың елінді, Едіге деген еріңді. Жамандық пен жөнсіздік, қайыстырды-ау белімді, небір-небір билерің көргенсіз боп көрінді... Өзінің елін бүлдірген, бәтуаға келмеген, Сүргін салған жұртына, Жесір қатын, жетім ұл тыңдамай датын жылатқан, Өзәзіл жолдан тайдырған, Қайсыбірін айтайын, Сіздерді көрген бабаңмын, – деп толғанса, Тоқтамыс ханға: «Уа, Хан ием, Хан ием, құлағыңды сал, ием... Жемтік болды дұшпанға көп ноғайдың

баласы, көздерімнің қарасы. Жер жетпесе еш саған, жерің тұр ғой алдыңда. Көл жетпесе еш саған, көлің тұр ғой алдыңда. Қырғи болып құтырып, қызыл етті аңсама... Еліңді талап сен алдын, Темірменен тең алдың. Халқынды жинап бір жерге, жеңімпаз хан атандың. Елің әбден толықты, енді саған не керек?..Тентек ханды ел сүймес, шатақ ерге қыз тимес. Қанды көйлек киілмес, тұтқын қатын сүйілмес»-дейді. Бұл сөздерді Сыпыра абыз, араб ғұламаларының сөзіне сүйеніп айтар болсақ, 1390 жылдарға дейінгі 15жылдың ішінде Дешті Қыпшақ даласын бірде дос, бірде жау болып жүрген Тоқтамыс пен Темір Тарағайұлының, яки Ақсақ Темірдің талай рет қанға бояған қылықтарына орай айтқан [3, с. 276-279].

Бұл жерде туындысынан үзінді келтіріліп отырған Сыпыра жырау «Қырымның қырық батыры» атты атамұрамыздың ең басында тұрған, ең бірінші авторы. Сонан кейінгі қазақ әдебиетінің ұлық жыршысы – Асанқайғы. Ноғай ағайындар өзінің елдік әдебиетін осы жыраудан бастайды. Автордың «Құйрығы жоқ, жалы жоқ»деп аталатын туындысы екі халықта да жетінші жолдан өзгесі сөзбе–сөз келіп отырады [4, 173 б.].

Асанқайғының ноғай еліндегі қалған шығармаларының жалпы мазмұны мен жекелеген сөздері де қазақ нұсқасына өзара сәйкестігімен сүйсіндіреді. Рас, Ноғай ағайындардағы Асанқайғы шығармаларының көлемі біздегісінен біраз шағындау. Бірақ, сол шағын мәтіндердің ішінен « Теңіз бастан былғанды, толқымай тез тынса игі. Тел құлындар адасты, енесін тез тапса игі. Тең құрбыдан айырылды, тентіретпей қосса игі» - деп келетін әліге дейін ел жадынан шығармай жүрген сөздерді оқығанда, қайран баба жырау егіз елдің 1456 жылғы айырылысуына қанша ма қайғырған деп, күрсініп барып, ойға берілесіз...

Дана жырауды Ноғай ұлысы XIV-XVғасырдың перзенті деп есептейді екен. Дұрыс. Осы мәселеге орай 1393жылғы Польша королі Ягайлоға Тоқтамыс хан атынан елшілікке барған екі адамның бірі екендігіне, 1897жылғы «Дала уалаяты газетінде» Асанқайғы мен Жәнібекке байланысты жарияланған ел аңыздарын, сондай-ақ, Халид Құрбанғалидың, Шәкәрім қажының, т.б. еңбектерін жырау туындыларымен салғастыра отырып, оның өмір сүрген уақытын 1370-1470 жылдардың іші болуға сәйкес келеді деген қорытындыға келгенімізді де айта кетуді орынды деп есептедік [5, 23-24 б.].

Ноғай әдебиетшілері Асанқайғыдан кейінгі шығармашылық тұлға ретінде Шалкиіз Тіленшіұлын атайды. Бұл да – екі халыққа ортақ аса көрнекті жырау екені белгілі. Автордың ноғай тіліндегі туындылары М.Османовтың «Ноғай уа құмық шиғырлары» (СПб., 1883), В.Радловтың «Образцы народной литературы тюркских племен», том 7, (СПб., 1896) жинақтарынан бастап кейінгі А.Жәнібектің «Ауыл поэзиясы иа де ноғай ел әдебиеті» (Мақаш-қала, 1935), т.б. еңбектерде жарияланып келеді. Ал, қазақ тіліндегі Шалкиіз туындылары 1875 жылғы «Записки Оренбургского отдела Императорского Русского географического общества» жинағында, 1879 жылғы Ыбырай Алтынсариннің «Қырғыз хрестоматиясында» (Орынбор), Мақаш Бекмұхамедовтың «Жақсы үгіт» (Қазан, 1908), Ғабдолла Мұштақтың «Көкселдір, яки бұрынғы мырза ұлы һәм ноғайлы батырлары уа Ғайри мағыналы жырлар» (Орынбор, 1911) кітаптарында басылған жарияланымдарынан бастау алады. Жырау шығармаларының кейінгі «Бес ғасыр жырлайды», «XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы», «Алдаспан» жинақтарына енген туындыларының мәтінін түзіп, автор шығармашылығы туралы еңбектер жазған ғалымдарға осы екі халықтың тілдерінде шыққан туындылардың игі ықпалы орасан зор болды. Сондай-ақ, екі халыққа ортақ XVI ғасырдың жыршысы Доспамбеттің туындыларын зерттеуге де ілгеріде аталған М.Османов пен В.Радловтың, Ғ.Мұштақ, М.Бекмұхамедов жинақтарының орны ерекше болғандығын айта кету орынды болмақ.

Жырау жырлап отырған ноғайлы елі көп жағдайда пейілсіз, қайырсыз, қатты жұрт. Ноғайлы қауымының бұл қасиеттері Аңшыбай батыр елінің жауына аттанар тұстағы сәтінде былайша берілген: «Енді аттанам дегенде, жеме-жемге келгенде, жау көрмеген жасықтар бет-бетіне тарапты. Аңшыбайға сенбеді. Бір ноғай да ермеді. Тіл қатпады батырың, кеудесін кек кернеді. Аттанды жалғыз аяулы ер, айтысып тұра бермеді». Сондай-ақ, әкесінің соңынан іздеп шыққан Асылзат қыздың жанына бір еркектің ермей қалуы мен қапияда елін жауға алдыртып алып, көмек сұрай келген Алаудың інісі Әметке де Жаңбыршының өзі «Қаңғырып шетке шығып жүрген ноғайға әскер бере алмаймын» деп бетін қайтаратын сөздерінен анық көрінеді. Бірақ, сондай елдің өзіне халқы үшін туған азамат-ұлан жанын шүберекке түйіп қызмет етеді. Туындының басты кейіпкерлері туған халқы қандай болса да соны іргелі ел қылып, есін кіргізіп, еңсесін көтеруді саналы ұлдың парызы деп біледі. Арсыздан, намыссыздан ерлік шықпайды. Парпария сынды

батырдың «Намысы үшін халқымның ерен ерлік етейін» дейтіні де сондықтан. Оның Шамақанның елін шабарда әйеліне «Бір Алла өзі оңдаса, жолымды менің қолдаса, ер жігіт серттен тая ма? Желге кетер мал үшін, жетім-жесір жан үшін, мінемін атқа сен үшін, Ноғайлы деген ел үшін, туып өскен жер үшін, ар-намыс үшін бар күшім» деп, белін бекем буатындығы да осыдан.

«Қырымның қырық батыры» туындысында қалмақ жұрты кей тұста қайратты, еңселі ел ретінде суреттеледі. Сондықтан да Айса батыр Алауға «Ерлік деген бір болар, Айла деген оң болар, Айласыз ер сор болар», жауынды айламен ал деп үйретеді.

Қысқасы «Қырымның қырық батыры» туындысындағы ноғайлы жұрты таза батырлар жайлаған ел емес. Бірақ, соған қарамастан ол ел ындыс, қызылбас, қалмақтармен соғысып жүріп, жерін, елін, дінін сақтайды. Мұның өзі, қарадан туып хандық дәрежеге лайық болған Аңшыбай, оның ұлы Бабатүкті шашты әзиз, оның ұлы Парпария, оның ұлы Құттықия, оның ұлы Едіге, одан тарайтын ұрпақтар, солармен замандас жандар туралы ұлы жыр кейіпкерлерінің ісі өз кезінде құрамына қазақ жұрты кірген ноғайлы елінің жырмен кестеленген елдік тарихы ретінде қабылданған. «Досан батыр» дастанын шығарған тұста «тарих қылып тастайтын» деп, Мұрын жыраудың замандас інісі, халық ақыны Сәттіғұл Жанғабылов айтқандай, Мұрын жыраудың өзіне дейінгі әртүрлі шығармашылық тұлғалар бөлек-бөлек жырлап келген ноғайлы ерлерінің ерлік жолдарының бәрінің басын қосып, теңдесі жоқ ұлық жырға айналдыруы, аталмыш туындының өз кезінде тыңдармандары үшін жырмен өрнектелген ел тарихы сияқты қабылдануына жол ашты. Ал, бұл қазақ халқының, сөз жоқ, мақтан етуге тұрарлық перзентінің шығармашылық ерлігі деп қабылдануға лайықты. Рас, бұл туындыдағы тарихи тұлғалардың барша ісі үнемі тарихи жазба деректермен, ел аңыздарымен сәйкес келе бермейді. Және олай болуы мүмкін де емес, шарт та емес. Бірақ, осындағы «Манашұлы Тұяқбай» жырындағы «Тұяқбай батыр өтіпті, мұрадына жетіпті, алып беріп ел кегін» деп, жырланғанындай, елдің кегін қайтарып, басын азат жұрт еткен ерлердің ісі тірлік кешіп жатқан кейінгі өмірге келе берер ұрпақтары үшін қуаттың қайнар көзі бола білгендігімен де қастерлі. Даңқты эпоста тек ел қорғаған ерлер ғана емес Қосайға жар болатын Қарабек Сарыбайқызы, Манашының қызы Жұбай, Қазтуғанқызы Асылзат секілді қыздардың барлығы да ақылдылығымен, жүректілігімен тәнті етеді. Батырлар мінген тұлпарлардың жүйріктігі, кейбір тұста иесімен тілдесуінде де көп мән бар. Бұл аналар әулеті оңғарылмаса, бүгінгі заманның небір жетілдірілген жүйрік техникасының орнына жүрген тұлпарлар келіспесе елдікті қорғаудың мүмкін еместігі бәрі де жырау назарында болғандығынан деп білеміз. Соның арқасында дауылпаз жыр ұрпақтан ұрпаққа ұласып өмір кешіп, алдағы ғасырлардың есігін айқара аша бермек.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Ноғайлы жырлары. Қырымның қырық батыры. Алматы: Арыс, 2005.
- [2] Бегалин К. Ханы Золотой орды. Алматы, 2011. – С. 268.
- [3] История Казахстана в арабских источниках. Алматы: Дайк-Пресс. 2005. Том 1. – С. 276-279.
- [4] Қарайдар мен қызыл гүл: Ноғай жыры. Құрастырған және алғы сөзін жазған профессор Рахманқұл Бердібаев. Алматы: Жалын, 1989. – 173 б.
- [5] Тілепов Ж. Қазақ халқының хандық дәуір әдебиеті. Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 23-24 б.

REFERENCES

- [1] Nogaibai poems. Crimea forty hero. Almaty: Arys, 2005. (in Kaz.).
- [2] Begalin K. Hannah of Golden Horde. Almaty, 2011. - p. 268. (in Russ.).
- [3] History of Kazakhstan in the Arab sources. Almaty: Dyke-Press. 2005. Volume 1. - P. 276-279. (in Russ.).
- [4] Nogai poem. Developed and wrote the initial word of the professor Rakhmankul Berdibaev. Almaty: Flame, 1989. - 173 p. (in Kaz.).
- [5] Tlepov Zh. Kazakh khanate of the literature era. Almaty: Kazakh University, 2003, p 23-24. (in Kaz.).

Знаменитый эпос «Сорока богатырей из Крыма», воспетый великим певцом Мурын жырау и исторические источники золотоордынских, ногайлинских эпох

Ж. Тлепов

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: фольклор, наука, конференция, язык, литература, художник, певец, героизм, полководец, страна.

Аннотация. Знаменитый эпос «Сорока богатырей из Крыма» является национальной гордостью казахского народа. У истока этого произведения, как утверждает академик В.М. Жирмунский, стоит великий патриарх слова XIV века Супыра (Сыпыра) жырау. В данной работе дан анализ произведениям, воспетым последним могиқаном сказителей - Мурыном Сенгирбековым.

Поступила 15.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 153 – 154

UDK 1 (091)

THE METHODS OF SELF BASIS IN MODERN SCIENCE**D. Zh. Adizbayeva, Zh.S. Shalabaeva, Zh. K Imanbekova**

amk.dimed@mail.ru

Kazakh National Agrarian University, Almaty, Kazakhstan.

Key words: method, theory, science, way, integration, situation.**Abstract.** The situation in native social-humanity of practice is marked with inner crisis, connected with review of foundation knowledge and with changing its paradigmatical context.**Introduction**

The science of the XX century makes own judgment of the parameters, developing ideas of scientific norms and ideals, demarcations empirical and theoretical, leadership among sciences, ways of their interaction, the applied importance of researches and other problematic issues. All this occurs in the contexts or ways defined in scientific the smysloobrazuyushchikh itself of a reflection. The self-knowledge of science assumes peculiar cognitive tools within which there are certain orientations and scientific styles. In general, as A. P. Ogurtsov notes, "if to compare the ways of the theorist of the methodological analysis of science developed in various theories of science for the last century, it is possible to see the essential transformation which happened and in methods of research of science, and in initial analytical partitions, and in object of studying" [1] In his opinion, in the bases of the scientific picture of the world created throughout century there was a transition from a typological explanation (the dominating methodological paradigm of classical science) to populyatsionistsky style as the replacing orientation. Inside both typological, and populyatsionistsky of approaches the research programs, the fundamental principles on the basis of which the consciousness of science is developed work. It leans on such structural units as a problem, the theory, research area, specialty, scientific discipline, a cluster, scientific community, research community, disciplinary community, communications.

The body. These components allow to comprehend the difficult organization and dynamics of scientific rationality, to penetrate into an essence of its new orientation transformations. Reconsideration of modern science develops cardinal changes of its multidimensional image, both external, and vnutrenny. Processes of dynamics of science, line of polyfunctionality and omnipresence bring researchers to interdisciplinary interactions besides which its adequate comprehension and application is impossible, and functioning of science out of any borders allows to recreate theoretical model on the basis of the results reached in various world outlook and methodological traditions, the directions, schools. For display of an adequate image of modern science in an epistemologiya the logic-methodological frameworks of scientific rationality testifying to its interrelation and integrity are investigated. New conditions of integration and differentsiantion of science significantly modified ideas of simplicity in scientific rationality. In classical and nonclassical science they considerably differ that is caused by features of mechanisms of an explanation and understanding, as in natural-science, and socio-humanistic knowledge. The classical science is built in canons of homogeneous integrity. It found reflection in the research programs corresponding to it which carried object – gnoseological orientation. The essence of this orientation was reduced to interpretation of reality through the systems of categories and ideal schemes regulating and ordering knowledge as about the outside world, so about the world of thinking. All were connected with a typological way of thinking for which partitioning of science on such components as the directions, methods, theories, levels, categories for the purpose of identification of their unity is characteristic (coincidence within homogeneity). The interrelation problem in science at similar approach was solved mechanistic because it was initially predetermined by the ontologic principle of unity of the world and an ideal of a monizm as the constants providing objectivity of knowledge. As paradigmalny contexts of knowledge were caused monisticheskoy in fact and dikhotomichny in an installation form (materialism – idealism – empiricism – rationalism – an objectivism –

psychologism, etc.) which assumed not correlation, but a konfrontatsionnost of research approaches, neither world outlook, nor methodological synthesis couldn't be an integrative factor of science.[2] In spite of the fact that in modern domestic scientific disciplinary communities multidirectional orientations of m of tradition already coexist (according to expansion of scientific pluralism), still not quite clear new paradigmalny methodological criteria appear. In socio-humanistic disciplines former ways and forms, conditions and prerequisites of production of scientific knowledge disappear: sharply the relation the state to science and scientific activity which, in fact, remained unclaimed during the most responsible period the sotsiumnykh of transformations changed. The situation in domestic socio-humanistic scientific practice is noted by the internal crisis caused by revision of the bases of knowledge, change of its paradigmalny context, diffusion of the former scientific device an interdisciplinary migation of researchers. These factors taken in total stimulate self-development of methodology and philosophy of science within which else it is necessary to comprehend the happening changes. It is known that feature of nonclassical science is the real mirovozzorenchesky, methodological, axiological pluralism which caused formation of typological orientation in self-knowledge of science. Heterogeneity of nonclassical science is presented not only a set of informative structures, but also infinite variety of a collectivity and associative activity: since research schools and including interdisciplinary communities. The Populyatsionnistsky way of research of science is based on segments of the nonclassical device which displayed new ideas of elementary components in science. The relations and forms of communication setting the general "system of measurement" for such model of scientific character in which the activity organization of science becomes the main integrator became them. The science as activity appears as a difficult sotsiumny subsystem which research is realized in contexts of interdisciplinary studying. [3] In science of science, sociology and ethics of science, philosophy and methodology of science thematic communication contexts which allowed differently were created absolutely new (in comparison with researches of an image of classical science), than before, to look at science and to estimate its world from positions of self-sufficiency and even a prototype of the social world in general. The matter is that the modern science is one of the most developed democratic institutes of society in whom models of the corresponding collectivity are really approved, effective norms and due criteria of activity work.

Conclusion. Heterogeneity of modern science assumes coexistence of a set socially – cognitive structures in the form of research schools, scientific communities, other disciplinary educations which can compete with each other in the course of statement, studying, the solution of scientific problems. The knowledge of it in a modern scientific distsiplinarnost possesses potential opportunity to be refutable. Formation and transformation organizational, cognitive, communicatively – activity components of science allowed to recreate within a populyatsionnistsky explanation an image of science as multidimensional integrity and to answer a question of its internal structure from positions of world outlook and methodological pluralism. The logic the answer is reduced to that excluding the subject of science and as multivarious attitudes of the activity subject towards predmety object, in their organic interrelation. In this social and cognitive foreshortening specifics of populyatsionnistsky methodological orientation and new an institutional paradigm of science are also concluded.

REFERENCES

- [1] Ogurtcov A.P. Disciplinary structure of science. M, 1988.
[2] Charm M. personal knowledge. On the way to critical philosophy. - M, 1985.
[3] Kun. T. Structure of scientific revolutions. - M, 1975.

Заманауи ғылымның өзін-өзі негіздеу тәсілі

Адизбаева Д.Ж., Шалабаева Ж.С., Иманбекова Ж.К.
Қазақ Ұлттық аграрлық университет, Алматы, Қазақстан.

Түйін сөздер: әдіс, теория, ғылым, игтеграция, жағдай.

Аннотация: Отандық әлеуметтік-гуманитарлық ғылыми тәжірибеде ішкі дағдарыс белең алуда, білім негіздерін қайта қараудан туындаған парадигмальді контекст өзгерістері қарастырылады.

Способы самообоснования современной науки

Адизбаева Д.Ж., Шалабаева Ж.С., Иманбекова Ж.К.
Казахский национальный аграрный университет, Алматы, Казахстан.

Аннотация: Ситуация в отечественной социо - гуманитарной научной практике отмечена внутренним кризисом, вызванным пересмотром оснований знания, изменением его парадигмального контекста.

Ключевые слова: метод, теория, наука, способ, интеграция, ситуация

Поступила 15.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 155 – 160

UDC 78(574)09

**MUSICAL AND NON-MUSICAL FEATURES OF FOLKLORE KUIS
(ON THE BASIS OF INSTRUMENTAL TRADITION OF THE KAZAKHS IN MONGOLIA)****A.Zh. Kaztuganova**zhasaganbergen@mail.ru

M.O.Aueзов Institute of Literature and Art., Almaty

Key words: kui, music, art, tradition, sound, work, performance.

Abstract. In the article musical and non-musical features are examined folklore dombra kuis Kazakhs of Mongolia. On maintenance legends thematic systematization of kuis is certain, symbolic colors and characters mark in Kazakh attitude. At the analysis of musical features (rate, size, rhythm, melody) the types of variant and recurrence of folk kuis are educed.

УДК 78(574)09

**ФОЛЬКЛОРЛЫҚ КҮЙЛЕРДІҢ МУЗЫКАЛЫҚ ЖӘНЕ БЕЙМУЗЫКАЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (Моңғолия қазақтарының аспаптық дәстүрі негізінде)****А.Ж. Қазтуғанова**zhasaganbergen@mail.ru

М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ.

Тірек сөздер: күй, музыка, өнер, дәстүр, дыбыс, шығармашылық, орындаушылық.

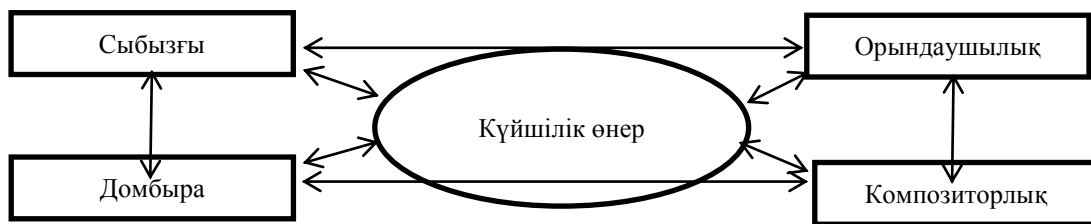
Аннотация. Моңғолия қазақтарында кең таралған фольклорлық домбыра күйлерінің музыкалық және беймузыкалық ерекшеліктері зерттелді. Күй аңыздарының мазмұнына байланысты тақырыптық жүйесі айқындалып, қазақтың дүниетанымындағы символдық түстер мен бейнелер белгіленді. Күйлердің музыкалық болмысын (екпіні, өлшемі, ырғағы және әуендік сипаты) талдау арқылы халық күйлерінің нұскалық және тармақтық түрлері анықталды.

Қазақтың музыка мәдениетінің бір бөлігін шетелде тұратын қандастарымыздың өнері құрайды. Соңғы кездердегі зерттеулер нәтижесінде әлемнің әр бөлігінде өмір сүріп жатқан қазақтардың музыка мұрасының сақталуы әр түрлі көрсеткішті береді, біреулер өз мәдениетін жат елдік тілге аударып насихаттап жүрген болса, ал біреулері басқа елдің элементтерін енгізіп ата-баба аманатын сақтап қалуда, тағы бір жерлерде еш өзгеріссіз алғашқы сипатында сақтап қалғанын байқауға болады. Әрине, жат елде жүріп ұлттық салт-дәстүрді, әдеби және мәдени мұраны, тіл мен дінді сақтап, дамыту ерекше талап пен тілектерді қалайды. Сондай қалаулы жердің бірі Моңғолия Республикасындағы Баян-өлгий аймағы болып тұр. Себебі, онда тұрып жатқан қазақтар халықтық салт-дәстүрдің, әдеби және мәдени мұраның, тіл мен діннің қаймағын бұзбай сақтауда. Оның мұндай болуына сол өлкеде тұратын халықтың басым көпшілігін қазақтар (91 %) құрағандықтан шығар деп болжаймыз. Алайда бұл өлкеде қазақтармен қатар олардың арасынан ұранхай, дөрвет сүйектілер, тыва тайпаларын кездестіруге болады. Дегенмен оларды күнделікті тіршіліктерінде ортақтастырып тұрған қоршаған орта, тұрмыстық жағдай, саяси ахуал және тіл мәселелері мәдени мұралардың сонылық түрінде сақталуына әсерін тигізіп отыр.

Моңғолия қазақтарының дәстүрлі музыкасын зерттеу барысында әншілік және күйшілік өнерлері айқын көрінеді. Қазіргі кезде осы бағыттар бойынша көптеген фактологиялық

материалдың қалыптасқаны белгілі. Мақаланың нысаны ретінде осы аймақ бойынша жарыққа шыққан жинақтар мен іссапарлар нәтижесінде әкелінген материалдар алынды¹.

Бұл өлкенің күй өнерін жинақтап, саралау барысында күйшілік дәстүр екі аспапта, екі бағытта қатарымен дамығаны аңғарылады, яғни домбыра және сыбызғы аспаптарында, орындаушылық және композиторлық бағыттарында жүзеге асырылуда. Оған ұйытқы болып отырған қазақтың музыкалық негізіндегі суырып-салма дәстүрдің күні бүгінге дейін сақталып, атадан-бала жалғасқан ауызша таралуында болып отыр². Сондықтан орындаушылар сыбызғы күйлерін домбырада, ал домбыра күйлерін сыбызғыда орындаған. Ал күйші-композиторлар, яғни домбырашылар сыбызғы аспабына арнап, ал сыбызғышылар домбыра аспабына арнап күй шығарған. Әрине осының негізінде сыбызғы мен домбыра күйлерінің тақырыптық, әуендік, ырғақтық, өлшемдік, көркемдік (мелизм түрлерін) тұрғыдан ұқсастықты көрсетеді.

Домбыра және сыбызғы аспабындағы халық күйлердің беймузыкалық ерекшелігіне жататын тақырыптық жүйесін біртұтас қарастырған абзал. Себебі бір күйдің аңызы домбыра және сыбызғы күйлерінде бір-бірімен ауысып, алмаса айтыла берсе, кейде бір аңыз домбыра немесе сыбызғы аспабында орындалатын әртүрлі күйлерге ортақ болып келеді. Мысалы, М.Хұсайынұлы халық күйлерін жинақтай келе: ««Қос келіншек», «Алабайрақ», «Майдажал», «Телқоңыр» күйлерінің орындау және қағыс ерекшелігіне байланысты бірнеше түрі болғанымен, олардың аңыз тарихы біреу-ақ» [3, 41 б.] – дейді.

Моңғолия қазақтарында кең таралған сыбызғы және домбыра аспабына арналған халық күйлері көбінде аңыз күйлер екені анық. Осы жерде олар көне аңыз күйлер болғандықтан олардың қайнар бұлағы діни наным-сенімдермен, архаикалық ғибадаттармен (мифологиялық), тұрмыс-салтпен, әдет-ғұрыппен, табиғи құбылыстармен, тарихи уақиғалармен ұштасып жатқанын көреміз. Осыған орай оларды нақтылы бір міндетті атқаратындығын айту оңай емес. Өйткені оларды тұрмыс-салт пен әдет-ғұрып, діни наным-сеніммен табиғи құбылыс т.с.с. болып астасатынын байқаймыз. Мәселен, тотем-жануарларына арналған күйлер қатарына жататын – «Көк жорға ат», «Сұрбөрте», «Бейжін сары атан», «Асаукөк», «Көк дөнен», «Кәрі боз», «Егіз торы ат», «Ала байрақ» және т.б. тұрмыс-салт күйлерімен ұштасады; мифологиялық аңыз-күйлердегі егіздер, жетімдер бейнеленген күйлер – «Аңшының зары», «Бөкен жарғақ», «Тоқта баяу», «Жетім ұл», «Жетім қыз» және т.б. әдет-ғұрыппен сабақтасады; ақсақтар мифін көрсететін күйлер – «Ақсақ құлан», «Ақсақ қаз», «Ақсақ марал», «Ақсақ қой», «Ақсақ аю» тұрмыс-салттағы аңшылықпен

¹ Зерттемеге Моңғолия қазақтарының дәстүрлі аспапты музыка мәдениеті бойынша жарияланған жинақтардан [1; 2; 3], 2010 жылы жарыққа шыққан «Телқоңыр» атты Моңғолия Республикасы, Баян-Өлгий аймағында тұратын қазақтардың домбыра, сыбызғы күйлері (2008-2009 ж. экспедиция материалдары) топтамасынан, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қызметкерлері Ә.Нұрбаев пен А.Тойшан 2005 жылы 27.09.-18.10 аралығында жинақтап, қолжазба қорына тапсырған материалдардан және 2012 жылы осы Институттың музыкатану бөлімінің ғылыми қызметкері З.Қасымованың жазып әкелінген музыкалық фольклорлық үлгілерден алынды.

² Отанынан алыста жүрген Моңғолиядағы қандастарымыз ата-салтын берік сақтап, өнерлерін ұрпақтан-ұрпаққа үзбей жалғастыруды мүдде етіп, бала тәрбиесінен бастаған, бұл тарлы Б.Кәмәләшұлы: «Бала тәрбиесі оның дүниеге келген сәтінен сан ғасыр бойы көшпелілер тіршілігімен сараланған салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным сенімдер ауқымында жүзеге асырылып келді. Бұған баланың кіндігін кесіп, шілдехана, тұсауын кесу, ашамайға мінгізу деген сияқты сан түрлі көшпелі өмірге сәйкес әдет-ғұрыптар жүріліп жатты. Тәрбиенің бастысы адамгершілікке, көшпелі өмір азаматына тән, батылдық, төзімділікке және негізгі күн көріс көзі мал шаруашылығына икемдей тәрбиелеу болды. Әрбір от басы, семья мүшелері өздерінің ата-бабасы қара шаңырағынан бері қарай жалғасқан жақсы салтын ұрпағына қалыптастыруға жан-жақты назар аударып, ата-баба ат-атағын сақтап, жаман ат естітпейтін ұрпақ өсіруге ең әуелі әке-шешесі, от басы, ошақ қасынан мән беріп, жан ұя мүшесі ұрпақ тәрбиесіне ерекше мән беріп келді» [4, 11 б.] – дейді. Осыдан болар Баян-өлгий күйшілерінің шығармашылығы атадан дарыған болып есептеледі.

немесе ғұрыптықпен ілеседі; жер асты әлемімен байланысты өзен-суға кеткен адамдар мен жан-жануарлар мифіндегі күйлер – «Жорға аю», «Зарлау», «Талшыбық бәйбішенің зары» және т.б. әдет-ғұрыппен қиылысады. Қазақтың өмір салты көшпенділікпен және бақташылық өмірмен тығыз байланысты болғаннан кейін қазақ ұлтының тұрмысына қатысты – малмен, қоршаған табиғатпен байланысты шығарылған күйлер кеңінен тараған. Олар – «Тепенкөк», «Балжыңкер», «Өрелі кер», «Жеті атым», «Өрелі көк», «Қара жорға», «Ат келді» және т.б.

Қазақ халқының әдет-ғұрыпындағы үйлену салты мен жерлеу рәсіміне байланысты туындаған домбыра және сыбызғы күйлерін Моңғолия қазақтарының халықтық шығармашылығында жиі кездестіруге болады. Мысалы үйлену ғұрпына байланысты шыққан «Қыз алып қашқан», «Арбиянның жастық шағы», «Делдал қыз», «Кербез қыз» күйлерін тұрмыс-салтқада жатқызуға болады. Жерлеу ғұрыпында байланысты шыққан «Келіншектің зары», «Хан жұбату», «Жұбату» тарихи уақиғамен сабақтасады.

Күйлердің тақырыптық ерекшелігінен бұл өлкеде тұратын қазақтардың көне замандағы өмір тіршілігі мен дүниетанымын аңғаруға болады. Мұнда бір айта кететін ерекшелік күйлердің тақырыбында символдық бейнелер мен символдық түстер¹ көрініс тапқан. Мәселен, үй жануарлары – жылқы, бұқа, інген, атан, серкеге байланысты символдық түстер² қосып айтқан: («Қаражорға», «Көк бұқа», «Боз інген», «Көк дөнен», «Көк серке», «Сұрбөрте», «Тепенкөк», «Ақ айғыр»), ал жабайы аңдар мен құстар – марал, құлан, аю, бөкен, қаз, құр, киік және т.б. ерекше келбетіне байланысты атаған «Ақсақ марал», «Ақсақ аю», «Ақсақ қаз», «Жаралы ақ бөкен», «Жалғыз киік», «Құр ойнақ» және т.б. кездеседі.

Баян-өлгий күйлерінің ішінде көп нұсқалық және тармақты күйлер кездеседі. Көп нұсқалық күйлерге «Сал торы» (I, II, III), «Сарып құлан» (I, II, III), «Ақсақ құлан» (I, II, III), «Ақсақ қаз» (I, II, III), «Кенес» (I, II, III) және т.б. жатса, тармақты күйлеріне «Алпыс екі қоңыр»; «Балжыңкер», «Балжыңкердің аяңы», «Балжыңкердің шабысы»; «Көк дөнен», «Көк дөнненің шабысы», «Көк дөнненің желісі», «Көк дөнненің аяңы» т.с.с. келтіреміз.

Моңғолия қазақтарындағы сыбызғышылық өнер жеке зерттемені талап ететіндіктен, мақалада домбыра күйлерінің фольклорлық үлгілерін талдаумен шектелеміз. Бұл мұраны сақтап, бүгінгі күнге дейін жеткізген Баян-өлгий аймағының күйшілік дәстүр негізін қалаушыларының үлесі орасан. Олардың қатарында – Құсайын, Байысхан, Өсерхан, Бердібай, Қабыкей, Мұсайып, Қажынәби және т.б. тұр. Олар туралы зерттемелерде: «Қазақ халқының ата мұрасы – ағаш домбырасымен шыққан күйлер бірде аспандап, бірде аялдап қалықтап, аймақтық мерекеде стадион ішін жайлап, тыңдаушыларды баурап алды. Аймақтық алға ұстайтын домбырашыларымыз ойғырлық Өсерханның орындауындағы «Қобда өзен», «Балжин кер», «Кербез қыз», қарт домбырашымыз ногооннуурлық Қанафияның «Қалқатай», «Балжин кер», делүүндік Рахаттың «Әсем кер», «Өрелі кер», «Майда жал», улаанхустық Байысханның «Киік», «Кербез сұлу», цагааннуурлық Аққожаның «Әсем қызыл», «Бұлбұл торғай», М.Құсайынның «Бұлбұл торғай», «Дарабоз», «Делдалы» халық алғысына бөленді» [5, Б.5-6] – деп жазылған³.

Бұл өңірдің күйшілерінің арқасында көптеген халық мұрасы сақталып, жинақталып, жарық көрген. Мұндай іргелі еңбекті белгілі күйші Ахмерұлы Қабыкей «Баян-өлгий қазақтарының домбыра және сыбызғы күйлері» атты жинақпен бастаған болса, оның жолын Хұсайынұлы Мұсайып «Алтай-Қобда домбыра күйлері» атты жинақпен жалғастырды. Бұл жинақтарда өлке домбырашылары жеткізген халық күйлері мен олардың төл шығармалары мазмұндалған.

Бұл өлкеде кең таралған халық күйлерінің музыкалық ерекшелігінің талдануы маңызды. Себебі сол арқылы күйші-композиторлардың өзіндік қолтаңбасы қалыптасқаны анықталады.

¹ Қазақтың дүниетанымында қасиетті сан, қасиетті түс, қасиетті аң деген ұғымдар кездеседі. Мәселен түстерге байланысты қара, көк, ақ деген түстер ерекшеленген. Соның негізінде қара түске байланысты «қара шаңырақ», «қара домбыра», «қара жер» деген ұғымдар кездессе, көк түске байланысты «Көк Тәңір», «көк аспан», «көк ту», ал ақ түске байланысты «ақ отау», «ақ жаулық» «ақ бата», «ақ дастархан», «ақ жол» және т.с.с. кездеседі.

² Осы ретте түстерге немесе бір ерекшелікке байланысты табиғат құбылыстарына да қатысты қолданатынын айтып өту абзал. Мұндай күйлердің қатарында «Сары бел», «Сары өзен», «Өріктікөл», «Ертіс толқыны» және т.б.

³ Ең алғаш рет бұл ақпарат 1958 жылы «Жаңа өмір» газетінің 48-санында жарияланған екен.

Фольклорлық күйлер оң және теріс бұрауда кездеседі. Кейбір күйлер екі бұрауда бірдей кездесетінін көреміз. Яғни, «Көк дөненнің», «Майда жал», «Қос келіншек» оң бұраудағысы да, теріс бұраудағысы да бар. Олардың музыкалық айырмашылықтары айқын көрінеді. Күйлердің екпініне тоқталатын болсақ, күйлердің екпіні тақырыбына лайықты жылдам, орташа, баяу мінездемеде берілген. Мәселен жылдам екпінде жүретін күйлерде – «жүрдек», «жігерлі», «ат шабысындай сарылта», «шапшаң, сатырлата», «салтанатты», «ойнақы», «жеңіл», «желдірте», «тез жорғалата» деген анықтамалар қолданылған. Ал, орташа екпіндегі күйлерде «орташа жылдамдықпен», «саспай, нақпа нақтай», «шайқалта», «шалқыта», «кербез, шайқалта», «ұстамды», «нығарлай», «маңғаздана, салмақты», «орташа екпінде, бірқалыпты» деген анықтама берілген болса, баяу екпіндегі күйлерде «асықпай, біркелкі», «асықпай, сөздей анық», «аянышты», «толқындата», «асықпай, ойға шомғандай», «нәзік, әсерлі», «байсалды», «жәйлап, баппен» және т.б. пайдаланылған. Бұл ретте кейбір күйлердің екпіндік анықтамасында ортақ терминологиядан қарағанда аймақтық диалектімен берілген анықтамаларды аңғаруға болады.

Өлшем бірлігі тұрғысынан тұрақты және ауыспалы түрлері кездеседі. Күйлердің басым көпшілігі $2/4$ тұрақты өлшемде жазылған¹, $2/4$ ауыспалы өлшем тұрақты өлшемнен қарағанда сирек кездеседі, бұл өлшемдегі күйлер көбінесе өзіне жақын қарапайым өлшем $3/4$ -пен ауысады. Азын-аулақ $2/4$ қарапайым түрінің сегіздіктегі өлшемдермен өзгереді, бұл ретте теріс бұраудағы «Кербез қыз» ($2/4$ өлшемі $7/8$, $3/4$), «Беласар» ($2/4$ өлшемі $3/8$), оң бұраудағы «Құр ойнақ» ($2/4$ өлшемі $3/4$, $5/4$), «Кеңес» ($2/4$ өлшемі $5/8$) ауысып тұрады. Халық күйлерінің ішінде бұл өлшемнен басқа $4/4$ өлшемінің тұрақты және ауыспалы түрлері болады, ал сирек жағдайда $3/4$, $4/8$, $5/8$, $6/8$, $7/8$ кездесіп қалады.

Теріс бұраудағы күйлердің тұрақты тірегі «с-с¹» негізделген, күйдің әуені астыңғы ішекте өрбіп, үстіңгі ішек бурдон міндетін атқарады. Ал оң бұраудағы күйлердің басым бөлігінің тұрақты тіректегі «g-g» болса, сирек жағдайда «g-d¹» мен «d-g» кездеседі. Бұл бұраудағы күйлердің әуені екі ішекте қатар өрбиді.

Оң бұраудағы күйлердің диапазоны бас буын мен орта буын көлемінде дамиды. Кейбір жағдайда күйлердің диапазоны кіші саға ауқымына дейін көтеріледі. Мұндай күйлерде, яғни «Бейжіннің Кеңес күйі», «Құр ойнақ» (I түрі), «Толғау» (I түрі), «Өрікті көл» атты күйлерде дыбыс көлемі кіші сағадағы «a¹» дыбысына дейін жетеді. Бұл күйлердің басында немесе аяғында субкварта секірмесі жоғарғы немесе төменгі бағыттарда кездесетінін аңғарамыз.

Теріс бұраудағы күйлерде домбыраның бір ішегі бурдон міндетін атқарып, астыңғы ішегінде әуен өрбігендіктен диапазон ауқымын интервалдық өлшеммен анықтауға мүмкіндік берді. Мәселен теріс бұраудағы күйлердің диапазоны секундадан бастап октаваға дейін қамтылады. Олардың ішінде секунда, терция және кварта ауқымы сирек ұшырасады, яғни секунда – «Көк дөненнің аяңы», терция – «Боз ойнақ», «Екі атым», кварта – «Алпыс екі қоңыр» (II түрі), «Сал торы», «Мұңлы қыз». Мұндай туындылар шағындығына байланысты ең бастапқы деңгейдегі көнеліктің белгісін танытады.

Теріс бұраудағы күйлердің басым көпшілігі квинта және секста ауқымын қамтиды. Квинта диапазонындағы күйлердің арасында пентахорд («Ақсақ құлан» (I түрі), «Арда кер», «Кербез қыз» және т.б.) және пентатоника («Балжынгер» (I түрі), «Беласар», «Кәрі боз» және т.б.) түрлері бар. Ал секста ауқымындағы күйлер кіші сағаның «a¹» дыбысына дейін жетеді («Ақсақ қаз», «Ертістің толқыны», «Шыңырау», «Құс сайрауы» және т.б.).

Бұл күйлердің қатарында септима және октава арақашықтығын қамтитындары да кездеседі. Олар көбінесе ионийлік («Сұр бөрте», «Сарып құлан» (II), «Қоштасу» және т.б.) және миксолидийлік ладта болады («Бөкен жарғақ», «Салторы» (I), «Қос келіншек» және т.б.). Аталған диапазондағы күйлердің басым көпшілігінде субкварта алынады².

Күйлердің құрылысы әуендік тақырыптық тұтастығынан, немесе әуеннің түрленіп қайталануына, немесе жаңа әуеннің пайда болуынан аңғарылады. Соның негізінде бір күйдің

¹ Талдау барысында оң және теріс бұраудағы 100 күйдің 70 үлгісі $2/4$ өлшемінде жазылған, сол 70 күйдің 50-ге жуығы тұрақтылықты көрсетеді.

² Теріс бұраудағы күйлердің ішінде субквартасыз болатын күйлер де кездеседі. Олардың қатарында «Ақсақ құлан» (I, II, III), «Қуғын», «Жорға аю», «Кербез қыз» (II), «Көк сандал», «Көк серке», «Сал жігіт» және т.б. бар.

негізінде бір немесе екі, үш әуедік тақырыптар кездеседі. Мәселен «Ақсақ қаз» күйінің 3 нұсқасын алып қарастырғанда, I түрінің музыкалық тақырыбын – кіріспе (5 т.), А (12 т.), В (8 т.), В1 (11 т.), II түрін – кіріспе (2 т.), А (5 т.), А1 (4), А3 (3 т.), В (6 т.), В1 (9 т.), III түрін – А (8 т.), А1 (6 т.), А3 (5) деп белгілеуге болады. Мұндай ерекшеліктерді Таулы Алтай қазақтарының музыкалық фольклорын зерттеген Х.Жүзбасов та домбыра күйлерінен аңғарып, ән бастамасының әсерінен болатынын айқындайды. Бұл туралы зерттеуші: «Отсюда домбровых кюйях песенное начало переплавлялось, трансформировалось в специфически инструментальный тематизм, мелодию, обуславливающийся как ритмическим дроблением, строением инструмента, приемами игры на нем. В домбровом искусстве приемы развития мелодии кюйя, имеющего либо одну, либо две или три темы, как правило, не контрастны, ибо весь конфликт, вся сюжетная фабула, перепитий каких-либо событий – все было сконцентрировано в рассказе или легенде. Благодаря многократной повторности, многочисленных пересказов одного и того же содержания кюйя – закреплялась как тема, а также вся композиционная структура кюйя в целом» [6, 30 б.] – деп жазған.

Мақаланың басында айтып өткендей, фольклорлық күйлердің негізінде күйші-композиторлардың шығармашылығының қалыптасқаны аңғарылады. Ойымызды дәлелдеу мақсатында, халық күйлерінің жанрлық сипаттамасын анықтау арқылы олардың музыкалық болмысы жеке күйшілердің шығармашылығында жалғасқанын дәлелдейміз.

Күйлердің жанрлық сипаттамасын анықтау барысында музыкалық мазмұнның тақырыппен байланысы айқын көрінеді¹. Мәселен бұл өңірде *бейнелеу* сипаттамасындағы күйлер кең таралған. *Бейнелеу* күйлердің музыкалық сипаттамасында негізгі ойды айқындау үшін, еліктеу арқылы соған тән ұқсас тәсілдер қолданылады. Олар «қағыс, иірім, орындаушылық тәсілдер (глиссандо, флажолет, дыбыстардың лигалануы және мелизмдер – форшлаг, нахшлаг, мордент, трель) арқылы – құланның, аттың, киіктің шабысы, аққудың ұшқаны немесе қаңқылдағаны, бұлбұлдың сайрағаны, аюдың, қаздың жүрісі, иттің, қасқырдың ұлуы және т.с.с. берілгендіктен күйлердің бейнелік сипаттамасы жекешеленеді» [8, 41 б.]. Бейнелік сипаттамасында шығарылған күйлер дүние жаратылыстарын музыка тілінде жандандыруға бағытталған. Мұндай туындылардың қатарына халық күйлері «Ақсақ аю», «Құр ойнақ», «Балжынкердің шабысы», «Сарып құлан», «Құс сайрауы», Құсайын Малшыбайұлының «Бұлбұл торғай», «Ақжал жүйрік» Ахмерұлы Қабыкейдің «Аққу», «Аққу көлі», «Сары ала қаз», Қилыбайұлы Риян «Бәйге», Құйысханұлы Бәделдің «Қызыл аттың жүрісі» және т.б. жатады.

Баян-өлгий күйлерінің ішінде басты ой образды сипатталған, музыкалық мазмұнда *суреттелін* берілетін күйлер де кездеседі. Мәселен, суреттеу сипаттамасындағы күйлердің ішінде қыз-баланың болмысы, яғни оның жүріс-тұрысы, нәзіктігі, кербездігі (халық күйлері «Кербез қыз», «Мұңлы қыз», Мұсайыптың «Жәзира»), табиғи құбылыстардың көрінісі (халық күйлері «Ертіс толқыны», «Сары өзен», Сейітжанның «Өрікті көл», Төлеубайдың «Сырғалы көлінің толқыны», Жантайлақұлы Хасиханның «Бұлғын өзені») және жан-жануарлардың кейіпі (халық күйлері «Кәрі боз», «Сал торы», «Тел қоңыр», «Бозинген») музыка тілімен берілген.

Сондай-ақ бұл аймақ туындыларында речитативті және баяндау сипатындағы күйлерді де кездестіруге болады. Яғни ырғақ, қағыс, әуен иірімдері күй атауының немесе күй аңызындағы сөздің, сөйлемнің буындық құрылысы сақтап, *речитативті* сипаттаманы беретіндері де байқалады. Аспапты музыкадағы речитатив туралы пайымдаған В.Назайкинский: «Влияние слова в области инструментального тематизма сказалось как в применении речитативных интонаций, так и в построении темы на основе ритма словесной фразы» [7, 14 б.] – дейді. Баян-өлгий қазақтарының домбыра күйлерінің ішінде «Өрелі кер», Хұмар Сағынғанұлының «Аман барып, аман қайт» және т.б. жатады. Ал баяндау сипатындағы күйлерде бір оқиғаның немесе ірі тұлғаның ерлігі, хикаялары тұтас шығармаға негіз болып тұрған туындыларға халық күйі «Шұбырынды», Матайұлы Бердібайдың «Зар заман», Тауданбекұлы Дәуітбайдың «Жаяу солдат» және т.с.с. жатады.

Бай өлкеде ырғақ, өлшем және қағыс тұрақтылығын сақтап, екпінді сипаттамасымен ерекшеленетін *екпінді* күйлер де кездеседі. Адамның қуанышты көңіл күйінен, механикалық заттардың үнемі қозғалысынан және т.б. туындайтын мұндай шығармаларға Өсерханның

¹ Бұл мәселені теориялық тұрғыдан «Жанровые начало и прототипы» деп қарастырған Е.Назайкинский [7].

«Бейбітшілік құсы», Малшыбайұлы Хұсайын «Паравоз», Бәкерұлы Қытайбайдың «Темір тұлпар», Құсайынұлы Мүсейіф «Бақыт құшағында» және т.б. мысал ретінде келтіруге болады.

Моңғолия қазақтарының фольклорлық домбыра күйлерінің зерттелуін қорытындылай келе бірнеше тұжырым береміз:

1. Қазақтың аспаптық музыка өнерінің негізін құрайтын суырып-салма дәстүрі Моңғолияға қоныстанған қандастарымызда бүгінгі күнге дейін қаймағы бұзылмай жеткен. Соның нәтижесінде көне домбыра және сыбызғы күйлері сақталып, осы аспаптарда орындаушылық және композиторлық бағыттар тең дәрежеде дамып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып қазақтың аспаптық музыкасында оқшау тұратын аймақтық дәстүрді қалыптастырды. Бұл өлкедегі суырып-салма дәстүрдің сақталуы сыбызғы күйлерін домбырада, ал домбыра күйлерін сыбызғыда орындауға, домбырашылар сыбызғы аспабына арнауға, ал сыбызғышылар домбыра аспабына арнап күй шығаруға мүмкіндік берген. Осы арқылы домбыра және сыбызғы күйлерінің көне үлгілерінің тарықптық ерекшеліктері біртұтас қарастырылып, оның қыр-сырын айшықталды.

2. Моңғолия қазақтарында кең таралған домбыра және сыбызғы аспабына арналған халық күйлері көбінде аңыз күйлер екені анықталды. Көне аңыз күйлер болғандықтан олардың қайнар бұлағы діни наным-сенімдермен, архаикалық ғибадаттармен (мифологиялық), тұрмыс-салтпен, әдет-ғұрыппен, табиғи құбылыстармен, тарихи уақиғалармен ұштасып жатқаны анықталды. Олардың беймузыкалық компоненттер тұрғысынан қарастырғанда атқаратын міндеттерінің полифункционалдығы бекітілді. Нәтижесінде тұрмыс-салт пен әдет-ғұрып, діни наным-сеніммен табиғи құбылыс т.с.с. болып астасатынын дәлелденді. Сондай-ақ бұл күйлердің тақырыптық ерекшелігінде көне замандағы қазақ этносының тұрмыс тіршілігі мен халықтың дүниетанымына байланысты символдық бейнелер мен символдық түстердің көрініс тапқандығы анықталды.

3. Домбыра күйлерін талдау барысында бұл өлкеде Қазақстанның басқа аймақтарында кездесетін оң және теріс бұраудағы күйлер кең таралғаны айқындалды. Олардың музыкалық ерекшелігінде кездесетін өлшемнің тұрақтылығы, екпін анықтамасындағы аймақтық диалекттің басым пайдаланылуы, күй басындағы немесе күйдің аяғындағы жоғары немесе төмен бағыттағы субкварта секіrmесі, қысқа мәтіннің варианттылығы немесе бірнеше қысқа мәтін жиынтығы, күйлердің жанрлық сипатамасының жіктелуі аймақтық домбыра күйлерінің стильдік ерекшелігін көрсетеді. Бұл ерекшеліктер авторлық шығармашылықта жалғасын тауып, дамытылуы, соның негізінде бірнеше буын күйшілері тәрбиеленіп, домбыра күйшілік дәстүрінің ұрпақтар арқылы сабақтастығының үзілмей жалғасуы Моңғолия қазақтарының күйшілік мектебінің қазақтың жалпы күйшілік мектептер жүйесіндегі орнын белгілейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1] Баян-Өлгий қазақтарының домбыра және сыбызғы күйлері. – Өлгий, 1977. – 205 б.
- [2] Мұқышев Т. Сыбызғы сазы. Моңғолиядағы Баян-Өлгий қазақтарының сыбызғы күйлері. – Алматы: Өнер, 2005. – 80 б.
- [3] Хұсайынұлы М. Алтай-Қобда домбыра күйлері. – Алматы: 2011. – 206 б.
- [4] Кәмәләшұлы Б. Баян-Өлгий аймағының жастар ұйымдары. /Тарихнама/. – Өлгий, 2001. – 70 б.
- [5] Төлеухан К., Ысқақ Т. Баян-Өлгий музыка мәдениеті. – Өлгий: 1981. – 107 б.
- [6] Жузбасов К. Музыкальный фольклор казахов горного Алтая. – Алматы: Өнер, 2007. – 168 с.
- [7] Назайкинский Е.В. Стиль и жанр в музыке: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 248 с.
- [8] Қазтуғанова А. Қазақтың арнау күйлері (жанр және стиль мәселелері). – Алматы, 2008. – 248 б.

Музыкальные и немзыкальные особенности фольклорных кюйев (на основе инструментальной традиции казахов Монголии)

А.Ж. Казтуғанова

zhasaganbergen@mail.ru

Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, г.Алматы

Ключевые слова: кюй, музыка, искусство, традиция, звук, творчество, исполнительство.

Аннотация. В статье рассматриваются музыкальные и немзыкальные особенности фольклорных домбровых кюйев казахов Монголии. По содержанию легенд определена тематическая систематизация кюйев, обозначены символические цвета и образы в казахском миропонимании. При анализе музыкальных особенностей (темп, размер, ритм, мелодия) выявлены виды вариантности и цикличности народных кюйев.

Сведения об авторе

Казтуғанова Айнура Жасанбергеневна – кандидат искусствоведения, Старший научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова.

Поступила 15.07.2015г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 161 – 164

УДК 657.044**THE WAYS OF IMPROVING INVENTORY ACCOUNTING****A.T.Kokenova, A.R.Kalymbetova, A.A.Saparova**

This article discusses the ways to improve the inventory in agricultural organizations.
Keywords: inventory, inventory, accounting policy, responsibility centers, cost.

ҚОРЛАР ЕСЕБІН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ**А.Т.Көкенова, А.Р.Калымбетова, А.А.Сапарова**
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ

Бұл мақалада қазіргі таңда ауыл шаруашылығы ұйымдарында қорлар есебін ұйымдастыруды жетілдіру жолдары қарастырылған.

Кілт сөздер: қорлар, өндірістік қорлар, есеп саясаты, жауапкершілік орталықтары, шығындар

Бухгалтерлік есеп жүйесін реформалаудың басты мақсаты - нақты экономикалық ортада бухгалтерлік есеп жүйесінің өзіне тиісті қызметтерін кезекпен, пайдалы, тиімді және ұтымды орындау үшін қолайлы жағдай жасаудан тұрады. Ол үшін қазақстандық бухгалтерлік есеп жүйесінің әлемде жалпы қабылданған бухгалтерлік есеп жүргізу көзқарастарына қарама қайшы болмауын қамтамасыз ету қажет.

Қазіргі таңдағы бухгалтерлік есеп жүйесінің ХҚЕС және ҚЕҰС қолдануы жағдайында, ауыл шаруашылығы ұйымдары шағын кәсіпкерлік субъектілері ретінде және ауыл шаруашылығы өнімін өндіруші кәсіпорындар ретінде есептіліктерін ҚЕҰС №1 –не сәйкес ұйымдастыруға құқылы. ҚЕҰС №1 сәйкес қорлар келесідей жіктеледі:

- қайта сату үшін сатып алынған және сақталудағы тауарлар;
- қайта сатуға арналған мүліктер (жер, ғимарат, көлік құралдары);
- өндірілген және сатуға арналған дайын өнім;
- өнім өндіруге және өндірісті қамтамасыз ету үшін арналған шикізат пен материалдар;
- аяқталмаған өндіріс;
- өзге де көмекші қорлар.

Біздің ойымызша бұл анықтама – ауыл шаруашылығы өндірісінің ерекшелігін ескермеген. Бұл нормативті құжатқа сәйкес, ұйым ішінде өндірілетін қорлардың көп бөлігі (жем-шөп және өз өндірісіндегі тұқымдық материалдар, табиғи тыңайтқыштар) материалдық өндірістік қорлар қорлар құрамына кірмей қалады, себебі бұл нормативті құжатта дайын өнімді пайдаланудың бір ғана бағыты көрсетілген – ол өнімді сату.

Сонымен қатар материалдық өндірістік қорлар құрамында қорлардың элементтері – дайын өнім мен тауарлар жеке аталып, оларға анықтама берілген. Ал ауыл шаруашылығы өндірісіндегі негізгі элемент – меншікті қорлар ескерусіз қалған. Біздің ойымызша, экономикалық ақпаратты пайдаланушыларда материалдық өндірістік қорлардың осы бөлігіне бірегей көзқарасты қалыптастыру үшін өндірістік қорларға келесідей анықтама беруге болады: **өндірістік қорлар (материалдар)** дегеніміз – ұйым балансының активінде көрініс табатын, экономикалық субъектінің меншігі болып табылатын, сатып алынған, өндірілген, басқа да көздерден алынған, ұйымның басқару және басқа да қажеттіліктері үшін бір өндірістік кезең барысында пайдаланылатын (жарғы құжаттарымен бекітілген қызметті жүзеге асыру үшін); өзінің табиғи және сапалық көрсеткіштерін өзгертетін немесе өзгертпейтін материалдық құралдар мен еңбек заттары.

Бұл анықтамада, біз қорлардың экономикалық және бухгалтерлік мағынасын біріктіруге тырыстық. Қорлардың экономикалық мағынасы – құрамын еңбек заттарымен қатар еңбек құралдары да кіретіндігінде (нормативті құжаттармен пайдалану мерзімі анықталып көрсетілген 12 ай немесе бір өндірістік кезең). Еңбек құралдары бұл жерде өз құнын дайын өнімге бірте-бірте аудару қасиетін жоғалтады. Ал қорлардың бухгалтерлік мағынасы мүлктік иелікке басымдылық берумен кеңітілген сияқты.

Қорлардың орташа өзіндік құнын анықтау үшін нақты есепті кезең бір ай деп белгілеу қорлар есебінің басқару қызметін шектейді. Мысалы ірі өндірістік кәсіпорындарда өндіріске жұмсалатын және басқа да қажеттіліктерге пайдаланылатын қорлардың орташа өзіндік құнын анықтау қажеттілігі бір айдан қысқа мерзімде (декада- онкүндік) туындауы мүмкін, ал шағын кәсіпкерлік субъектілері ай сайын баланс құруға міндетті емес, яғни оларға материалдардың орташа өзіндік құнын тоқсанына бір рет есептеуге болады. Осыдан, орташа өзіндік құнды нақты айына бір рет есептеу кезеңділігінің орнына қажетті есепті кезеңді пайдаланған дұрыс.

Есепті жетілдіру бағыттарының бірі болып оны компьютерлік жүйелерді пайдаланудың көмегімен тиімді жүргізу. Басқару тиімділігін көтеру үшін материалдық ресурстарды басқаруды жетілдіру қажет. Тәжірибе көрсеткендей мөлшерден тыс қорларды ең төменгі қысқартудың өзі біршама қаржылық ресурстарды босатуға және тұрақты пайда алуға мүмкіндік береді. Бірақ өнім шығарудың үлкен номенклатурасымен, көп мөлшерде әртүрлі шикізаттарды пайдалану қажет болған жағдайда, қорлар деңгейін тиімді мөлшерде жасауға қатысты мақсаттарды шешу қиындайды. Бұл жерде материалдық ресурстар қозғалысының нақты және жедел есебін жолға қоюға мүмкіндік беретін компьютерлік жүйелер көп көмек береді. Қазіргі кезде материалдық қорлар бойынша есеп, басқару және бақылау жұмыстарын жеделдетуге мүмкіндік беретін көптеген компьютерлік бағдарламалар жасалған. Мысалы өндірістегі материалдар есебін ұйымдастыру бойынша олар лимитті-жинақтама карталарын, қорлар қозғалысы бойынша құжаттарды, есептен шығару актілерін, өндірістік есептерді құруға мүмкіндік береді. Бұл жүйелерде өндіріске қорларды жіберуде сандық және құндық мөлшерлерді бақылау жүзеге асырылған. Мөлшерлеме өндіріске материалдарды жіберуге негіз болып табылатын құжат лимитті-жинақтама картаны рәсімдеу кезінде енгізіледі. Мөлшерден тыс жіберетін жағдайда өндіріске жіберу жүкқұжатында тиісті рұқсаттың деркетемелері келтіріледі. Мөлшерлерді бақылау белгілі көрсеткіштермен реттеледі. Пайдаланушы өндіріске мөлшерден тыс қорларды жіберу бойынша ведомостарды және мөлшерлеменің қалдықтары (артық жұмсалуды) бойынша есептерді қалыптастыруы мүмкін. Сонымен қатар бір материалдардың жетіспеушілігі жағдайында, оларды басқа бір түрімен алмастыру мүмкіндіктері ұсынылады. Дайын өнім өндірісіне жұмсалған шикізаттардың нормативті және нақты шығындары туралы есептілікте материалдарды есептен шығарудың әртүрлі нұсқалары есепке алынады. Материалдық шығындар есебі дайын өнім түрлері бойынша жүргізіледі. Бұндай жүйе түрлері саладағы кәсіпорындарда пайдалануы және олардың ерекшеліктеріне қарай жасақталуы мүмкін.

Сонымен қатар қорлар есебін ұйымдастыруда шаруашылықтың еңбек құралдары болып табылатын 1350 шотында есепке алынатын шаруашылық құралдарының есебі ерекше маңызға ие. Активтердің бұл түрі пайдалану мерзіміне байланысты екіге бөлінген - бір бөлігі негізгі құралдар құрамына кіруі тиіс, ал екіншісі өндірістік қорлар құрамына кіреді. Қандай құралдарды қай шоттарда есепке алу керек екендігі туралы шешімді, ұйым қызметінің сипаты мен шарттарына байланысты, ұйым басшысы қабылдайды. Бұл шешім ұйымның есеп саясатында бекітіледі.

Айналымдағы мүліктер құрамына кіретін шаруашылық құралдарының есебі мен бақылауын нақты дұрыс ұйымдастыру үшін:

- қоймаларда сақталуы мен пайдалану барысында дұрыс жақсы жағдайды қамтамасыз ету қажет;
- сақтау мен пайдалану орындарында жедел қабылдау, жіберу және нақты барын тексеру мүмкіндігін қамтамасыз ететін тәртіппен орналастыру қажет;
- қабылдау, сақтау, жіберу, операцияларды дұрыс және уақытылы рәсімдеу үшін жауапты тұлғаларды анықтау, жауапты тұлғалармен материалдық жауапкершілігі туралы жазбаша келісім-шарт жасау;

- шаруашылық құралдарын алу, өндіріске жіберу және есептен шығару бойынша есеп құжаттарына қол қою құқығы бар қызметті тұлғаларды белгіленген тәртіппен бекіту;
- шаруашылық құралдарының қозғалысы бойынша операцияларды рәсімдеу тәртібін құжат айналымында анықтап белгілеу;
- қоймалардағы және қолданыстағы шаруашылық құралдарын түгендеудің мезімдерін анықтау.

Сонымен қатар, ұйымның есеп саясатында шаруашылық құралдарының құнын есептен шығару мерзімі туралы мәселе ашып қарастырылуы қажет. Бұл топтағы өндірістік қорлардың құнын есептен шығару мерзімі болып, бір жағынан қолданысқа жіберу сәті саналуы мүмкін, ал екінші жағынан, активтің қызмет ету мерзімінің аяқталған, есептен шығарылған уақыты болуы мүмкін. Экономикалық көзқарастан бұл жерде бірінші нұсқаны пайдаланған дұрыс, себебі қолданысқа жіберілген шаруашылық құралдардың құны бірден дайын өнімге кеткен материалдық шығындар құрамына кіреді. Дайын өнімді сатқаннан кейін, қолданыстағы шаруашылық құралдарын, олардың қызмет ету мерзімі бітпей тұрып жаңа құралдармен алмастыру мүмкіндігі туындайды. Екінші нұсқаға қарағанда, бұл жерде қорларды тиімді пайдалануға мүмкіндік беретін, олардың айналым қарқыны өседі. Бірақ, біздің ойымызша, бірінші нұсқаның бір кемшілігі бар – ол қолданысқа жіберілген және сол сәтте есептен шығарылған шаруашылық құралдарына бақылаудың жеткіліксіздігі.

Нормативті құжаттарға сәйкес шаруашылық құралдарын қоймадан қолданысқа жібергеннен кейін, олардың бары мен қозғалысын бақылау жедел тәртібімен жүзеге асыру ұсынылады. Бірақ бақылаудың қандай әдістері мен тәсілдерін қолдану керек екендігі түсініксіз. Сонымен қатар активтердің жеке осы түрімен байланысты бастапқы құжаттар да қарастырылмаған.

Сонымен қатар қорлар есебін жетілдіру мақсатында реттелу дәрежесі бойынша шығындарды жіктеу және ұйымдарда есепті аналитикалық қамтамасыз етуді ұйымдастыруды жауапкершілік орталықтарына бөлумен қатар қолдануға болады.

Отандық және шетел әдебиеттерінде жауапкершілік орталықтары бойынша есепті жүргізуге көп көңіл бөлінеді.

– Жауапкершілік орталықтары бойынша есепті жүргізу жүйесін анықтауда А.Апчеч жұмыстары ерекше орын алады [1].

Өз жұмысында ол бюджеттік жоспарлау мен бақылаудың ішкі жүйесінің қызмет жасауы, әдетте менеджерлердің жауапкершілік аясына сәйкес келетін, оның ұйымдық құрылымымен анықталады. Барлық ұйымдарда (шағын кәсіпорындардан басқа) шешімдерді қабылдау құзыреттілікті бөлу арқылы жүзеге асырылады.

Жауапкершілік орталықтары бойынша есепті ұйымдастыру қағидасы – қаржылық бақылау процедуралары басқарушылар арасында жауапкершілікті бөлудің құрылымын көрсететіндей болып жасалуы тиіс дегенді білдіреді.

Жауапкершілік орталықтарын анықтауда В.Л.Назарова, М.С.Жапбарханова көзқарастарын атап көрсету қажет [2]. Авторлар, ең алдымен кәсіпорынның технологиялық құрылымын есепке алады, содан кейін оның тікелей және көлденең жолдарын бөліп көрсетеді. Бұл көзқарас ортақ мақсатқа жету үшін орталықтандырылған басқаруды кәсіпорынның құрылымдық бөлімше басшыларының барынша мүмкін ойларымен қатар қарастыруға мүмкіндік береді.

Жауапкершілік орталықтары бойынша есепті ұйымдастыруда әрбір орталық менеджерлерінің құқықтары, міндеттері және құзыреттіліктері аясын нақты белгілеу қажет, және олардың көпшілігінде тек шығындарды өлшеу ғана емес, сонымен қатар орталық қызметінің көлемін өлшеуге мүмкіндіктің болуына талпыну керек.

Тәжірибе көрсеткендей, жауапкершілік орталықтарын тиісті менеджерлердің міндеттері мен құзыреттерінің көлемі бойынша жіктейді.

Осы қағидаға сәйкес Б.А.Мархаева, Қ.П.Батырбеков жауапкершілік орталықтарын – ағымдағы шығындар орталығы, инвестиция орталығы, сату орталығы және пайда орталығы деп бөледі [3].

Шығындар орталығы – есепте берілген бірліктің шығындарын бақылауды жүзеге асыруға анықталған, ұйым қызметінің кез-келген бірлігі. Бұл бірлікте мөлшерлеуді, жоспарлауды, пайдаланылған ресурстарды есепке алуды, олардың пайдаланылуын бағалауды және шығындардың пайда болуына жауапты тұлғаны анықтауды ұйымдастыруға болады деп күтіледі.

Шығындар орталығы ретінде кәсіпорынның ұйымдық бірлігі (бөлімше, бригада және т.б) болуы мүмкін, немесе тиісті ұйымдық бірлік жеке шығын орталықтарына бөлінеді. Шығындар орталығын бөлудің негізі болып операциялар мен қызметтерді орындаудың бірегейлігі табылады.

Шығындар орталықтарын қалыптастыруды кәсіпорынның ұйымдық және технологиялық ерекшеліктерін зерттеу және талдау негізінде жүзеге асыру керек.

Шығындар орталықтары екі бағытта жұмыс жасай алады. Тиімділік қағидасына сәйкес келесі екі мақсаттың біреуін іске асыруға мүмкіндік беретін шешім тиімді болып табылады.

1) белгіленген шығындар деңгейінде ең көп нәтиже алу;

2) белгіленген нәтижеге жету үшін қажетті шығындарды ең төменгі деңгейге жеткізу.

Сату орталықтары – бұл басшылары өнімді, тауарды, қызметті сатудан түскен табысқа ғана жауап беретін бөлімшелер. Оларға өндірісте немесе сатып алуда пайдалы тауарлар туралы ақпарат ұсынылады, ал қызметінің нәтижелері сатудың көлемі мен құрылымы бойынша натуралды және құндық көрсеткіште бағаланады.

Пайда орталығы – бұл басшысы табыстар үшін де, шығыстар үшін де жауап беретін бөлімше.

Кәсіпорындағы есеп-аналитикалық басқару жүйесін жасақтауда – жауапкершілік орталықтарын бөліп, шығындар мен құзеттерді бөлістіру – негізгі пункт болып табылады.

Қорларды басқаруды есеп-аналитикалық қамтамасыз етуге қатысты ауыл шаруашылығы ұйымдарында келесі жауапкершілік орталықтарын бөлуге болады:

- Сатып алу орталығы – дайындау өндірісі, материалдық-техникалық жабдықтау бөлімі. Бұл бөлімшелер өндіріс пен басқарудың қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында, қорлармен үздіксіз қамтамасыз етуге жауапты.

- Шығындар орталығы – шикізат ресурстарының пайдалану мөлшерлерінің сақталуына, өндіріс процесі кестесінің сақталуына жауапты жеке бөлімшелер.

- Пайда орталығы - өндіріс бөлімшелері. Өнімнің шығуы, өндірілетін өнімнің өзіндік құны бағаланады.

- Сату орталықтары - өнімді өткізу қызметі (сату және маркетинг бөлімшелері). Бұл орталықпен сату көлемі, тауарлы өнімнің баға саясаты, тауарлы өнім портфелін қалыптастыру бақыланады.

Кәсіпорындарда таңдалған шығындар есебінің әдісіне қарамастан материалдық-өндірістік шығындар туралы ақпаратты қалыптастыру маңызды[4]. Түрлі мақсаттарға бюджет баптарымен байланыстағы тиімді материалдық шығындарды анықтау қажет, соның ішінде жеке жауапкершілік орталықтарына қатысты да. Ауыл шаруашылығы ұйымдарында маңызды шығын баптары болып өсімдік шаруашылығы, мал шаруашылығы өнімдерін өндіру барысында оларды материалдық шығындар деп тану табылады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Апчерч А. Управленческий учет: принципы и практика. Перевод с английского / под редакцией Я. В. Соколова, И. А. Смирновой. – М.: Финансы и статистика, 2002. - 952 с.

[2] Назарова В.Л., Жапбарханова М.С., Фурсов Д.А., Фурсова С.Д. Басқару есебі. Алматы: Экономика, 2007. -298б.

[3] Назарова В.Л. и др. Управленческий учет: Учебник – Алматы: Экономика, 2004. – 308 с.

[4] Соколов Я. В. и др. Бухгалтерский учет в зарубежных странах М.: ТК Велби, изд-во «Прспект», 2005. - 664с.

Пути совершенствования учета запасов

А.Т.Көкенова, А.Р.Калымбетова, А.А.Сапарова

В данной статье рассматриваются пути совершенствования учета запасов в сельскохозяйственных организациях
Ключевые слова: запасы, производственные запасы, учетная политика, центры ответственности, затраты.

А.Т.Көкенова. экономика ғылымдарының кандидаты, доцент ХГТУ

А.Р.Калымбетова. Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ доценті

А.А.Сапарова. Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ экономика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

Поступила 05.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 165 – 166

УДК 657.044**ESTIMATING OF POSSIBLE PROBLEMS
IN AGRICULTURAL PRODUCTS ACCOUNTING****A.T.Kokenova, A.R.Kalymbetova, A.A.Saparova**

This article discusses estimating of possible problems in agricultural products accounting in accordance with IFRS.

Key words: accounting, valuation, the fair value of biological assets.

**АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ӨНДІРІСІ ӨНІМІН БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ЕСЕПКЕ АЛУ
МӘСЕЛЕЛЕРІ****А.Т.Көкенова, А.Р.Калымбетова, А.А.Сапарова****Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ**

Бұл мақалада халықаралық қаржылық есептілік стандарттарына сәйкес ауылшаруашылығы өндірісі өнімін бағалау және есепке алу мәселелері қарастырылған.

Кілт сөздер: есеп, бағалау, әділ құн, биологиялық активтер.

**ПРОБЛЕМЫ ОЦЕНКИ И УЧЕТА
ПРОДУКЦИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА**

В данной статье рассматриваются проблемы оценки и учета продукции сельскохозяйственного производства в соответствии с МСФО

Ключевые слова: учет, оценка, справедливая стоимость, биологические активы.

В настоящее время низкая доходность сельскохозяйственного производства обусловлена особенностями его положения, при котором отрасль обладает относительно низким потенциалом. Но целом сложившиеся условия в сельском хозяйстве, применение новых форм экономических взаимоотношений, позволяют повысить эффективность производства.

Одной из приоритетных направлений в настоящее время является программа развития собственного сельскохозяйственного производства, обеспечивающего продовольственную безопасность страны, занятость и снижение уровня бедности населения.

Достоверная информация по бухгалтерскому учету и финансовой отчетности в целях эффективного управления деятельностью и собственностью сельскохозяйственных хозяйств достигается путем объективной оценки имущества, полуфабрикатов и готовой продукции хозяйствующих субъектов предпринимательства. В этой связи для сельскохозяйственных организаций особое значение приобретает решение вопросов практического применения методики оценки продукции по справедливой стоимости в соответствии с положениями МСФО 41 «Сельское хозяйство».

Справедливая стоимость – это сумма денежных средств, достаточная для приобретения актива или исполнения обязательства при совершении сделки между хорошо осведомленными, действительно желающими совершить такую сделку, независимыми друг от друга сторонами.

Механизм оценки по справедливой стоимости легче всего показать на примере биологических активов. К биологическим активам относятся животные и растения, используемые в процессе сельскохозяйственной деятельности. В соответствии с МСФО под сельскохозяйственной деятельностью понимается управление биологическими активами в целях реализации, получения

сельскохозяйственной продукции или производства дополнительных биологических активов (п. 1 МСФО 41).

Биологические активы подлежат оценке по справедливой стоимости за вычетом предполагаемых сбытовых расходов, которые включают налоги и пошлины, комиссионные выплаты, биржевые и обязательные сборы (кроме транспортных и других расходов по доставке активов на рынок). Если справедливая стоимость не может быть определена с достаточной степенью достоверности допускается оценка по себестоимости.

Справедливая стоимость определяется исходя из корректировок на активном рынке. Если организация имеет доступ сразу к нескольким активным рынкам, то для определения справедливой стоимости выбираются условия наиболее подходящего активного рынка. Если активный рынок отсутствует, то справедливая стоимость может быть определена по следующим показателям:

- по цене последней сделки на рынке при условии, что в период между датой совершения сделки и отчетной датой не произошло существенных изменений хозяйственных условий;
- по рыночной цене на аналогичные активы, скорректированные с учетом отличий;
- по средней стоимости на единицу продукции, например, стоимости товарной рыбы на 1 га прудовой площади.

Для определения справедливой стоимости биологических активов необходимо сгруппировать их по основным характеристикам, например по возрасту, или качеству, выбираемым среди тех которые используются на данном рынке в качестве основы ценообразования.

Классификация биологических активов в сельском хозяйстве является методологической основой их признания и отражения в учете и отчетности.

Оценка сельскохозяйственной продукции по справедливой стоимости необходима не только для объективной оценки финансового и имущественного состояния организации, но и для отражения последствий биотрансформации биологических активов, которая выражается в изменении их справедливой стоимости, соответственно доходов, расходов и финансовых результатов.

Надо отметить, что необходимость использования справедливой стоимости для оценки биологических активов в сельскохозяйственных организациях вызвана требованиями, предъявляемыми к бухгалтерской (финансовой) отчетности не только со стороны внутренних пользователей информации для управления собственностью, но и внешних пользователей – для принятия правильных экономически оправданных решений. Однако в связи с возможным отсутствием активного рынка на некоторые биологические активы и как следствие затруднением определения справедливой стоимости, считаем целесообразным наряду с рыночной стоимостью активов за вычетом предполагаемых сбытовых расходов, использовать стоимостные альтернативы: внутрихозяйственная расчетная цена с учетом инфляции, доходности актива; фактическая себестоимость с учетом индекса инфляции и коэффициента доходности актива; дисконтирования стоимости.

В заключении следует отметить, что реформирование отечественного бухгалтерского законодательства сельскохозяйственных организаций должно быть направлено на формирование реального отражения стоимости биологических активов. Это достижимо при внедрении в учетную практику сельскохозяйственных организаций новых экономических категорий, связанных с их основной деятельностью – производством и переработкой сельскохозяйственной продукции – биологических активов, которые регламентируются МСФО 41 «Сельское хозяйство». При этом использование международного опыта при оценке и учете продукции сельскохозяйственных организаций, позволит выйти на международный уровень, а также повысить качество управленческой информации, объективность и точность формируемой отчетности. При разработке учетной политики для целей МСФО сельскохозяйственными организациями в ее состав целесообразно включать разделы, посвященные учету биологических активов, амортизационной, налоговой и сегментарной политике.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Хоружий Л.И. Проблемы адаптации международного стандарта финансовой отчетности 41 «Сельское хозяйство» / Л.И. Хоружий, Т.А. Сулова. – М. : Бухгалтерский учет, 2006.
- [2] Международный стандарт финансовой отчетности IAS 41 «Сельское хозяйство»
А.Т.Көкенова, кандидат экономических наук, доцент, МГТУ
А.Р.Калымбетова, доцент МКТУ имени Х.А.Ясави
А.А.Сапарова, кандидат экономических наук, старший преподаватель
МКТУ имени Х.А.Ясави

Поступила 05.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 167 – 171

UDC 338.22

**CONTEMPORARY FORMS OF SMALL INNOVATIVE BUSINESSES
IN THE TOUGHER COMPETITION****M. K. Kolbayev**

e-mail: univer@zhgu.edu.kz,

Zhetisu State University named after Zhansugurov I., Republic of Kazakhstan, Taldykorgan,

Key words: small innovative enterprise, venture enterprise, industrial park, business incubator, fabless company, contract manufacturing, outsourcing.

Abstract. In the article the basic forms of small innovative enterprises, the premise of their formation and development. Also shows the classification of forms of small innovative enterprises according to the stages of scientific and industrial chain and the degree of interaction with the investor. The causes of the emergence of new forms of small innovative enterprises through outsourcing. Advantages of progressively developing fabless companies compared to companies engaged in the full innovation cycle.

УДК 338.22

**СОВРЕМЕННЫЕ ФОРМЫ МАЛОГО ИННОВАЦИОННОГО
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В УСЛОВИЯХ УЖЕСТОЧЕНИЯ КОНКУРЕНЦИИ****М. К. Кольбаев**

e-mail: univer@zhgu.edu.kz,

Жетысуский государственный университет им И. Жансугурова, Казахстан, г. Талдыкорган

Ключевые слова: малое инновационное предприятие, венчурное предприятие, технопарк, бизнес-инкубатор, фаблесс-компания, контрактное производство, аутсорсинг.

Аннотация. В статье исследованы основные формы малого инновационного предпринимательства, предпосылки их становления и развития. Также приведена классификация форм малого инновационного предпринимательства в зависимости от стадий научно-производственной цепи и степени взаимодействия с инвестором. Выявлены причины возникновения новых форм малых инновационных предприятий на основе аутсорсинга. Обоснованы преимущества прогрессивно развивающихся в мире фаблесс-компаний по сравнению с компаниями, осуществляющими полный инновационный цикл.

Развитие малого инновационного предпринимательства (МИП) является основным рычагом развития национальной инновационной системы страны. Уникальность МИП проявляется в том, что оно внедряет результаты научных разработок в производство, выпускает принципиально новые продукты и технологии, продвигает их на рынок, тем самым служит эффективным институтом коммерциализации технологий и их распространения. При этом МИП использует определенные бизнес-модели, под которыми понимаются способы (формы) их организации, отражающие экономическую логику инновационной деятельности предприятия [1].

Если в крупных предприятиях инновационная деятельность выступает в качестве одной из стадий их жизненного цикла, то инновационная деятельность МИП является способом их существования [2]. Как показывает анализ литературы, становление основных форм МИП происходило на фоне протекания следующих процессов:

- создание венчурных предприятий;
- появление новых малых предприятий в рамках существующих крупных компаний; выделение предприятий из состава крупных (спин-компаний).

1. Венчурные предприятия создаются с целью осуществления конкретных инновационных проектов с высоким риском. Один или более человек, имеющий/имеющих какую либо идею создания новой продукции или технологии, не имея никаких ресурсов, обращаются к венчурным инвесторам. Как правило, такие переговоры осуществляются через посредника – руководителя малого предприятия. Новое венчурное предприятие создается на базе существующего малого предприятия, которое частично финансирует инновационный проект. Руководитель малого предприятия непосредственно принимает участие в руководстве ключевых направлений проекта несколько лет, пока венчурное предприятие не продаст свои акции по достижению определенной прибыльности проекта, которая требует расширения масштабов производства.

Отличительными чертами венчурных предприятий являются: небольшая численность сотрудников, высокий научный потенциал, гибкость и целенаправленная активность. Венчурные предприятия обычно занимаются выполнением поисково-прикладных исследований, проектно-конструкторских разработок и освоением созданных на их основе новой продукции и технологий. Сущность данной формы организации МИП не ограничивается нововведениями. Венчурные предприятия создают инновационно-инвестиционный механизм, соответствующий требованиям современного производства и общественным потребностям. Венчурные предприятия в процессе разработки новой продукции или технологии выявляют точки роста инноваций, определяют оптимистический и пессимистический сценарии развития исследований, что позволяет реально оценить выгоды и потери от реализации проекта, что, в конечном счете повлияет значительно сэкономить средства. Также венчурные предприятия способны стимулировать конкуренцию, что подталкивает крупные предприятия на активизацию инновационной деятельности.

Инвестиции в венчурные предприятия имеют некоторые особенности, в частности, средства предоставляются на долгий срок на безвозвратной основе и без гарантий; инвестор может участвовать в управлении венчурным предприятием. Это обусловлено высокой степенью риска реализации проектов. Международный опыт показывает, что из рискованных проектов 30% терпят фиаско, 30% – возвращают вложения без какой-либо доходности, 30% – с умеренной доходностью, и только 10% - достигают высоких результатов [1]. Это вполне нормальное явление, так как рискованность проектов в области трансферта и коммерциализации инновационных технологий, а также запуска инновационных производств снижает вероятность получения инвестиционных доходов от всех реализуемых проектов.

В зависимости от способа организации, венчурные предприятия подразделяются на следующие типы: а) корпоративные; 2) внутренние; 3) самостоятельные.

Корпоративные венчурные предприятия нацелены на расширение притока новых идей и технологий на предприятие, что способствует ускорению процессов модернизации и обновления продукции. Внутренние венчурные предприятия создаются в составе крупных предприятий, и обладают относительной независимостью. Самостоятельные венчурные предприятия занимаются поиском и разработкой новых инновационных решений, освоением опытных образцов и коммерциализацией научных разработок. К тому же, самостоятельные венчурные предприятия могут работать на заказной основе или по своей инициативе.

2. Появление новых малых предприятий в рамках существующих крупных компаний обычно происходило следующим образом: крупное предприятие создает новое малое предприятие, основными сотрудниками которого являются бывшие работники предприятия. При этом предприятие владеет не менее 80% нового предприятия. В финансовых отчетностях новое предприятие отражается в качестве филиала. В самом же деле, оно отдельным предприятием со своим советом директоров. В случае понесения убытков от деятельности, они будут внесены в финансовые документы материнского предприятия. К тому же, материнское предприятие не имеет право на получение всей прибыли нового предприятия, так как оно не принадлежит ему полностью. Чтобы не сталкиваться с подобными трудностями, некоторые организации создают малые предприятия со своим 100%-ным участием. Со временем материнское предприятие выкупает акции, принадлежащие сотрудникам. При этом выгода последних будет выражаться в получении определенных доходов от прироста капитала. Такая модель возникновения нового предприятия называют «спин-моделью».

Спин-компании представляют собой предприятия, которые создаются путем выделения из крупной компании для внедрения результатов научно-технической деятельности материнской компании на рынок. Выделяют две модели спин-компаний: спин-офф (spin-off) и спин-аут (spin-out).

Спин-офф компании - это фирмы-отпрыски, выделяющиеся из материнской компании с целью самостоятельной разработки, освоения и внедрения на рынок нового продукта или технологии. Фирмы такого рода чаще всего создаются посредством преобразования подразделения компании в самостоятельную фирму [3, с. 87]. В отличие от венчурных фирм здесь большую роль играет государственный сектор, который служит не только отправной точкой при организации таких фирм, но и оказывает значительную финансовую, организационную, информационную помощь.

Организация спин-компаний основана на акционерном механизме инвестирования в создаваемую фирму. Материнская компания обладает контрольным пакетом акций создаваемой фирмы. Если спин-компания достигнет намеченные результаты, то материнская компания может ее продать по выгодной цене либо включить компанию в свою структуру. При этом, компания, организованная по модели «спин-офф» выделяется из состава предприятия и преобразуется в аффилированное предприятие с утратой управленческого контроля материнской фирмы над спин-офф компанией [4].

В отличие от спин-офф компаний, спин-аут компании не обладают большой свободой действий и сохраняют более тесную связь с материнской компанией. Такая связь обычно проявляется в процессе контроля финансовых и оперативных дел материнской компанией, также осуществления поддержки в области консультирования и руководства [5, с.50]. Преимущества такой формы МИП заключаются в возможности поддержки деятельности спин-компаний посредством прямой финансовой и другой помощи на ранних стадиях.

Основные результаты деятельности спин-компаний – коммерциализация результатов научно-технической деятельности, дополнительный доход в бюджет материнской компании, а также усиление инновационной активности компании-учредителя [6, с. 4]. Последнее обстоятельство представляется особенно важным для высших учебных заведений и научных организаций, стремящихся к развитию своей инновационной деятельности.

Рассмотренные выше формы МИП в Казахстане уже существуют и находятся на стадии развития. В то же время за рубежом содержание МИП сильно отличается от нас в силу опережающего инновационного развития. Более разнообразному содержанию МИП в развитых странах способствовало функционирование следующих форм МИП:

1. *Fabless company*. В переводе с английского означает «Бесфабричная компания» [7]. Такие компании ориентированы только на разработке и продаже инновационных продуктов и технологий. Производство и изготовление продукции они самостоятельно не осуществляют, а передают их другим фирмам, которых часто называют кремниевыми заводами. Пионерами этого направления считаются Берни Вандершмидт (компания Xilinx) и Гордон А. Кэмбелл (компания Chips and Technologies) [8]. На сегодняшний день во всем мире существует около 625 фаблесс-компаний, большинство из которых находятся в Северной Америке [9]. Используя такой механизм разделения циклов производства, Fabless-компании получают возможность повысить эффективность производства и уделить больше внимания на исследовательские разработки и проектирование продукции. Для начинающих МИП с минимальным стартовым капиталом такая форма организации является самым оптимальным [10]. Успешная фаблесс-компания должна обладать знаниями обо всех нюансах исследований и разработок, технологического процесса производства для оптимального выбора контрактных производителей и достижения высокой скорости изготовления и надёжности.

2. *Fablite company* – компании, которые выпускают инновационную продукцию, не прибегая к услугам сторонних организаций. Выражаясь иными словами, таким компаниям характерно наличие полной научно- производственной цепи и всех стадий разработки инновационного продукта.

3. *Integrated Device Manufacturers (IDM)* – то же самое, что и Fablite-компании, единственное отличие выражается в его устоявшемся положении на рынке.

4. *Original Equipment Manufacturer (ОЕМ-компания)* – компании, производящие инновационную продукцию как самостоятельно, так и привлекая других контрактных производителей. Они обычно производят встраиваемые системные блоки и другие изделия.

Готовые изделия и технологии таких компаний не продаются конечным потребителям, они изготавливаются специально для других компаний для построения высоко технологичной продукции, либо для продажи под брендом OEM-компании.

5. *Контрактные производители.* Такие предприятия производят инновационную продукцию или технологию на заказ. При этом их заказчиком могут выступать и крупные и малые предприятия, в том числе и Fabless-компании. Существуют следующие формы организации контрактных производителей:

5.1 *Foundry company* (от англ. Foundry – литье) – компания, не занимающаяся созданием собственной инновационной продукции, имеющая только производственные мощности и предоставляющая услуги по производству основных компонентов для других компаний.

5.2 *Contract Electronics Manufacturer (CEM-компания)* - компании, специализирующиеся на монтаже компонентов, сборке инновационного продукта и изготовлении корпусов и других отдельных изделий. Потребителями услуг CEM-компаний могут быть OEM-компании, и другие CEM или EMS-компании.

5.3 *Electronics Manufacturing Services (EMS-компания)* – компании, специализированные на оказании комплексных производственных услуг. Например, OEM-компания осуществляет заказ и передает EMS-компанию техническую документацию, после чего EMS-компания изготавливает и передает ему готовую продукцию.

6. *Original Design Manufacturer (ODM-компания)* – компании, производящие инновационные продукты собственной разработки под маркой заказчика. За ними закрепляются права собственности на разработки, что в конечном счете позволяет им производить одну и ту же продукцию с небольшими изменениями под различные бренды для разных OEM-компаний. Его также можно относить к контрактным производителям.

Изучение характеристик нынешних форм организации МИП позволяет сделать вывод о том, что данные формы сосуществуют друг с другом, каждый из них осуществляет конкретную стадию инновационного проекта благодаря аутсорсингу. Согласно Википедии, аутсорсинг (от англ. outsourcing: (outer-source-using) использование внешнего источника/ресурса) это – передача организацией, на основании договора, определённых бизнес-процессов или производственных функций на обслуживание другой компании, специализирующейся в соответствующей области [3]. Использование аутсорсинга в инновационном бизнесе было продиктовано с необходимостью ускорения инновационного процесса в компаниях вследствие ужесточения конкуренции на рынке высоких и наукоемких технологий. Аутсорсинг позволяет не только сократить срок окупаемости инвестиций, сэкономить трудовые, финансовые и другие производственные ресурсы, но и достичь желаемый результат без рисков и потерь на очень качественном уровне.

Эти тенденции способствовали раздроблению научно-производственной цепи (НПЦ), выполнением которых начали заниматься различные МИП. Появление фаблесс-компаний разрезает НПЦ на части (проектирование и разработка, производство компонентов, монтаж), многократно снижает как барьер входа в отрасль новых фирм, так и возможность развития данной отрасли в отдельной стране [6]. На первом этапе НПЦ исследованиями и разработками занимаются фаблесс-компании. Далее они передают техническую документацию контрактным производителям, которые изготавливают продукцию. Контрактными производителями являются фаундри-, CEM-, EMS-, ODM-компании. Фаблайт-, IDM-, OEM-компании обладают полной НПЦ.

Заболотским А.А. была исследована зависимость вида компаний и патентной активности в некоторых странах и были получены следующие результаты: в среднем на одного работника фаблесс-компаний приходилось от 0,14 до 4,62 патента в зависимости от стран, в то время как на одного работника foundry-, fablite- и OEM-компаний приходилось до 0,09 патента [6]. Фаблесс-компании в разы опережают другие компании по числу патентов, приходящихся на одного работника. Среди рассмотренных форм организации малых инновационных фирм самой эффективной является модель фаблесс, которая позволяет быстро создавать инновационную инфраструктуру и тем самым ускорить процесс получения инновационной продукции.

Таким образом, изучение существующих форм организации малого инновационного предпринимательства позволило выявить причины и предпосылки появления современных форм МИП, через которых раскрывается сущность малого инновационного предпринимательства. Проведен сравнительный анализ форм организации МИП, определены их особенности и преимущества. Также нами была проведена классификация форм МИП по следующим признакам: а) по способу взаимодействия с инвестором: венчурные предприятия и спин-компании; б) в

зависимости от количества этапов инновационного цикла: МИП с полным инновационным циклом и неполным. Общая классификация форм МИП представлена на рисунке 1.

Также проведенное исследование позволяет утверждать, что выгоды от раздробления циклов НПЦ среди фаблесс-компаний и контрактных производств очевидны. Во-первых, снижаются затраты на производство, что способствует снижению цен на инновационные продукты за счет наработанных каналов поставок. Во-вторых, соблюдаются сроки выполнения заказа и процесс выхода инновационной продукции на рынок значительно ускоряется. В-третьих, контрактные производители стремятся качественно выпускать продукцию заказчика дабы не потерять его в условиях жесткой конкуренции. В-четвертых, после получения заказа, контрактный производитель совместно с заказчиком оценивает технологичность продукции и тестирует на совместимость с оборудованием, что дает возможность фаблесс-компаниям улучшать параметры инновационного продукта. И наконец, в-пятых, фаблесс-компаниям значительно быстро реагируют на изменения в инновационном бизнесе и гибко адаптируются к этим новшествам по сравнению с компаниями, имеющими полный цикл НПЦ.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Маркова В.Д. Бизнес-модели малых инновационных компаний // Инновации, 2010. №10. – 38 с.
- [2] Каширин А.И. Венчурное инвестирование в России / А.И. Каширин, А.С. Семенов. – М.: Вершина, 2007. – 320 с.
- [3] Кузнецова С. А. Инновационный менеджмент/ Кузнецова С. А., Кравченко Н. А., Маркова В. Д., Юсупова А. Т., М.: СО РАН – 2004. – 276 с.
- [4] Порхун Е.Ю. Возможность применения моделей «спин-офф» и «спин-аут» при организации инновационных компаний // Креативная экономика. — 2011. — № 5 (53). — С. 103-108.
- [5] Котельников В.Ю. Ten3: Стратегическое управление. Принципиально новые подходы для эпохи быстрых перемен. / В.Ю. Котельников. – М.: Эксмо, 2007. – 96 с.
- [6] Московкин В.М. Механизмы стимулирования университетского наукоемкого бизнеса на институциональном и региональном уровнях // Региональная экономика: теория и практика. 2008, № 10, с. 2-7.
- [7] Материал из Википедии — свободной энциклопедии Ссылка на источник: <https://ru.wikipedia.org/wiki>. Дата обращения: 18.01.2015
- [8] Hurtarte J.S., Wolsheimer E.A., Tafoya L.M.. Understanding fabless IC technology. – Newnes, 2007. 273 с.
- [9] Заболотский А.А. Новые возможности ускоренной неиндустриальной фаблесс-схемы развития отрасли цифровой микроэлектроники // Инновации, 2010. №3. – С.50-53
- [10] Мелик-Адамьян А. Российские фаблесс-компании как двигатель отечественной микроэлектроники // Электронные компоненты. – 2007. –№2. – С. 31-33

REFERENCES

- [1] Markova V.D. Biznes-modeli malyh innovacionnyh kompanij. Innovacii, **2010**. №10. 38 p. (in Russ.).
- [2] Kashirin A.I., Semenov A.S. Venchurnoe investirovanie v Rossii. M.: Vershina, **2007**, 320 p. (in Russ.).
- [3] Kuznetsova S. A., Kravchenko N.A., Markova V.D., Jusupova A.T. Innovacionnyj menedzhment. M.: SO RAN, **2004**, 276 p. (in Russ.).
- [4] Porhun E.Ju. Vozmozhnost' primeneniya modelej «spin-off» i «spin-aut» pri organizacii innovacionnyh kompanij // Kreativnaja jekonomika, **2011**, №5 (53), P. 103-108. (in Russ.).
- [5] Kotel'nikov V.Ju. Ten3: Strategicheskoe upravlenie. Principial'no novye podhody dlja jepohi bystryh peremen. / V.Ju. Kotel'nikov. – M.: Jeksmo, **2007**, 96 p. (in Russ.).
- [6] Moskovkin V.M. Mehanizmy stimulirovaniya universitetskogo naukoemkogo biznesa na institucional'nom i regional'nom urovnjah. Regional'naja jekonomika: teorija i praktika. **2008**, № 10, p. 2-7. (in Russ.).
- [7] Material iz Vikipedii svobodnoj jenciklopedii Ssylka na istochnik: <https://ru.wikipedia.org/wiki>. Data obrashhenija: 18.01.2015
- [8] Hurtarte J.S., Wolsheimer E.A., Tafoya L.M.. Understanding fabless IC technology. Newnes, **2007**, 273 p. (in Eng.).
- [9] Zabolotskij A.A. Novye vozmozhnosti uskorennoj neoindustrial'noj fabless-shemy razvitija otrasli cifrovoy mikrojelektroniki // Innovacii, **2010**, №3, p.50-53 (in Russ.).
- [10] Melik-Adamjan A. Rossijskie fabless-kompanii kak dvigatel' otechestvennoj mikrojelektroniki // Jelektronnye komponenty. **2007**, №2, p. 31-33 (in Russ.).

ИННОВАЦИЯЛЫҚ БӘСЕКЕНІҢ ӨРШҮ ШАРТТАРЫНДАҒЫ ШАҒЫН ИННОВАЦИЯЛЫҚ КӘСІПКЕРЛІКТИҢ ЗАМАНАУИ ФОРМАЛАРЫ

Көлбаев М.Қ.,
e-mail: univ@zhu.edu.kz

Тірек сөздер: шағын инновациялық кәсіпорын, венчурлық кәсіпорын, технопарк, бизнес-инкубатор, фаблесс-компания, келісім-шарттық өндіріс, аутсорсинг.

Аннотация. Мақалада шағын инновациялық кәсіпкерліктің негізгі формалары, олардың пайда болуы мен дамуының алғышарттары зерттелген. Сондай-ақ ғылыми-өндірістік тізбектің кезеңдеріне, сондай-ақ инвестормен әрекеттесу деңгейіне байланысты шағын инновациялық кәсіпкерліктің формаларының сыныптамасы келтірілген. Аутсорсинг негізінде шағын инновациялық кәсіпорындардың пайда болу себептері анықталған. Ілгерілемелі даму үстіндегі фаблесс-компаниялардың толық инновациялық циклды іске асыратын компаниялардан артықшылықтары негізделген.

Поступила 05.08.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 172 – 175

**FEATURES OF COMMUNICATION CIVIL SOCIETY
AND AUTHORITIES IN KYRGYZSTAN**

F.D.Khaibulina

Institute of philosophy and political and legal research of NAS KR
fhaybulina@bk.ru

Key words: civil society, communication, public power.

Abstract. The development of social communication processes lead to greater dialogue between power and civil structures. Widespread access to the informative sources is developing critical thinking among the population, and this in turn affects the processes of formation and development of civil society

Communications management partnership as a basic element of communicative dialogue multilevel government structures and civil society, are promising for traditionally receptive community in Kyrgyzstan, because they create more favorable conditions for the formation and strengthening of civil society as a real political actors and social development. Management of public affairs with communications management partnership of civil society and structures of public power, efficiency of information of public authorities among the population in the informal part of creating a sustainable positive attitude to power a significant portion of the electorate and popular participation in the affairs of state and society.

**ОСОБЕННОСТИ КОММУНИКАЦИИ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА
И ВЛАСТИ В КЫРГЫЗСТАНЕ**

Ф.Д.Хайбулина

Институт философии и политико-правовых исследований НАН КР
fhaybulina@bk.ru

Ключевые слова: гражданское общество, коммуникация, публичная власть.

Аннотация. Развитие общественных коммуникативных процессов приводит к расширению диалога между властными и гражданскими структурами. Широкий доступ к информативным источникам развивает критическое мышление у населения, а это в свою очередь, влияет на процессы формирования и развития гражданского общества.

Коммуникации управленческого партнерства в качестве базового элемента коммуникативного диалога разноуровневых структур власти и гражданского общества, перспективны для традиционно восприимчивого сообщества Кыргызстана, поскольку создают дополнительные благоприятные условия для формирования и укрепления структур гражданского общества как реальных участников политического процесса и социального развития. Управление государственными делами с применением коммуникаций управленческого партнерства гражданского общества и структур публичной власти, эффективнее информационной работы органов государственной власти среди неорганизованного населения в части создания устойчивого положительного отношения к власти у значительной части электората и участия населения в управлении делами государства и общества.

Длительный социально-экономический и политический кризис в Кыргызской Республике, трансформация социального строя, смена ценностно-нормативной системы и связанная с этим социальная аномия даже после того, как ситуация в стране стала изменяться к лучшему, предопределили долгий административный дисбаланс на разных уровнях республиканской и региональной власти. Обозначились противоречия в системе государственного и муниципального управления, которые не могли не сказаться на отношениях органов государственной власти и органов местного самоуправления в общей системе управления страной. Эти противоречия

охватили основные сферы управленческой деятельности, особо заметными стали в планировании, подборе и расстановке кадров, их подготовке и переподготовке, контроле исполнения.

В силу причин, связанных с переходным состоянием общества и государства, в системе государственного и муниципального управления укоренилась коррупция, широкий размах приобрели корыстные преступления. Эта проблемная сторона оказалась под прицелом СМИ, которая формировала и продолжает формировать в общественном мнении кыргызстанцев негативный образ государственной власти. В Национальной стратегии устойчивого развития Кыргызской Республики на период 2013-2017 гг. указывается параметр успешности реализации антикоррупционной политики – «индикатор доверия» гражданского общества к результатам проводимой государством антикоррупционной борьбы, измеряемый на постоянной основе» без инструментария измерения.^[1] В свою очередь, Председатель Центра анализа противодействия коррупции (ЦАПК) Бакыт Бакетаев сообщает, что «в прошлом году республика уже сделала резкий рывок в снижении уровня коррупции и поднялась по данному показателю в мировом рейтинге со 164-го на 154-е место. По прогнозу ЦАПК, уже в этом году Кыргызстан обгонит еще 20 стран и займет 134-е место. Ежегодно Кыргызстан будет подниматься также на 20 позиций, что позволит уже к 2017 году войти в ТОП–60 некоррупцированных стран. Исследование показало: общество не уверено, что системное противодействие может существенно повлиять на ситуацию. Наибольшего эффекта граждане ждут от политической воли президента и парламента».^[2] В то же время, структуры гражданского общества, остаются на протяжении всего постсоветского периода в зачаточном состоянии и не могут должным образом, обеспечивать участие населения в управлении делами общества и государства.

Таким образом, расслоение между обществом и государственными структурами создали следующие предпосылки взаимодействия:

Во-первых общественному диалогу власть и общество приближают особенности, сложившихся экономических и социальных отношений людей, организаций, сообществ, попавших в политический и рыночный передел. В кризисных ситуациях активизируются как конфликты, так и импульсы к сотрудничеству структур государства, бизнес-сообществ и гражданских союзов.

Во-вторых в современных условиях на этапе реформирования Кыргызстана, актуализировался и обострился вопрос о диалектических по природе своей противоречиях в отношениях органов государственной власти и местного самоуправления в общей системе управления страной.^[3,7-12] Его решение, как показывает практика, следует искать в совмещении интересов и усилий сторон в рамках единой государственной вертикали управления и на основе осознанного гражданского компромисса, нового «общественного договора».

Стремительно развивающееся пространство взаимодействия, радикально изменило общественные связи, информационный обмен, степень открытости, качество и количество диалоговых форм общения людей, социальных групп и структур. В свою очередь, даже потенциальное расширение возможностей общественного контроля меняет устоявшееся предназначение правительственных, региональных структур власти, заставляя все шире применять формы социального и управленческого партнерства для снятия социальной напряженности и совместного разрешения конфликтов.^[4,33-35]

Коммуникации самого разного рода, приобретая мобильный характер, существенно видоизменяют обратную связь институтов власти с населением, местными сообществами. Система территориального управления все больше становится двусторонним процессом. Появляется возможность для более полного политического мониторинга и проведения эффективных электоральных кампаний на том уровне, который обеспечивал бы формирование по-настоящему легитимной власти.^[5,15,21-22]

Вопрос, тем не менее, именно в том, какие формы взаимодействия здесь нужны, чтобы коммуникативный диалог на этом поле общения расширился неформально, а давал бы ожидаемый и реальный социальный результат.

На фоне сложных процессов последних лет, характеризующих становление нового социального строя в Кыргызстане обозначились противоречия во взаимодействии гражданского общества и структур публичной власти. Данное взаимодействие уже не могло опираться на советскую модель социального управления, где государство строило свои отношения с широким

фронтом общественных организаций, вплоть до передачи некоторых своих функций последним (профсоюзам, комсомолу), но под жестким контролем правящей партии. Новая же модель, соответствующая принципам взаимоподдержки и взаимоконтроля правового государства и гражданского общества, находилась в стадии формирования.^[6,24-26] Одним из недостатков этого переходного процесса является незавершенность построения коммуникативного взаимодействия гражданского общества и структур публичной власти. Встает задача не только укрепить слабые общие управленческие коммуникации, но еще и добавить им недостающее качество (в том числе за счет гражданского ресурса, самодеятельности местного сообщества). То есть нужны, по сути, новые коммуникативные средства.

В этой связи, актуальность приобретает рассмотрение социальной составляющей используемого обществом и государством коммуникативного пространства в ином ракурсе и с иной мерой ответственности. В центральноазиатском сообществе и Кыргызстане в частности, весьма нерешительно предлагаются более современные способы и формы сотрудничества в этом новом социальном пространстве.^[7] Между тем, глобальные сети радикально изменили характер общественных связей, информационного обмена, степень открытости власти, политики, бизнеса, а с нею качество и количество диалоговых форм в повседневных контактах людей, социальных групп и структур.^[8] Применительно к отношениям власти и общества, а также в интересах социального прогресса, были выработаны основные критерии коммуникации в гражданской среде:

Под коммуникацией понимается системный процесс познания и действия, связывающий средствами общения и обмена информацией все структуры общества с целью воспроизводства жизнедеятельности людей, управления социальным порядком, ретрансляции социокультурного опыта, поддержания и развития гуманистических начал сотрудничества, партнерства, широкого общественного и гражданского диалога.

Обеспечение эффективности коммуникации рассматривается как исходная позиция при постановке и решении управленческих задач взаимодействия гражданского общества и структур публичной власти. Такое взаимодействие имеет не иерархический, а партнерский характер. В соответствии с этим, управленческое партнерство характеризуется через следующие организационные принципы: единство звеньев властной (управленческой) вертикали независимо от их институциональной принадлежности; субординацию и координацию компетенций субъектов управленческого партнерства; консолидацию сил власти и гражданских сил общества (местных сообществ); паритет интересов республиканских, региональных и муниципальных органов, принадлежащих к общегосударственной системе управления; баланс управляемости в условиях координируемого взаимодействия; совместимость разных политических и управленческих практик; единство информационного пространства в рамках управленческого партнерства; свободный выбор форм партнерства и его организации.^[9,34-39]

Коммуникации управленческого партнерства соответствуют традиционным установкам общества. Создание тем же принципам положительного отношения к власти у значительной части электората и обеспечение участия населения в управлении делами государства и общества более эффективно, если органы государственной власти вступают в диалогические отношения не с перманентно пассивным электоратом, а со структурами гражданского общества (органами местного самоуправления, общественными объединениями, религиозными организациями, негосударственными организациями в сфере бизнеса, образования и культуры, спорта, социальной защиты, а также другими формами инициативного участия граждан в решении конкретных социальных проблем).^[10,39-60] С учетом этого, стратегически значимым становится осуществление «коммуникативно применяемой власти» как необходимого дополнения к «административно применяемой власти».^[11] Суть выдвигаемого положения состоит в том, что администрирование приравнивается к повседневному управлению и в нем отсутствуют элементы общественного участия. В то время как коммуникативно применяемая власть во главу угла ставит взаимодействие с обществом, осуществляет национально ориентированный курс, что, в конечном счете, определяет базовый подход для концептуальных моделей коммуникативного взаимодействия институтов власти и общества.

Поскольку в современной истории Кыргызстана структуры гражданского общества недостаточно развиты и в большинстве территорий не могут эффективно контролировать власть, в

управлении взаимодействием гражданского общества и структур публичной власти, инициатива должна принадлежать органам государственной власти, имеющим такие средства организации коммуникативного диалога, как разработка и принятие соответствующих целевых программ и осуществление социальных проектов.^[12,4,8-18]

Анализ показывает, что в сложившейся ныне ситуации в административном управлении, население не является полноценным участником процессов территориального управления. С этой точки зрения, основной сложностью выступают процедуры «субъективации», приобретения людьми необходимых ресурсов для управленческой деятельности. Поэтому главное внимание в научных исследованиях последнего времени, уделялось роли современных информационно-коммуникационных технологий – и как инструмента субъективного восприятия пространства, и как поле взаимодействия власти и населения.

Исходя из выше сказанного, мы приходим к следующим выводам:

1. Коммуникативное взаимодействие гражданского общества и структур публичной власти существенно отличается по уровням социальной организации, из чего следует, что управление таким взаимодействием должно основываться на разных концептуальных моделях. Для уровня «государственная власть – гражданское общество», где целесообразно разрабатывать три плана отношений: долгосрочный со стратегическим эффектом, среднесрочный с накопительным эффектом и краткосрочный, точечный – с разовым эффектом.

2. Средства массовой коммуникации рассматриваются как находящиеся в распоряжении общества, виды передачи информации с самодостаточным технологическим ресурсом воспроизводства, а средства массовой информации – как институционально признанные производства информационного продукта, предназначенного для полномасштабного использования в системе массовой коммуникации. Такое разделение существенно при моделировании коммуникационных процессов в политической сфере.^[13,88]

ЛИТЕРАТУРА

[1] Исследование «Коррупция в Кыргызстане: масштабы, причины и возможности снижения» Проект «Наращивание потенциала в области экономического управления». – Бишкек, 2014. С. 156.

[2] Денисенко Д. Эксперты рассказали о результатах исследования коррупции в Кыргызстане. //Вечерний Бишкек. <http://www.sayasat.kg/index.php?option=com>. (дата обращения 25.01.2015).

[3] НКО и Законодательство. НКО Кыргызстана против контроля над общинными организациями. // Информационно-аналитический бюллетень Интер Билим. 2014. № 9 (27). С. 7-12.

[4] Жантукеев С.К., Ильясова Г.Т., Муканова А.Д. Взаимодействие государства и НПО: из опыта сотрудничества. – Астана, 2002. С. 33-35.

[5] Абдусалымова Л., Уоррен Х. Наращивание организационного потенциала в Центральной Азии: из опыта работы в Кыргызстане и Казахстане // Документ Праксис. – Бишкек, 2007. №15. С. 21-22

[6] Боржелли Н. и др. Обзор законодательства, регулирующего реализацию права на свободу объединения в странах Центральной Азии. – Алматы, 2005. С. 24-26.

[7] Пашин С.А. Государство и гражданское общество, или Игра в орлянку.// Индекс, URL: <http://index.org.ru/16/pashin/html> (дата обращения 04. 04. 2015)

[8] Байтин М.И. О принципах и функциях права: новые моменты // Правоведение. 2000. № 1. С. 4.

[9] Третьяков А. Гражданское общество и власть. Культура отношений // Третий Сектор. 2005. Выпуск №1. С. 34-39.

[10] Левада Ю. Поколения XX века: возможности исследования // Отцы и дети: поколенческий анализ современной России. – М., 2005. С. 39-60.

[11] Бийгельдиева Ч. Становление гражданского общества как фактор государственности Кыргызстана. // Вестник КТУ им. И.Р. Раззакова. 2009. №6. С.34.

[12] Левада Ю. «Человек советский». Четвертая волна: Функции и динамика общественных настроений // Вестник общественного мнения. 2014. № 4 (72). С. 8-18.

[13] Чиналиев У. Особенности становления гражданского общества в Кыргызстане. – М., 2001. С.88.

Поступила 12.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 176 – 179

УДК 494.3:390(572.2) (043.3)

LANGUAGE AS A FACTOR OF ETHNIC IDENTITY OF THE KYRGYZ

A. M. Saginbekova

Institute of philosophy and political and legal research of NAS KR
aida0111@mail.ru

Key words: language functions and role of language, ethnic identity factors

Abstract. This article analyzes the impact of language on the formation of ethnic identity and its role as an ethno-cultural identity. The author examines such things as language, ethnic identity, function, role and influence in public life.

Language merges with the culture that each new addition to the public cultural heritage necessarily linked to changes in the language. As a result, professional, age and many other large groups in society may have its own language, vocabulary differs from the vocabulary of languages of other groups. In other words, every subculture has its own peculiarities of linguistic communication. The language associated with the basics of culture and all human relations without exception, with it comes socialization, personality, its adaptation to the environment.

Language as one of the major factors in the formation of ethnic identity performs a number of features that make it unique and universal. Each nation has its own unique language, and it is also the keeper of the vehicle and spiritual culture, the spokesman of the national consciousness.

УДК 494.3:390(572.2) (043.3)

ЯЗЫК КАК ФАКТОР ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ КЫРГЫЗОВ

A. M. Сагынбекова

Институт философии и политико-правовых исследований НАН КР
aida0111@mail.ru

Ключевые слова: язык, функции и роль языка, этническая идентичность, факторы.

Аннотация: данная статья анализирует влияние языка на формирование этнической идентичности и его роль в качестве этнокультурного идентификатора. Автор рассматривает такие понятия как язык, этническая идентичность, функции, роль и влияние языка в общественной жизни.

Язык настолько сливается с культурой, что каждое новое добавление в общественное культурное наследие обязательно связано с изменениями в языке. В результате профессиональные, возрастные и многие другие большие группы в обществе могут иметь свой язык, словарный запас которого отличается от словарных запасов языков других групп. Иначе говоря, каждая субкультура имеет свои особенности языкового общения. Язык связан с основами культуры и со всеми без исключения человеческими отношениями, с его помощью происходит социализация, личности, ее адаптация к окружающей среде.

Язык как один из основных факторов формирования этнической идентичности выполняет ряд функций, благодаря которым он уникален и универсален. У каждого народа свой уникальный язык и он же является хранителем и носителем духовной культуры, выразитель национального самосознания.

В XXI веке мировое развитие характеризуется процессом глобализации и перед многими нациями возникли непростые вопросы. Некоторые народы вплотную подошли к реальной опасности потери своего языка, культуры, традиций и обычаев, которые в целом определяют этнонациональную особенность. Таким образом, для ряда народов идея спасения национальной

особенности, идея этнического самосохранения выходит на первый план. Для кыргызского народа эта проблема также является актуальной.

Следует отметить, что кыргызское государство не может отделиться от ритма мирового развития, отдалиться от мирового интеграционного процесса. Но вовлечение в мировой процесс должно идти преимущественно в экономических, научно-технических сферах. А коренные национальные ценности: национальный язык, культура, духовный мир должны быть сохранены.

Существуют ряд факторов, влияющих на формирование этнической идентичности. Одним из таких факторов является язык. Язык играет многофункциональную роль в развитии личности, этноса. О важности языка Чотаева Ч.Дж. пишет:

Язык - важнейшее средство человеческого общения, неразрывно связан с мышлением, является социальным средством хранения и передачи информации, одним из средств управления человеческим поведением. Язык возник одновременно с возникновением общества в процессе совместной трудовой деятельности первобытных людей. Возникновение членораздельной речи явилось мощным средством дальнейшего развития человека, общества и сознания. Реализуется и существует в речи. Языки мира различаются строением, словарным составом и др., однако всем языкам присущи некоторые общие закономерности. Язык изменяется во времени, может перестать использоваться в сфере общения (мертвые языки). Разновидности языка (национальный, литературный, язык культа, диалекты и др.) играют различную роль в жизни общества. Не менее важным является языковой фактор. Хотя язык является составной частью культуры, тем не менее, он часто рассматривается в качестве отдельного этнодифференцирующего фактора. Язык служит границей, которая разделяет представителей одной этнической группы от представителей другой. [1]

По другим источникам Язык — многофункциональное явление. Все функции языка проявляются в коммуникации, язык выполняет следующие функции:

- коммуникативная (или *функция общения*) — основная функция языка, использование языка для передачи информации;
- конструктивная (или *мыслеформирующая*) — передача информации и её хранение;
- познавательная (или *аккумулятивная функция*) — формирование мышления индивида и общества;
- эмоционально-экспрессивная — выражение чувств, эмоций;
- волюнтаривная (или *призывно-побудительная функция*) — функция воздействия;
- метаязыковая (металингвистическая) — разъяснения средствами языка самого языка. По отношению ко всем знаковым системам язык является орудием объяснения и организации. Речь идет о том, что метаязык любого кода формируется в словах.
- фатическая (или *контактоустанавливающая*) — использование языка для установления психологического контакта собеседников;
- идеологическая функция — использование того или иного языка или типа письменности для выражения идеологических предпочтений. Например, ирландский язык используется главным образом не для общения, а в качестве символа ирландской государственности. Использование традиционных систем письма часто воспринимается как культурная преемственность, а переход на латиницу — как модернизаторство.
- Омадативная (или *формирующая реальность*) — создание реальностей и их контроль;
- Номинативная (или *назывная*) — язык называет различные объекты;
- денотативная, репрезентативная — ориентация на адресата;
- конативная — передача информации, представление;
- эстетическая — сфера творчества;
- аксиологическая — оценочное суждение (хорошо/плохо);
- референтная (или *отражательная*) — функция языка, в которой язык является средством накопления человеческого опыта.

На Земле насчитывается более 7 тысяч языков. С развитием коммуникаций количество живых языков сокращается со средней скоростью 1 язык в две недели. На 40 наиболее распространённых языках разговаривает примерно 2/3 населения Земли. Больше всего людей говорят на китайском, хинди, английском, испанском, арабском, русском и португальском. Значительно распространён и

французский язык, однако число тех, кто считает его родным (первым), сравнительно невелико. В настоящее время насчитывается чуть более 400 языков, которые считаются исчезающими.

Языки умирают вместе с последним носителем, и поэтому опасность грозит, прежде всего, народностям, не использующим письменность.

Одна из причин гибели языков — неравномерное распределение их по числу носителей. Так, на 80 % населения планеты приходится 80 языков, а на 3,5 тыс. языков — лишь 0,2 % жителей Земли. Основными причинами процесса исчезновения языков считаются глобализация и миграция. Люди уезжают из деревень в города и теряют язык своего народа.

Около половины ныне существующих языков выйдет из употребления уже к середине XXI столетия. Многие языки исчезают из-за того, что их носители вступают в контакт с более сильной языковой средой, поэтому под угрозой исчезновения в первую очередь находятся языки малых народностей и языки народов, не имеющих государственности. Если язык изучают менее 70 % детей, он считается исчезающим. По данным «Атласа мировых языков, находящихся под угрозой исчезновения» ЮНЕСКО, в настоящее время в Европе исчезновение угрожает примерно 50 языкам.

В наиболее уязвимом положении находятся языки аборигенов Австралии, Индокитая, Америки, Африки и изолированных от континентов островов — там существует множество мелких народностей, которые вытесняются другими, а также, в случае с островами, при массовой смерти народа некому возродить его. Наиболее стойки языки Европы — страны Европы развиты, и в них обитает множество жителей; следовательно, потеря даже нескольких тысяч носителей данных языков является несущественной. Единственным исключением является латынь, являющаяся одним из официальных языков Ватикана, представляющая собой уже мёртвый язык.[2]

Язык является одним из важнейших признаков этнической принадлежности. Это уникальный феномен, хранитель и носитель памяти всего народа и его утрата приводит только к потерям. Изучить культуру любого народа и приобщиться к ним следует только через язык. Как отмечал К.В. Чистов, "язык (и, прежде всего, его социальные функции и лексика) отражает историю народа, характер и интенсивность его связей с соседями, его социальную дифференциацию, степень его культурного развития, следовательно, этнический образ культуры в конкретный период развития того или иного этноса". Различные языки характеризуются различным характером социальной памяти, разными параметрами и характеристиками, как синхронного объема, так и диахронной глубины. Усложнение языковых элементов, способов передачи и выработки информации ведут к углублению и развитию социальной памяти той или иной национальной общности. [3]

И как отмечал Молдобаев К. - язык как главная отличительная черта каждого народа. Он - хранилище духовной культуры, выразитель национального самосознания. Индивид начинает говорить не на абстрактном языке, а на своем национальном. После его освоения и навыков поведения, он узнает о том, что есть люди, которые не понимают его языка и язык которых ему недоступен без специальных усилий и посредников, С позиции теории этничности, язык он представляет собой своего рода культурную границу данного этноса или национальности. Утрата языка - первый шаг к утрате национального самосознания, В республиках бывшего СССР, по материалам социологических исследований 1970-1980 гг., язык являлся основой идентичности для 80-90% молдаван, узбеков, эстонцев, грузин. [4]

Кыргызстан является многонациональной республикой, официальный язык кыргызский, и как отмечает Молдобаев К. «в связи с быстроменяющейся ситуацией в условиях глобализации следует обратить особое внимание на языковую проблему, тем более что для малочисленного кыргызского этноса она приобретает особое значение с учетом того, что существует определенная угроза потери языка».

В документе «Развитие через единство. Общенациональная идея Кыргызстана» в связи с проблемой сохранения языка говорится следующее: «Ритм развития бурно движущегося современного мира привел к появлению опасности исчезновения родного языка некоторых народов, возникли условия, в которых отдельные национальные языки не могут развиваться и постепенно прекратят свое существование, станут мертвыми языками. Только в прошлом веке исчезли более 30 национальных языков». [5]

Отметим, что сам факт возникновения угрозы потери национального языка симптоматичен. Это один из показателей и сущностных черт глобализации, которая не может происходить без того,

чтобы не вести унификации существующих национальных и этнических культур, одним из важнейших элементов которых, безусловно, является язык.

Как справедливо указывает М. Шадсон: «Важность языка вряд ли можно переоценить. Язык сам по себе уже есть основное средство человеческой коммуникации. Ведь это же такое средство, с помощью которого действуют все остальные средства массовой коммуникации. Никакое другое средство не пронизывает так глубоко все человеческое общение. Язык не нейтральное средство коммуникации, а объект культуры, несущей исключительно мощный заряд»[6].

Бурный процесс глобализации, разрушающий рамки национальных культур, с неизбежностью привел к ситуации, когда народы планеты оказались в положении, когда их можно условно поделить на две большие группы: те, кто распространяет собственные языки, тем или иным способом навязывая их другим народам; и те, кто в силу тех или иных причин вынужден постоянно сужать поле деятельности собственного языка, воспринимая при этом язык, навязываемый извне. Кыргызский относится к последним.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Чотаева Ч.Дж. Этничность и этносы в Кыргызстане. Бишкек. 2011. С. 16-17.
- [2] Википедия <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
- [3] Молдобаев К.К. Этносоциальная память, идентичность и глобализация: избр. труды. 2005. С. 52-53.
- [4] Молдобаев, К.К. Этносоциальная память, идентичность и глобализация: избр. труды. Бишкек. 2005. С.144-145.
- [5] Развитие через единство. Общенациональная идея Кыргызстана. Бишкек. 2007. С. 58.
- [6] Стамова Р.Д. Личность в современном Кыргызстане. Бишкек. 2008. С. 36.

Түйінді сөздөр: тілі, функциялары мен рөлі, этникалык жеке басын куәландыратын факторлар.

Дерексіз

Бұл мақалада этникалык сәйкестілікті және этно-мәдени сәйкестілік ретінде оның рөлін қалыптастыру жөніндегі тілі әсер талдайды. авторы қоғамдық өміріне тілі, этникалык сәйкестілік, функциясы, рөлі мен ықпалы сияқты нәрселерді зерттейді.

Тіл қоғамдық мәдени мұрасына әр жаңа қосымша міндетті тілінде өзгерістерге байланысты, бұл мәдениетімен құйылады. Нәтижесінде, кәсіби, жас және қоғамдағы басқа да көптеген ірі топтар өз тілін болуы мүмкін, сөздік қорын басқа топтардың тілдер лексикасының ерекшеленеді. Басқаша айтқанда, әрбір субкультура лингвистикалык байланыс өз ерекшеліктері бар. ол әлеуметтену, жеке басын, қоршаған ортаға, оның бейімделу келеді отырып тіл, ешқандай алалаусыз мәдениет негіздері және барлық адамдық қарым-қатынастардың байланысты.

Этникалык сәйкестілікті қалыптастыру негізгі факторларының бірі ретінде Тіл ол бірегей және әмбебап жасауға бірқатар ерекшеліктері орындайды. Әрбір ұлт өзінің бірегей тілі бар, сондай-ақ көлік құралының сақтаушысы және рухани мәдениеті, ұлттық сана өкілі болып табылады.

Поступила 05.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 180 – 184

УДК: 111.62 (575.2)(043.3)

**EMPIRICAL KNOWLEDGE OF THE KYRGYZ PEOPLE
IN THE KNOWLEDGE OF THE ENVIRONMENT**

¹J. S. Arzymatov, ²R. A. Yusupova

¹Kyrgyz state University named by I. Arabaev, Bishkek, Kyrgyz Republic

²Osh state University, Bishkek, Kyrgyz Republic
ulanbek_asanaliev@mail.ru

Keywords: ordinary and theoretical consciousness, social psychology and ideology, the structure of social consciousness, matter, existence, empiricism, rationalism.

Abstract. This article examines the empirical knowledge of the Kyrgyz people, as reflected in the oral folk art to a science, and focuses on the discovery of the relationship of the empirical knowledge of the world to the theoretical level, which takes into account scientific concepts. In the structure of social consciousness are two levels - ordinary consciousness and the consciousness of the theoretical. They differ in the depth and comprehensiveness of reality, in a manner and achieve a result in the form of its expression. Knowledge on the everyday level before us empirical knowledge. The sphere of ordinary-empirical knowledge refers all pre-scientific and non-scientific knowledge. The contents of empirical knowledge derived from the experience of everyday life, but was subjected to a known sound processing and found expression in the language. The level of empirical knowledge of the Kyrgyz people in the knowledge of the world developed in a non-shared unity with the environment, up to higher levels of consciousness, influenced to a certain extent, and opened the way to the theoretical level of knowledge of the world.

УДК: 111.62 (575.2)(043.3)

**ЭМПИРИЧЕСКИЕ ЗНАНИЯ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА
В ПОЗНАНИИ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ**

¹Ж.С. Арзыматов, ²Р.О. Юсупова

¹Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева, г.Бишкек, Кыргызская Республика

²Ошский государственный университет, Г.Бишкек, Кыргызская Республика
ulanbek_asanaliev@mail.ru

Ключевые слова: обыденное и теоретическое сознание, общественная психология и идеология, структура общественного сознания, материя, бытие, эмпиризм, рационализм.

Аннотация. В данной статье анализируются эмпирические знания кыргызского народа, которые отражены в устном народном творчестве до науки, а также акцентируется внимание на раскрытии взаимосвязи познания мира от эмпирического до теоретического уровня, где учтены научные понятия. В структуре общественного сознания выделяются два уровня – обыденное сознание и сознание теоретического. Они различаются между собой по глубине и полноте охвата действительности, по способу достижения результата и по форме его выражения. Познание на обыденном уровне предстает перед нами эмпирическое знание. К сфере обыденно-эмпирического знания относится все донаучные и ненаучное знание. Содержание эмпирического знания получено из опыта, из повседневной жизни, но подвергалось известной рациональной обработке и нашло выражение в языке. Уровень эмпирического знания кыргызского народа при познании мира развивался в неразделяемом единстве с окружающей средой, поднимался на высокие уровни сознания, оказывал влияние в известной степени, и открыл дорогу теоретическому уровню в познании мира.

Человечество всегда стремилось к приобретению новых знаний. Процесс овладения тайнами бытия есть выражение высших устремлений творческой активности разума, составляющего великую гордость человечества. За тысячелетия своего развития оно прошло длительный и тернистый путь познания от примитивного и ограниченного ко все более глубокому и всестороннему проникновению в сущность бытия. На этом пути было открыто неисчислимое множество фактов, свойств и законов природы, общественной жизни и самого человека, одна другую сменяли картины мира. Развивающееся знание шло рука об руку с развитием производства, с расцветом искусств, художественного творчества. Наш разум постигает законы мира не ради простой любознательности (хотя любознательность одна из движущих сил человеческой жизнедеятельности), но ради практического преобразования и природы и человека с целью максимально гармоничного жизнеустройства человека в мире. Знание человечества образует сложнейшую систему, которая выступает в виде социальной памяти, богатства ее передаются от поколения к поколению, от народу к народу с помощью механизма социальной наследственности, культуры.

Познание, таким образом, носит социально детерминированный характер. Только через призму усвоенной культуры мы получаем знания о реальности. Прежде чем продолжать дело предшествующих поколений, необходимо освоить уже накопленное человечеством знание, постоянно соотнося с ним свою познавательную деятельность, - это категорический императив развивающегося знания.

Задумываться над тем, что такое познание, каковы пути приобретения знания, человек стал уже в глубокой древности, когда он осознал себя как нечто, противостоящее природе, как деятеля в природе. Со временем сознательная постановка этого вопроса и попытка решить его приобрели относительно стройную форму, тогда и сложилось знание о самом знании. Все философы, как правило, так или иначе, анализировали проблемы теории познания.

Познание не ограничено сферой науки, знание в той или иной своей форме существует и за пределами науки. Сознание есть познание (знание) и ценностное отношение к действительности. Современная философия выделяет в структуре общественного сознания такие стороны (элементы), как:

- обыденное и теоретическое сознание;
- общественная психология и идеология;
- формы общественного сознания.

Следует согласиться с авторами, выделяющими в структуре общественного сознания два уровня – обыденное сознание и сознание теоретического. Они различаются между собой по глубине и полноте охвата действительности, по способу достижения результата и по форме его выражения.

Познание на обыденном уровне предстает перед нами эмпирическое знание. К сфере обыденно-эмпирического знания относится все донаучное и ненаучное знание. Содержание эмпирического знания получено из опыта, из повседневной жизни, но подвергалось известной рациональной обработке и нашло выражение в языке.

Еще на ранних этапах человеческой истории существовало обыденно-практическое знание, доставляющее элементарные сведения о природе и окружающей действительности. Его основой был опыт повседневной жизни, имеющий, однако, разрозненный, несистематический характер, представляющий собой простой набор сведений. Люди, как правило, располагают большим объемом обыденного знания, которое производится повседневно и является исходным пластом всякого познания.

Человек с момента рождения познает себя через ум, признает окружающий его мир, и соответственно этому размышляет, оставляет после себя следующим поколениям свои взгляды на мир, свой жизненный опыт, что происходит из века в век. И природа считается этим миром, обуславливающий проживание и быт людей. Значит, природа – это заселяемая нами земля, леса, растения и мир животных, и вообще планета земля, климат, одним словом вся вселенная. Человечество испокон веков рассматривает историю возникновения природы, в котором он существует, и делает прогнозы первичным явлениям живой и неживой природы. Человек издревле стремится узнать тайну своего бытия и природы, в котором он существует, но у него не хватало знаний доказать это на теоретическом уровне на основе науки. И наш кыргызский народ мы можем

назвать одним из народов, которые достигли высокого уровня знаний и которые смогли использовать эти знания с пользой.

Как нам всем известно, в своей повседневной жизни наш народ при изучении природных явлений на основе эмпирических знаний при познании внешних сторон, свойств и отношений предмета, явления или отдельных процессов, изучали и внутренние содержание. В результате их мировоззрение, духовное богатство только обогащалось, их познания поднимались от явления к сущности, от первоначального уровня сущности к более высоким ступеням его, передавалось от поколения новым поколениям в виде наследия, и переходило на более высокий теоретический уровень сознания. На основе таких влияний духовное богатство нашего народа обогащалось, передавалось следующим поколениям, пополнялось, и на основе предыдущих ценностей рождались новые мысли. Эти наследия в большинстве своем сохранялись в устном народном творчестве, где пояснялись и описывались изменения в окружающем нас материальном мире, природе в донаучных понятиях. В донаучных восприятиях кыргызов, по знаниям из опыта в их каждодневной жизни, все вещества в природе существовали в движении и они придерживались мнения, что все они проживают извечно именно в таком состоянии. Они познавали все движения в природе, различные процессы развития как явления природы. Согласно внешним признакам они заметили как видоизменялись вещества в виде «твердого», «жидкости», «газа». Они ощущали, что предметы используемые в повседневном быту состоят из веществ и эти тела имеют одинаковый объем, разный вес, что следует нам отметить. (2, 7). И данные эмпирические знания рождали единый набор взглядов на основе личных наблюдений людей:

Содрогалась земля, взбунтовалось озеро,
И произошло невиданное.
Разбрызгалось озеро все.
И вся Земля была вспаханной. (4, стр. 252).

так в строках песни «Эр Тоштука» было описано на эмпирическом уровне природное явления, здесь мы видим описание землетрясения. При этом окружающий нас материальный мир находится в движении и отмечается то, что они в тесной взаимосвязи друг с другом. Они не только взаимодействуют, тут говорится о том, что они видоизменяют свое состояние, один превращается в другого, и рождает причины последующих явлений. Здесь играет основную роль принцип причинности (детерминизм). Точнее говоря, в окружающем мире, либо во всей вселенной обуславливает все причина. Потому что, всем нам доподлинно известно, что кыргызский народ, вследствие того, что проживали в высоких горных условиях, занимались животноводством. Поэтому, их кочевания из одной местности в другую исходя из знания того, какая земля будет удобной для живности, правильное использование пастбищ, и согласно этому обеспечение прекрасного ухода для животных было их основной целью. Потому что, они прекрасно понимали тот факт, что хорошо содержащееся животное дает качественное потомство, у которого повышается устойчивость к морозам, также будет качественная биологическая пищевая ценность, увеличивается шерсть, а кожа будет крепкой. Значит, животноводство стало причиной развития людей физиологически, также развивалась их потребность в пище и одежде.

Для кыргызов сам факт превращения зимы в весну, весны в лето, лета в осень, считался важным. Потому что, в рассмотренные нами ранее животноводстве, охотничестве, познании азов земледелия возросла необходимость астрономических знаний. Они осознавали, что можно через расположение небесных звезд найти потерянное направление дороги, от изменения состояний Солнца и Луны узнать будет ли следующий день дождливым или же жарким. Не только это, в устном народном творчестве при описании небес и миров земли, они предполагали то, что небо и земля состоят из семи уровней. Этим суждениям можно найти свидетельства в наивысшем поэтическом произведении, в эпосе «Манас»:

Земля под ногами...
Ветер, поднимающий Землю...
Небеса над головами...
И ты не думай, что небо одно,
Он многослоен и его много... (6, 543-6).

Как видно из данных строк, мы можем заметить, что у наших предков была вера в то, что подземное и небесное пространства располагаются в вечности. В настоящее время же развитие научного прогресса еще не достигло своего предела. Как бы мы ни меняли и не осваивали

окружающую нас природу, тем больше развивается сфера его познания. А, человечество же, все стремится раскрыть таинственные явления природы своей истории.

Значит, эпос «Манас» вместе с отражением бытия в обыденном сознании, считается ценным духовным источником кыргызского народа, связывающего его с объективной реальностью. Здесь можно отметить, что эмпирические знания общественного сознания описывались на совершенно высоком уровне. Потому что, в устном народном творчестве и исторических источниках отражаются из ощущения, восприятия, представления окружающей среды в сознании адекватно, и то, что они направлены от относительной истины к конкретной истине мы не можем отрицать.

Вышедшие из народа кузнецы, ювелиры и охотники, в своей повседневной жизни при применении вещей, изготовленных из металлов, осознавали на основе эмпирических знаний, что у них свойства прочности, плотности различные. Это можно вообразить перед глазами, слушая нижеследующие строки из эпоса «Манас»:

Железа его копыа

Из стали в обхват руки. (6, стр. 233).

В древнейшие времена у кыргызов обработка металла был развито в наивысшей степени. Поэтому, китайский народ в китайских источниках говорили: «у кыргызов имелись свои мастера, изготавливающие оружия. Делали стрелы, которые разрывали железные щиты, которые при стрельбе издавали свист. Их сабли не ржавели. Их делали из крепкого вещества, крепче чем сталь, который был спущен с небес». Оружия из металла, сделанные руками опытных мастеров старшего поколения считались священными. Они передавали такие оружия бережно очищая, передавая опыт их заострения и укрепления следующим поколениям в основном опираясь на свои эмпирические знания, осваивая в результате сознательных действий. На основе богатого опыта наших предков, собранного веками, они узнавали, что острие железа, насыщенного жирной и теплой кровью, никогда не притуплялось, и не подвергалось ржавчине. Мастера разделяли свойства металлов, углубленно исследовали их методы обработки, развивали свои знания. Мы не ошибемся, если скажем, что они хорошо знали их сплав при различной температуре, расширение в холоде или при высокой температуре, их изменения при каждодневных опытах. Но, не все получали возможность пользоваться в каждодневном быте вещами, изготовленными из металла. Поэтому, наш народ не только понимали легкость, низкую теплопроводимость кости, а также доказали, что кости крупнорогатого скота очень прочны, они смогли смягчить их различными путями и усваивали различные методы их обработки и использовали в каждодневном быте.

Охотники, при отсутствии посуды из металла, в качестве сосуда для варки мяса использовали желудок животных. Куда вложили разделенные кости вместе с мясом, заливали воду, вешали на подготовленные деревья. Разогревали камни среднего размера, и по одному клали в желудок. Затем вынимали остывшие камни, меняли их докрасна разогретыми камнями, и это повторялось до полной готовности мяса. И нам доподлинно известно из истории кыргызского народа, что данный метод варки мяса «таш боркок (каменный слюнявчик)». Из этого мы можем отметить, что наш народ замечал из каждодневного опыта то, что вода при низком давлении в пастбищах высокогорья закипала при низкой температуре, и варка до готовности мяса снижалась. Поэтому, кыргызский народ издревле понимали, что процессы окружающего мира подчинялись закономерностям физики, и происходили бок о бок друг с другом.

Если рассмотреть с точки зрения по оружию, чем крепче была натяжка лука, чем больше сил требовалось для его натягивания, тем дальше было расстояние полета стрелы, тем глубже входила она в тело животного. Здесь основное место занимает упругость лука, что является доказательством силы упругости в физике. В устном народном творчестве то, что охотники использовали «тай туяк» для хождения в горах пастухов, а при обильном снегопаде использовали «жапкак» имеет огромное научное значение. Они совпадают на теоретическом уровне с основными законами трения и силы давления. В сфере медицины, в случае порезов у человека, при просачивании крови от трения, народ сжигали войлок и прикладывали на это место в горячем виде, тем самым останавливали кровь. При этом шерсть сжигали не полностью, с медицинской точки зрения сжигались в них микробы и войлок стерилизовался. Данный метод используется и сегодня в медицине, используется оно согласно требованиям времени, когда медицинский инструмент разогревают на огне, тем самым чистят некоторые раны, либо режут кожу.

А если мы рассмотрим архитектуру, с этой точки зрения особую оценку получает «юрта», которая является плодом глубокого ума, мастерства руки народа и высокого творчества. «Юрта», которая приспособлена к кочевому образу жизни народа и животноводству, взаимосвязана непрерывно с природой, появилась из жизненной необходимости нашего народа. Она удобна летом, когда есть необходимость пасти скот в высоко расположенных горных пастбищах, а зимой у подножия этих гор. А также, юрта удобна для расположения при различных обстоятельствах быта, при кочевании из одной территории на другую. А напоследок, кыргызы использовали вид транспортировки «юрты», который был наиболее пригодным для условий жизни кыргызов. В качестве техники переноса ее из одной точки в другую использовали коней. Наверное, вследствие этого и в устах народа до сих пор звучат такие ценные слова, как «Конь – это крылья человека», «У не имеющего коня, нет и ног».

Вывод:

Значит, уровень эмпирического знания нашего народа при познании мира развивался в неразделяемом единстве с окружающей средой, поднимался на высокие уровни сознания, оказывал влияние в известной степени, и открыл дорогу теоретическому уровню в познании мира.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Абрамзон С.М. Избранные труды по кыргызам и истории Кыргызстана. Фонд «Кыргызстан—Сорос». 1999. – С. 896.
- [2] Байбосунов А. Донаучные представления киргизов о природе. Под общей ред. АН Кирг.ССР Нарынбаева А. И. Фрунзе, «Мектеп», 1990. -С 184.
- [3] Кайымов К. Бионика—дитя природы. Фрунзе, «Мектеп», 1980. - С 152.
- [4] Каралаев С. Эпос «Эр Тоштук». Фрунзе. «Кыргызстан»; 1981. –С 320.
- [5] Мурзакметов А. К. Мысли в уме (публицистические статьи). - Ош, 2014.- С. 120.
- [6] Сагымбай Орозбак уулу. Книга III. «Манас». Фрунзе, «Кыргызстан», 1981. – С. 348.
- [7] Тогусаков О.А. Философия народного наследия. - Бишкек: Илим, 2003, -С. 293.

Түйінді сөздөр: карапайым және теориялық сана, әлеуметтік психология және идеология, әлеуметтік сана, материяның өмір, эмпиризм, рационализм, ала, индетерминизм, табиғи философия, гносеология, аксиология құрылымы.

Дерексіз. Бұл мақала ғылымға ауызша халық шығармашылығы көрініс ретінде, кыргыз халқының эмпирикалық білімді тексереді, және назарға ғылыми түсініктер алады теориялық деңгейде, әлемнің эмпирикалық білім қарым-қатынас ашу фокусталады. Карапайым сана және теориялық сана - қоғамдық сананың құрылымында екі деңгейі бар. Олар тәртіппен, шындық тереңдігі мен толықтығын ерекшеленеді және оның білдіру түрінде нәтижеге жету. Бізге эмпирикалық білім дейін күнделікті деңгейде білу. карапайым-эмпирикалық білімнің саласы барлық алдын ала ғылыми және емес ғылыми білімді сілтеме жасап. эмпирикалық білім мазмұнын күнделікті өмірдің тәжірибесі алынған, бірақ белгілі дыбыс өңдеу ұшыраған және тілінде өрнек тапты. белгілі бір дәрежеде әсер сана жоғары деңгейге дейін қоршаған ортамен емес ортақ бірлік, дамыған әлемнің білім кыргыз халқының эмпирикалық білім деңгейі, сондай-ақ әлемнің білім теориялық деңгейіне жол ашты.

Поступила 27.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 185 – 191

УДК 947. 083 (575.2.5) (043.3)

**FROM THE HISTORY OF THE STUDY OF THE ANDIJAN UPRISING
IN 1898 IN THE FERGANA VALLEY**

E. A. Avazov

Jalal-Abad state University, Kyrgyz Republic
ernis-ist@mail.ru

Key words: Andijan, uprising, Fergana, author, musulman, struggle, revolution

Abstract. This article studies the problems of the Andijan uprising in 1898 in the Fergana Valley. The characteristics of the historiography of the research topic were analyzed. The analysis and given comparison of the views of the researchers pre-revolutionary and Soviet periods.

The tsarist government brutally suppressed the uprising. Kishlak Ming-Tube, which became the center of the uprising, was razed to the ground in its place arose Russian village. Despite the defeat, the Andizhan uprising was of great historical significance. It was the first step towards the national liberation struggle of the local population of Turkestan against the colonial policy of the autocracy.

Andijan uprising was the first uprising of the population of southern Kyrgyzstan against Russian colonizers. The main causes of the uprising were intensified exploitation of the local population by the Russian authorities, the tax burden, the sharpness of the land issue associated with the formation of "resettlement fund" due to the eviction of local residents with the best land, etc. Clergy and some feudal lords, using the discontent of the masses, strongly exaggerated idea of "gazavat" against the Russian in a few years.

УДК 947. 083 (575.2.5) (043.3)

**ИЗ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ АНДИЖАНСКОГО ВОССТАНИЯ 1898 Г.
В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ**

Э.А.Авазов

Джалал-Абадский государственный университет Кыргызской Республики
ernis-ist@mail.ru

Ключевые слова: Андижан, восстания Фergana, автор, мусулман, борьба, революция

Аннотация. В данной статье рассмотрены проблемы исследования Андижанского восстания 1898 года в Ферганской долине. Проанализированы характерные особенности историографии исследуемой темы. Приведен анализ и дается сравнение взглядов исследователей дореволюционного и советского периода.

Царизм жестоко подавил восстание. Кишлак Мин-Тюбе, ставший центром восстания, сровняли с землей, на его месте возникло русское село. Несмотря на поражение, Андижанское восстание имело большое историческое значение. Оно стало первым шагом к национально-освободительной борьбе местного населения Туркестана против колониальной политики самодержавия.

Андижанское восстание явилось первым восстанием населения юга Кыргызстана против русских колонизаторов. Основными причинами восстания были усиление эксплуатации местного населения русскими властями, налоговой гнет, острота земельного вопроса, связанного с образованием "переселенческого фонда" за счет выселения местных жителей с лучших земель и т.д. Духовенство и некоторые феодалы, используя недовольство народных масс, всячески муссировали идею "газавата" против русских в течение нескольких лет.

Для современного кыргызского общества уроки борьбы против царской власти в период Российского господства имеют политико-идеологическое значение при создании гражданского общества, в развитии межнационального спокойствия и согласия. В этом плане среди освободительных движений XIX в. особое место занимает Андижанское восстание в Ферганской долине 17-18 мая 1898 г. Исследование данного вопроса и процесса его восприятия, изучения, научного осмысления как со стороны собственно кыргызского народа, а также представителей иных общественно-политических систем, научных направлений и школ позволяет создать общую картину истории и историографии одной из важнейших страниц исторического прошлого кыргызского народа. С другой стороны, появляется возможность для исследований в области приоритетных проблем, связанных со взаимодействием власти и общества, поиском путей предупреждения и преодоления социальных конфликтов, воссозданием объективной картины исторического развития народов Кыргызстана и сопредельных с ним стран. Таким образом, обращение к ранее малоизученным страницам истории, теоретико-методологическому анализу и подведению отдельных историографических итогов изучения народно-освободительного движения в Кыргызстане является актуальной и общественно значимой научной проблемой.

Андижанскому событию участвовали представители кыргызской, узбекской, таджикской национальностей, различные социальные слои населения. Такое выступление является одним из примеров так называемого «ферганского варианта компактного проживания», обусловившего дружбу кыргызов, узбеков, таджиков и других народов Ферганской долины, устоявшегося с древнейших времен.

Андижанское восстание вспыхнуло в мае 1898 г. Около трех часов ночи повстанцы вошли в Андижан и напали на лагерь 20-го Туркестанского линейного батальона, где располагались две роты. Столкновение длилось четверть часа. Получив сильное сопротивление повстанцы начали разбегаться. сразу узнав о нападении Прибывший военный–губернатор, сразу узнав о нападении в сопровождении около 250 воинов, дает строгий приказ о задержании разбежавшихся повстанцев. В русском гарнизоне было убито 22 солдата, ранено 18. На месте столкновения восставшие оставили 18 убитых. Кроме того из казармы восставшие захватили 39 винтовок. Судебный процесс над обвиняемыми длился 3 месяца. Его итоги в различных источниках приводятся по разному.

По некоторым данным среди 208, сосланных в Сибирь было 136 кыргызов, 52 узбека, 13 кашгарцев, 4 тюрка, 3 таджика. Число задержанных русскими и туземными властями и привлеченных к следствию составило 546 человек. Из числа задержанных 131 человек освобожден от судебного преследования. Преданы суду - 415. Военный суд, рассмотрев виновность каждого в отдельности, совершенно оправдал 32 человека, 2 приговорил к заключению в тюрьме и 1-го - к отдаче в исправительный приют, а 380 человек к смертной казни. Из них казнено через повешание 18 человек. Остальным же 362 обвиняемым по милосердию Его Величества смертная казнь была заменена.

Восстание 1898 г. было многонациональным. Об этом свидетельствует национальный состав привлеченных к суду: кыргызов — 257 (более половина всех осужденных), узбеков — 112, тюрков — 20, уйгуров — 17, кыпчаков — 3, таджиков — 5, каракалпаков — 1, всего - 417 человек. Опираясь на национальный состав осужденных повстанцев, ряд историков Кыргызстана называют восстание «Кыргызско-Андижанским»[12]. Несмотря на поражение, это восстание было первым проявлением народной борьбы против колониальной политики царизма.

История изучения проблем вокруг Андижанского восстания, насчитывает не одно десятилетие. Всю совокупности исследовательских работ по данной проблематике мы делим на четыре основных направления: дореволюционная, советская, постсоветская и зарубежная историография.

Первое официальное сообщение об Андижанском восстании 1898 года опубликовано на страницах газеты «Туркестанские ведомости» под названием «Беспорядки в Фергане». Сообщались фактические данные о выступлении и которое произошло среди общего спокойствия и посеместного благополучия населения края в котором нет ни губительных, повальших болезней, ни продовольственных затруднений, ни мероприятий которые могли вызвать народное волнение. Причины восстания объяснялась оживлением мусульманских идей[22]. В последующих номерах

газеты сообщалось об административных мерах, принятых правительством для умирения и расследования беспорядков, а также других подробностях восстания.

В первоначальных исследованиях дореволюционного периода господствует мнение о происхождении восстания на основе религиозного фанатизма. Такие версии можно оценивать как официальное мнение. В рядах сторонников официальной версии были М.А. Терентьев[21], Н.С. Лыкошин[13], Н.П. Остроумов[16], И.П. Ювачев[27] и другие. Большинство сторонников таких мнений не могли указать истинные причины восстания, так как они были представителями колониальной администрации. Среди них намечаются иные мнения от официальной версии, в частности в трудах В. Салькова[18] и анонимного автора С.Т-ова[20]. В своем труде В. Сальков отмечал, что народные волнения редко бывают последствием одной причины, и невольно признавал, что целью восстания было стремление положить конец источнику мучений народа, а не по причине религиозного фанатизма. Вышесказанный анонимный автор поставил конкретный вопрос: «Явилось ли это (восстание – А.Э.) как следствие фанатизма изуверов или же иных причин». Автор отмечал: официальные власти выяснили, что причина восстания заключалась в религиозном фанатизме, и главную причину он видел в ускорении обрусения края, чем были ущемлены религиозные интересы мусульман. Под углом зрения газавата рассматривали восстание и представители Туркестанского военного округа. Генерал-лейтенант Н. И. Корольков в своем отчете сводил восстание к религиозному лозунгу “газават”, “фанатическому возбуждению туземного населения” и действиям Мадали ишана. Начальник Маргеланского уезда А.И. Бряннов в своем донесении также писал, что основе восстания лежал религиозный фанатизм, которым, несомненно заражено все население. Андижанские события поставили под сомнение политику «игнорирования» ислама, которую российское правительство проводило в Туркестане с 1867 года, с момента назначения Константина Петровича фон Кауфмана первым генерал-губернатором округа. В результате С. М. Духовской, занимавший должность генерал-губернатора на момент восстания, призвал к более активной политике в отношении ислама, что в долгосрочной перспективе имело серьезные последствия для колониального правления в Туркестане. Он первым рассмотрел в Андижанском восстании признаки надвигающейся угрозы панисламизма, источниками которой называл Османскую империю, Афганистан и Синьцзян. Духовской высказался за принятие жестких административных мер в отношении суфиев, введения административного контроля над мусульманским духовенством и тщательного наблюдения за настроениями в среде приверженцев ислама, что шло вразрез с прежним курсом.

Другой автор - В. Наливкин обратил внимание на причины возникновения восстания. Как основной причиной восстания он считал недостатки в деятельности колониальной администрации. Автор первый и, пожалуй, единственный из дореволюционных исследователей, прямо заявил о своей непримиримой позиции в отношении существовавшего в Туркестанском крае режима правления, считая его чрезмерно жестким и подверженным коррупции[15, с.136.].

Позже некоторые советские авторы почти полностью игнорировали религиозные мотивы восстания и следуя марксистско-ленинским положениям, оценивали его как проявление классово-борьбы, сосредоточиваясь прежде всего на социально-экономических причинах. Впервые история Андижанского восстания 1898 года была затронута в работе Е. Феодрова, который в качестве причины его назвал и обнищание масс в результате хищнической погони текстильщиков за хлопком. В первом издании БСЭ восстания оценивалось как “первый протест против хищнической политики русского империализма в Средней Азии”[3, с. 73.]. Однако были явно приувеличены масштабы и организованность выступления. В частности отмечалось что “Андижанское восстание должно стать сигналом для выступления по всему Туркестану, подготовка к нему велась во всех крупных центрах, оружие доставлялось авганскими купцами, но при известии о нудаче Андижанского восстания остальные города не выступили”[3, с.75-76.]. Как известно, подготовка к восстанию велась лишь в масштабе нескольких уездов (Андижан, Ош, Маргалан)Ферганской области. Нет сведений о доставке английского оружия.

Один из первых советских исследователей Сенг-Заде считал исключительно реакционным движением ввосстании 1898 года, явившееся попыткой умирающего феодализма задушить зарождавшийся в Туркестане капитализм, пытавшийся повернуть историю Туркестана вспять ко временам Кокандского ханства»[19, с. 57.].

В 20-е годы прошлого века к данной проблеме обратился П. Галузо [5, с. 41.]. Автором подчеркивалось участие в Андижанском восстании различных социальных групп, преследовавших свои классовые интересы, где итоги восстания привели к усилению репрессии со стороны царской власти и вооружению переселенцев.

Его взгляд типичен для ранней советской историографии, критиковавшей царскую колониальную политику как жестокую и эксплуатационную. Позднее он опубликовал другую работу, еще более резко обличающую дореволюционный режим.

П. Галузо, занимавшийся этим вопросом еще в двадцатых годах, в развитии освободительного движения рассматриваемого периода наметил следующие этапы:

1. Освободительное движение эпохи завоевание Средней Азии Россией;
2. Освободительное движение конца XIX в. (два последние десятилетия);
3. Освободительное движение начала XX в.

Характерной чертой первого и второго этапов по мнению П.Г. Галузо являлась религиозная направленность выступлений под лозунгом “газават” [5, с.41.].

В 30-е годы на страницах журнала «Красный Архив» вышли в свет архивные материалы, связанные с вышеуказанным событием. Расширение источниковедческой базы изучения данной проблемы оказало существенное влияние на развитие исследований о восстаниях. Анализовавший историю восстания Е. Штейнберг [25, с.123.] видел большое значение Андижанского восстания в том, что это было открытое нападение организованной повстанческой группы на колонизаторов, причем не на мирных чиновников или крестьян переселенцев, а на царский гарнизон, и военную часть, и отрицал мнение Сенг-Заде, считавшего восстание реакционным.

Как утверждают источники, в исследованиях, проводимых в первые годы становления советской исторической науки, сделано давление на социально-экономические факторы и на чрезмерное усиление колониального и социального гнета. Для советской историографии на начальном этапе ее становления, характерна резкая негативная оценка деятельности царской администрации Туркестанского края. Помимо экономической эксплуатации края акцент ставился на карательной политике властей, направленной на подавление национально-освободительного движения народов Средней Азии.

В советском периоде многие историки фактически не пытались установить глубинные мотивы и причины Андижанского восстания, предпочитая толкования в духе преобладающей на тот момент историографической идеологии. До конца 30-х годов советские историки еще могли рассматривать его как «истинно революционное» движение угнетенного рабочего класса Ферганской долины, несмотря на его «религиозную окраску»

Историографический анализ периода становления советской историографии показывает, что в это время в ней утвердилась, наряду с формированием централизованной административно-командной системы, марксистско-ленинская методология исторических исследований.

В 1937 году с началом сталинских репрессий исследовательская работа по истории национально-освободительных движений была практически свернута.

В 1947 году вышел в свет труд под редакцией С.В. Бахрушина “История народов Узбекистана” [2]. Разделы о самом восстании в основных очагах, о его движущих силах освещены довольно полно, предложено новая трактовка по названию восстанию. “Название это, общепринятое в литературе, несколько условно. Собственно Андижан явился не столько центром движения, сколько местом, где произошло нападение восставших на царский гарнизон. Район восстания был гораздо шире, — он охватывал местность вокруг Андижана, Оша и Намангана. Восстание предполагалось начать также в этих двух последних городах, а не только в самом Андижане; поэтому Андижанское восстание 1898 г. было бы точнее именовать Ферганским или Восточно-Ферганским” [2, с. 362.].

По мысли автора, как народное движение Андижанское восстание имело большое революционное значение: оно действовало в направлении общего революционного процесса, уже глубоко охватившего в девяностых годах царскую Россию в целом. Восстание наносило удар царизму, колебало его прочность в недавно завоеванной колонии. Оно всколыхнуло тысячи людей и показало широким трудовым народным массам, что значит сила объединения и в чем слабость

недостаточной организации. Восстание содействовало, таким образом, накоплению в широких трудовых массах опыта политической борьбы. В целом, Андижанское восстание 1898 г. было прогрессивным историческим явлением, силой, двинувшей вперед историческое развитие Узбекистана и подготовившей в известной мере последующие народные движения в частности, восстание 1916 г.[2, с. 365.].

В некоторых фундаментальных трудах, написанных до 50-х гг., появились мнения, оценившие характер Андижанского восстания, как национально освободительное движение.

Однако, начиная с 50-х гг., и такие взгляды начинают меняться. Это было связано с тем, что положение особо усугубилось после выхода в свет шумной статьи секретаря ЦК Азербайджанской Коммунистической партии М.Д.Багирова[1] о восстании Шамиля. Это статья сыграла огромную роль в оценке освободительных движений на национальных окраинах в период Российской колонизации. Позднее статья Багирова стала рассматриваться как положение, дающее направление всем общественным наукам. В связи с этим ученые, исследовавшие Андижанское восстание, вынуждены были менять свои взгляды.

На конференции, проходившей в 1950 г. в АН Узбекистана, посвященной характеру Андижанского восстания все участники, за исключением К. Додонова, пришли к выводу, что восстание носило реакционный характер [14].

Некоторые исследователи его переоценили как «реакционное», и даже появились намеки на вмешательство британских агентов. Практически все исследователи, писавшие об Андижанском восстании 1898 г. обращались к самой неясной стороне этих событий. В этом отношении наиболее показательной является статья Б. Гафурова «Андижанское “восстание” 1898 года»[6, с. 50-61.].

Некоторое время спустя, с момента «оттепели хрущевской демократии», как и во всех отраслях общественной жизни, так и в общественных науках началась новая оценка спорных вопросов. Но не сразу и не все ученые поменяли взгляды о реакционности восстания.

В 1966 г. в институте Истории Академии наук Узбекистана состоялось совещание историков, посвященное обсуждению вопроса о характере Андижанского восстания. Участники совещания отмечая, что неправильное мнение, сформированное под влиянием статьи М.Д.Багирова, в 50-х гг., пришли к выводу о прогрессивном значении восстания. Теневой стороной движения было участие в нем феодально – клерикальных элементов, стремившихся использовать восстание народа в целях восстановления своих утраченных прав и привилегий.

Национально-освободительное движение Кыргызстана было рассмотрено в ходе научной конференции, проходившей в 1974 г в Кыргызском государственном университете, посвященной проблемам движений в Средней Азии. На этой конференции с докладами выступили А.Х. Хасанов, К. У. Усенбаев, Г.А. Мохова[17] и другие, которые утверждали, что Андижанское восстание имело антифеодальный и антиколониальный характер. В результате участники конференции пришли к выводу, что трудящиеся кыргызы в названном восстании выступали против манაпов. Необходимо отметить, что такой вывод был сделан под влиянием превосходящего в то время науки классового взгляда.

В середине 70-х годов разработкой истории освободительного движения в Ферганской долине занимался К.Ф. Касымбеков[11]. Автор в отличие от предыдущих исследователей отметил, что освободительное движение было распространено на всей территории Туркестанского края, и что участниками восстания были дехкане, беднейшие кочевники, городская беднота и представители новой буржуазии. К. Касымбеков, отметив распространение движения на широкие территории, показал, что ограничить движение 1898 г. одним лишь нападением на андижанский гарнизон, назвав его «андижанским восстанием» явно ошибочно и исторически неправильно, и наряду с этим предложил назвать восстание восстанием трудящихся ферганской долины. Также автор показал прогрессивный характер восстания.

В Кыргызстане первый историографический обзор литературы по истории Андижанского восстания был сделан А. Хасановым. В развитии советской исторической мысли об Андижанском восстании 1898 года он выделил три этапа: первый этап 1917-1953 гг; второй этап 1953- 1967 гг ; третий этап с 1968 г. В советский период среди кыргызских историков А.Хасанов первым дал историографический анализ Андижанскому восстанию. Он конкретно остановился на истории

исследования восстания и дал оценку этапам, условиям появления доминирующих концепций[26, с. 5-6.]. Анварбек Хасанов был одним из тех ученых, которые доказывали, что это восстание было прогрессивным явлением. Но периодизацию предложенную А. Хасановым нельзя считать вполне правильной и окончательной. Сторонники той или иной версии были и есть во всех отмеченных этапах. Неточные хронологические рамки определены автором.

Вопрос об историографии Андижанского восстания 1898 года был рассмотрен и в кандидатской диссертации кыргызского исследователя Ж.Жакыпбекова. Основные выводы автора изложенные в автореферате диссертации, свидетельствует о том, что при освещении данного вопроса было уделено больше внимание трудом кыргызских историков, посвященным главным образом участие в восстании кыргызского народа[7].

При историографическом обзора Андижанского восстания, можно отметить, что исследователи данной проблемы середины 60-х и начала 80-х гг. сходились во мнении, что восстание носило прогрессивный характер. Такие взгляды были отображены в трудах, научных сборниках, учебниках узбекских историков и частично обратившихся к этой проблеме кыргызских ученых. В коллективном труде по истории Кыргызстана отмечается: « В Андижанском восстании выразился общенародный протест угнетенных народов Средней Азии. Религиозная оболочка которую принял общенародный протест против колониальной политики царизма прежде всего связана с экономической и политической отсталостью народов Средней Азии»[9, с.405-408.]. В целом прогрессивный характер Андижанского восстания 1898 года отмечался во всех публикациях, изданных со второй половины 60-х годов и казалось что в исторической науке сложилось единое мнение по этому вопросу.

Но такое спокойствие, которое сохранилось в научном сообществе, нарушила статья узбекского историка М.Г. Вахабова[4, с.43-47]. Потому что в своей статье автор выступил с утверждением, что положительная оценка восстания 1898 г была сделана «вопреки историческим фактам... по велению некоторых ученых, наделенных беспрекословным правом оценки тех или иных исторических событий», и считал восстание авантюрным выступлением Мадали ишана . Вслед за этой статьей на страницах журнала «Общественные науки в Узбекистане» развернулась острая дискуссия среди узбекских ученых Э.Ю. Юсупова, Б.В. Лунина, [28, с. 18-31.] Х.З. Зияева[8, 63.]. Узбекский историк Х.Зияев подчеркивал, что несмотря на религиозную окраску, восстание 1898 г. было народным, расшатывающим устои колониально-феодалных порядков в дореволюционном Узбекистане. В итоге дискуссии среди историков 23 декабря 1987г. в Ташкенте состоялась конференция по проблемам национально-освободительного движение в Средней Азии и Казахстане конца XIX начала XX вв. [10]. Участниками конференции восстание рассматривалось как открытое антиколониальное выступление масс, был сделан вывод, что восстание подрывало устои колониального режима царизма в Средней Азии. Известный кыргызский историк, участвовавший в конференции К. Усенбаев, поднял вопрос об участии в восстании кыргызов[23]. Неоценимо значение трудов К. Усенбаева в изучении восстания 1898 года. Он еще в советское время доказывал, что это было национально-освободительное восстание. Кушпек Усенбаев был раскритикован ЦК Компартии в 1993 году за еще не вышедшую книгу. Книга в виде рукописи находилась ещё в издательстве. За эту рукопись его называли националистом. Эту проблему автор продолжал изучать и в годы суверенитета, предложив свой ранее не объявленный объемный труд, посвященный освободительному движению[24]. Тем самым можно сказать, что автор внес свой вклад в обогащение фактов по Андижанскому восстанию.

Кардинальная смена ориентиров произошла на рубеже 1990-х г., что было обусловлено становлением национальных историографий независимых государств Средней Азии. На первый план выносятся проблема борьбы против колониализма и за независимости. В современной историографии предпринимаются попытки выработать новые подходы в оценки событий, выявляется круг нерешенных научных проблем в истории 1898года.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Багиров М. Д. К вопросу о характере движения мюридизма и Шамиля //Большевик. -1950.- №13.
- [2] Бахрушин С.В. История народов Узбекистана.-Ташкент,- 1947.- С.362-365.
- [3] Большая советская энциклопедия.- М. -1926. Т.2.С. 73-76.

- [4] Вахабов М. Г. Правде истории вопреки // Правда Востока.- 1986.- 4- дек., Еще раз об Андиганском восстании 1898 года // Общественные науки в Узбекистане. -1987.- №7.- С.43-57.
- [5] Галузо П. Г. Туркестан – колония.- М.,1929. –С.41
- [6] Гафуров Б. Андиганское “восстание” 1898 года // Вопросы истории. -1953.- № 2, С. 50–61
- [7] Жакыпбеков Ж. Советская историография революционного и национально – освободительного движений Средней Азии. Во второй половине XIX—начале XX в. в.: Автореф. дис... канд. ист. наук.- М., 1986.
- [8] Зияев Х. З. О социальной сущности Андиганского восстания 1898 г // Общественные науки в Узбекистане-1987.- №7.- С.63.
- [9] История Киргизской СССР. Т.1. Фрунзе. 1968. С. 405-408.
- [10] История и историография национально освободительных движений. Второй половины XIX – начала XX в. в Средней Азии и Казахстане: итоги, поиски, перспективы изучения. –Ташкент.: ФАН, 1989.-С. 43-49
- [11] Жакыпбеков К. Ф. Из истории народных движений в Фергане конце XIX-начале XX вв.- Ташкент.:ФАН,1978.
- [12] Кененсариев Т. Кыргызско-Андиганскому восстанию 115 лет [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://akipress.org/kghistory/news:13536>
- [13] Лыкошин Н.С. К десятилетию Андиганской резни // Туркестанский сборник.-Т.466.
- [14] Материалы научной конференции Института истории и археологии Ан УзССР.-Ташкент, 1950.
- [15] Наливкин В. Туземцы раньше и теперь.-Ташкент, 1913.-С.136.
- [16] Остроумов Н. Интересный документ // Вестник Офицерской школы восточных языков.-Ташкент.-1911.- Вып.2.
- [17] Революционное и национально- освободительное движение в Киргизии в конце XIX- начале XX вв.// Тезисы докладов научной конференции.- Фрунзе.: Илим, 1974.
- [18] Сальков В. Андиганское восстание 1898 г. –Казань,1901.- 129 с.
- [19] Сенг-Заде. К 30 летию Андиганского восстания 1898 г.// Революция в Ср. Азии.Кн. 1.-Ташкент,1929.-С.57.
- [20] Т- ов. С. Андиганское восстание и его причины //Исторический Вестник.-1907.-№5.
- [21] Терентьев М. История завоевания Средней Азии- СПб.-1906.
- [22] Туркестанские ведомости. 1898 №37
- [23] Усенбаев К. Об участии киргизов в Андиганском восстании 1898 г. // Историография национально-освободительных движений второй половины XIX начала XX.в. Средней Азии и Казахстане: итоги, поиски, перспективы изучения. Ташкент.- 1989.
- [24] Усенбаев К. Народные движения Средней Азии в XIX веке (По материалам Кыргызстана)- Бишкек-Ош.: 1998. 154 с.
- [25] Штейнберг. Е. Андиганское восстание 1898 г // Красный архив.- М., 1938. 3 (88) - Т.3. -С. 123.
- [26] Хасанов А. Историография Андиганского восстания 1898 г. // Труды КГУ.- Фрунзе, 1972.- Вып.12.-С. 5-6.
- [27] Ювачев И. Курбан-Джан датка каракиргизская царица Алая // Туркестанский сборник. -Т. 471.
- [28] Юсупов Э. Ю., Лунин Б. В. Андиганское восстание 1898 года в советской исторической литературе // Общественные науки в Узбекистане. -1987. -№1.- С.18-31.

Түйінді сөздер: Андиган, Ферғана көтеріліс, авторы, Musulman, күрес, революция

Дерексіз

Бұл мақала Ферғана алқабында 1898 жылы Эндиган көтерілісі мәселелерін зерттейді. Біз Тақырыптың тарихнамасы сипаттамалары талданды. талдау және зерттеушілердің революцияға дейінгі және кенестік кезеңдері пікірін салыстырады.

Патша үкіметі қатал көтеріліс Шуды. Көтеріліс орталығына айналды кишлак Минг-Төбе, орыс ауылына туындаған оның орнына жермен теңесіп. Жеңіліске қарамастан, Эндиган көтерілісі үлкен тарихи маңызы болды. Ол самодержавия отарлық саясатына қарсы Түркістан жергілікті халықтың ұлт-азаттық күрес жолында алғашқы қадам болды.

Андиган көтерілісі орыс колонизаторлары қарсы Қырғызстанның оңтүстігіндегі халықтың бірінші көтеріліс болды. көтеріліс негізгі себептері және т.б., салық ауыртпалығы, орыс органдары салдарынан үздік жер жергілікті тұрғындардың көшіру үшін «қоныс қоры» қалыптастыру байланысты жер шығарылымның айқындық жергілікті халықтың пайдалануға күшейді Clergu және кейбір феодалдары, масс наразылығын пайдалана отырып, қатты бірнеше жылдан орыс қарсы «gazavat» идеясын асыра.

Поступила 27.07.2015 г.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 302 (2015), 192 – 197

**NATSIONALNAYA IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL LAW
IN THE FIELD OF PROTECTION OF HUMAN AND CIVIL RIGHTS**

A. S. Kholopov

Employee of the office of the Ombudsman (Akyikatchy), Bishkek, Kyrgyz Republic

ulanbek_asanaliev@mail.ru

Key words: human rights ombudsman, integration processes, political rights.

Abstract. This article discusses the problems of national implementation of international law in the field of human rights protection.

International protection of human rights has acquired great practical importance. So Secretan-General noted in his report to the United Nations' International environment and human rights ", " the foundation stability of the state and the international community can be a guarantee of human rights. " The significance of this problem lies primarily in the fact that the world is increasingly interconnected, integrated, on the one hand. On the other hand, regional conflicts on the basis of nationalism, the growth of terrorism and other forms of violence, call on States to tailor their national legislation with international standards in this area.

The problem of human rights over the centuries has been at the forefront of the ideological confrontation of different social systems: classes, which are always conducted for the possession of a certain set of rules describing the person's position in society.

In the context of contemporary international relations, humanitarian issues, the core of which is the right person occupies an increasingly important place in the system of modern international relations.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ ИМПЛЕМЕНТАЦИЯ НОРМ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА
В ОБЛАСТИ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА**

А.С. Колопов

Сотрудник Аппарата Омбудсмена (Акыйкатчы), г.Бишкек, Кыргызская Республика

ulanbek_asanaliev@mail.ru

Ключевые слова: права человека, омбудсмен, интеграционные процессы, политические права.

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы национальной имплементации норм международного права в области защиты прав человека.

Международная защита прав человека приобрела большое практическое значение. Так отметил Генеральный секретарь ООН в своем докладе «Международные условия и права человека», «основу стабильности государства и международного сообщества могут составлять лишь гарантирование права человека». Значимость этой проблемы заключается в первую очередь в том, что мир является все более взаимосвязанным, целостным, с одной стороны. С другой стороны, региональные конфликты на почве национализма, рост терроризма и иных видов насилия требуют от государств соизмерять свое национальное законодательство с международными стандартами в этой области.

Проблема прав человека на протяжении веков была на острие идеологического противоборства различных общественных систем: классов, которое всегда велось за обладание определенным комплексом прав, характеризующим положение человека в обществе.

В условиях современных международных отношений гуманитарная проблематика, сердцевиной которой являются права человека, занимает все более важное место в системе современных международных отношений.

Организация Объединенных Наций (ООН) 1948 году приняла документ, провозглашающий права, которые, по замыслу его разработчиков, должен иметь каждый человек в мире. В окончательном виде он предстал перед народами мира как Всеобщая Декларация прав человека (ВДПЧ). Именно Декларация 1948 г. произвела своего рода переворот в мироощущении политиков, разных по своему укладу, уровню благосостояния государств. Она стала первым в истории международного права документом, в котором провозглашен и реализован принцип универсальности прав человека, сделала решающий шаг прав человека как величайшей общечеловеческой ценности.¹

Немало дискуссий, противоречивых мнений предшествовало широкому признанию этого документа, воплотившего в себе идеи нескольких поколений мыслителей-гуманистов. Более 20-ти представителей государств-членов ООН изначально не восприняли провозглашенную в нем идею «суверенитета человеческой личности». Но все большое, великое видится на расстоянии. И сегодня гуманистические принципы ВДПЧ обрели особую актуальность. Мировое сообщество воспринимает ее как эталон нормативных стандартов в области прав человека, хотя она не имеет юридической силы.² На ее основе подписаны основополагающие международные договоры, созданы универсальные механизмы защиты прав человека. Практически весь цивилизованный мир формально подтвердил свою приверженность ее ценностным ориентирам, закрепив их приоритет на конституционном уровне, в национальном законодательстве.

Для всех государств, принявших и подписавших ВДПЧ, автоматически ставились вне закона и объявлялись аморальными любые посягательства на честь и достоинство человека.³ Всякое насилие государства, должностного лица, совершенное по отношению к индивиду в любой форме, в любом государстве, имеет, согласно этому всеобщему документу, одну квалификацию – пытка или жестокое, бесчеловечное или унижающее достоинство обращение и наказание.

С принятием Всеобщей декларации прав человека открылись новые условия и возможности правового устройства миропорядка. Новейшая история отмечена целым комплексом мероприятий по искоренению и всеобщему осуждению прежде терпимых – пусть даже в узконациональных или региональных пределах – явлений.

Однако, несмотря на признание Всеобщей декларации по правам человека мировым сообществом, начиная с 80-х гг. страны Афро-Азиатского региона стали выступать с критикой принципа универсальности прав и свобод человека, закрепленного во Всеобщей декларации, называя его абстрактным, нереальным, отражающим лишь европейские ценности и не учитывающим национальные, религиозные, исторические, географические особенности каждого государства или группы государств.⁴ Они заявили о новой концепции прав человека, в отличие от традиционной западной, суть которой сводилась к следующему:

а) основное внимание должно уделяться региональной специфике отдельных стран при трактовке и применении прав человека;

б) социально-экономическим правам должен отдаваться приоритет перед гражданскими и политическими, «причем акцент делается на особую значимость коллективных прав в ущерб индивидуальным правам»;

в) установление статуса личности относится исключительно к внутренней компетенции государства, поэтому принцип невмешательства во внутренние дела государства должен быть определяющим даже при грубых нарушениях прав человека;⁵

Очевидно, что данную концепцию трудно назвать новой, так как большинство из вышеизложенных аргументов были характерны для позиции Советского государства и отстаивались им при выработке Всеобщей декларации по правам человека.

¹ Ежегодник по правам человека в КР за 2008 год. с. 176

² Там же

³ Там же

⁴ Ежегодник по правам человека в КР за 2006 год. с. 19

⁵ Бахмин.В.И. Вторая всемирная конференция по правам человека// Московский журнал международного права, 1994, № 1. – С. 150

Однако абсолютное большинство государств-участников Венской конференции по правам человека (1993) не поддержали сторонников «азиатской» концепции, и в итоговом документе конференции – Венской декларации и Программе действий **принцип универсальности прав человека** был подтвержден и углублен.

Целый ряд конвенций, факультативных протоколов к ним, пактов и других важнейших документов требует от государств, подписавших и присоединившихся к ним, переосмыслить свои правоотношения с гражданами, с обществом, внести серьезные коррективы в действующее законодательство.

С распадом Советского Союза и последующим обретением суверенитета Кыргызская Республика оказалась в ситуации, сопровождавшейся негативными социально-экономическими факторами. Это привело к расслоению в обществе, имущественному неравенству и ухудшению положения значительных слоев населения.

Законодательство Кыргызстана, в настоящее время находится на этапе реформирования и совершенствования – в соответствии с общепризнанными международными принципами и подходами.

Кыргызстан является участником семи основных договоров ООН по правам человека, пяти факультативных протоколов к ним.¹ Тем самым он взял на себя обязательства неуклонно продвигать и соблюдать признаваемые в них права и свободы человека. Общеизвестно, что международные договоры, которые ратифицирует государство, накладывают на него целый ряд юридических обязательств.

Имплементация норм международного права в области защиты прав человека и гражданина в национальном законодательстве является одним из действенных инструментов, активно используемых субъектами законодательного процесса.²

Во-первых, ратифицировав пакт, конвенцию, соглашение государство берет на себя обязательства привести национальное законодательство в соответствие с этими международными документами.

Международные документы ратифицированные страной, имеют приоритет по сравнению с национальным законодательством и могут непосредственно применяться судами и правоохранительными органами республики, в случае когда усматриваются нарушения прав и свобод человека, закрепленных в ратифицированном документе, или их нормы должны быть имплементированы в национальное законодательство.³

Во-вторых, государство обязано, в соответствии с международными процедурами отчитываться перед специальными наблюдательными структурами. Так, по исполнению Пакта о гражданских и политических правах необходимо отчитываться в Комитет ООН по правам человека.

Периодическая отчетность государства-участника того или иного международного договора является весьма существенным актом и несет в себе действенные рычаги превентивной

---

¹ Международный пакт о гражданских и политических правах (МПГП); Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах (МПЭСКП); Международная конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации (МКЛРД); Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин (КЛДЖ); Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания (КПП); Конвенция о правах ребенка (КПР); Международная конвенция о защите прав всех трудящихся – мигрантов и членов их семей (МКПТМ); Факультативный протокол к Международному пакту о гражданских и политических правах (МГПП-ФП1); Факультативный протокол к Конвенции о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин (КЛДЖ-ФП); Факультативный протокол к Конвенции против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания (КПП-ФП); Факультативный протокол к Конвенции о правах ребенка, касающийся участия детей в вооруженных конфликтах (КПР-ФП-ВК); Факультативный протокол к Конвенции о правах ребенка, касающийся торговли детьми, детской проституции и детской порнографии (КПР-ФП-ТД).

² «Устойчивое развитие прав человека в условиях эффективно действующего института Омбудсмана» материалы международной конференции. Астана 2006 г. с. 81

³ Там же с. 82

дипломатии. Практика применения контрольных механизмов в отношении Кыргызстана убеждает в этом.¹

Таким образом, ратифицированные международные договоры по защите прав человека и гражданина имеют как моральное, так правовое значение для граждан той или иной страны, поскольку создают основу для применения международных стандартов в практике реализации прав и свобод человека.

Необходимо отметить, что важным элементом имплементации положений пактов, конвенций является возможность граждан государства, ратифицировавшего этот договор, напрямую обращаться в соответствующие наблюдательные органы с жалобами на нарушения положений такого договора.

В настоящее время сформировался целый комплекс прецедентных решений на международном уровне в области защиты прав человека, в том числе и в рамках Международного пакта о гражданских и политических правах, которые служат важными вехами в интерпретации того или иного международного стандарта. Более того, они помогают привести национальное законодательство в соответствии с положениями международных требований в области защиты прав человека.

Очевидно, пристального внимания заслуживает роль правоохранительных и судебных органов в процессе имплементации Международного пакта о гражданских и политических правах и других не менее важных международных договоров. Без их активной работы в этом направлении, международные нормы в области защиты прав человека, не могут быть в полной мере реализованы в национальном законодательстве и в практической деятельности.

Достаточно значимым в настоящее время является вопрос о праве каждого человека обращаться в международные судебные инстанции и иные правоохранительные органы за защитой прав и свобод, если исчерпаны все внутригосударственные средства правовой защиты.² Интеграционные процессы ломают национальные перегородки.

Проводимая правовая реформа в Кыргызстане за годы независимости предусматривает воплощение в новом законодательстве неотъемлемых прав и свобод человека, безопасность и правовую защищенность. Современная законодательная база нашей страны расширяется и обновляется очень интенсивно.³ Кардинальные качественные изменения в государственном устройстве требуют правовой регламентации, не терпящей долгих проволочек.

На этом фоне проблема соответствия действующего законодательства духу времени и характеру происходящих в общественной жизни изменений приобретает особую злободневность.⁴ Успех в ее решении зависит не только от усилий парламента и правительства по совершенствованию существующей правовой базы, но и от имплементации международных норм.

Анализ законодательной базы Кыргызстана в сфере защиты прав и свобод человека показывает, что в основном она достаточна для осуществления правовой деятельности.⁵ Но динамизм общественно-политических процессов обуславливает ее интенсивное развитие и обновление. И здесь важно не допускать противоречий в принимаемых нормативных правовых актах, неоднозначных их толкований, своевременно вносить в них корректировки.⁶

Вступившие в установленном законом порядке в силу международные договоры, и соглашения, участником которых является Кыргызская Республика, а также общепризнанные принципы и нормы международного права являются составной частью законодательства.

¹ Ежегодник по правам человека в КР за 2008 год. с. 178

² Там же с. 83

³ Доклад Омбудсмана (Акыйкатчы) КР «О состоянии прав и свобод человека и гражданина в КР в 2003г.» с. 156

⁴ Там же

⁵ Доклад Омбудсмана (Акыйкатчы) КР «О состоянии прав и свобод человека и гражданина в КР в 2006г.» с. 195

⁶ Там же

Стоит отметить, что утилитарный подход к целому статей ВДПЧ, на первый взгляд, создает впечатления, что она лишена практической ценности, поскольку с ее принятием у государств возникают такие обязательства, которые не всегда можно выполнить. Но именно такие обязательства уже сами по себе становятся императивом, побуждающим государство, правительство к обеспечению гарантий в первую очередь фундаментальных прав и свобод граждан.¹

В результате юридических упущений в нормативных правовых актах либо их морального устаревания, правоприменительных ошибок, сведения многочисленными инструкциями исполнительной и судебной власти на нет прогрессивно-правовых усилий законодательной власти, нарушаются конституционные права и свободы человека и гражданина, а общественным отношениям причиняется труднопоправимый вред.²

В соответствии с п.4 ст. 3 Закона КР «Об Омбудсмене (Акыйкатчы) Кыргызской Республики» одной из целей Омбудсмена (Акыйкатчы) является содействие по приведению законодательства Кыргызской Республики о правах и свободах человека и гражданина в соответствие с Конституцией Кыргызской Республики, международными стандартами в этой области.³ К сожалению Омбудсмена (Акыйкатчы) не наделили правом законодательной инициативы. Однако ни в коем случае это не явилось основанием того, чтобы проблема несовершенства законов его не беспокоила.⁴

Проведя анализ законодательства как международного, так и национального, мы пришли к выводу, что в принципе, законодательная база Кыргызстана в области защиты прав и свобод человека достаточна для осуществления правовой деятельности. Хотелось бы отметить при этом, что де-юре состояние правовых норм выглядит вполне пристойно и благополучно, но де-факто налицо неблагоприятные факты.⁵

Кыргызстан признал принципы и нормы международного права, подписал международные договоры и соглашения по вопросам прав человека, они учитываются в национальном законодательстве. Но должны приниматься меры, чтобы права человека не только провозглашались, но эффективно защищались государством.

В стремлении нашего общества к созданию правового государства, в основу которого должна быть заложена концепция прав человека, необходим более интенсивный процесс обновления и расширения законодательной базы страны. Нередко возникает парадоксальная ситуация – чем больше поднимают проблемы прав человека, пытаясь создать прочные правовые основы и механизмы их защиты, тем стремительней растет количество нарушений прав граждан.⁶

Опыт предыдущих лет показывает, что многие выявленные Омбудсменом (Акыйкатчы) пробелы и противоречия в законодательстве обретают массовый характер, так и остаются неучтенными, только лишь потому, что деятельность Омбудсмена (Акыйкатчы) несет рекомендательный характер.⁷ Необходимо отметить, что в совершенствовании нуждаются не только нормативно-правовая база и правовые механизмы ее реализации, но и сама процедура законотворчества. Законопроекты разрабатываются, как правило, ведомствами, признанными их исполнять, в силу чего их ведомственные интересы нередко выдвигаются на первый план в ущерб интересам человека и общества.⁸

---

¹ Ежегодник по правам человека в КР за 2008 год. с. 178

² Доклад Омбудсмена (Акыйкатчы) КР «О состоянии прав и свобод человека и гражданина в КР в 2003г.» с. 156

³ Там же

⁴ Там же

⁵ Доклад Омбудсмена (Акыйкатчы) КР «О состоянии прав и свобод человека и гражданина в КР в 2003г.» с. 157

⁶ Доклад Омбудсмена (Акыйкатчы) КР «О состоянии прав и свобод человека и гражданина в КР в 2003г.» с. 171

⁷ Там же

⁸ Там же

Выводы:

-на сегодняшний день одной из проблем реализации международных стандартов прав человека стала проблема их применения в правовых системах государств. Конвенции о правах человека ратифицируются государствами, признается, право граждан обращаться в международные органы по защите прав, но на уровне государства все остается по-прежнему, за исключением, может быть, внесения изменений в конституцию и законодательство. Однако последние продолжают не исполняться, как и ранее.

-главным средством защиты прав и свобод человека, а также сохранения работоспособности и эффективности международных органов защиты прав человека должен стать национальный механизм защиты прав человека.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Бахмин.В.И. Вторая всемирная конференция по правам человека// Московский журнал международного права, 1994, № 1. – С. 150
- [2] Доклад Омбудсмана (Акыйкатчы) КР «О состоянии прав и свобод человека и гражданина в КР в 2003г.» с. 156
- [3] Доклад Омбудсмана (Акыйкатчы) КР «О состоянии прав и свобод человека и гражданина в КР в 2006г.» с. 195

Түйінді сөздер: адам құқықтары, Адам құқықтары жөніндегі уәкіл, интеграциялық процестер, саяси құқықтар.

Дерексіз

Бұл мақала адам құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық құқық ұлттық жүзеге асыру мәселелерін талқылайды.

Адам құқықтарын халықаралық қорғау үлкен практикалық маңызын сатып алды. Secretan Бас БҰҰ Халықаралық қоршаған ортаны қорғау және адам құқықтары өз баяндамасында атап өтті Сондықтан «» мемлекет негізі тұрақтылық пен халықаралық қоғамдастық адам құқықтарын кепілі бола алады. « Бұл мәселенің маңыздылығы, ең алдымен, әлемдік бір жағынан, барған сайын, өзара интеграцияланған болып табылатындығында. Екінші жағынан, ұлтшылдық негізінде аймақтық қатығыстар, терроризм мен басқа да зорлық нысандарын өсуі, осы саладағы халықаралық стандарттарға сәйкес олардың ұлттық заңнаманы бейімдеу мемлекеттердің шақырамыз.

Әрқашан қоғамдағы адамның жағдайын сипаттайтын ережелер белгілі бір жиынтығы сақтағаны үшін жүргізіледі сыныптар: ғасырлар бойы адам құқықтарын проблема түрлі әлеуметтік жүйелерді идеологиялық қарсыластық Авангард болды.

Қазіргі заманғы халықаралық қатынастардың, гуманитарлық мәселелер тұрғысында, оң тұлға болып табылатын негізгі қазіргі заманғы халықаралық қатынастар жүйесінде аса маңызды орын алады.

Поступила 27.07.2015 г.

СОДЕРЖАНИЕ

Ильмалиев Ж.Б., Курмангали М.Ш. Некоторые организационно-правовые аспекты проблем функционирования национального превентивного механизма в Республике Казахстан.....	5
Исмаилов М.А., Усеинова К.Р. Бежитские адаты как памятники права Дагестана.....	14
Каратаева А.М. Правовое воспитание.....	19
Мынбатырова Н.К. Имущественные споры по казахскому обычному праву и пути их решения.....	24
Токтыбаев А.А., Усеинова К.Р. Институты семейно-брачного права в традиционном праве казахов и мусульманском праве: сравнительно-правовой анализ.....	28
Турсынкулова Д.А. Исследование правовой природы законов Жеті Жарғы.....	33
Усеинова Г.Р. Идея правового государства в трудах А.Н. Букейханова и современность.....	38
Усеинова Г.Р., Турғұмбаев М.Е. Место иджтихада в системе источников мусульманского права.....	42
Усеинова К.Р. Тамырство: понятие и виды.....	46
Жарболова А.Ж. Законодательный процесс в парламенте РК: понятие и этапы.....	49
Исабеков А.К., Оспанова Д.А. Проблемы совершенствования законодательства об административных правонарушениях, посягающие на общественный порядок и нравственность.....	54
Оспанова Д.А. Принцип меритократии как основа государственной службы в Республике Казахстан.....	60
Акажинова А.Т. Наука виктимология и виктимность жертвы.....	64
Ажигулова Х.К. Правовое регулирование пассажирских перевозок такси в Республике Казахстан.....	68
Рамазанов А., Азатбек Т. Многомерный феномен интеллектуальной собственности.....	77
Бейсенғалиев Б.Т., Турекулова Д.М., Турекулова А.Н., Сырлыбаева Н.Ш. Инвестиционный потенциал и инвестиционная активность регионов РК.....	84
Досмамбетова Ф.К., Сырлыбаева Н.Ш., Турекулова А.Н. Тенденции развития инвестиционной политики в Республике Казахстан.....	91
Картаева Т.Е. Особенности пользования летними пастбищами.....	97
Фурсова Т.В. Инфокоммуникационный вектор социально-экономического развития Республики Казахстан.....	107
Сатов Е.Ж., Базарбай Г.Н. История возникновения традиционных и нетрадиционных религиозных объединений в Казахстане.....	115
Калбиров Т.Н. Тестовый контроль в процессе обучения иностранного языка.....	119
Ауелгазина Т.Қ. Роль школы в социализации личности.....	124
Джумадилаева Ж. Б. Принципы франчайзинга как интеграционной формы организации предпринимательской деятельности в Республике Казахстан: правовые и экономические аспекты.....	129
Сейтим А. Экономическая мотивация и алгоритм транзакции платежной системы Биткойн.....	136
Чукенаева Г.Т. Характеристика неэкологичных текстов в социальных сетях (на основе материалов социальной сети «Вконтакте»).....	142
Глепов Ж. Знаменитый эпос «Сорока богатырей из Крыма», воспетый великим певцом Мурын жырау и исторические источники золотоордынских, ногайлинских эпох.....	148
Адизбаева Д.Ж., Шалабаева Ж.С., Иманбекова Ж.К. Способы самообоснования современной науки.....	153
Казтуганова А.Ж. Музыкальные и внемузыкальные особенности фольклорных кюйев (на основе инструментальной традиции казахов Монголии).....	155
Көкенова А.Т., Калымбетова А.Р., Сапарова А.А. Пути совершенствования учета запасов.....	161
Көкенова А.Т., Калымбетова А.Р., Сапарова А.А. Проблемы оценки и учета продукции сельскохозяйственного производства.....	165
Кольбаев М.К. Современные формы малого инновационного предпринимательства в условиях ужесточения конкуренции.....	167
Хайбулина Ф.Д. Особенности коммуникации гражданского общества и власти в Кыргызстане.....	172
Сагынбекова А.М. Язык как фактор этнической идентичности кыргызов.....	176
Арзыматов Ж.С., Юсупова Р.О. Эмпирические знания кыргызского народа в познании окружающей среды.....	180
Авазов Э.А. Из истории исследования Андижанского восстания 1898 г. в Ферганской долине.....	185
Колопов А.С. Национальная имплементация норм международного права в области защиты прав человека и гражданина.....	192

**PUBLICATION ETHICS AND PUBLICATION MALPRACTICE
IN THE JOURNALS OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

For information on Ethics in publishing and Ethical guidelines for journal publication see <http://www.elsevier.com/publishingethics> and <http://www.elsevier.com/journal-authors/ethics>.

Submission of an article to the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan implies that the work described has not been published previously (except in the form of an abstract or as part of a published lecture or academic thesis or as an electronic preprint, see <http://www.elsevier.com/postingpolicy>), that it is not under consideration for publication elsewhere, that its publication is approved by all authors and tacitly or explicitly by the responsible authorities where the work was carried out, and that, if accepted, it will not be published elsewhere in the same form, in English or in any other language, including electronically without the written consent of the copyright-holder. In particular, translations into English of papers already published in another language are not accepted.

No other forms of scientific misconduct are allowed, such as plagiarism, falsification, fraudulent data, incorrect interpretation of other works, incorrect citations, etc. The National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan follows the Code of Conduct of the Committee on Publication Ethics (COPE), and follows the COPE Flowcharts for Resolving Cases of Suspected Misconduct (http://publicationethics.org/files/u2/New_Code.pdf). To verify originality, your article may be checked by the originality detection service Cross Check <http://www.elsevier.com/editors/plagdetect>.

The authors are obliged to participate in peer review process and be ready to provide corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. All authors of a paper should have significantly contributed to the research.

The reviewers should provide objective judgments and should point out relevant published works which are not yet cited. Reviewed articles should be treated confidentially. The reviewers will be chosen in such a way that there is no conflict of interests with respect to the research, the authors and/or the research funders.

The editors have complete responsibility and authority to reject or accept a paper, and they will only accept a paper when reasonably certain. They will preserve anonymity of reviewers and promote publication of corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. The acceptance of a paper automatically implies the copyright transfer to the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan.

The Editorial Board of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan will monitor and safeguard publishing ethics.

Правила оформления статьи для публикации в журнале смотреть на сайте:

[www:nauka-nanrk.kz](http://www.nauka-nanrk.kz)

social-human.kz

Редакторы *М.С. Ахметова, Д.С. Аленов, Т.К. Апендиев*
Верстка на компьютере *Д. Н. Калкабековой*

Подписано в печать 14.08.2015.
Формат 60x881/8. Бумага офсетная. Печать – ризограф.
12,5 п.л. Тираж 3000. Заказ 4.

Национальная академия наук РК
050010, Алматы, ул. Шевченко, 28, т. 272-13-18, 272-13-19